

**С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ**

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

Филологиялық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ПГУ

Филологическая серия
Издается с 1997 года

ISSN 1811-1823

№ 1 (2020)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

Филологическая серия

выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВОО постановке на учет, переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

№ 17026-Ж

выдано

Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Тематическая направленностьпубликация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук**Подписной индекс – 76132****Бас редакторы – главный редактор**

Жусупов Н. К.

д.ф.н., профессор

Заместитель главного редактора

Демесинова Г. Х., к.ф.н., доцент

Ответственный секретарь

Шахметова Н. А., к.ф.н.,

ассоц.проф. (доцент)

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина)
 Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
 Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор
 Трушев А. К., д.ф.н., профессор
 Казимирова И. А., ст. науч. сотр. НАН, Украина
 Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия)
 Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Российская Федерация)
 Ыскак Д., д.ф.н., профессор
 Хасанулы Б., д.ф.н., профессор
 Шокубаева З. Ж., технический редактор

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна

© ПГУ имени С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ**Аканова А. И.**

Мифтік лексиканың семантикалық топтары12

Амантай М., Зейнулина А. Ф.Цифрлық БАҚ, әлеуметтік желілер және
ондағы журналистің құзыреттілік әлеуеті21**Алиясова А. В., Каримова К. К.**Инстаграм әлеуметтік желісіндегі жастардың нарративті
өзін-өзі таныстыруы31**Әміреев Н. Ә., Уралова З., Кәрімбаева Р.**

Жазу тілін дамытудың алғышарттары37

Базылова Б. К., Ибраимова Ж. Ж.

Тарихи романның көркемдік деңгейі45

Бекбосынова А. Х., Мақатова А. А.

Сырбай Мәуленов поэзиясындағы түр-түстің символдық мәні57

Болат Г. Т.

Қазіргі қазақ тіліндегі будан аталымдардың тілдік сипаты66

Ғабдулина М. Ғ., Қадыров Ж. Т., Синбаева Г. К.

Көркем шығармадағы антонимдік қатынастар72

Ғалымжанов Б. Ғ.Ұлттың иммунитеті – ұлттық құндылықта
(Мәшһүр Жүсіп мұраларындағы ұлттық құндылықтар негізінде)82**Даутова С. Б., Оспанова Б. Р.**Қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері адамзаттың
мәдени-тарихи трансферттің тәжірибесінің бейнесі91**Демченко Л. Н.**

Көркем мәтіндегі дыбыстық бейне (поэтика сұранысы бойынша)104

Дүкембай Г. Н., Искендрқызы А.Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі айтылу салыстыру талдау
және оның шетел тілің үйретудегі қолданылуы112**Ереалиев Қ. С., Агинбаева Қ., Ереалиева С. Ж.**

Этнографизмдердің аудармадағы көрінісі (Туыстық атаулар негізінде) ...122

Есматова М. Т., Қадыров Ж. Т., Казыбаева Г. С.С. Мұқанов шығармаларында кездесетін бейвербалды
амалдардың қолданысы129**Жұмағұлова Б. С., Нурғазина Р. А.**

Тост жанрын дискурстық талдау141

Жумабекова Г. Б., Жусупова Р. Ф., Толеген А.Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің синтаксистік
антонимдік ерекшеліктері154**Жүсіпов Н. Қ., Шахжанова Г. К.**

Қазақ фольклортану ғылымы және С. Қасқабасов зерттеулері163

Жүсіпова Г. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Қуандық З. Е.	
Қазақ әдебиетіндегі дін мәселесі	170
Жүсіпова Г. Қ., Жүсіпов Е. Қ., Қуандық З. Е.	
Түркі өнеріндегі әйел бейнесі	179
Катбаева Г. К., Абдраев Н. К.	
Қытай тіліндегі фразеологизм бірліктерінің классификациясы	192
Қапасова Б. Қ., Елікпаев С. Т., Жұманбаева Р. О.	
Этнографиялық сарындардың берілу ерекшеліктері	203
Кузембекова Ж. Ж., Сағатова С. С., Наубай Б. Н.	
Шетел студенттерінің кәсіби ортадағы тілдік бейімделуі	215
Кулахметова М. С., Рамазанова М. А.	
Қазіргі тіл біліміндегі дискурс мәселесі	225
Куребаева Г. А.	
Аударманың тіл аралық мәселелері	231
Құлманов Қ. С., Нұртазина М. Б., Құрмашқызы Ә.	
Қазақстан Республикасында масс-медиялық технологияларды жүзеге асырудың қырлары	240
Құрманова Ә. Ж., Сарсикеева Г. К.	
Саяси дискурс: Барак Обаманың ел алдында сөйлеген сөзіне фоностилистикалық талдау	247
Латыпова З. Х., Докторханқызы Н.	
Ләзиза Серғазина – журналист, көрнекті қоғам қайраткері	254
Мажитаева Ш., Қасқатаева Ж. А.	
Өртүрлі жүйедегі тілдерде түр-түсті сипаттаудың өрістік ұстанымы	263
Морозова Т. А., Шайкенова А. Ж.	
Баспа және электрондық БАҚ үлгісіндегі Солтүстік Қазақстан облысының этножурналистикасы	271
Нұртазина М. Б., Құлманов Қ. С., Құрмашқызы Ә.	
Жаһандану үрдістері дәуірінде БАҚ-тың сөйлеу формаларын жаңарту ...	281
Оразахынова Н. А., Кенжебаева Г. М., Шаһарман Ә. П.	
«Сатылай кешенді оқыту» – құзіретті мұғалім қалыптастыратын заманауи технология	294
Рахимбекова Г. О., Капанова Д. Е.	
Тілдік емес жоғары оқу орнында білім алатын студенттерді шетел тілін оқытуда ақпараттық және коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану	304
Сеидомарова С. Н.	
18-ші ғасырдың аяғындағы және 19-шы ғасырдың басындағы орыс тілінің синтаксистегі галлицизмдер	312
Смирнова С. М., Актас А. К.	
Ағылшын тіліндегі «Дене идиом» семантикалық және құрылымдық типологиясы	325
Теңбаева А. М.	
Поэзиялық мәтіндегі бейсаналықтың зооморфты бейнелерінің жұмыс істеу туралы	335

Үсен А. Ә.	
Алашшыл әдебиеттегі туған жер концепті	343
Хусаинова А. К., Карыбаева А. Д.	
Кәсіби бағдарлы тіл сабақтарында ауызша сөйлеуді дамыту	350
Шайкенова А. Ж., Морозова Т. А.	
Интернет-журналистика қолданысындағы заманауи технологиялар	359
Шахметова Н. А.	
Антропоцентрикалық парадигма аясындағы тілдік тұлға	369
Шаһарман Ә. П.	
Діни дискурстың құрылымдық сипаты	380
Сағындықұлы Б., Жұмабаев Д.	
Қазақ тілі синтаксисін дәуірлеу негіздері	392
Игликов С. Т.	
Аймақтың имиджін қалыптастырудағы БАҚ (Павлодар облысының мысалында)	402
Авторларға арналған ережелер	409
Жарияланым этикасы	415

СОДЕРЖАНИЕ

Аканова А. И. Семантические группы мифологической лексики	12
Амантай М., Зейнулина А. Ф. Цифровые СМИ, социальные сети и компетентностный подход журналиста	21
Алиясова А. В., Каримова К. К. Нарративная сомопрезентация подростков в социальной сети инстаграмм	31
Амреев Н., Уралова З., Каримбаева Р. Предпосылки развития письменного языка	37
Базылова Б. К., Ибраимова Ж. Ж. Художественный уровень исторического романа	45
Бекбосынова А. Х., Макатова А. А. Символическое значение цвета в поэзии Сырбая Мауленова	57
Болат Г. Т. Языковая характеристика гибридных номинаций в современном казахском языке	66
Габдулина М. Г., Кадыров Ж. Т., Синбаева Г. К. Антонимичные отношения в художественных произведениях	72
Галымжанов Б. Г. Иммунитет нации – в национальных ценностях (На основе национальных ценностей в наследии Машхура Жусупа)	82
Даутова С. Б., Оспанова Б. Р. Теория культурного трансфера и цивилизационного пограничья как выражение гуманитарных принципов ЮНЕСКО на материале казахской литературы	91
Демченко Л. Н. Звукообраз в художественном тексте (к вопросу о поэтике)	104
Дукембай Г. Н., Искендркызы А. Контрастивный анализ произношения в казахском, русском и английском языках и его применение в обучение иностранному языку	112
Ергалиев К. С., Агинбаева К., Ергалиева С. Ж. Отражение этнографизмов в переводе (на основе родственных отношений)	122
Есматова М. Т., Қадыров Ж. Т., Казыбаева Г. С. Использование невербальных приемов в произведениях С. Муканова ...	129
Жумагулова Б. С., Нургазина Р. А. Дискурсивное пространство речевого жанра тост	141

Жумабекова Г. Б., Жусупова Р. Ф., Толеген А. Синтаксические антонимические особенности пословиц на английском и казахском языках	154
Жусупов Н. К., Шахажанова Г. К. Казахская фольклористика и исследования С. Каскабасова	163
Жусупова Г. К., Жүсіпов Е. К., Куандык З. Е. Проблемы религии в казахской литературе	170
Жусупова Г. К., Жүсіпов Е. К., Куандык З. Е. Образ женщины в тюркском искусстве	179
Катбаева Г. К., Абдраев Н. К. Классификация фразеологических единиц китайского языка	192
Капасова Б. К., Еликпаев С. Т., Жуманбаева Р. О. Особенности передачи этнографических мотивов	203
Кузембекова Ж. Ж., Сагатова С. С., Наубай Б. Н. Языковая адаптация иностранных студентов в профессиональной среде	215
Кулахметова М. С., Рамазанова М. А. К вопросу о дискурсе в современном языкознании	225
Курбаева Г. А. Межъязыковые проблемы в переводе	231
Кульманов К. С., Нуртазина М. Б., Құрмашқызы Ә. Аспекты реализации масс-медийных технологий в Республике Казахстан	240
Құрманова Ә. Ж., Сарсикеева Г. К. Политический дискурс: фоностиластический анализ речи Барака Обамы	247
Латыпова З. Х., Докторханқызы Н. Лазиза Сергазина – журналист, видный общественный деятель	254
Мажитаева Ш., Қасқатаева Ж. А. Полевой принцип описания цветообозначений в разнотипных языках	263
Морозова Т. А., Шайкенова А. Ж. Этножурналистика Северо-Казахстанской области на примере печатных и электронных СМИ	271
Нуртазина М. Б., Кульманов К. С., Құрмашқызы Ә. Модернизация форм речи в СМИ в эпоху глобализационных процессов	281
Оразахынова Н. А., Кенжебаева Г. М., Шаһарман Ә. П. «Поуровневое комплексное обучение» – современная технология, формирующая компетентность учителя	294
Рахимбекова Г. О., Капанова Д. Е. Внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процесс преподавания иностранного языка неязыковым специальностям	304

Сеидмарова С. Н.

Галлицизмы в синтаксисе русского языка конца
18-го – начала 19-го веков312

Смирнова С. М., Актас А. К.

Семантическая и структурная типология «идиом тела»
в английском языке325

Тенбаева А. М.

О функционировании зооморфных образов бессознательного
в стихотворном тексте335

Усен А. А.

Концепт «Родной земли» в литературе Алаш343

Хусаинова А. К., Карыбаева А. Д.

Развитие устной речи на занятиях
по профессионально-ориентированному языку350

Шайкенова А. Ж., Морозова Т. А.

Современные технологии в использовании Интернет-журналистики359

Шахметова Н. А.

Языковая личность в контексте антропоцентрической парадигмы369

Шаһарман Ә. П.

Структурный анализ религиозного дискурса380

Сағындыкулы Б., Жумабаев Д.

Основы периодизации синтаксиса казахского языка392

Игликов С. Т.

Средства массовой информации в формировании имиджа региона
(на примере Павлодарской области)402

Правила для авторов409

Публикационная этика415

CONTENT**Akanova A. I.**

Semantic groups of mythological vocabulary12

Amantay M., Zeinulina A. F.

Digital media, social networks and competent journalist potencial21

Aliyassova A. V., Karimova K. K.

Narrative self-presentation of teenagers on Instagram social network31

Amreev N., Uralova Z., Karimbaeva R.

Premises for the development of the written language37

Bazylova B. K., Ibraimova Zh. Zh.

Artistic level of a historic novel45

Bekbossynova A. Kh., Makatova A. A.

Symbolic meaning of color in the poetry of Syrbay Maulenov57

Bolat G. T.

Language characteristics of hybrid nominations
in the modern Kazakh language66

Gabdulina M. G., Kadyrov Z. T., Sinbayeva G. K.

Antonymous relations in works of art72

Galymzhanov B. G.

Immunity of the nation in its national values
(Based on national values in the heritage of Mashkhur Zhusup)82

Dautova S. B., Ospanova B. R.

The theory of cultural transfer and civilizational border as the expression
of UNESCO humanitarian principles on the material of kazakh literature91

Demchenko L. N.

Sound image in the art text (to the question of poetics)104

Dukembay G. N., Iskendrkyzy A.

Contrastive analysis of pronunciation in Kazakh,
Russian and English and its applying in FLT112

Yergaliyev K. S., Aginbaeva K., Yergaliyeva S. Zh.

Reflection of ethnographisms in translation (based on kinship)122

Esmatova M. T., Kadyrov Zh. T., Kazybaeva G. S.

The use of non-verbal techniques in the works of S. Mukanov129

Zhumagulova B., Nurgazina R.

Discourse analysis of speech genre toast141

Zhumabekova G. B., Zhussupova R. F., Tolegen A.

Syntactic antonymic features of proverbs
in the English and Kazakh languages154

Zhusupov N. K., Shahazhanova G. K.

Kazakh folklore studies and research of S. Kaskabasov163

Zhusupova G. K., Zhusupov E. K., Kuandyk Z. E.

The problems of religion in Kazakh literature170

Zhusupova G. K., Zhusupov E. K., Kuandyk Z. E.	
The image of a woman in Turkic art	179
Zhussip K. P., Zhussupov N. K., Baratova M. N.	
Problems of style	185
Katbayeva G. K., Abdrayev N. K.	
Classification of Chinese phraseological units	192
Kapasova B., Yelikpaev S., Zhumanbaeva R.	
The features of the transmission of ethnographic motifs	203
Kuzembekova Zh. Zh., Sagatova S. S., Naubay B. N.	
Language adaptation of foreign students in a professional environment	215
Kulakhmetova M. S., Ramazanova M. A.	
To the question of discourse in modern linguistics	225
Kurebayeva G.	
Interlingual problems of translation	231
Kulmanov K. S., Nurtazina M. B., Kurmashkyzy A.	
Aspects for implementation of mass-media technologies	240
Kurmanova A. Zh., Sarsikeyeva G. K.	
Political Discourse: Phonostylistic analysis of Barack Obama speech	247
Doktorkhankyz N., Latypova Z. X.	
Laziza Sergazina – journalist, a prominent public figure	254
Mazhitayeva Sh., Kaskataeva Zh. A.	
The field principle of color descriptions in different system languages	263
Morozova T. A., Shaikenova A. Zh.	
Ethno-journalism of the North Kazakhstan region on the example of print and electronic media	271
Nurtazina M. B., Kulmanov K. S., Kurmashkyzy A.	
Modernization of forms of speech in the mass-media at the epoch of globalization processes	281
Urazakhynova N. A., Kenzhebaeva G. M., Shaharman A. P.	
«Tiered integrated learning» – modern technology, forming competency of a teacher	294
Rakhimbekova G. O., Kapanova D. E.	
The application of information and communication technologies (ICT) in teaching foreign languages to the students of non-linguistic universities	304
Seidomarova S.	
Gallicisms in the syntax of the Russian language of the late XVIII and early XIX centuries	312
Smirnova S. M., Aktas A. K.	
Sematic and structural typology of «Body idioms» in English	325
Tenbayeva A. M.	
About the functioning of zoomorphic images of the unconscious in the poetic text	335
Ussen A. A.	
The concept of «Native land» in the literature of Alash	343

Khussainova A. K., Karybayeva A. D.	
Development of speaking skill in professionally oriented language classes ...	350
Shaikenova A. Zh., Morozova T. A.	
Modern technologies in the use of Internet journalism	359
Shahmetova N. A.	
Linguistic personality in the context of anthropocentric paradigm	369
Shaharman A. P.	
Structural analysis of religious discourse	380
Sagyndykuly B., Zhumabayev D.	
Basics of periodization of the Kazakh language syntax	392
Iglikov S. T.	
Mass media in the image formation of the region (on the example of Pavlodar region)	402
Rules for authors	409
Publication ethics	415

А. И. Аканова

докторант, 1 курс, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы
e-mail: Comfort_land_kz@mail.ru

МИФТІК ЛЕКСИКАНЫҢ СЕМАНТИКАЛЫҚ ТОПТАРЫ

Мақалада қазақ фольклорлық прозасындағы мифология, мифтік лексика, оның зерттелу аясы қарастырылады. Шетелдік және отандық ғалымдардың жалпы мифологияға қатысты тұжырымды пікірлері және мифологияны тілдік тұрғыда сараптаудың, мифтік лексиканың классификациялаудың қаншалықты ауқымды зерттелгендігі жөнінде айтылады. Сонымен мифологемалардың шығу төркіні, бастау арнасы түркі тілдес халықтарының мұрасымен сабақтас, сарындас екендігі сараланады, сондай-ақ түркі дүниетанымының негізгі өзегі, әлем халықтарындағы мифтік таныммен ұқсастығы мен айырмашылығы талданады. Жалпы мифологияның негізгі – мифтік лексикаға қатысты ғылымда кездесетін ғалымдардың пікірлері бір арнаға жинастырылып, отырып түсіндіріледі. Түркі мифологиясының әлемдік мифологиясы арасындағы тамырластық аңғарылып, салыстырмалы талдаулар жасалып, тиісті қорытындылар жасалады.

Кілтті сөздер: мифология, мифтік лексика, таным, түркілік, филологиялық, тілдік талдау.

КІРІСПЕ

Қазақ тілтануында үлкен бір мәселе мифология мен лингвистика салаларының тоғысу аясы. Әдебиетшілер ауыз әдебиеті туындыларын талдағанда образ, кейіпкер, сюжеттік желі, композициялық құрылым, тақырып пен идея және т.б. мәселелерді саралап, шығарманың көркемдік қырларын зерделеп, көбінесе фигуралар мен троптарды қарастырумен жұмыс жасайды. Ал тілтанушы ғалымдар фольклордағы тілдік фактілермен, нақты әрі таза лингвистикалық категориялармен жұмыс жүргізеді. Сөз – тілтану мен фольклортануға ортақ құбылыс. Фольклортанушылар мифологияны жан-жақты зерттегенімін, мифологияға тілдік тұрғыда терең талдау, атап айтқанда, мифтік лексикаға аса ден қойылмады. Бұл, әрине, үлкен ізденіс пен тұжырымды, зерттеуді қажет ететін ауқымды мәселе. Мифологиялық дегеннің өзі – соған (мифологияға) қатысты, соған тән дегенді білдіреді, яғни

мифтік лексика немесе мифке қатысты я мифологиялық лексиканы ғылымда мифонимдер (мифологемалар) деп танимыз. Мифологемаға қазақ әдеби тілінің сөздігінде «ойдан шығарылған, кейіпкер қиял-аңыздың нысаны», мифонимдерге – мифтер мен аңыздағы кез келген (қаһарман, Құдай, жер аты) деген түсінік берілген [1, 250]. Ендеше, мифологиялық реңке ие әрбір сөз, әрбір ұғым мифологиялық лексиканың қатарынан орын тебетіні анық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мифологиялық реңкі басым сөздерді жіктеуде түрлі пікірлер кездеседі. Бұл ретте, шетел ғалымдарының еңбектеріне көз салсақ, сан түрлі зерттеулерге жүгінуге тура келді. Орыс ғалымы Ф. И. Буслаев тілді (сөзді) адамзат тәжірибесінің көрінісі, оны ұрпақ арқылы жеткізетін құрал деп қарастырса, ғалым А. Ф. Журавлев тілді (сөзді) мифтің пайда болуына себепкер (причина возникновения самого мифа) ретінде [2, 26] қарайды, ғалым өз еңбегінде белгілі ғалым Афанасьевтің еңбегіне талдау жасап, мифтік реңке ие сөздерді өз тұжырымы бойынша топтап, талдайды. Ғалым «свет и тьма, небо и земля, гроза, ветры и радуга, живая вода и вещее слово, огонь и вода, великаны и карлики және т.б.» деген топқа бөліп, осы аталған әрбір топтаманың өзін іштей саралап, ол топқа кіретін, мағыналық жақындығы бар, мәндес сөздерді ғалым Афанасьевтің тұжырымдарымен және оның этимологиялық талдауымен сабақтастыра отырып жан-жақты талқыға салады. А. Ф. Журавлевтің осы топтау ретімен сабақтас келетін ғылымдағы бір тұжырым – М. Мюллердің теориясына қысқа да нұсқа сипаттама берген ғалым Эдуард Тэйлор өзінің «Первобытная культура» еңбегінде «Тіл мифтің пайда болуында маңызды роль атқарғандығы сөзсіз, тіпті қыс және жаз, суық және жылы, соғыс және бейбітшілік, жақсылық пен жауыздық сияқты ұғымдардың өзі мифті туындатушыға жеке образдарды құру арқылы жасауға мүмкіндік бергендігін тілге тиек етеді және тіл қиялмен тығыз байланыста, сарындастықта болып, тіл мен идея бірдей, қатар жүргендігін айтады. Осы екі ғалымның арасындағы тағы бір пікір сабақтастығы миф пен тілді өзара ажырамас құбылыс ретінде қарастырудан байқалады. Осы идея (миф пен тілдің арасындағы ажырамас байланыс) орыс ғалымы Л. Н. Воеводинының «Мифология и культура» еңбегінде жалғасын табады. Ғалым мифті зерттеудің мәдени, этнографиялық, философиялық, филологиялық т.б. көзқарас тұрғысынан, оның ішінде құрылымдық-семиотикалық зерттеу бағыты туралы сөз қозғайды. Соның ішінде мифті филологиялық талдау жөніндегі пікірін білдіреді. Ғалымның мифті филологиялық тұрғыда талдаудың негізі оған (мифке) белгілі бір хабар беруші дәстүр ретінде, сондай-ақ мифке көне әдеби бастау ретінде қарауды жөн көреді. Филологтар нақты мифтік мәтіндерге нақты тілдік ерекшеліктер

мен мифтің көркем құралдарын саралау тұрғысынан қарастырып, түрлі варианттарда кездесетін сюжеттерді, ұқсас символдарды, мәтін инварианттарын айқындау үшін компаративистік зерттеулер жүргізіп, мифтің ертегімен және тағы да басқа фольклор мұраларымен арақатынасын зерттеумен сипатталады деп түсіндіреді. Сондай-ақ, ғалым: «Важной составляющей филологического изучения мифа является рассмотрение мифа и мифологем в современном литературном процессе, изучение мифологизма в творчестве писателей и поэтов» деп пікір қосады [3, 11–12]. Демек, мифологияға жүгінбесек, бүгінгі заман ағымындағы шығармаларды да, оған дейін де болған шығармалардың мәнісін түсіну, байыбына жету мүмкін емес дегенді тілге тиек етеді. Ғалым мифті филологиялық зерттеу дәстүрінің бір тармағы ретінде құрылымдық-семиотикалық талдауды атайды және ол (ғалым) мифті тереңде жатқан мифологиялық семантика мен фольклорлық архетипты зерттейтін ең көне таңбалық форма деп таниды.

Мифті семиотикалық тұрғыда зерттеуші ғалымдар қатарынан О. М. Фрейденберг, В. Я. Пропп, Вяч. Вс. Иванов, Ю. М. Лотман, Е. М. Мелетинский, В. Н. Топоров, Б. А. Успенский, К. Леви-Строс, Р. Барт сияқты зерттеушілерді көреміз. Ғалымның бұл еңбегінде мифтің космогониялық түрлерін, яғни әртүрлі халықтың космогониялық мифологиясын егжей-тегжейлі қарастырғанын байқаймыз. «Космогонические мифы народов океании, африканские космогонические мифы, космогонические мифы Америки, космогонические мифы древнего Египта, космогонические мифы древней Греции және т.б.» деп қарастырған. Байқағанымыздай, жоғарыда ғылыми пікірлерін білдірген ғалымдардың топтауына сәл де болса ұқсастықты байқаймыз. Осы сияқты топтау үдерісі орыс ғалымы М. Н. Шахновичтің «Первобытная мифология и философия» еңбегінде де байқалады: мифологиялық реңкі бар сөздерді вода и огонь, брак неба и земли, холод и тепло, свет и тьма т.б. деп бөліп алып, оларды таныммен тығыз байланысты қарастырады: «В мифах сохранились отголоски того, что день и ночь первоначально воспринимались не как единицы длительности, а как свет и тьма. Во многих мифах ночь мать дня» [4, 141]. Сол сияқты ғалымдар бірлестігімен жарық көрген «Мифы и растения» еңбегінде де мифологиялық атаулардың өсімдік әлемімен байланыстылығы жайында айтылып, әрбір мифологиялық атауы бар өсімдіктерді нақты мифологиялық аңызбен байланыстырыла отырып, топталып қарастырылған: Ирис деген өсімдікті Зевспен байласты аңызбен қарастырып, әр өсімдік атауын «удивительные метаморфозы – нарцисс, сирень, пион т.б.; Подобные Богам – Эвриала украшающая, Орхидея, Пихта Аполлона т.б.» деп топталған [5, 4]. Осы сияқты топтауды басшылыққа алып, ғылымда мифологизмдерді зерттеу орыс ғалымы О. А. Черепанованың еңбегінде егжей-тегжейлі,

кең түрде зерттелгендігін көреміз. Ғалым мифтік лексиканы тақырыптық топтарға бөліп қарастырады, нақтырақ айтқанда мифтік кейіпкерлердің мағыналық топтамаларын атап көрсетеді. Мифологиялық кейіпкерлерді топтауда, ең алдымен, олардың белгілі бір дифференциалды белгілеріне (ДП-дифференциальный признак) [6, 12] мән беру керек дейді. Дифференциалдық белгілердің ең басты сипаттамалары: 1) кейіпкерлердің ирреалдылық деңгейі (ирреалдылық қасиеті бар адам немесе жануар, фантастикалық кейіпкер, аруақтар және т.б.); 2) оның қызметі (жамандық әкелетін, жақсылық әкелетін); 3) тіршілік ету орны (жер, жерден жоғары, жер асты; үй – үйдің сырты және т.б.), кейіпкердің пайда болатын уақыты, мерзімі (кейіпкердің пайда болуындағы уақыт пен оның пайда болу таңбасы немесе кейпі оның қызметін белгілейді, себебі оның кейпі мен пайда болатын уақыты оның жақтаушысы, сүйеуі); 4) кейіпкердің пайда болу формасы (тарсылдатады, гүрсілдейді, орманда дауыс шығарады және т.б.); 5) кейіпкердің түрі: антропоморфты, полиморфты (полиморфты ол статикалық, мысал үшін су перісі; ал, полиморфты динамикалық кейіпкер үнемі өз бейнесін өзгертіп отырады (басыбайлы, отты жылан және т.б.), зооморфты, аморфты; 6) кейіпкердің ерекше белгілері (сынған қазан, бұрым, көсеу және т.б.; 7) кейіпкер туралы адамның пікірі – бұл ретте амбиваленттілік байқалады, яғни төменгі мифологиялық кейіпкерлер жоғары мифологиялық кейіпкерлердің қызметін атқарады (билеуші, құдайлар) [6, 12].

А. Черепанова топтауды лексика-семантикалық және ономазиологиялық деңгейлердің негізінде зерттей отырып, оны тек белгілі бір аймақтың аясындағы (солтүстік өңір) ауыз әдебиеті үлгілеріне қатысты анықтайды.

Ең алғаш рет мифологияны халықтың өнерімен және поэтикалық шығармашылығымен байланыста қарастырған неміс романтизмінің өкілдері (Ф. Шеллинг, Л. Уланд және т.б.) болды.

Отандық зерттеушілердің қатарында да мифологемаларды зерттеген ғалымдар аз емес. Зерттеушілер Абишева У. К., Когай Э. Р.: «Литература центральной Азии. Архетипы. Мифологемы. Концепты» атты монографиясында Қазақстанның прозасы мен поэзиясын зерделей отырып, от, ошақ, бабалар дәстүрі сияқты ұғымдарды саралай отырып, түрлі образдардың құпия сырларын ашуға негізделген. Еңбекте ғалымдар кейбір образдардың атаулары терең мағынаға ие екендігін айтады және оларды мифологемалар деп атайды: «Существует много суждений по поводу понятия «мифологема» как элемента художественного текста. Это известный в мировой науке термин, восходящий к трудам К.-Г. Юнга. Исследованиями он определяется как «элемент художественного текста, первообраз, содержащийся в подсознании, проявляющийся и мифе, и в художественном произведении» [7, 37]. Демек, мифологема бұл белгілі бір бастапқы образ, құрылым, мотив, ол кейін белгілі

бір мифологиялық сюжетке ұласады, ал ол өз кезегінде көркем шығарма болып өрлейді дейді ғалым. Ондай образдарға ғалым түйенің бейнесін мысал етіп көрсетеді. Аруананы ғалым образ-символ деп қарастырады. Отандық ғалым Б. М. Тілеубердиева «Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері» еңбегінде қазақ тіліндегі жалқы есімдердің когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық аспектілерін сөз ете отырып, олардың (жалқы есімдердің) мифологиялық реңкін айқындай отырып зерделейді. Ғаламның мифологиялық бейнесі тұрғысынан тілдік бірліктерді ажырата отырып, мифонимдердің мифтік таным аясында қарайды. Ғалым тіл мен миф арасындағы байланысты Б. Акбердиеваның пікірімен түсіндіреді: «Мифологиялық таным-түсініктерді сұрыптау және оны тілдік жағынан түсіндіру қазіргі кезде өте маңызды. Себебі тарихи-әлеуметтік тұрғыдан алғанда, тіл – мифологиялық дүниетанымның жинақталған бірден-бір көзі» [8, 196]. Бұл ретте, ғалым мифологияны тілмен таным-түсінік негізінде байланыстырып, ғаламның мифтік (мифологиялық) бейнесі мен ғаламның мифологиялық моделінің арасында айырмашылықтар болатындығын және модель – негізінен структуралық құрылым ретінде танылатын болса, бейнені модельден ауқымы кеңірек, «бейнелілігі» толықтау тілдік жүйе деп білуіміз қажет екендігін айта кетеді де, оны (мифологемдерді) былай деп топтап көрсетеді: «Модельге ғаламның тілдік бейнесі беріледі, бірақ модель (құрылым) шеңберінде ғана, ал шынайы түрдегі ғаламның мифологиялық (мифонимиялық) бейнесі өз жүйесінде модель құрылымын қоса тұра толыққанды жан-жақты «кеңістік», «уақыт», «адам», «жануар» т.б. концептілерге қатысты кең көріністі бере алады» [8, 196]. Сондай-ақ, ғалым ғаламның мифтік бейнесі *мифологиялық жалпы есімдер арқылы да, мифологиялық жалқы есімдер, яғни мифологиялық онимдер, мифонимдер* арқылы да көрсетілетіндігін анық айтып көрсетеді [8, 196]. Сонымен, ғалым мифологияны ғаламның бейнесі аясында, тілтанымдық негізінде кең ауқымда қарастырады. Сол сияқты, мифтік-танымдық көріністерді сипаттағанда, ғалым *себеп-салдар, адам, жануар* т.б. категориялармен байланыста қарастырады. Мысалы, аспан кеңістігіндегі ай мен күн, жетіқарақшы, Үркер, Сүмбіле, Ақбозат, Көкбозат, Темірқазық, Қамбар жұлдызы, Шолпан, Керуен т.б. сияқты жұлдыздарды мысалға алады, әрқайсысын, жекелепхалқымыздың мифологиялық таным-түсінік тұрғысынан түсіндіреді. Отандық зерттеуші Р. М. Үскебаева «Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде)» диссертациялық еңбегінде мифологемаларды: мифологиялық антропониика (адам есімдер), мифологиялық топонимика (жер-су аттары), мифологиялық зоонимика (жануарлардың мифологиялық лақап аттары), мифологиялық астрономика аспан денелері т.б. деп топтайды [9, 24]. Ендеше, мифологиялық лексиканы топтау, оны тілдік тұрғыда бір арнаға тоғыстырудың талпынысы отандық ғылымда да бар.

Отандық ғалымдардан мифтік лексика жөнінде сөз қозғап, оны жіктеуге бастама жасаған ғалымдардың бірі – Ж. Жақыпов. Ғалым мифемалардың қолданылу аясына, яғни тақырыптық бөлінісіне қарай көңіл бөледі [10].

Сонымен қатар ғалым А. Қ. Тұрышев мифті екі (тәңірлік (шамашдық), және діни (ислам) мифтері) бөліп алады да, діни (ислам) мифтерін *кереметтер* және *демонологиялық* екіге бөледі. Ал жалпы мифологиялық лексиканы бір-бірімен тығыз байланысты, мазмұны жағынан бір-бірін толықтырып тұратын желі-құрылым деп сипаттама береді [11, 9]. Ғалым мифологиялық лексиканың мынадай түрлерін атап көрсетеді: *тәңірлік* (шамандық) *лексика* (тәңір, ұмай, ана, аба, абыз, абыш, бақсы), *тотемдік лексика* (абжылан, оқ жылан, бөрі, шене, қазығұрт, ұлыма, итала қаз, інгек сиыр, серке, алмажайындар), *ислам діни кереметтер таным лексикасы* (Ғайып ерен қырық шілтен, Бабай Түкті Шашты Әзиз, Қызыр Ілияс, Алып, Шайхы, Қожа, Керемет, Құдірет, Құт, Кие, Ие), *демонология лексикасы* (Албасты, Ібіліс, Қара Албасты, Қызылбас, Диуана, Жезтырнақ, Шайтан, Жалмауыз, Сөрел, Кесір) [11, 9]. Сонымен отандық және шетелдік ғалымдардың классификациясын, ғылыми тұжырымдарын ескере отырып, прозалық фольклордағы мифологиялық лексиканы былай деп топтадық:

1 Кеңістіктік мифонимдер: аспан-жер, жоғары-төмен, оңтүстік-солтүстік, оң жақ-сол жақ, жер асты, жер үсті, өзіндік кеңістік-өзгелік кеңістік, т.б.

2 Табиғат құбылыстарына, мезгілге байланысты мифонимдер: жаз-қыс, дауыл, жаңбыр, жел, т.б.

3 Түр-түске байланысты мифонимдер: ақ, қара, сары т.б.

4 Сандық мағынадағы мифонимдер: жеті қат көк, жеті қабат жер, қырық құлаш, қырық кез, төрткүл дүние, он сегіз мың алам т.б.

5 Діни мифонимдер: әулие, жаратушы, тәңір, т.б. деп топтасақ, оны өз ішінен:

1 Пайдалы (Желаяқ, Көлтауысар, Тау соғар т.б.);

2 Зиян (жылан, Еркілік, т.б.);

Мекен ету кеңістігіне қарай:

1 жер асты мифтік кейіпкерлері,

2 жер үсті мифтік кейіпкерлері деп бөліп алып, оларды өзара таратуға болады:

Мифологиялық кейіпкерлер өз алдына бір төбе:

1 Діни кейіпкерлер: Құдай, Тәңір, Ұмай ана, От-Ана, Тәңірдің ұлдары, Ақ және Қара құдайлары т.б. Бұл жоғарыдағы орыс ғалымдарының «бұйрық беруші мифтік кейіпкерлер» деген топтамасына жақын келеді.

2 Ертегілік кейіпкерлер: Ер Төстік, Кенжекей, Перінің қызы Бекторы, т.б.

3 Қамқоршы кейіпкерлер: Тәңірдің ұлдары – Қайсар, Шыңғыс, Ер-Сайын, күзетші ит, т.б.

4 Зұлымдық бастаушы кейіпкерлер: Еркілік, жалмауыз, мыстан кемпір, т.б.

5 Көмекші кейіпкерлер: Шилы-Мине атты көмекші, т.б.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, орыс және отандық зерттеушілердің ғылыми тұжырымдарының негізінде мифонимдерді *кеңістік мифонимдер, табиғат құбылыстарын байланысты мифонимдер, түр-түске байланысты мифонимдер, сандық мағынадағы мифонимдер, діни мифонимдер* деп бөліп алып, *діни мифонимдердің өзін іштей пайдалы және зиян әкелетін мифонимдер* деп таратсақ, мифонимдердің мекен ету кеңістігіне, мекеніне қарай: *жер асты және жер үсті мифонимдер* деп бөлдік. Сондай-ақ мифонимдердің басым көпшілігін кейіпкерлер, образдар құрайтыны белгілі болды, бұл ретте мифологиялық кейіпкерлер әлемін былай деп топтауды жөн көрдік: *діни кейіпкерлер, ертегілік кейіпкерлер, қамқоршы кейіпкерлер, зұлымдық бастаушы кейіпкерлер және көмекші кейіпкерлер*. Бұл аты аталған кейіпкерлер жүйесі және атаулардың тізбегінен бөлек әлі талай мифологиялық нысандардың қорды бары анық. Әрине бұл бөлініс я топтау әлі де тереңдеп зерттеуді, әлдеқайда кеңірек қарастыруды қажет етеді, алайда бүгінгі таңда жиналған деректер көзіне жүгіне отырып, осындай топтауға жол беріп отырмыз. Қазақ филологиясында фольклор көбінесе әдебиеттану аясында қаралып келді. Ауыз әдебиетінің мол мұрасын таза тілдік шеңберде зерттеу жекелеген шығармалар көлемінде қаралып, ондағы құрылымдық-семантикалық (троптар, стилдік сипаттар) талданып келді. Сондықтан лингвофольклорлық зерттеудің теориялық негізінің маңыздылығы орасан зор. Мәтінді әдебиеттік тұрғыда зерттеумен қатар, оған лингвистикалық талдау жасау, атап айтқанда тілдік бірліктерге (мифтік лексикаға) классификация жасау фольклортану жолындағы үлкен жетістіктерге жеткізетін амал. Осы орайда тілтану мен әдебиеттанудың тоғысқан шоғырында зерттелген фольклорлық шығарма кең түрде, терең ауқымда қарастырыларылып, ауыз әдебиетін халық танымымен тығыз байланыстырып тұрған мифтік таным мәселесінің теориялық қырлары айқын ашылата түсетіндігі анық.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Қазақ әдеби тілінің сөздігі. Он бес томдық. – Алматы, 2011.
- 2 Журавлев, А. Ф. Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу». – М., 2005. – 1004 с.
- 3 Воеводина, Л. Н. Мифология и культура: Учебное пособие. – М. : Институт обще-гуманитарных исследований, 2002. – 384 с.

4 Шахнович, М. И. Первобытная мифология и философия. Предыстория философии. – Ленинград : «Наука», 1971.

5 Мифы и растения. – М. : «Росмэн», 2004.

6 Черепанова, О. А. Мифологическая лексика русского Севера. – Ленинград, 1983.

7 Абишева, У. К., Когай, Э. Р. Литература Центральной Азии. Архетипы. Мифологемы. Концепты: монография. – Алматы : Қазақ университеті, 2016. – 212 с.

8 Тілеубердиев, Б. М. Қазақ ономастикасының лингвокогнитивтік аспектілері. – Алматы : «Арыс», 2006. – 280 б.

9 Үскенбаева, Р. М. Қазақ тіліндегі мифологемалардың этномәдени-танымдық аспектісі (мифологиялық шығармалар негізінде) : филос. док. дисс. – Алматы, 2016.

10 Қазақ лингвофольклортануы: эпостанулық зерттеу. Ұжымдық монография. – Астана, 2017. – 388 б.

11 Тұрышев, А. Қ. «Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы мифологиялық мәдениет лексикасы» : Монография. – 3 том. – Павлодар : Кереку, 2008. – 131 б.

12 Тюнников, Ю. С. Педагогическая мифология : учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по пед. специальностям. – М. : Гуманитар. изд. Центр Владос, 2004. – 352 с.

13 Кондыбай, С. Казахская мифология. Краткий словарь. – Алматы : «Нурлы Алем», 2005. – 272 с.

14 Горан, В. П. Древнегреческая мифологема судьбы. – Новосибирск : «Наука», 1990.

15 Ғабитханұлы, Қ. Қазақ мифологиясының тілдік көрінісі. – Алматы : «Арыс», 2006. – 168 б.

16 Афанасьев, А. Н. Мифология Древней Руси. – М. : Эусмо, 2007. – 608 с.

17 Шеллинг, Ф. В. Философия мифологии. В 2-х т. – Т.1. Введение в философию мифологии. Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2–13. – 480 с.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

А. И. Аканова

Семантические группы мифологической лексики

Филологический факультет,
Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

A. I. Akanova

Semantic groups of mythological vocabulary

Philological Faculty,
L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются мифология, мифическая лексика в казахской фольклорной прозе, область ее изучения. Речь идет о концептуальных мнениях зарубежных и отечественных ученых, касающихся общей мифологии и о том, насколько широко изучена языковая экспертиза мифологии, классификация мифической лексики. Кроме того, в статье анализируется происхождение мифологем, наследие и родство тюркоязычных народов, анализируются основные стержни тюркского мировоззрения, мифическое познание, их сходство и различие во всем мире. Основа общей мифологии – мифической лексики объясняются мнения ученых, встречающихся в науке, собираясь в одно русло. В настоящее время в области тюркской мифологии наблюдается коренная связь между мировой мифологией, сделаны сравнительные анализы, сделаны соответствующие выводы.

The article deals with mythology, mythical vocabulary in Kazakh folklore prose, the field of its study. We are talking about the conceptual views of foreign and domestic scientists on the general mythology and how widely is studied the language examination of mythology, the classification of mythical language. In addition, the article analyzes the origin of mythologies found in Russian sagas and fairy tales, the heritage and kinship of Turkic-speaking peoples, analyzes the main pillars of the Turkic worldview, mythical knowledge and similarities and differences throughout the world. The basis of common mythology – mythical vocabulary explains the opinions of scientists found in science, going in the same direction. Currently, in the field of Turkic mythology, there is a stockiness between the world mythology, comparative analyses are made, appropriate conclusions are drawn.

FTAMP 19.31

М. Амантай¹, А. Ф. Зейнулина²

¹магистрант, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹mereke.amantay@mail.ru; ²akbura66@mail.ru

ЦИФРЛЫҚ БАҚ, ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІЛЕР ЖӘНЕ ОНДАҒЫ ЖУРНАЛИСТІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІК ӘЛЕУЕТІ

Мақалада қазіргі еліміздегі цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарының, сондай-ақ, бүгінгі күннің негізгі ақпарат көзі болып саналатын әлеуметтік желілер мен ондағы журналистің құзіреттілік әлеуеті туралы ғылыми деректер топтастырылған. Жалпы бұқаралық ақпарат құралдарының және әлеуметтік желілердің тарихи, әлеуметтік және технологиялық алғышарттары, олардың Қазақстан ақпарат кеңістігіндегі азаматтарға ақпараттық ықпалы және сол желілердегі ақпарат мәтіндерінің журналистика жауаптарына әсер етуінің жағымды және жағымсыз қырлары қарастырылған.

Кілтті сөздер: БАҚ, қоғам, индивид, журналистика.

КІРІСПЕ

Мақаланың өзектілігі әлеуметтік желілердің әлеуеті, ондағы журналистің орны рухани және экономикалық саладан ғана көрініп қоймай, мемлекет тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне тікелей әсер ететін зор күшке ие екені белгілі. Сондықтан Қазақстан сияқты жас мемлекетке ұлттық ақпарат саясатын ұтымды жүргізу үшін цифрлық коммуникация құралдарын жедел игеру, ұтқыр пайдалану мәселесінде аса өзекті екенін көрсетеді. Заманауи коммуникация құралы ретінде цифрлық бұқаралық ақпарат құралдары және ақпараттық қоғамның жүйелі, тұтас құбылысы ретіндегі әлеуметтік желілер (Вконтакте, Facebook, Twitter). Қазақстан Интернет кеңістігіндегі әлеуметтік желілердің ақпарат айналымы, журналистика саласындағы шығармашылық және технологиялық жаңалықтар, әлеуметтік желілердің ақпараттық саясат пен азаматтардың әлеуметтенуіне ақпараттық әсері туралы көптеген ақпараттар бар. Оның жаңа қырлары мен түрлену жолдары, сонымен қатар,

бұқаралық коммуникациядағы ақпарат мәселесі және ондағы журналистің орны туралы мол ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Мақаланың мақсаты заманауи бұқаралық коммуникация орбитасындағы әлеуметтік желілердің, журналистка жанрларындағы жаңа пішіндердің жұртшылық пікірінің қалыптасуына қаншалықты әсер ететінін анықтау. Журналистің әлеуметтік желілердегі құзіреттілік әлеуетін сараптай отыра, ақпарат тарату тәсіліне алып келген мақсатын, қазіргі ақпараттық технологияның индивид санасына ықпалын журналистика және ақпараттану теориясы тұрғысынан талдау.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қоғамның бөлінбес құрамдас бөліктерінің бірі – бұл ақпарат құралдары. Қоғамдық қызметтің барлық түрлері өз субъектілері арасында бірқалыпты, тұрақты байланыс болуын қажетсінеді және сонымен қатар өзара ақпараттар алмасу қажеттігі де бар. Азаматтық қоғам өз деңгейінде өмір сүру үшін ақпараттың атқаратын рөлі зор. Адамдар өздерінің айналасында нелер болып жатқанын білмей тұрып, өздері өмір сүріп отырған қоғам туралы дұрыс пікір қалыптастыра алмайды. БАҚ түрлі көзқарастарды халыққа жеткізудің маңызды құралы болып табылады және ұйымдасқан түрде диалогтар өткізу мүмкіндігін жасайды. БАҚ-тың әсіресе саяси байланыстар үшін маңызы зор. Саясат өз мазмұны жағынан топтық және күрделі ұйымдасқан мақсатты түрдегі іс-әрекет. Әрбір топтық, мақсатты іс-әрекет нәтижелі болуы үшін бірнеше мыңдаған адамдардың бірлескен іс-қимылдары қажет. Осы іс-қимылдар БАҚ көмегімен ұйымдастырылады. БАҚ мемлекет, ұлт, саяси партия, топ деңгейлерінде саяси іс-қимыл мақсатын адамдар санасына жеткізді.

БАҚ – арнайы техникалық құралдар көмегімен әртүрлі хабарлар мен ақпараттарды ашық түрде көпшілік алдына жеткізумен айналысатын ерекше мекемелер мен ұйымдар. Олардың ерекше бейнесі мынада: көпшілікке ортақтығы, яғни тұтынушылардың шексіз және көптік шеңбері; арнайы аппаратуралар мен техникалық құралдардың болуы; байланысқа түсуші әріптестердің уақыт пен кеңістікте бір-бірінен алшақ болуы; адамдарға бір бағытта әсер ету, яғни БАҚ-тан тұрғындарға, керісінше болмайды, яғни тұрғындар БАҚ-қа әсер ете алмайды; БАҚ тыңдармандарының тұрақсыздығы, яғни олар бір хабар не мақалаға зейін қойса, ал екіншісін мүлде қарамауы мүмкін. БАҚ – жиі тыңдап, пайдаланатын қоғамдық белсенді адамдар әлеуметтану ғылымында реципиенттер деп аталады. Бұдан бөлек, БАҚ байланыс қызметін атқарады. Байланыс деп бір адамнан немесе адамдар тобынан өзге адамдарға ақпарат берілу үрдісін айтамыз. Бұқаралық байланыс дегеніміз жекелеген адамдардың немесе адамдар

тобының ақпаратты үлкен және кең аудиторияларға тарату үрдісі. Жалпы, БАҚ мыналардан тұрады:

1 Жазбаша мәтін мен фотосуреттерді жариялау жолымен ақпарат басып тарататын БАҚ. Оларға газеттер мен журналдар, буклеттер, үн қағаздар, плакаттар мен анықтамалықтар жатады. Ал кітаптар БАҚ қатарына кірмейді.

2 Хабарлайтын БАҚ дыбыстық немесе көрнекті ақпаратты береді. Бұлардың қатарына, ең алдымен радио және теледидар жатады. Қазіргі кезде теледидар байланыстың қуатты құрамы болып табылады. Қай жерде болмасын адамдар үнемі теледидар арқылы ақпараттар алып тұрады.

Соңғы онжылдықтарда БАҚ жүйесі үлкен өзгерістерге ұшырады. Спутниктік байланыс құралдары, кабельдік теледидар және ақпарат жинау мен басудың жеке құралдары (кассет, дискет, лазерлік диск, принтер, сканер), ғаламдық компьютерлік жүйелер (мыс. Интернет) пайда болды.

Әртүрлі БАҚ әртүрлі әсер ету қабілетіне ие. Ең алдымен бұл БАҚ кәсібилігіне және берілген ақпарат құндылығына байланысты. Әсіресе сенсациялық ақпараттарға көпшілік қызығушылық туғызады.

2 БАҚ дамуы. Мемлекет пен қоғамның байланыс құралдарына деген қажеттілігі келесі сәттерге тәуелді: оның қоғамдағы қызметі мен рөлі, саяси құрылымдар саны мен сапасы саяси шешім қабылдау тәсілдері, мемлекет көлемі және БАҚ дамуына әсер етуші факторлар. Бұрынғы дәуірлердегі мемлекеттерде байланыс құралдарына деген қажеттілік шектеулі болды. Оның ролін жаушылар, курьерлер мен тыңшылар, қаңғыбастар атқарып отырды. Олар ақпаратты көбіне ауызша, тек кейбір мемлекеттік маңызды ақпараттар ғана жазбаша таратып отырды.

Көптеген аумағы шағын мемлекеттер мен қалалар қауіп туралы ескерту, халық жиынын шақыру немесе аса маңызды саяси, діни оқиғалар туралы хабарлау үшін биік мұнараға орнатылған қоңырауларды пайдаланды. Көптеген ғасырлар бойы саяси және азаматтық байланысқа деген қажеттілік пошта арқылы атқарылып келеді. XIX–XX ғ.ғ. телеграф және телефон желісінің пайда болуы мемлекеттің байланыстық тұтынысын қанағаттандырып қана қойған жоқ, сол сияқты қоғамдық өмірге түбегейлі бетбұрыс әкелді. БАҚ техникалық дамуы бұрын қиял болып келген көптеген демократиялық және тоталитарлық идеялардың шын өмірде іске асуына әкелді, билік заңдылығы мен іске асуына жаңа сипат берді.

О. Тоффлердің пікірінше, «қазіргі биліктің эффективті қызмет істеуі, оның адамдардың жеке қызығушылығын оятып, өз мақсатына жетуде билік қорларын көп шығындамау жолын табу». Ол мақсатты шешуде саяси билік БАҚ кеңінен пайдаланады. Саяси теорияға сәйкес, қазіргі заманғы өте дамыған ақпараттық қоғамдарда білім мен ақпарат күші қоғамдық басқару саласында ақша мен мемлекеттік күштеу қорларын ығыстырып шығарды.

3 БАҚ қызметтері. БАҚ ең басты қызметі ақпарат алу мен тарату. Бұл қызмет көңіл көтеру, қызықтыру ақпараттарынан бастап азаматтар мен билік орындары үшін аса маңызды оқиғалардан хабар беру аралықтарын қамтиды. Азаматтар алынған ақпарат негізінде билік органдарына өз талаптарын қоя алады. Алынған ақпарат негізінде азаматтар санасында Үкімет, Парламент, партия және саяси институттар, қоғамның экономикалық, әлеуметтік, мәдени өмірі туралы пікірлер қалыптасады. Осы негізде қоғамдық пікір қалыптасады. Сол себепті қоғамдық пікір туғызуда БАҚ-тың рөлі өте зор.

БАҚ, сонымен қатар, білім беру және әлеуметтендіру қызметтерін де атқарады. Білім беру қызметі азамат ақпараттар тасқынында дұрыс бағыт, түсінік алуын қамтамасыз етеді. Әрине БАҚ жүйелі, әрі терең білім бере алмайды. Бұл арнайы білім беру институттарының міндеті. Соған қарамастан қазіргі заманда көптеген адамдар өз білім жүгін БАҚ арқылы тереңдетіп, толықтырады. БАҚ әлеуметтендіру қызметі адамның өмірлік тәжірибе жинақтауына көмектеседі. Демократиялық қоғамдағы БАҚ саяси-әлеуметтік міндеттерінің бірі адамдар санасына заң мен адам құқығын құрметтеу құндылықтарын енгізу, азаматтарды қоғамдық егестерді бейбіт әдістермен шешуге үйрету, мемлекеттің құрылыстың негізгі ұстанымдарын түсіндіру.

Қазіргі заманда БАҚ сын және бақылау қызметтерін де атқарады. Қоғамда бұл қызметтерді атқаратын басқа да әлеуметтік институттар бар, мысалы, оппозициялық партиялар. Бірақ БАҚ сыны өз объектісін бүкіл қоғам көлемінде көрсете алады. Себебі арнайы мәжілістерге тек аз ғана адамдар қатысса, БАҚ-ты адамдардың барлығы дерлік көреді және оқиды. Сонымен қатар, БАҚ сынының объектісі Президенттен бастап барлық мемлекеттік билік органдары, барлық лауазымды және жеке тұлғалар, ұйымдар, тіпті БАҚ-тың өздері де болады.

БАҚ-тың бақылау қызметі қоғамдық пікір беделіне сүйенеді. БАҚ өз бақылауында әкімшілік не экономикалық мәжбүрлеу шараларын қолдана алмаса да оның бақылауы өте эффективті. Себебі ол болған істің тек заңды бағасын ғана емес, моралдық бағасын да береді. Демократиялық қоғамда БАҚ өз бақылауында нақты заң актілеріне сүйенеді. Әдетте БАҚ қозғаған іс аяқсыз қалмай, арнайы тергеу комиссиялары құрылып қылмыстық істер қозғалады.

БАҚ қоғамды біріктіру қызметін де атқарады. Әртүрлі саяси-қоғамдық күштер БАҚ арқылы өз жақтастарын табады. БАҚ оларға өз мақсаттары мен мүдделерін нақты, айқын жеткізуге көмектеседі. Қазіргі әлемде БАҚ-тың шығу мүмкіндігінің болуы барлық саяси-қоғамдық күштер үшін ең басты өмірлік мақсат. БАҚ шыға алмаған саяси-қоғамдық күштер ешкімге білінбей тез жойылып кетеді. Қоғамда адамдарды әртүрлі қоғамдық-саяси іс-әрекеттерге тарту қызметін де атқарады. Азаматтар бойында белгілі бір саяси мінез-құлық

түрін қалыптастыра алады. БАҚ белгілі бір өткір қоғамдық мәселені жан-жақты көтеру арқылы саяси-экономикалық өзгерістерге бастама жасай алады. БАҚ өз қызметтерін толыққанды негізде тек демократиялық қоғамдарда ғана іске асыра алады. Қазіргі демократиялық даму адамға сапалы, пайдалы ойлау қабілетіне ие жауапкершілігін толық сезінетін даралық ретінде қарастыруға негізделген. Адамдар бойында билікті саяси көзқарас қалыптастыруда БАҚ-тың рөлі өте зор. Себебі БАҚ қоғамда сөз бостандығын қамтамасыз етеді. Ал сөз бостандығы болмаса адам және азамат құқықтары мен бостандықтарының толыққанды қорғалуы мүмкін емес. Қоғамдық-саяси оқиғаларға объективті баға беруге қабілетті, демократиялық ұстанымдарға сүйене отырып ұйымдастырылған БАҚ-тың болуы қоғам дамуы мен тұрақтылығының кепілі болып табылады. БАҚ қоғамда өз мақсаттары мен мүддесі бар жеке құрылым. Өз мақсатына жету жолында әртүрлі әдістерді қолданады. Өз үстемдігін адам санасы мен сезіміне әсер ету арқылы іске асырады.

Демократиялық елдерде бұқаралық коммуникацияның рационалдық моделі басым болып келеді. БАҚ логика заңдары шеңберіне сиымды фактілер келтіру арқылы адамдарды сендіруге тырысады, яғни осы оқиғаның, шешімнің, әрекеттің ең алдымен қоғамға, адамдарға тиімді, пайдалы екендігін нақты дәлелдеп шығады. Бұл модел демократиялық елдерде қалыптасқан азаматтар ділі (менталитет) мен мәдениетіне сәйкес келеді. БАҚ жүйесі тыңдармандар назары мен сенімі үшін бақталастық жарысқа негізделген. Демократиялық елдерде адамдарға сезімдік әсер ету әдістері кең таралмаған, тек жекелеген оппозициялық немесе шағын саяси күштерге тәуелді БАҚ ғана сайлау компаниялары кезінде өз идеялары мен құндылықтарын адамдар саласына жеткізу үшін сезімдік әсер ету технологияларын қолданады. Бірақ, әдетте өз пайдасын сезіну рухында тәрбиеленген адамдар арасында қолдауға ие бола алмайды, сонымен қатар, кейбір жағдайларда сот билігі арқылы шектеледі. Керісінше тоталитарлық, авторитарлық, этнократиялық елдерде адамдар санасына сезімдік деңгейде әсер ету технологиялары кеңінен қолданылады. Әдемі сөз бен көркем бейне адамдарға үлкен әсер етеді. Әсіресе, егер бұл адамдар бойында еркін қоғамда өмір сүру тәжірибесі қалыптаспаған болса сезімдік әсер өте күшті рухани толқынысқа түсіреді. БАҚ адам санасын улап, қорқыныш пен соқыр сенімге негізделген бағыныштылық моделін тудырады.

БАҚ-тың ақпараттың үрдіске әсері. БАҚ-тың ең негізгі міндеті қоғамды хабардар етіп отыру үрдісі. Бұл үрдіс келесі кезеңдерден тұрады: ақпарат алу, таңдау, ықшамдау, түсінік беру және оны тарату. Қоғам қандай ақпаратты, қандай түсініктермен алады, осыған байланысты қоғамдағы келесі оқиғалар тізбегі құрылады. Неміс социологі Клаус Боумның пікірінше «Маңызды ақпарат иелену дегеніміз билік иелену, ал маңызды ақпаратты өз мүддесіне

сай тарату, немесе оны жасырып қалу мүмкіндігін иелену екі есе билік иелену». БАҚ осындай билікке ие. Қазіргі әлемде ақпараттар тасқынының көптігі сонша, оны өз бетінше игеруге жалғыз адам түтілі, бір топ маман да қабілетсіз. Сол себепті аса маңызды ақпараттарды тандап алу бүкіл БАҚ жүйесінің басты міндеті. Азаматтар мен саяси қайраткерлердің хабардар болуы БАҚ біліктілігі мен объективтілігіне, шын фактілерді көрсете білуіне байланысты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Диссертациялық жұмыста қазіргі еліміздегі цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарының, сондай-ақ, бүгінгі күннің негізгі ақпарат көзі болып саналатын әлеуметтік желілер мен ондағы журналистің құзіреттілік әлеуеті туралы ғылыми деректер топтастырылған. Жалпы, бұқаралық ақпарат құралдарының және әлеуметтік желілердің тарихи, әлеуметтік және технологиялық алғышарттары, олардың Қазақстан ақпарат кеңістігіндегі азаматтарға ақпараттық ықпалы және сол желілердегі ақпарат мәтіндерінің журналистика жанрларына әсер етуінің жағымды және жағымсыз қырлары қарастырылған.

Зерттеу барысында тақырыбым әлеуметтік желілердің әлеуеті, ондағы журналистің орны рухани және экономикалық саладан ғана көрініп қоймай, мемлекет тұрақтылығы мен қауіпсіздігіне тікелей әсер ететін зор күшке айналуы – Қазақстан сияқты жас мемлекетке ұлттық ақпарат саясатын ұтымды жүргізу үшін цифрлық коммуникация құралдарын жедел игеру, ұтқыр пайдалану мәселесінде аса өзекті екенін көрсетеді. Олай болса, бұл диссертациялық жұмыс заман талабына сай өзекті тақырыпты қозғады деп айтуға әбден болады.

Зерттеу жұмысыма заманауи бұқаралық коммуникация орбитасындағы әлеуметтік желілердің, журналистика жанрларындағы жаңа пішіндердің жұртшылық пікірінің қалыптасуына қаншалықты әсер ететінін анықтадым. Журналистің әлеуметтік желілердегі құзіреттілік әлеуетін сараптай отыра, ақпарат тарату тәсіліне алып келген мақсатын, қазіргі ақпараттық технологияның индивид санасына ықпалын журналистика және ақпараттану теориясы тұрғысынан талдау жасадым. Зерттеу мақсатыма жету үшін цифрлық бұқаралық ақпарат құралдарын, әлеуметтік желілер термині мен оның шығу тарихына үңіліп, тұлғаның әлеуметтену үдерісін анықтап, коммуникация құралдарының тарихын сатылап пайымдадым. Ақпарат кеңістігіндегі журналистің адамға ықпалын қарастыратын негізгі бағыттарын айқындап, олардың теориялық және әдіснамалық жаңа қырларын анықтадым. Жаһандану кезінде қалыптасқан «желілік қоғам» және «коммуникация және даму» парадигмаларының орнын ауыстырған медиамәтіннің заманауи

парадигмаларының ерекшеліктерін жан-жақты аштым. Журналист шығармашылық өнімінің өміршеңдігіне, олардың заман талыбына сай трансформациялануына баға берілді. Медиамәдениеттің аксиологиялық парадигмасын, адамның құндылық ұстанымындағы өзгерістерді нақтыладым. Сондай-ақ, Қазақстан медиакөңістігіндегі коммуникацияны цифрландырудағы мақсатын нақтыладым. Әлеуметтік желілерге сипаттама бере отыра, олардың азаматтың әлеуметтенуі мен саяси көзқарасының қалыптасуындағы рөлін айқындадым. Қазақстанның жаһандық ақпарат кеңістігіне кіру жағдайындағы ақпараттық тәуелділік мәселесін зерделеп, геосаясат сюжетіндегі ақпараттың рөлі мен елдегі тұрақтылықтың қолайлы бағытын анықтадым. Білім, ақпарат және жоғары технология дәуіріндегі адамның мәдениетінің қалыптасу үдерісін, қазақстандық ақпараттық кеңістіктегі журналистің рөлін сараладым. Әлеуметтік желілердің журналистика саласына алып келген шығармашылық және меркетингтік жаңалықтарын қарастырдым. Зерттеудің методологиялық негізі – диссертацияны жазу барысында салыстырмалы, тарихи-салыстырмалы (компаративті) талдау, жүйелеу (типологиялық) мен цифрлық талдау тәсілдері теориялық-методологиялық негіз етіп алынды.

Зерттеу жұмысының ғылыми жаңалығы – жоғарыда атап көрсетілгеніндей, цифрландыру дәуіріне байланысты бұқаралық ақпарат құралдарының цифрлық форматқа көшуі, әлеуметтік желілердің жаңа ақпарат алмасу құралы ретінде, мемлекеттің ақпараттық саяси ұстанымына жаңа медиа құралдарының ықпалы мен пәрменділігі, тұтынушылардың белсенділігі, қоғам мүшелері мен әлеуметтік желі орталарының арасындағы қарым-қатынас, Интернет журналистикадағы ақпараттық-саяси тәрбиесі, ақпарат алмасу мәдениеті, қазақ журналистикасы теориясында бұрын арнайы диссертациялық деңгейде қарастырылмауынан келіп туындайды. Қазақ журналистика тарихында алғаш рет бұқаралық коммуникация құралдарының, журналистердің жеке тұлғасының даму генезисі, олардың түрлері мен функциялары, олардың әртүрлі қоғамдық формация жағдайындағы ақпараттық қызметі алғаш рет жинақтала тұжырымдалды. Қазақтың әлеуметтану, саясаттану және журналистика сияқты қоғамдық ғылымдар тарихында әлеуметтік желі ұғымын қазақтың рулық жүйесінің қалыптасуымен, даму жолына байланыстыра пікір айтылды. Қазақтың бұқаралық ақпарат құралдары цифрландыруға көшірілді, ақпараттық кеңістігіндегі әлемдік әлеуметтік желілерге алғаш рет салыстырылмалы ғылыми сараптама жасалды. Олардың ел қауіпсіздігі мен саяси тұрақтылықта алар орны зерделенді. Ондағы жарияланымдарда көтерілген мәселелерге алғаш рет талдау жасалып, негізі мақсаты көрсетілді. Әлеуметтік желілердегі мәтіндер алғаш рет тақырыптық, жанрлық тұрғыдан жүйелене

жинақталды. Журналистік шеберлік ізденістері қарастырылды, олардың әлеуметтік желілердегі орнына маңыз берілді. Контентті талдау жасалды, жарияланымдарға журналистік жанрлар тұрғысынан баға берілді, оның практикалық журналистикада қолдану жолдары ұсынылды.

Қазақ интернет журналистикасында алғаш рет ақпаратты жекелеген тұтынушыға бағыттау жолдары, ақпаратты дербестендіру жолдары сараланды. Телеарна мен интернетке тәуелді индивидтің әлеуметтенуіне ықпалы мықты қазақстандық және жаһандық медиа кеңістіктің анализі жасалынды. Қазақстандық медиамәдениет стратегиясындағы халықтардың мәдени тәжірибесі, өткені мен болашағын саналы тұлға бірегейлігін дамыту және жетілдіру мәселесіндегі контекст тиянақталды. Медиалық білім берудің мақсаты мен мәнін айқындауда қазақстандық медиа іс-әрекеті тұңғыш рет жан-жақты қарастырылды, медиамәдениет жетістігінің көрінісіне онтологиялық тұрғыда зерттеу жүргізілді.

Зерттеу жұмысының теориялық және тәжірибелік маңызы ретінде әлеуметтік желілерді журналистік өнім ретінде қарастырып, тележурналистика саласындағы түрлі бағдарламаларда тақырыпты тереңірек ашу мақсатында виртуалды көрермендер назарын үнемі өзіне қаратып отыру, екінші экран технологиясын енгізу сияқты тұжырымдар қазақ журналистикасының өрісін кеңейте түті деп айтуға толық негіз бар. Зерттеу жұмысының негізгі нәтижелері әлеуметтік желілерді кеңінен қолдануды реттейтін заңнамалық актілерді жетілдіріп түсуге түрткі болды. Әлеуметтік желілерде отандық, патриоттық сезімдерді оятатын қоғамдастықтар орнату қағидасы танымдық-практикалық өрісті кеңейтті. Еліміздің шекаралас аймақтарындағы, шетелдегі қандастарымыздың ұлттық, Отанға деген сезімдерін ояту арқылы оларды үнемі саяси белсенділікте ұстап отыру үшін әлеуметтік желілерде соларға бағыттамалы форумдар, топтар, қоғамдастықтар ашу және сол арқылы еліміздің геосаяси жағдайындағы балансты ұстау туралы ұсыныстың теориялық та, практикалық та маңызы бар екенін түсіндірді. Қазақстандық және алыс-жақын елдерге қызмет ететін үлкен платформалы отандық әлеуметтік желінің жасалуы заман талабы деген тұжырымның да саяси-әлеуметтік мәні бар. Мемлекет тарапынан қазақстандық медиамәдениеттің барлық аудиовизуалды жүйесінің бөліктерін дамыту, техникалық, коммуникативті, әлеуметтік, өзіндік медиа шығармашылығын арттыратын тренингтер, сондай-ақ, мәдени-әлеуметтік түрлі топтарға, әсіресе бүлдіршіндер мен жасөспірімдерге заман талабына сай қолдау көрсету қажеттілігі жайында айтылған ойлар оперативті коммуникацияны одан әрі жеделдете түсуге ықпал жасайды. Мемлекеттің мәдениет саясатында журналистерді, жазушылар, режиссер мен сценаристерді шетелдік классикалық әдебиеттер сюжетінің көшірмесіне

емес, Қазақ халқының мұрасындағы бай әдебиетінің сюжетіне негізделген және тұлғаның рухани дамуына септігін тигізетін, кино мен теледидарға арналған жоғарғы көркем өнерлік медиамәтіндерді жасауға бағдарлау және оларды әлеуметтік желілер арқылы насихаттау туралы ұсыныстың да қолданбалық мәні бар. Мемлекеттің медиалық білім беру саясаты, жас ұрпақты ақпараттық экспансиядан қорғайтын, оны жаһандану үдерісіндегі ақпараттық қоғам өміріне дайындау қажеттілігі хақындағы пікірлер ақпараттық қауіпсіздік саласына қосылған ғылыми-практикалық үлес болып табылады. Зерттеу жұмысымызды кіріспе жазып, үш негізгі тарау арқылы тақырыпты аша отыра жазып шықтық.

Қорытындылай келе еліміздегі цифрландыру саясатының оң нәтиже бере бастағанына көз жеткізуге болады. Елімізде «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы іске қосылды. Негізі 2017 жылы қаланған осынау жобаны Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев халыққа арнаған Жолдауында ерекше атап өткен болатын. Ақпараттық технологиялардың қарыштап дамып жатқан заманында IT саласын дамытпасақ, дамыған 30 елдің қатарынан көріну бізге жай арман боп қалары анық. Өйткені, өркениетті елдердің барлығы осы сандық жүйеге көшіп, өнеркәсібінің дамуын және халқының әл-ауқатын жылдан-жылға жақсартып келеді. Президенттің соңғы жолдауының ерекшелігі сол, мұнда Қазақстанда биыл үшінші жаңғырудың басталатыны ресми айтылды. Яғни, елімізде үлкен экономикалық және технологиялық дүмпу болуы тиіс. Ал, ол үшін ең алдымен тағы сол IT саласына басымдық берілді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Омашев, Н.** Журналистиканың теориялары мен доктриналары // Ақпарат әлемі. – Алматы : Қазығұрт, 2006. – 72 б.

2 **Аяғанов, М.** Цифрлық БАҚ // Сарыарқа самалы. 7 қазан 2017 года (№ 191).

3 **Засурский, Я. Н.** Информационное общество в рамках международного сотрудничества // Информационное общество – 2000.

4 Материалы о зарубежных СМИ в 1990–2000. Вестник МГУ серия Журналистика 1991 – 2003. № 4–6.

5 <http://ult.kz/post/dauren-abaev> [Электронды ресурс].

М. Амантай¹, А. Ф. Зейнулина²

Цифровые СМИ, социальные сети и компетентностный подход журналиста

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

M. Amantay¹, A. F. Zeinulina²

Digital media, social networks and competent journalist potential

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraighyrov Pavlodar state university,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье сгруппированы научные данные о возможности компетенции цифрового СМИ средств массовой информации страны, а также социальных сетей и журналиста, которые являются основным источником информации. В целом, рассмотрены исторические, социальные и технологические предпосылки средств массовой информации и социальных сетей, информационное влияние на граждан Казахстанского информационного пространства, а также положительные и отрицательные черты влияния информационных текстов в этих сетях на жанр журналиста.

The article concentrates on the scientific data of the digital media in our country, as well as on the potential of social networks and its journalistic potential, which is the main source of information for today. The historical, social and technological preconditions of the mass media and social networks, their informational influence on the citizens of Kazakhstan in information space and the positive and negative aspects of the influence of the texts of information in those networks on journalism genres.

A. V. Aliyassova¹, K. K. Karimova²

¹Candidate of Philological Sciences, Department of Scientific and Organizational Work and International Cooperation, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philological Sciences, Department of Scientific and Organizational Work and International Cooperation, Innovative Eurasian University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹nastja_sh@mail.ru; ²kamar.karimova@mail.ru

NARRATIVE SELF-PRESENTATION OF TEENAGERS ON INSTAGRAM SOCIAL NETWORK

The need for self-presentation of adolescents in social networks is described. It is noted that self-presentation in virtual space enhances positive self-esteem and the ability to express oneself. In the article, we consider the self-presentation of teenagers in the Instagram space. A pilot study was conducted, in which 19 teenagers studying English as an additional language took part either with the help of a tutor and foreign language courses, or independently. We looked at their Instagram profiles and found out that the most important and effective way to demonstrate the desired self image is through your own photos, as well as «I + someone» photos. Accordingly, personal and group identities are mostly pronounced. Analysis of the posts under the photos showed that most often teenagers write a short text. 38 % of these text posts are written in English or using some words or phrases in the English language, which indicates the presentation of linguistic identity on the network of this group of teenagers.

Keywords: self-presentation, social network, Internet, Instagram, identity, teenagers, adolescents.

INTRODUCTION

The modern world dictates the need to use the Internet: in particular, instant messengers and social networks. Their active use leads to the need to present themselves in virtual space. Regardless of in which particular space the individual needs to present himself, the process of presenting himself is always conscious, he demonstrates the desired image of the self (Leary et al., 2001; Belinskaya, Voznesenskaya, 2016; Belinskaya, Gavrichenko, 2018). According to Belinsky E. P. and Gavrichenko O. V., «self-presentation in social networks, as a rule, is more conscious and diverse, and its content depends on the social norms

of a particular social network.» A rather important aspect of self-presentation is the actualization of positive self-esteem (Myers, 2010). According to Sherry Turkle's research, presenting oneself in a virtual space helps to a higher degree of self-esteem than presenting in real life (Turkle, 1997).

MAIN PART

Presented information in different social networks is often different. For example, on the social network VKontakte, you can publish information about the date and place of birth, place of residence, marital status, education, family ties and much more. On the Instagram platform, there are no templates for entering such personal data; there the user has the opportunity to decide what information he wants to provide about himself. This is probably why Instagram is considered the most creative site. It offers only the mandatory introduction of a nickname, as well as additional spelling of the username and industry of his activity. The rest of the information is entered by users according to desire and imagination. Modern researchers point out that often by what kind of social network a person prefers, «one can judge both his interests and the identity group, and, conversely, one can assume the direction of information socialization based on group identity» (Golubeva, Martsinkovskaya, 2011; Grebennikova, Parkhomenko, 2013). It is worth noting that it is teenagers who use the Internet more actively. For them, having access to the World Wide Web on the Internet from anywhere in the world is the norm, and also does not present any difficulties when using electronic media, which cannot be said about the representatives of the older generation. In recent years, the Internet has been the main source of information for modern adolescents (Golubeva, Martsinkovskaya, 2011). It is important to emphasize that the number of manifestations of narrative identity is currently increasing, since the percentage of stories about oneself in interpersonal contacts is increasing, rather than presenting oneself in action, including group one (Andreeva, 2012). The development of the Internet and network communication contributes to this increase. The possibility of active self-affirmation and self-presentation reduces the role of the struggle of identities and, in part, care. At the same time, network communities, on the one hand, provide an opportunity for flexible and positive socialization, on the other hand, offer options for a «game» with their own identities, that is, opportunities to try themselves in different masks, different roles, which increases awareness of both the role repertoire and its performance different roles (Martsinkovskaya, Yurchenko, 2016). Among teenagers, the most popular of the currently existing virtual networks is Instagram. We conducted a small pilot study in which we asked first-year students to answer some questions. It was assumed that from the participants we will choose only those who choose Instagram as the most frequently used social network – they were all respondents.

From this number, we selected 8 students studying English with a tutor, 5 – studying at English courses, and 6 – not studying any foreign language, but, according to them, successfully studying English at the university. So, the sample consisted of 19 adolescents from the age of 17 to 19 years old, studying English at their own request. The goal of an empirical pilot study was to study the content and form of self-presentations of teenagers on Instagram and to determine the impact of foreign language skills on a presentation on the network. During the study, the profiles of respondents were considered, namely the «head» of each profile, as well as its 12 latest posts on Instagram. It was assumed that the most important and effective way of demonstrating the desired image of the self is photographs, accompanied by short text and emoticons. The results of the study confirmed the hypothesis. Of 228 of all posts, I-photos are the most common – 134 pcs. – 59 %. At the same time, 30 % are photographs (69 pcs.) «I + someone». 25 photographs (only 11 %) show objects, landscapes, etc.

We also looked at the texts with which the students accompanied the above images. All posts were classified as follows: 1) without text; 2) only emoji; 3) short text; 4) long text. It was revealed that only one girl, who, according to her, develops her profile and plans to be a blogger, found long texts in all twelve last posts. Among the remaining 18 teenagers, a long post was found twice – one post per user. Only emoticons are attached to 15 % of photos. Under 22 % of posts there is no text at all. And 63 % of the posts are accompanied by a short text: a description of the photo, a commentary on their feelings or other information. Surprisingly, of these 63 percent of posts with short texts, 38% are in English either in full or with some words or phrases. It is also noteworthy that the profile caps of 16 out of 19 respondents were in English.

CONCLUSION

In general, it can be stated that the information provided by this group of respondents on Instagram is personalized. It is aimed mainly at lighting its own personality. This person, as a rule, also means his interaction with other members of society. Accordingly, the most pronounced personal (personal) and group identities. The results obtained from the analysis of post signatures showed that narrative identity prevails in adolescents, and in a very short form. Laconicism of speech is expressed not only through the native language, but also foreign (English), mastered at will. It can be concluded that a fruitful study of the English language affects not only its knowledge as such, but also the desire to present this knowledge in society. This pilot study showed that adolescents actively studying a foreign language use it for self-presentation on the social network Instagram. Its use also allows us to say that they identify with this language, which means that we can talk about the presence of linguistic identity in the virtual space.

REFERENCES

1 **Белинская, Е. П., Гавриченко, О. В.** Самопрезентация в виртуальном пространстве : феноменология и закономерности [Текст] // Психологические исследования. – 2018. – Т. 11. – № 60. – С. 12. [Электронный ресурс]. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2018v11n60/1606-belinskaya60.html>

2 **Белинская, Е. П., Вознесенская, В. С.** Проблема регуляции социального поведения в теориях информационного общества и реальность сетевого взаимодействия [Текст] // Психологические исследования. – 2016. – Т.9. – № 48. – С. 5. [Электронный ресурс]. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n48/1307-belinskaya48.html>

3 **Голубева, Н. А., Марцинковская, Т. Д.** Информационная социализация : психологический подход [Электронный ресурс] // Психологические исследования : электрон. науч. журн. – 2011. – №6(20). – С. 2. [Электронный ресурс]. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2011n6-20/579-golubeva-marsinkovskaya20.html>

4 **Гребенникова, О. В., Пархоменко, А. Н.** Современная молодежь в информационном обществе : представления об информации и информационные предпочтения [Текст] // Психологические исследования. – 2013. – Т.6. – № 30. – С. 8. [Электронный ресурс]. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2013v6n30/855-grebennikova30.html>

5 **Майерс, Д.** Социальная психология. – СПб. : Питер, 2010. Марцинковская Т. Д., Юрченко Н. И. Проблема совладания в транзитивном обществе [Текст] // Психологические исследования. – 2016. – Т.9. – № 49. – С. 9. [Электронный ресурс]. – URL: <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n49/1332-marsinkovskaya49.html>

6 **Leary, M. R., Cottrell, C. A., Phillips, M.** Deconfounding the effects of dominance and social acceptance on self-esteem. [Текст] // Journal of Personality and Social Psychology, – 2001. – 81(5). – 898–909.

Material received on 20.01.20.

А. В. Алиясова¹, К. К. Каримова²

Инстаграм әлеуметтік желісіндегі жастардың нарративті өзін-өзі таныстыруы

^{1,2}Ғылыми-ұйымдастырушылық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық бөлімі, Инновациялық Еуразия университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы. Материал 20.01.20 баспаға түсті.

А. В. Алиясова¹, К. К. Каримова²

Нарративная самопрезентация подростков в социальной сети Инстаграмм

^{1,2}Отдел научно-организационной работы и международного сотрудничества, Инновационный Евразийский университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Әлеуметтік желілерде жасөспірімдердің өзін-өзі таныстыру қажеттілігі сипатталған. Виртуалды кеңістіктегі өзін-өзі таныстыру жағымды өзін-өзі бағалауды және өз ойын білдіру қабілетін арттыратындығы атап өтілді. Мақалада біз инстаграм кеңістігінде жасөспірімдердің өзін-өзі таныстыруын қарастырамыз. Пилоттық зерттеу жүргізілді, оған ағылшын тілін қосымша тіл ретінде репетитордың көмегімен немесе шет тілі курстарымен немесе өз бетінше оқитын 19 жасөспірім қатысты. Біз олардың Инстаграмдағы профильдерін қарап, өзіңіз қалаған бейнені көрсетудің ең маңызды және тиімді әдісі – бұл өзіңіздің жеке фотосуреттеріңіз, сонымен қатар «Мен + біреу» фотосуреттері арқылы болатындығын білдік. Сәйкесінше, жеке және топтық сәйкестіктер анық байқалады. Фотосуреттер астындағы жазбаларды талдау көрсеткендей, көбінесе жасөспірімдер қысқа мәтін жазады. Бұл мәтіндік жазбалардың 38 % -ы ағылшын тілінде жазылған немесе кейбір сөздер немесе сөз тіркестерінің көмегімен ағылшын тілінде жазылған, бұл осы жасөспірімдер тобының желісінде тілдік сәйкестіліктің көрінісін көрсетеді.

Описывается потребность самопрезентации подростков в социальных сетях. Отмечается, что самопрезентация в виртуальном пространстве повышает позитивную самооценку и способность самовыражаться. В статье мы рассматриваем самопрезентацию подростков в пространстве Instagram. Проведено пилотное исследование, в котором приняли участие 19 подростков, изучающих английский язык как дополнительный или с помощью репетитора и курсов иностранного языка, или самостоятельно. Мы изучили их профили в Instagram и выяснили, что наиболее важный и эффективный способ демонстрации желаемого образа Я – это свои собственные фотографии, а также фотографии «Я + кто-то». Соответственно, наиболее выражены личностная (персональная) и групповая идентичности. Анализ постов под фотографиями показал, что чаще всего подростки пишут краткий текст. 38 % из этих текстовых постов написаны на английском языке или с использованием некоторых слов или фраз английского языка, что свидетельствует о презентации лингвистической идентичности в сети этой группы подростков.

FTAMP 16.01.45

Н. Ә. Әміреев¹, З. Уралова², Р. Кәрімбаева³

¹п.ғ.м., аға оқытушы, Тіл орталығы, Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ., 005034, Қазақстан Республикасы;

²аға оқытушы, Тіл орталығы, Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ., 005034, Қазақстан Республикасы;

³п.ғ.м., аға оқытушы, Тіл орталығы, Халықаралық бизнес университеті, Алматы қ., 005034, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹nurlan.amreev@mail.ru; ²zamza.yral@mail.ru; ³rahash2003@mail.ru

ЖАЗУ ТІЛІН ДАМУДЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ

Мақалада авторлар ауызша сөйлеу тілі мен жазба тілді қолдану барысындағы ерекшеліктерге тоқтала келіп, жазу тілін дамытуға байланысты шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасайды. Жазу тілін қалыптастыру, дамыту жолдарына қатысты кеңінен қолданылып жүрген әдіс-тәсілдерді мақала өзегіне арқау етеді. Өзге тілді аудиторияда жазу тілін дамыту кезінде пайдаланып жүрген өз тәжірибелерін ортаға салады.

Кілтті сөздер: ауызша сөлеу, жазу тілі, пиктография, идеография аналитикалық кезең, синтетикалық кезең.

КІРІСПЕ

Ауызша сөйлеу мәдениетіне жазу тілі үлкен ықпал етеді. Мәтінді мазмұндап айту, әңгімеге жоспар құра білу, негізгі ойларды саралай білу т.б. – жазба тілді дамытудың ғана емес, ауызекі сөйлеу тілін дамытудың да құралдары болып табылады. Бұлар алдын-ала мәтінді талдау қажеттілігін туғызып, ойды айтпас бұрын оны дайындап алуға дағдыландырады. Жазу тілі ауызекі сөйлеу тілінен кейін пайда болып, ауызша тілдің негізінде дамиды. Бұл оның қоғамдағы дамуына және жеке адам өмірінің қалыптасуына байланысты [1, 361].

Жазу тілінің даму тарихында жазу таңбалары арқылы ойды жетізудің үш түрлі қатынасын атап айтуға болады. Алғашында **пиктографиялық жазу** «лат. ritus – сурет, грек. qraphē – жазу» пайда болды. Мұндай жазуда ой белгілі бір суреттердің көмегі арқылы берілді. Мысалы, қолына таяқ ұстаған салт атты, әрқайсысының ішінде он сызықша бар бес қайық және сопақша шеңбердегі үш тасбақаны бейнелеген пиктограмма «Көсемімен бірге елу жауынгер бес қайықпен үш күнде көлден жүзіп өтті» деген ойды білдірген. Бұл суреттердің аталған тілдегі сөздердің айтылуымен ешқандай байланысы жоқ.

Жазудың екінші бір түрі **идеографиялық жазу** (грек. Idea – ой) болып табылады. Жазудың бұл түрі күні бүгінге дейін Қытайда қолданылып келеді. Әйтсе де идеограммадағы бейнеленген күн мен ай – күн мен айдың суреті ғана болып оқылмайды. Ол шартты түрде осыған ұқсас заттар ұғымын білдіреді. Идеограммада да осы тілдегі берілген суреттердің дыбысталаып айтылуымен ешбір қатысы жоқ. Әр түрлі диалектіде сөйлейтін қытайлықтар идеограммада берілген ай мен күннің суреттерін әрқалай дыбыстаса да, олардың бір ұғымды білдіретінін анық түсінеді. Бұл сандарды цифрмен белгілеуде басқа тілдерде анық аңғарылады. 4 саны барлық тілдерде де 4 санының ұғымын білдірсе де, орыс тілінде «четыре», немісше «фир», ал француз тілінде «катр» болып оқылады [2, 67].

Қазіргі заманғы көпшілік тілдерде сөздегі дыбыстарды әріптермен белгілейтін жазу қолданылады. Бұл – **жазу тілі**. Жазудың бұл түрінде әріп сөздегі айтылған немесе естілген дыбыспен дәлме – дәл сәйкес келе бермейді [4, 48]. Қазақ тілінде бұл құбылыс ілгерінді, кейінді, тоғыспалы ықпалдарда көбірек көрініс табады. **Сарыарқа, дүйсенбі, бірқазан, қызыл күрең, Есжан, есен келді** болып жазылғанмен де, оқылуда **Сарарқа, дүйсембі, бірқазан, қызыл гүрең**, Ешжан, есең гелді болып айтылады. Сөздің жазылуындағы көрінісі мен оның айтылуы мен естілуіндегі айырмашылықтарды жазу тілін меңгерудің алғашқы кезеңінен бастап-ақ басты назарда ұстау қажет.

Жазу тілін игеру үшін сөздердің бір түрінен басқасына өтуді меңгерту қамтамасыз етілуі қажет. Оқу үдерісінде көзбен көрілетін сөздің жазба түрінен сөздің айтылатын, естілетін оқу түріне өту қалыптасады. Ал жазуда бұл үдеріс керісінше – айтылған сөзден (дауыстап айту немесе іштей айту) көрнекі сөзге өту (өз ойын жазу барысында) немесе естілген сөзден көрнекі сөзге өту (басқа адамның сөзін жазу кезінде) түрінде жүзеге асады [6, 118]. Осындай бір әрекеттен екінші әрекетке өту арнайы игерілуі қажет, себебі дыбыстарды саралау жазылған және естілген сөздердің тұтастай жиынынан өзгеше. Ауызекі сөйлеуде сөйлеуші мен тыңдаушы сөздегі әрбір дыбыстың ерекшелігін ажырата алса да, бәрібір сөздің дыбыстық құрамы туралы өзіне толықтай есеп бермейді. Кез келген өзгетілді студент «Адамның адамнан артықшылығы – білімділігінде» деген Абай сөзінде қанша сөз бар екенін айтуға қиналса, оларға сөйлемдегі сөздердің орналасу тәртібі, әр сөздегі дыбыстық құрамның жүйесін есте сақтай білуі одан да күрделірек болады. Сөйлемдегі сөздерді, сөздегі дыбыстар ретін орын тәртібімен жазуда танымдық саралау аса қажет, яғни әр сөздегі дыбыстық құрамды және бір сөзбен екінші сөздің аражігін толық пайымдай алуы тиіс. Жазу сөйлеу тілін саралай білудің аса жоғарғы деңгейін талап етеді.

Сөздегі әріптер әр түрлі жазылатын болғандықтан, оқу кезінде жазылған элементтерді жинақтай қорыту да қиындық келтіреді. Бұл әсіресе өзгетілді

студенттердің құрамында қазақ тілінің төл дыбыстары бар сөздерді оқуы мен жазуы барысында жиі кездеседі. Өзінің оқушылардың жазу тілін дамытуға арналған эксперименттік зерттеулерінің нәтижесі бойынша Е. Н. Соколова оқудың үш кезеңін атап көрсетеді [8, 64].

Бірінші – **аналитикалық** – кезеңде оқушы сөздегі дыбыстарды жеке-жеке ежіктеп оқып, бірте-бірте буынға бөліп оқиды. Сөздерді осылай оқу нәтижесінде сөздің толық мағынасы айқындалмай, бірегей сөз күйінде емес, буындарға бөлшектеніп естіледі, сөздің мағынасы оқушының өзіне де түсініксіз болады. Оқушы өзі оқыған мәтіннің мазмұнын өзі де түсіне алмайды, ал осы мәтінді жүргізіп оқи алатын оқушы оқығанда, ол жақсы түсініледі.

Екінші – **синтетикалық** – кезеңде оқушының сөздегі дыбыс элементтерін тез құрастыруға асығатындығы байқалады. Сөздегі дыбыстарды біріктіре айту барысында сөздегі дыбыстық бөлшектерді дұрыс біріктіре алмай, сыртқы формасына қарап сөзді қалай оқылатынын болжалдап айтуға тырысады. «Бір күні орманда екі дос келе жатыпты» деп жазылған сөйлемді «Бір күні орман даскі дос келжатыпты» деп оқиды. Бұндай қателіктер мәтінді оқушының өзіне де байқалады. Нәтижесінде бүкіл ойды жинақтау, түсіну жүйесі бұзылады да, оқытушы мәтінді оқушының қателіктерін түзету үшін оны жиі тоқтатуға мәжбүр болады. Осылай оқылған мәтіндегі берілетін ойды тыңдаушы да, мәтінді оқыған оқушының өзі қайталап мазмұндап айтып бере алмайды.

Ал үшінші кезең – **аналитико-синтетикалық кезең** – алғашқы екі кезеңнің тиімді жақтары қарастырылып, жазылған (көзге көрінген) сөздерді тез әрі нақты айту мен есту үдерісіне өту кезеңі болып табылады. Бұны жылдам жүргізе оқу кезеңі деп те атайды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқуға үйретудің басты міндеті – оқушының әдеби шығармаларды өздігінен оқуға қызықтыру, оқуға деген құмарлығын арттыруға ынталандыру. Оқуға үйрету барысында басқа да жаңа міндеттер туындайды. Оқушының мәтінді түсініп қана қоюы жеткіліксіз, оны тыңдаушыға мазмұндап жеткізе білуі де басты орынға шығады. Мәтінді мазмұндап айта білу талабы өзіндік оқуды реттеудің бақылау құралы болып табылады. Бұндай талаптар әр түрлі болуы мүмкін. Оқулықтағы мәтінді жай ғана мазмұндап айту «бөгде адамның» сөзін жаттап алуға жиі әкеліп соқтырады, әрі ауызекі сөйлеу тілі мәдениетінің бұзылуына ықпал етеді. Керісінше, белгілі бір қорытынды жасау үшін кітапта берілген дәйектерді мәтінде берілген материалдармен салыстыра қарастыру оқушыны өз ойын жүйелі, түсінікті жеткізуге ынталандырады. Әсіресе оқылған мәтін бойынша тезис құрастырудың

маңызы зор. Мұнда мәтіндегі негізгі ойлар белгілі бір тәртіппен ғана ерекшеленіп қоймай, оқушының өз сөзімен берілуі шарт. Мәтінмен жұмыс әр түрлі құрылымда: мәтін мазмұны қысқаша тезис түрінде немесе оқиға дамуына қарай кеңейтілген түрде де берілуі мүмкін. Мұндай жұмыс түрлері ауызекі сөйлеу тілін де, жазу тілін де дамытуға игі әсер етеді.

Жазуды игеру сатысының бірінші кезеңі графикалық дағдыларды қалыптастыру болып табылады. Сауатты ересек адам жазу үдерісі кезінде назарын жазатын ойының мазмұнына аударады. Ол сөзді сөздегі әріп элементтері жайлы ойланбай-ақ және әріптерді бір-бірінен ажыратпай-ақ жаза береді. Қалыптасқан жазу дағдысы жазудың графикалық, техникалық ережелерін автоматты түрде, ол туралы ойланбай-ақ іске асыруға мүмкіндік береді. Бұл әрекет балалар мен басқа тілді жаңа үйреніп жүрген студенттерде басқаша жүзеге асады. Алғашында олардың назары жазылатын ойдың мазмұнына емес, жазылатын сөздегі дыбыстардың құрамына, олардың жазылу формасына, ол сөздерді қалай жазу керектігіне бағытталады. Бұл әрекет, әсіресе, жаджазу барысында айтылған ойды студенттердің жазып үлгере алмауына әкеледі.

В. Е. Гурьянов пен В. А. Саглиннің зерттеу нәтижелері бойынша жазу дағдыларын дамыту үш кезеңде өтеді [3, 84]. Бірінші – *элементтік* – кезеңде оқушы назары, негізінен, жазу кезіндегі әріптердің элементтеріне, партаға ыңғайлы отыру, қозғалысты дұрыс үйлестіру, қалам мен дәптерді дұрыс қолдана білу ережелеріне жұмылдырылады. Екінші – *әріптік* – кезеңде әріп таңбаларын дұрыс бейнелеуге көңіл бөлінеді де, жазудың техникалық ережелерін сақтау, әріп элементтерін жазу бірте-бірте автоматтанған дәрежеге жетеді. Ал үшінші – *байланыстыра жазу* – кезеңінде сөздегі әріп таңбаларын байланыстыра жазуға, әріптердің көлемі мен көлбеулігін, дәптер жолына бірыңғай, біркелкі мөлшерде жазылу барысына баса назар аударылады. Графикалық машықтардың жоғарғы сатысы *байланыстыра жылдам жазу* болып табылады.

Бұдан кейінгі алдағы уақыттарда жазу үдерісіне жаңа міндет – *орфографиялық міндет* – енеді. Бұл міндетті орындау жазу үдерісін қайта құруға, жазу барысында каллиграфиялық көркемдіктің төмендеуіне әкеліп соқтыратын графикалық машықтарды автоматтандыруға аса көңіл бөлуді қажет етеді.

Жазу үдерісінде жазылатын сөздерді алдын ала дауыстап айту маңызды рөл атқарады. Зерттеулер нәтижесіне қарағанда, еріннің ұшымен немесе тістене айтылған сөздер көмескі естіледі де, мұнда сөздерді жазуда жіберілген орфографиялық қателердің саны күрт өсетіндігі байқалады [5, 208]. Жазылатын сөздерді іштей қайталап айту сөз құрамындағы дыбыстарға анализ жасауды, олардың бір-бірінен ерекше жазылуын ажырата

білуді жеңілдетеді. Жазуға дайындалған сөздерді орфографиялық тұрғыда айта білуді жүйелі түрде жүргізіп отыру жазба тілді игерудің алғашқы кезеңіндегі бірден-бір ұтымды көмекші құрал болып табылады. Ол айтылған, естілген сөз бен жазылған (көрінетін) сөздің арасындағы байланысты орнықтыруға көмектеседі.

Жазба тілдің ең жоғарғы деңгейі ойды рет-ретімен байланыстыра жүйелі жеткізе білу болып есептеледі. Тіл құралдарының байлығы, жазба тілінің әр алуан жанрлары, ойды жеткізудің әр түрлі құралдарын пайдалана білу сияқты қарым-қатынастың бұл ең жоғарғы сатысын игеру оқырмандарымен ғана аяқталып қалмайды, адамның бүкіл өмір жолындағы практикалық жағдайларында жалғасын тауып отырады.

Мәтінді ой байланысын сақтап, жүйелі тәртіппен құрастыру үшін, белгілі бір оқырмандар ортасының түсінігіне сай келетін, соған лайықты сөздердің тобын нақты іріктей білу қажет. Кез келген тілде мағыналары бір-біріне ұқсас сияқты, ал шын мәнінде, бірінің мағынасын екіншісі бере алмайтын сөздер кездеседі. «Тыныштық» сөзі мен «бейбітшілік» сөзінің мағыналары бір-біріне жақын. Алайда «Қатты бораннан кейін тау аңғарында тыныштық орнады» деген сөйлемдегі «тыныштық» сөзінің орнына «бейбітшілік» сөзін қолдана алмаймыз. Сол сияқты «әдемі» сөзі де әр түрлі сөйлемде әр басқа реңк беретін: «көркем», «көрікті», «ажарлы», «әрлі», «сұлу», «келбетті» сөздерімен мағыналас, мәндес. Өйтсе де әр түрлі сөлемде оларды сөйлемдегі айтылған ойға сәйкес қажеттісін, бірде біреуін, бірде басқасын қолдану тиімді [6, 125].

Мәтін құрастыруда қажетті сөздерді таңдау бірден жүзеге аса бермейді, тіпті бұл тәжірибелі жазушыны да көп ойландырады. Біраз уақыт өткен соң автор өз шығармасына қайта оралып, өз туындысына жаңа өзгерістер, толықтырулар жасап отырады. М. Әуезов, Ғ. Мүсірепов т.б. жазушылардың қолжазбалары мен баспадан шыққан туындыларының әр жылдардағы басылымдарын салыстыра қарастырсақ, көптеген өзгерістерге ұшырағанын байқаймыз. Бұл олардың өз ойын тиянақты жеткізу үшін лайықты сөз таңдауға, оқырман талғамын қанағаттандыру үшін ойды жеткізудің оңтайлы түрін іздеуге аса мән бергендігін аңғартады.

Ойды жеткізуде сөйлем құрылысын дұрыс таңдай білдің маңызы зор: сөйлемдегі ойдың әр қилы логикалық екпінін қамтамасыз ететін сөз тіркестері, мәтінді оқуға қиындық туғызатын бағыныңқы сөйлемдердің көптігі, сөйлемдегі сөздердің бірыңғай грамматикалық формада (бінеше зат есімнің бір ғана септік жалғауында қайталануы, етістіктердің бірыңғай көсемше формасында) қолданылуы ойды тыңдаушыға, оқушыға тиянақты жеткізуге кері әсерін тигізеді. Сонымен қатар бір ойдың келесі оймен логикалық сабақтастығын сақтаудың да маңызы ерекше.

Оқырманға ойды жүйелі жеткізуде сөздерді тиімді таңдап, сөйлемді дұрыс құра білу тілдің сөз байлығындағы жиі қолданылатын актив сөздермен ғана қамтамасыз етілмейді, сонымен бірге тілдің грамматикалық ерекшеліктерін меңгеруді және түсіндірілетін ұғымды тиянақты бере білуді талап етеді. Ойды жазба тілде оқырманға ұсынуға Ф. Мүсіреповтің: «Сөйлемдегі сөздер бір-біріне көленкесін емес сәулесін түсіріп, ойды жарқырата көрсетуі тиіс», – деген қанатты сөзін басты назарда ұстаған жөн.

ҚОРЫТЫНДЫ

Оқырманның мәтінді түсінуінде сөздер мен сөйлемдерді дұрыс сұрыптай білу маңызды рөл атқарады. Берілген мәтін арқылы оқырман жазушы айтуды мақсат еткен ойды айқын түсінуі қажет. Мәтінді жазушы суреттеліп отырған әрекетті, құбылысты мәтіндегі таңдалып алынған сөздерсіз-ақ елестете алса, оқушы оны тек мәтінді оқу барысында ғана түсіне алады. Студент өз шығармасында: «Қазақ елі үлкен табыстарға қол жеткізді», деп жазып, қашан, қалай, қандай салада жетістіктерге қол жеткізгені туралы ашып көрсетпесе, шығарманы оқушы автордың өзі түсінгеніндей оның нені айтқысы келгенін түсіне алмайды. Шығарманы, мәтінді жазу кезінде жазушы өзін оқырманның орнына қоя білуі керек. Әйтпесе бұл жағдай, жазушы адам әркез толығымен орындай бермейтін, оның өзін-өзі бақыламауына, өзін сыни көзбен бағалауына әкеліп соқтырады да, жазылған туындыға деген басқа адамдардың сынауына ұшыратады. Аяқталған шығарманы саралау, оны бағалау мен талқылау оқушының жазба тілінің дамуына оң ықпалын тигізеді [5, 196].

Адамдармен қарым-қатынас үдерісінде жазба тілдің көптеген түрлері мен стильдері – ғылыми, оқу, публицистикалық, көркем әдеби (әр алуан жанрларда), іскери жазбалар және т.б.с.с қалыптасады. Жазба тілдің әр түрлі стильдері мен түрлерін оқушыларға меңгерту айырықша шеберлікті қажет етеді және оның бір түрін игеру қалғандарын да толық меңгерді деген ұғымды білдірмейді. Оқушыға жазу тілін жан-жақты меңгерту үшін, жазба тілдің жеке түрлері мен стильдеріне арналған кешенді жатығулар жүйесін жасауды заман талабы алға қойып отыр. Бұл міндеттерді жүзеге асыру осы салада еңбек етіп жүрген психолог және педагог мамандардың еншісінде.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Байтұрсынов, А. Шығармалар жинағы. – Алматы : Ана тілі, 1992. – 361–363 б.

2 Гурьянов, Е. В. Развитие навыка письма у школьников. – М. : Учпедгиз, 1940. – 88 с.

3 Лурья, В.Ф. Очерки психофизиологии письма. – М. : Изд. АПН РСФСР. 1950. – 84 с.

4 Қазақ тілінің практикалық курсы бағдарламасы. – Алматы. 2005. – 84 б.

5 Оралбаева, Н., Жақсылықова, К. Орыс тіліндегі мектептерде қазақ тілін оқыту әдістемесі. Оқу құралы. – Алматы : Ана тілі. 1996. – 208 б.

6 Рахметова, С. Қазақ тілін оқыту методикасы. – Алматы : Мектеп. 1975. – 118–125 б.

7 Рубенштейн, С. А. Основы общей психологии : Учеб. пособ. для высш. пед. учеб. завед. и ун-в. – 2изд. – М. : Учпедгиз. 1946. – 704 с.

8 Соколова, Е. Н. Методическое указание к «Рабочим прописям». П-е изд. – М. : Просвещение. 1981. – 64 с.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Н. Амреев¹, З. Уралова², Р. Каримбаева³

Предпосылки развития письменного языка

^{1,2,3}Языковой центр,

Университет международного бизнеса,
г. Алматы, 005034, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

N. Amreev¹, Z. Uralova², R. Karimbaeva³

Premises for the development of the written language

^{1,2,3}Language Center,

University of International Business,
Almaty, 005034, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье указаны функциональные различия разговорного и письменного языков, сделан обзор отечественных и зарубежных исследований о развитии письменности. Рассмотрены наиболее распространенные методы и приемы формирования и развития письма как вида речевой деятельности в иноязычной аудитории. Авторы, исходя из собственного педагогического опыта, отмечают значимый воспитательный потенциал в изучении казахского языка мини-текстов художественного стиля (фольклора и авторской литературы).

The article indicates the functional differences between spoken and written languages, a review of domestic and foreign studies on the development of writing. The most common methods and techniques of the formation and development of writing as a type of speech activity in a foreign language audience are considered as well. The authors note the significant educational potential in the study of the Kazakh language of mini-texts of the artistic style (folklore and author's literature) based on their own pedagogical experience.

ГРНТИ 82:801.6;82-1/-9

Б. К. Базылова¹, Ж. Ж. Ибраимова²

¹к.ф.н., и.о. профессора, Факультет Казахской филологии и мировых языков, Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

²к.ф.н., доцент, Филологический факультет, Карагандинский государственный университет имени Е. А. Букетова, г. Караганда, 100026, Республика Казахстан

e-mail: ¹baglan_5_3@mail.ru; ²zhalgasbaewna@mail.ru

**ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ УРОВЕНЬ
ИСТОРИЧЕСКОГО РОМАНА**

Художественный уровень романа зависит от композиционного мастерства писателя. Одной из особенностей композиционного мастерства Мухтара Магауина заключается в органическом слиянии событий, достигающих исторического масштаба, и подробной детализаций в изображении быта и психологии человека. В процессе работы над документальным материалом авторы стремятся выделить те черты, которые определяют образную и сюжетно-композиционную структуру произведения.

Ключевые слова: композиция, сюжет, ретроспекция.

ВВЕДЕНИЕ

Важным критерием исторического романа является соотношение исторической правды и художественного вымысла, что способствует глубокому пониманию художественного мастерства писателя в раскрытии жизненной правды, изображении человеческих характеров и осмыслении социальных конфликтов. И с этой ролью исторического повествования связано умение автора построить произведение. Художественный уровень романа в определенной степени зависит от композиционного мастерства писателя. Одна из особенностей композиционного мастерства М. Магауина заключается в органическом слиянии огромных, достигающих всемирно-исторического масштаба событий действительности и подробной детализации в изображении быта и психологии человека. Художник сумел воссоздать суть исторических событий, их влияние на судьбы людей, и ему также удалось показать внутренний мир человека и окружающей его среды. В романе обе эти стороны единого предмета искусства – человеческой жизни воссозданы с исчерпывающей полнотой.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

М. Магауин в романе-дилогии «Аласапыран» (в русском переводе «Вешние снега» и «Смутное время») дает большой поток событий, рисуя калейдоскоп человеческих характеров и судеб, стремится выявить прежде всего основные, важные тенденции эпохи. Роман ярко воспроизводит идейную атмосферу времени смуты в Казахской Орде и на Руси. Правдивое изображение жизни невозможно без глубокого раскрытия взаимосвязей между людьми, отдельными явлениями, событиями. В жизни эти связи могут быть необходимыми или случайными. И задача писателя заключается в выявлении типического, существенного из них.

Роман М. Магауина состоит из двух книг, где каждая разделена на части, а каждая часть распадается на главы, которые имеют свои названия, тесно связанные с содержанием этой части.

М. Магауин так располагает, распределяет действия, события произведения и персонажей, что каждый из них четко играет в композиции романа свою роль. Первая книга «Вешние снега» охватывает события, происшедшие в сравнительно не короткое время (двенадцать лет). Исторический роман охватывает события в масштабе Казахской Орды и Русского государства. В этом заключается композиционная стройность произведения и мастерство писателя в построении романного повествования. Исторический роман-дилогия – роман широкого плана и образует несколько сюжетных линий, которые подчиняются центральной основной идее произведения: судьба казахского султана Ораз-Мухамеда. Политическая обстановка в Казахской Орде, социальная и общественная жизнь русского народа – все это является предметом авторского внимания. В романе также очень много частных линий: любовь, верность, предательство, подлость, корысть, честь и другое.

Основное своеобразие романа в том, что связь личности и истории изображена в эпическом плане, со всей глубиной и сложностью. Эта сложность, объемность требовала динамического сюжета, стройной композиции. Автор раскрывает соотношенность человека с историческими обстоятельствами и с окружающим его миром.

Каждое высокохудожественное произведение – открытие в области формы. М. Магауин нашел ту форму, которая более соответствовала бы эпическому содержанию – форму повествования, сочетающую обыкновенное с необычным, чрезвычайным. Художественной особенностью является и своеобразие сюжета – его многослойность, сочетание различных равноправных компонентов, ступеньчато-кольцевое развитие событий, строгая их обусловленность. Для прояснения замысла и стимулирования читательского интереса писатель обращается к разным художественным

средствам. Преобладающий способ изображения – динамическое повествование, сменяющееся подробным, но отнюдь не тяжеловесным описанием, выразительным диалогом, глубоким внутренним монологом.

Диалоги и полилоги, введенные в повествование, способствуют точной передаче мыслей автора и героев, выражают их социальную позицию и мировоззрение. Благодаря голосам действующих лиц, мы не теряем их в людской массе. Диалог является у Магауина одним из художественных средств, служащий для полного уяснения ситуации, раскрытия характера персонажей.

Монолог же используется писателем для пристального наблюдения и анализа индивидуальных качеств героя, его внутреннего мира и характера. Монолог оказывается неоценимым средством характеристики общества, времени, истории, ситуации, сознания, обычаев и традиций, а также самих героев. Характер монологов соответствует характеру персонажа. Внутренний монолог в романе является барометром эмоций, точно определяющим процессы в психологическом состоянии человека: *«Чым только копьем не пробивалась кольчуга батыра. Но кто из его предков, будучи предводителем отряда, отдал бы добровольно своих людей на смерть! Может ли быть большее унижение. Что за стыд: не суметь умереть, увлекиши за собой в эту пропасть одного-единственного, схватившегося с тобой человека! И вот теперь, не сумев умереть достойно, лежит в этой глубокой, может, тесной, а может, просторной – все одинаково – темнице»* [1, с. 294].

В основе композиции исторического романа лежит хроникальное течение событий. Они здесь развиваются в строгой хронологической последовательности, в одном временном плане, где нужно отделить время автора от времени исторического повествования. Читатель как бы является непосредственным свидетелем всего происходящего на страницах романа. В разрешении конфликта раскрывается сам процесс формирования характера главного героя в эпохе, в его соотношенности с историческими событиями, которые в определенной степени сыграли роль в становлении личности главного героя. Это обусловлено самой спецификой исторического романа, обращаясь к воссозданию сильных человеческих страстей и столкновений.

Таким образом, для композиции романа-дилогии «Вешние снега» и «Смутное время» характерен хронологический тип построения и это позволяет читателю внимательно проследить различные ступени формирования характера главного героя, рост его самосознания. М. Магауин повествует нам о жизни казахского султана на протяжении длительного отрезка времени. Первая книга дилогии возвращает нас к тяжелому периоду в истории казахского народа, на который выпали юношеские годы героя. Вторая книга дает нам широкую панораму жизни казахского султана на Руси,

картины голода и политических столкновений претендентов на российскую корону. Писатель, соблюдая принцип хронологии, показывает эволюцию национального характера, нравственные, духовные обретения казахского султана в процессе приобщения к русской культуре и общественной жизни русского государства.

В литературоведении есть понятие ассоциативного характера романного построения: отдельные главы и эпизоды, казалось бы, не имеющие друг к другу отношения, тем не менее связаны между собой единой авторской мыслью. Например, первая книга состоит из трех частей. Во вторую часть – «Сибирское царство» входят следующие одиннадцать глав: «Земная жизнь от Адама до Ораз-Мухамеда», «Над обрывом», «Жизнь воеводы», «Взгляд с высоты», «На базаре», «На соколиной охоте», «Переговоры», «В крепости», «Трапеза», «В застенке», «Дорога». Главы, на первый взгляд, не связаны между собой единой сюжетной линией. Но влияние каждого события или встречи на героя очевидно, так как они оставили свой след в его памяти и сознании, сыграли определенную роль в его судьбе. Главный герой романа по истечении нескольких лет вспомнит о давно прошедших событиях: *«Ораз-Мухамед, стоявший в первом ряду знатнейших людей Хан-Кермена, неожиданно почувствовал себя находящимся в Созаке у отрогов Каратау, в главной его, ханской, мечети. А старец на минарете – не шейх, который бывало стоит ему только начать проповедь, об одном лишь и талдычил – о мире и дружбе со священной Бухарой – и страшно боялся покойного Тауекель-бахадур-хана, душа коего ныне покоится в раю, не этот трусливый шейх на минарете, а Жамалиддин-хазрет из того сибирского города... да, Жамалиддин-хазрет из оставшегося в такой дали Искера. Почудилось: будто вот тот стоящий поодаль отряд стрельцов – это те самые сибирские стрельцы Данилы Чулкова, и сейчас они ринутся с боевым кличем вперед, отталкивая друг друга, каждый, стремясь опередить другого...»* [2, с. 42–43]. В первой части «Хан-Кермен» (2 книга) в главе XI «Старый знакомый Борис Доможиров» воевода в своей памяти воскресил события старой давности, которые произошли в сибирском городке, ставшие переломными в судьбе казахского султана.

Наличие множества сюжетных линий и повествовательных планов в романе выдвигает принцип чередования разнородных картин и эпизодов в качестве основного композиционного принципа. Писатель говорит то об одном явлении, факте, событии, то о другом, искусно строя переходы, и повествование развивается вширь и вглубь. Исторический характер сюжета подсказывает многоплановость в построении произведения, придавая ему широкий эпический размах, и этим способствует превращению его в роман-дилогию. Сюжетная канва романа М. Магауина также подчинена авторской

мысли и концентрирует в себе формирование характера героя в тесной связи с судьбой народа. В процессе чтения фабула, система характеров и сюжет воспринимаются в их нераздельном единстве, хотя и не сразу, а по частям, страница за страницей, и притом в известной последовательности, соответствующей течению мысли художника. Это последовательность сочетания различных описаний, характеристик, диалогов, авторских ремарок, сцен, картин, разделов и более крупных частей – словом, относительно самостоятельный элемент повествования, отличающихся зачастую различными ракурсами изображения, образует композицию романа.

В центре исторического повествования – судьба казахского султана Ораз-Мухамеда, волею судьбы оказавшегося на Руси. Действие романа происходит в казахской степи, на просторах сибирского ханства, в Москве, в Касимовском ханстве, в Калуге и других географических объектах. Шаг за шагом разворачиваются картины жизни главного героя: назначение его преемником казахского хана, кочевка с улусом, приезд к Сейтеку, охота в сибирском ханстве, пленение русскими, прибывание в Москве, участие в походе против шведов, приезд казахского посольства, воцарение правителем Хан-Кермена, голод и смута на Руси.

Широкий географический и исторический масштаб изображенных в романе событий определяет большое количество действующих сил (около 90), различных по мировоззрению, национальности, языку, социальному положению. Не говоря уже о таких реальных исторических лицах, как русские князья и бояре – Борис Годунов, царь Федор Иванович, Василий Шуйский, Петр Урусов, Михаил Туренин, Михаил Салтыков, Кул-Мухамед, Тауекель-хан, Кошек-султан, в романе действуют польские паны и воеводы – Ян-Петр Сапега, Жигимонт; сибирский хан Кучум. Некоторые герои даны статично, иллюстративно, без всякого намека на характер и фигурируют лишь в пространственных исторических событиях, изображаемых автором (М. Салтыков, М. Туренин, Зборовский и другие).

Нужно обратить внимание еще на одну особенность специфики формы писателя: на множественность внутренних линий эмоционально-образного развития, заключенных в определенных границах повествования. Композиционное повествование, созданное М. Магауиным, представляет собой такую систему отношений ее элементов, которая опирается на способность читательской памяти удерживать прежде пережитые впечатления, соотносить их между собой в процессе восприятия. Повествование может оказаться прерванным, но внутренняя связь сохраняется, находя продолжение в новых сюжетных линиях. В первой книге в VII главе «На русских просторах» автор рассказывает о загадочных обстоятельствах смерти младшего сына Ивана Грозного – Дмитрия

Ивановича. Но уже в следующей книге в XIII главе «Горе белого царя» этот образ появляется вновь, приходя в соприкосновение с еще одним драматическим чувством – скорбь Бориса Годунова. Вслед за фразой, где впервые возникает тема неблагоприятного царствования царя, к этому напряженному строю эмоционально-образного содержания вводится чрезвычайно важная для будущего развития художественной структуры XIV и XVI глав яркая экспрессивная тональность, выраженная в речи Б. Годунова: *«Божье проклятие висит над моей головой, это несомненно. Но не моего бога... Того бога не боюсь! – крупно дыша, хриплым голосом воскликнул. И добавил через паузу: – Боюсь... – Призрака боюсь, – договорил Борис. – Воскресшего мертвеца!»*. Сценой беседы между Ораз-Мухамедом и Борисом Годуновым заканчивает Магаун XIII главу (часть I). Он дает общий настрой и общий тон эмоционального состояния, необходимый для будущего развития темы «воскресшего мертвеца». Тема эта все более разрастается, варьируется, выражая сложное эмоционально-образное развитие все нарастающего драматизма. И вдруг, в особенно накаленный момент, мгновенно исчезают эти напряженные нотки и появляется кажущаяся простота и спокойствие.

Изображение процесса жизни в развитии проявляется у писателя прежде всего в том, что он берет не отдельный кусок из биографии героя или большой эпизод из истории, а весь поток жизни, текущий непрерывно, то спокойно, то непрерывно. Движущей силой является история, ведь сам исторический процесс не имеет ни начала, ни конца. В романе воссозданы многие важные и интересные исторические события, но для Магауина главным предметом внимания является судьба людей. При этом значительность события раскрывается не только масштабом изображения его самого, но также и существенными изменениями в личной жизни героев романа под влиянием того или иного факта. Главное значение имеют вечные вопросы жизни, никогда не теряющего своего значения. В романе показано все, что происходит в жизни каждого человека, начиная с рождения и кончая смертью: юность и старость, дружба и зависть, честь и подлость, любовь и ревность, отцы и дети, правители и подвластные, жизнь и смерть – все проявления человеческого существования, его психологии, картины быта, охота, приемы в царских палатах, все, что волнует и занимает людей в повседневной жизни. Но общечеловеческое выступает в своей конкретной социально-исторической форме, в связи с ходом истории.

Писатель, показывая сочетание прозаических деталей с самыми большими историческими проблемами, добивался большей конкретизации в изображении прошлого. В романе деталь всегда является средством типизации, художественного обобщения, служит целям конкретно-

исторического изображения. Нужно заметить, что деталь занимает одно из ведущих положений в структуре романа. Все, что изображено писателем на страницах романа, все это живет, движется и развивается.

Придавая наибольшее значение внутренней жизни человека по сравнению с внешней его деятельностью, М. Магаун показывает человека в его противоречиях, в непрерывном развитии, в изменениях, в самом процессе его жизни, как внешней, так и внутренней. Каждый новый эпизод дает новый содержательный момент в развитии персонажей романа, отражающий изменения в его жизни за истекший определенный период. На глазах читателей возмужал Мурат-Мухамед, глупость которого сосуществовала с подлостью. Мы видим, как из восторженного, импульсивного юноши Ораз-Мухамед вырастает до выдающейся незаурядной личности, в руки которого были вверены судьбы многих людей.

Но Магауина интересует не только бытовая, «частная» сторона жизни исторической личности, но и нравственно-психологические переживания, связанные с его исторической ролью. В этом психологическом ракурсе он и рисует образы Бориса Годунова, Ораз-Мухамеда. Внутренняя жизнь человека воссоздается историческим романистом именно как диалектический процесс. Автор не только передает мельчайшие детали душевной жизни человека, он прослеживает самый процесс накопления тех или иных душевных настроений и на этой основе показывает поворот, рождение нового качества в душе человека под влиянием какого-либо события его жизни. Потеряв самых близких, ставших ему опорой и отрадой на чужбине, познав в полной мере горести жизни, казахский султан утратил интерес к своей судьбе, своей участи. *«Мир для него перестал существовать. Это была не озабоченность добыванием большей славы и более высоких титулов, не желание увеличить свое богатство... – все это не представляло для него интереса и достижение полной свободы, независимости от кого-либо... Скорее прийти в объятия смерти, предстать перед глазами аллаха – вот что сделалось единственным его, сильнейшим желанием»* [2, с. 582]. Но вот наступает взрыв, душевное обновление, например, выход из нравственного кризиса в минуты разочарования мирской жизнью. М. Магаун внимательно прослеживает, какую реакцию порождает в его герое сообщенное Петром Урусовым известие о победе казахов над бухарским ханом Абдуллоем: *«Петр смотрел на Ораз-Мухамеда, за какие-то считанные мгновения совершенно преобразившегося, сделавшегося совершенно другим человеком, с удивлением и вместе с тем умилением. Только что он хотел сказать ему: встряхнись, возьми себя в руки, вся жизнь у тебя впереди, не поздно еще начать ее всю с начала, – и вот уже все эти слова были лишни»*. Даже внутреннее состояние героя в момент преобразования не уходит от внимания писателя:

«И хотя Ораз-Мухамед поднимался в седло тяжело, медленно, севши, он почувствовал, что сидит в нем прочно и уверенно. Такое ощущение было, словно откуда-то влились в него свежие жизненные силы, и так и играют в нем» [2, с. 591].

Художник проявляет особое внимание на ответную реакцию героя, вызванное тем или иным событием. Содержание этих реакций соответствует интеллектуальному облику и характеру персонажа. При этом кажется, что автора как будто вовсе не занимает событие, а центр его внимания – только то, как действует при этом персонажи. В историческом романе мастерство писателя проявилось в том, что он смог выразить в частном и индивидуальном конкретно-историческое, а в конкретно-историческом – национальное.

Историческая и психологическая детализация не приводила Магауина к какому-либо произволу в отношении фактов, касающихся исторических личностей и событий. Теперь точно выяснено, какими именно историческими источниками и материалами пользовался писатель при создании романа-дилогии. В описании быта, обстановки романист также историчен, но он значительно расширяет вводимые в роман бытовые детали, тесно связывая их с тем или иным персонажем. Так, например, художник подробно описывает коня Ораз-Мухамеда – Серого мерина. Более детально он подходит к описанию ловчих птиц. Представляя своих героев в их мирной жизни, писатель дает описание бытовой обстановки, в которой живут герои. Не увлекаясь описанием предметов старины и не избегая употребления в художественном тексте названия реалий эпохи, автор знакомит читателя с бытом героев романа: шестистворчатая белая юрта, служившая султану ставкой, шатер-навес из белой кошмы, убогая кибитка Тобет-батыра, белый дворец В. Шуйского; различные виды стрел: тиз-ок, кез-ок, томар-ок, догал-ок; орудия труда: топоры, вилы, рогатина; оружие: сабли, палица, пищали; одежда: золоченная островерхая шапка с раздвоенными полями, чапан с расшитыми золотой крученой тесьмой, с вышитыми на спине полумесяцем и шестиконечными звездами, ферязь; еда: нежное кобылье мясо – казы и карта, кумыс – все это служит необходимым средством оживления героев, воссоздания обстановки, свойственной времени исторического повествования. Большой интерес представляют образы, рисующие обстановку, среду, условия, в которых действуют герои. Эти образы – одна из важнейших эпических форм изображения жизни, одна из форм воссоздания характера. Магауин, показывая казахского султана в различных обстоятельствах: в домашнем быту и на государственной службе, во взаимоотношениях с другими людьми, делает его характер жизненно убедительным и исторически правдивым. Образ белокаменной Москвы изображается в восприятии главного героя. Глазами степняка, впервые

увидевшего большой город, предстает русская столица перед читателем. Зоркий глаз Ораз-Мухамеда подмечает краски, формы, всякие мелочи и подробности строения башен Кремля. С такой же ясностью и отчетливостью автор знает все движения, все чувства и мысли своего героя. Каждый раз он действует согласно со своим характером и моральным обликом.

Сами исторические события освещаются писателем прежде всего с точки зрения их прямых участников и очевидцев. Так, например, страшные картины голода освещены глазами главного героя, эпизоды приема казахского посольства в Москве воспринимаются глазами дьяка Евлампия Вылузгина, Кул-Мухамеда и Ораз-Мухамеда.

Объективность художественного изображения совершенно необходима в историческом произведении. Роман-дилогия дает нам глубоко объективное, подлинно реалистическое изображение целой исторической эпохи. Что касается философских рассуждений автора, то они не только не нарушают объективности изображения, но и художественно вполне оправданы: *«Когда бушует великий океан, на поверхность всплывают щепки, тина и другой мусор. После бури море становится еще прозрачнее, чище, синее. Но где же тот корабль под белым парусом, что, сверкая красотой, плыл еще вчера в неоглядную даль? Откуда появились на поверхности щепки, тина и мусор? Не произошло ли то, что сплошь и рядом случается в этой жизни: самое драгоценное тонет в пучине, а самое худое плавает на поверхности, достигая берега?»*

А случается и так, что плохой берет верх над хорошим, и тот погибает, захлебывается кровью, недостойный же празднует победу. Разве в жестокой войне отыщешь правых и виноватых? Сколько великих народов, чья слава достигла небес, исчезло с лица земли, сколько племен, еще вчера пребывавших в тени, возвысилось и покорило полмира... Что это – воля аллаха, или же результат человеческих деяний, или какое другое чудо?» [2, с. 353].

Писатель в своих отступлениях касается самых разнообразных вопросов, неразрывно, однако, связанных с идейной проблематикой романа. Вместе с тем они не врываются в ход повествования как нечто инородное и ненужное, а, напротив, многое поясняют в нем. Это соответствует исторической композиции романа. Рассуждения автора связаны с большими по историческому содержанию эпизодами романа или с кульминациями в развитии его событий. Они или предваряют новый поворот в их течении, открывая новый цикл жизни персонажей романа, или завершают собой громадное по значению событие.

Другой важный элемент композиции исторического романа М. Магауина – ретроспекция. В романе «Внешние снега» и «Смутное время» ретроспекция выражается в форме объективного авторского повествования (история, повествующая о предках сибирских властителей; рассказ о жизни

Хан-Кермена со времен Улу-Мухамеда) и в форме воспоминаний персонажей романа (рассказ батыра Бесобы о поединке на Эмбе, раздумья Ораз-Мухамеда о прожитой жизни).

В романе историческая личность (Кучум-хан, Б. Годунов, Жигимонт, Жаханша-мурза, Есеней-бек, Болотников) всякий раз появляется тогда, когда это требуется интересами и ходом жизни главного героя, в связи с его судьбой. И писатель всегда верен при этом развитию самой истории, и поэтому в композиции его романа ведущая роль принадлежит историческому сюжету. В произведении ход истории и индивидуальные судьбы героев в известные моменты, пересекаясь, развиваются так, что истории всегда принадлежит направляющая роль. Писатель, изображая историческую личность, не ощущает большой потребности ставить рядом с ней вымышленного героя. В повествовании чрезвычайно большую роль в ходе истории играло «трагическое происшествие», романтическая любовь. У М. Магауина любовь играет сюжетно-композиционную роль только в области частной, личной жизни. Вместе с тем автор в полной мере сохраняет и даже усиливает драматическую концентрированность повествования. Судьбы султана Ораз-Мухамеда, Ай-Шешек-бегим, Дильшат-султаным – это глубокие драмы, достигающие громадного напряжения в ряде эпизодов романа.

Магауин раскрывает всеобщую связь явлений, влияние судеб одних людей на судьбы других, естественную зависимость одних жизненных ситуаций и коллизий от других, диалектику причин и следствий в судьбе персонажей. Следует добавить, что категория времени, сроки, протекающие между двумя выходами на сцену одного и того же персонажа, всегда тщательно учитываются писателем, и ни один из его героев не исчезает на столько времени, чтобы утратилась связь между событиями его жизни. Вместе с тем художник рассчитывает пространство, которое он отводит каждому персонажу в зависимости от его роли и значения в романе. Сами же исторические события композиционно то удаляются, путем простого сообщения о них, то появляются на авансцене романа. Автор дает их наглядное воплощение, а затем, удаляя их от повседневной жизни, дает перспективу для их восприятия, а тем самым и возможность оценки их значения и для истории, и для частных судеб людей.

Для воплощения идейно-художественного замысла писатель обращается к приему «стереоскопического» изображения, позволяющему увидеть происходящее не только глазами автора, но и оценить с точки зрения героя романа – участника событий, чей взгляд на мир, к тому же, идентичен авторскому. Это в какой-то степени и определяет композицию исторического повествования. Характерной особенностью движения сюжета является здесь обусловленность реальным последовательным течением времени. Писатель

вводит в роман описания исторического интерьера, одежды героев, обрядов, обычаев. Все это уже не просто декорации, на фоне которых действуют герои. Интерьер создает атмосферу достоверности, эффект присутствия рассказчика и читателя при совершающихся событиях. Роман завершается философско-историческим эпилогом.

ВЫВОДЫ

Таким образом, в процессе работы над документальным материалом М. Магауин стремится выделить наиболее существенное, что определяет образную и сюжетно-композиционную структуру произведения. Историческое событие, лежащее в основе романа, представляет целую систему развивающихся действий и взаимоотношения людей.

В основе композиции лежит историческая нить. События в романе развиваются в строгой хронологической последовательности, в одном временном плане, сталкивая героя с различными обстоятельствами. Исторический характер сюжета подсказывает многоплановость в построении романа, придавая ему широкий эпический размах, и этим способствует превращению его в роман-дилогию. Наличие множества сюжетных линий и повествовательных планов выдвигает принцип чередования картин и эпизодов в качестве основного композиционного принципа. Композиционные мастерства исторического романиста в том, что писатель всемирно-исторического масштаба события действительности сочетает с подробной детализацией в изображении быта и психологии людей прошлого. Ему удалось показать суть исторических событий, их влияние на судьбы людей, и он также сумел изобразить внутренний мир человека и окружающей его среды.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Магауин, М.** Вешние снега. Роман. Пер. с каз. Кн. 1. – Алматы : Жазушы, 1985. – 592 с.
- 2 **Магауин, М.** Смутное время. Роман. Пер. с каз. Кн. 2. – Алматы : Жазушы, 1989. – 448 с.
- 3 **Александрова, Л.** Советский исторический роман: Типология и поэтика. – Киев, 1987. – 158 с.
- 4 **Белокурова, С. П.** Словарь литературоведческих терминов. – СПб. : Паритет, 2006. – 314 с.
- 5 **Кожин, В.** Сюжет, фабула, композиция // Теория литературы: Основные проблемы в историческом освещении. – М., 1964. – С. 408–485.
- 6 **Хализев, В. Е.** Состав литературного произведения. Его форма и содержание // Хализев В. Е. Теория литературы. – М., 2004. – 405 с.

Б. К. Базылова¹, Ж. Ж. Ибраимова²

Тарихи романның көркемдік деңгейі

¹Қазақ филологиясы және әлем тілдері факультеті,
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²Филология факультеті,

Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті,
Қарағанды қ., 100026, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

B. K. Bazylova¹, Zh. Zh. Ibraimova²

Artistic level of a historic novel

¹Faculty of Kazakh Philology and World Languages,
Kazakh National Women's Teacher Training University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

²Faculty of Philology,

E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, 100026, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Романның көркемдік деңгейі жазушының композициялық шеберлігіне байланысты. Мұхтар Мағауиннің композициялық шеберлігінің ерекшеліктерінің бірі – тарихи ауқымға жеткен оқиғалардың органикалық бірігуі және адамның тұрмыс пен психологиясының бейнесіндегі егжей-тегжейлі нақтылануы. Құжаттық материалмен жұмыс істеу барысында авторлар шығарманың бейнелі және сюжеттік-композициялық құрылымын анықтайтын қасиеттерді бөлуге ұмтылады.

Artistic level of the novel depends on compositional mastery of the author. One of Mukhtar Magauin's compositional mastery's features is considered to be an organic merge of events that are reaching historical scale and specific detailing in imaging life and psychology of the human being. In the documentary working process authors is aiming to highlight those characteristics that are defining figurative and plot structure of the work.

А. Х. Бекбосынова¹, А. А. Мақатова²

¹ф.ғ.к., қауымд. профессор, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы;

²студент, Ө. Сұлтанғазин атындағы Қостанай мемлекеттік педагогикалық университеті, Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹assia-bek@mail.ru; ²makatovaayagoz.99@mail.ru

СЫРБАЙ МӘУЛЕНОВ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ТҮР-ТҮСТІҢ СИМВОЛДЫҚ МӘНІ

Әр ұлттың өзіне тән тарихы, мәдениеті, салт-дәстүрі бар және осы бай қазынаны түр мен түссіз елестету мүмкін емес. Сондай-ақ, ұлт мәдениетіндегі түр-түс әлемі өзіне ғана тән ерекшеліктерімен айқындалады. Түр-түс атаулары тура, ауыспалы, шартты және символдық мағыналарды білдіреді. Түр-түс арқылы халықтың эстетикалық көзқарасы, өзіндік адамгершілік түсініктері анықталады. Қазақ халқының тұрмыс-тіршілігінде түстер ерекше ұғымға ие болып, символдық қызмет атқарған. Түр-түстер әлемі ұлттың дүниетанымындағы негізгі танымдық кодтардың бірі болып саналады. Сондай-ақ, ақын-жазушылар шығармаларындағы түр мен түс атаулары автор дүниетанымының көрсеткіші қызметін атқарған.

Мақалада Сырбай Мәуленов поэзиясы тілінде кездесетін түр-түстің символдық қызметіне талдау жасалынды. Түр-түстердің концептілік және символдық қызметі сараланды. Ақын шығармасында кездесетін түстердің мағынасы мен көркемдік сипатындағы ерекшеліктері талданды.

Кілтті сөздер: түр-түс, тура, ауыспалы, ассоциация, символ.

КІРІСПЕ

С. Мәуленов – қазақ әдебиеті өкілдерінің ішіндегі аса талантты, сөзі орамды, тілі жеңіл ақындардың бірі. Ақын шығармаларын оқи отырып түр-түстердің жиі кездесетіндігін аңғардық. Түстер жайлы мәліметтерге сүйене отырып, оның шығармада қолданылу сипатын қарастырып көрейік.

Түр-түстердің символдық мәні туралы Ө. Марғұлан: «**Көк** – түс көкке табынудың, аспанның символы, **қызыл** – оттың, күннің, **ақ** – шындықтың, қуаныштың, бақыттың, **сары** – ақыл-ойдың, **қара** – жердің, **жасыл** – көктемнің, жастықтың символы» [1, 256] – десе, И. Айбарша: «Түр-түсті білдірер символдар жүйесі қандай да болмасын ұлттың дәстүрлі

дүниетанымының негізгі танымдық кодтарының бірі болып табылады» [2, 21], – деген пікір айтады.

Осыларға сүйене отырып, біз түр-түстердің символдық қызметі мен мағыналық мәселелеріне талдау жүргіздік.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Талдауымызды **ақ** түстен бастасақ, себебі С. Мәуленов өлеңдерінде **ақ** түсі әр алуан қолданыста кездеседі. **Ақ** – қараға қарама-қарсы түс. Бұл – **ақ** түстің негізгі түстік, реңктік (номинативтік) мағынасы. Бірақ бұдан барлық жағдайда бірдей **ақ** атауы тек **ақ** түсті ғана білдіруге тиісті деген ұғым тумаса керек. Керісінше, **ақ** атауының **ақ** түске қатысы бола тұрса да, одан алшақтап кеткен, тіпті логика-семантикалық байланысын, қатыстығын мүлдем үзген (метафоралық, метонимиялық) ауыс мағыналары мен символикалық мәнде қолданыстары тілімізде жиі кездесетін құбылыс. Оларды біз көбіне **ақ** атауы қатысқан жай және фразеологиялық тіркестерден, мақал-мәтел құрамынан, қос сөз, біріккен сөз, әсіресе топонимдер мен антропонимдер, этнонимдер саласынан жиі кездестіреміз [3, 60].

Мысалы, поэзияға әсемділік пен боямалық тудыру мақсатында эпитет түрінде қолданылған.

Сүйемін селдір бұлтты **апнақ**,

Сүйемін мөлдір сүтті **апнақ**,

Сүйемін **апнақ** көңілді

Ақ жаныммен құттықтап.

(Ақ түс, 58 б.).

Осы мысалда, **ақ** жаныммен эпитеті автордың өзін танытса, **апнақ** сөзінің қайталануы арқылы салыстыру сипаты байқалады, себебі кіршіксіз, таза заттарды айта отырып, өзінің де сол тазалықтың көрінісі екенін аңғартады.

Көбінесе «**ақ**» деген сын есім зат есімдермен тіркескен **мақта**, **қаздар**, **хат**, **бұлт**, **қар**, **бауырсақ** және т.б. Көбінесе «**ақ**» түсімен тіркескен эпитеттер тура мағынада жұмсалынған (**ақ құрт**, **ақ бұлт**, **ақ падиша**, **ақ қарыша**, **ақ қар**).

Енді, осы **ақ** түсі ауыспалы мағынада **ақ үміт**, **ақ тамақ**, **ақ иық**, **ақ түс**, **ақ жапырақ**, **ақ жан** т.б. тіркестерде қолданыс табады. «**Ақ**» түс тазалық, шыншылдық мағынасында болып, «**пәктік**» символы ретінде теңеу қызметін атқарады.

Ақ мақтадай басын жапқан ақша қар,

Орта Азия ортасында ақсақал.

Түркістанның алашұбар жотасы

Тұрды қарап тілегендей сәт-сапар.

(Түркістан жотасы, 41 б.).

Аңсады бейбіт өмірді

Тұратын тұнып окты атпай.

Ақ қаздар бірде көрінді

Жарына жазған **ақ хаттай**.

(Қаздар, 59 б.).

Ақ дастархан тіркесі ақтың молдығын, дастарханның байлығын білдіреді. Ал Сырбай Мәуленов қолданысында осы тіркес адамға қатысты қолданылған, оның жан дүниесін танытатын, ниетін көрсететін «**пейілдің кеңдігі**» символдық қызметте көрініс тапқан.

Айналайын, жан ана,

Менің алтын дариям!

Айналайын далаға

Өзің барда тар ұям.

Жасадың сен мейірім,

Үлкенге де кішіге.

Ақ дастархан пейілің,

Жетті барлық кісіге.

(Анам Алмагүлдің рухына, 137 б.).

«**Сары**» түс. Түсті білдіретін **сары** сөзі бұл күнде әбден түсінікті, жиі жұмсалатын сөздердің бірі. Бірақ осы сөз келген жердің бәрінде де түс атауы бола бермейтіні бар. Мысалы, бәрімізге белгілі **сары алтын** тіркесі бар. Бұл өзі – тұрақты тіркес. Ертедегі өлең-жырларда да, қазірде де қолданылатын сөздер. **Сары алтын** дегендегі **сары** – парсыша **сара** сөзі, ол – «таза, қоспасыз, пробасы жоғары (алтын, күміс жөнінде)» деген мағынаны білдіреді. (Перс.-русс. сл., II, 435). Бұл ұғымда **саф алтын** деп те айтылатыны мәлім (**саф** деген арабша «таза» деген сөз). Абай тіпті **самородный сары алтын** деп сол мағынадағы орыс сөзін қосып айтқаны белгілі [4, 136].

С. Мәуленов поэзиясында осы «сары алтын» тіркесі көптеп кездеседі. Ол күздің бейнесін жасауда қолданылған. Яғни, төмендегі мысалдарда **сары** түсі «таза» символдық қызметін атқарып тұр.

Сары алтындай жарқырап,

Сапырылған жапырақ.

Жердің жүзі қалтырап,

Жарылардай шатынап.

(Сары ала күй, 383 б.).

Сары түсімен тіркескен эпитеттер **сары құм**, **сары жез**, **сары мүк**, **сары тыс**, **сары қыз**, **сары жапырақ** т.б. түрде кездеседі. **Сары** түсті заттарды көрген сәтте бізде сағыныш сезімі пайда болады. Ендеше, **сары** түс «сағыныш» символы қызметін атқарған.

Сары жапырақ – сағыныштың белгісі,

Сары жапырақ үміт күтіп, сарылу.

Сары жапырақ жар көтерген орамал,

Ол жоғалса екі жүрек жоғалар

(Сары жапырақ – күздің күні сары алтын, 96 б.).

Жасыл – шөптер мен жапырақтардың түсі. Көптеген ұлттар үшін бұл жастықты, үміт пен көңілді бейнелейді, бірақ кейде бұл жетілмегендік пен кемелденудің болмауын да сипаттайды. **«Жасыл»** түсі арқылы жасалған эпитеттерге жасыл дала, *жасыл кітап, жасыл жапырақтар, жасыл көбелек, жасыл бұлт т.б.* жатады.

Жасыл шашы желбіреп,

Жас қайыңдар оққа ұшқан.

Жарылардай зеңбірек,

Темір қылғып, от құсқан.

(Алғы шепте, 140 б.).

Жасыл шашы – эпитеті сөзі адамның шашының түсін меңзеп тұрған жоқ, бұл жерде алмастыру арқылы қолданылған, яғни жапырақтар деудің орнына, шашы сөзін қолданған.

Балаларым – менің бұтақтарым,

Жасыл бүрін жаратұғын.

Балаларым – менің кітаптарым,

Болашаққа баратұғын

(Балаларым – менің көлеңкелерім, 142 б.).

Жасыл бұр – эпитеті ауыспалы мағынада қолданылған, яғни, жасыл бұр – өскелең ұрпақты меңзеп тұр, оның өсіп келе жатқандығын көрсетеді, нәтижесінде *«даму»* символы ретінде қолданылған.

С. Мәуленов *«жасыл»* түсті көк түстің орнына жұмсап қолданғандығын көреміз, *жасыл теңіз, жасыл көл, жасыл аспан, жасыл бұлт, жасыл толқын, жасыл тау* және т.б. эпитеттер мысал бола алады.

Жүрмейді жылдар ескі көне іздермен,

Тартады жаңа **жасыл** теңіздермен.

Тартады жаңа темір тауларымен

Сарсылып талай ғасыр ел іздеген.

(Жыл жыры, 70 б.).

Төбемізде қызыл-**жасыл** аспан тұр,

Театрдың сахнасындай,

Ферғананың жібегіндей,

Марғұланның атласындай

(Төбемізде қызыл-жасыл аспан тұр, 74 б.).

«Бірлік» символы қызметінде, **жасыл** кілем тіркесі қолданыс тапқан.

Бұл жерде бүкіл қазақ түгенделіп,

Біреуін бірі қайрап жігер беріп,

Жойылып жүзге бөлу, алауыздық,

Жанындай жайған **жасыл** кілем керіп.

(Ұлытау, 193 б.).

«Үміт» символы қызметінде, **жасыл жапырақ** тіркесі қолданылған.

Жаздың жарқын бояуы

Жасыл жапырақ – **жасыл** бұлт.

Күнге қолын жаяды

Жасыл жапырақ – жас үміт.

(Жасыл жарқын бояуы, 209 б.).

С. Мәуленов **қызыл** түсті қолдану арқылы өзі жүріп өткен майдан көрінісінен хабар береді. С. Мәуленов поэзиясында *«майдан»* символы *қызыл кеш, қызыл түбірлер, қызыл үй, қызыл іңірлер, қызыл жұлдыз* секілді эпитеттер арқылы жасалған.

Қызыл кеш – **қызыл** іңірлер,

Қызыл тас – **қызыл** қорғандар,

Қызыл үй – **қызыл** түбірлер,

Бресте жанған ормандар.

(Қызыл кеш – қызыл іңірлер, 24 б.).

Біздің **қызыл** қазарма

Болатын жақын базарға.

Көтеріп **қызыл** себетті,

Өтетін бір қыз азанда.

(Біздің қызыл қазарма, 296 б.).

«Әдемілік» символы ретінде **қызыл бет, қызыл гүл** тіркесі қолданылған.

Қара көзің тұңғиық көл секілді,

Айдынында ұйып қалған таңғы ауа,

Атқан таңдай сенің **қызыл** бетінді,

Теңесе де аз жаңа піскен алмаға.

(Өмір өзегі, 58 б.).

«Сағыныш» символы ретінде, **қызыл бұлт** эпитеті баяндалады:

Кездестің талай жыл бұрын,

Тулайсың жанда бір тынбай.

Кеудеңде қалсын бұл жырым,

Кештегі **қызыл** бұлтындай.

(Қызыл кеш, қызыл таңдарда, 112 б.).

«Батырлық» символы ретінде, **қызыл жалындар** тіркесі соғыста өжеттілік көрсеткен батырларды бейнелеу мақсатында қолданыс тапқан.

Сокты толассыз қара дауылдар,
Жанды толассыз **қызыл** жалындар.
Қалды орманды мәңгі құшақтап,
Өрттей жайнаған өжет бауырлар.

(Сокты толассыз қара дауылдар, 132 б.).

«Жеңіс» символы ретінде, **қызыл** ту эпитеті қолданылған:

Жеткенінше жеңіс боп

Қызыл тулы әділет,
Сайдың бетін тегістеп,
Ақты адамның қаны көп.

(Көздің жасы бұршақтап, 314 б.).

Сонымен қатар, **қызыл** түсі арқылы жасалған эпитеттерге *қызыл гүл, қызыл трамвай, қызыл етік, қызыл арша, қызыл там, қызыл түлкі, қызыл жсыңғыл, қызыл дән* т.б. жатады.

Қара. Бұл түстің анықтамасы түсіндірме сөздіктерде «ақтың қарама-қарсы түсі» деп берілген. Бұл анықтамаға жалпы дау айтуға болмайды. Бірақ сол ақ түстің қарама-қарсы түсі ресми бекітілген бүкілодақтық эталонда көрсетілгендей «қара барқыт», «қара мақпал» түсіне сай ма, емес пе – оны айту қиын. Дегенмен халық ұғымындағы *қара* түсті біз оның негізгі, номинативтік мағынасы деп тануымыз шарт. Мәселен: *қара көмір, қара күйе, қара түтін, қара шаш, сүліктей қара айғыр* дегендегі «қаралар» оның негізгі мағыналары болып саналады [4, 64].

Сырбай Мәуленов шығармаларында **қара** түс ерекше орын алады, қара түспен қолданылған эпитеттер де сан алуан *қара бұлт, қара болат, қара көз, қара дақ, қара гүл* және т.б. Біріншіден, ақынның өмір сүрген заманына байланысты, басынан өткерген қиындықтарына қарай **қара түс** «соғыс», «өлім» және «суық хабар», «қайғы» символдарын білдіру мағынасында көптеп кездеседі.

Қара түндей тұр өнім,
Тұтылған айдай жүрегім.
Қарқылдап маған күлгендей
Анамды жұтқан сұм өлім.

(Анам қайтыс болғанда, 104 б.).

Жоғарыда аталған мысалдарға тағы *қара шәлі, қара гүл, қара қазандай* т.б. жатқызуға болады.

Кең сермеп көк дауылдай ой қанатын,
Жиһанға өлеңімен жайған атын
Бестау боп көз алдымда тұрып алды
От шашқан **қара** бұлттай қайран ақын.

(Биік бестау, жасыл машук және Лермантов, 8 б.).

«Зұлымдық» символы ретінде *қара жыландай, қара қағаз, қара дақ, қара бұлт, қара аспан* ұғымдарын қолданған.

Алайда, бұл «қара» түстің тек жаман қасиетті айтуда қолданылуы керек деген сөз емес. Қарапайымдылық пен сүйіспеншілік сезімдері арқылы «махаббат» символы ретінде көрініс тапқан тұстар да бар.

Жарық аспан, жасыл далам,
Сен жұмбақсың ашылмаған.
Қымбат **қара тасың** маған,
Құмарым бір басылмаған,
Жарық аспан, жасыл далам!

(Жарық аспан, жасыл далам, 119 б.).

Қара шаш, қара көз «сұлулық пен әдемілік» символы ретінде қолданылған, себебі, біріншіден, әдемі, сұлу көзді – *қара көз* десе, қалың, әдемі шашты – *қара шаш* деп айтады.

Қара шаш қап-қараңғы түн секілді,
Қара көз нұрын шашқан күн секілді.
Сәуірдің сәулесімен қоректеніп,
Қауыздан жаңа ашылған гүл секілді.

(Суретші қыз, 95 б.).

«Қара» түсі «қарапайымдылық» символы мағынасында мынандай эпитеттер арқылы көрінеді *қара шай, қара нан, қара сөз, қара домбыра*.

Қатықсыз **қара** шай ішіп,
Тамағын қайта жібітіп.

(Жырау, 92 б.).

ҚОРЫТЫНДЫ

Сонымен, Сырбай Мәуленов поэзиясында кездесетін түр-түстер ерекше символдық мағынаға ие болған. Нәтижесінде, **ақ** түс – «мейірімділік», «қонақжайлық» символдық қызметінде жұмсалған, яғни автордың осы түсті қолдану кезінде тек жақсы қасиеттерді көрсетуді мақсат еткенін көреміз, тіпті *ақ үміт, ақ жапырақ* тіркестері соның айғағы. **Жасыл** түс – арқылы жігерлікті, жайдарлықты танытса, **сары** – «сағыныш» символы ретінде, **қызыл** түс – «әдемілік», «майдан», «сағыныш», «батырлық» символдары, **қара** түс – «соғыс», «өлім», «зұлымдық», «махаббат», «беріктік», «қарапайымдылық», «сұлулық» сияқты әр алуан түрлі қолданыста кездескен.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Маргулан, А. Казахское народное прикладное искусство. – Т.1. – Алматы, 1986. – 256 с.

2 **Айбарша, И.** Ұлттық мәдениет контексіндегі дүниенің тілдік суреті. Фил. ғыл. докт. дисс. авторефераты. – Алматы : Абылай хан атындағы ХҚЖӘТУ 2004. – 51 б.

3 **Қайдаров, Ә., Ахтамбердиева, З., Өмірбеков, Б.** Түр-түстердің тілдегі көрінісі – Алматы : «Ана тілі», 1992. – 160 б. – ISBN 5-630-00135-3.

4 **Сыздыкова, Р.** «Сөздер сөйлейді» (Сөздердің қолданылу тарихынан), 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1994. – 272 б. – ISBN 5-7090-0045-0.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

A. X. Bekbossynova¹, A. A. Makatova²

Символическое значение цвета в поэзии Сырбая Мауленова

^{1,2}Костанайский государственный педагогический университет

имени У. Султангазина,

г. Костанай, 110000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

A. Kh. Bekbossynova¹, A. A. Makatova²

Symbolic meaning of color in the poetry of Syrbay Maulenov

^{1,2}O. Sultangazin Kostanay State Pedagogical University,

Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

У каждой нации есть своя история, культура, обычаи, традиции, и это богатое сокровище невозможно представить без цветовых оттенков. Кроме того, цветовой мир в национальной культуре определяется характерными особенностями. Цветовые названия представляют собой прямые, переменные, условные и символические значения. Через цветовые оттенки выявляются эстетические взгляды народа, самобытные нравственные понятия. В жизни казахского народа – понятие цвета имеет особое значение, символическую функцию. Мир оттенков и цветов является одним из основных познавательных кодов в народном мировоззрении. Кроме того, в произведениях поэтов-писателей оттенки и цветовые названия стали показателем мировоззрения автора.

В статье рассматриваются символические особенности цветов, встречающихся в сборнике стихов Сырбая Мауленова. Исследуются концептуальные и символические функции цвета в поэзии.

Each nation has its own history, culture, customs, traditions, and this rich treasure can not be imagined without color shades. In addition, the color world in the national culture is determined by the characteristics. Color names are direct, variable, conditional, and symbolic values. Through color shades revealed aesthetic views of the people, original moral concepts. In the life of the Kazakh people – the concept of color has a special meaning, a symbolic function. The world of shades and colors is one of the main cognitive codes in the national worldview. In addition, in the works of poets-writers shades and color names have become an indicator of the author's worldview.

The article considers the symbolic features colors found in the collection of Syrbay Maulenov poems. Conceptual and symbolic functions of color in poetry are investigated.

Г. Т. Болат

магистрант, Гуманитарлық факультет, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы

e-mail: gulden_1988@bk.ru

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ БУДАН АТАЛЫМДАРДЫҢ ТІЛДІК СИПАТЫ

Мақалада қазақ тіліндегі будан аталымдардың тілдік сипаты қарастырылады. Оларға жалпы түсінік беріледі. Будан аталымдардың тілде пайда болу себептері, жолдары дәйектеледі. Шет тілдік сөздердің тілімізге еніп, жиі қолданыста болып, басқа да тілдік бірліктердің жасалуына негіз болуы, яғни, гибридтелуі тілдегі будан аталымдардың пайда болуының негізгі көзі екендігі сөз болады.

Кілтті сөздер: будан аталым, шеттілдік сөздер, кірме сөздер, ену, меңгеру, құрылым, интеграция, англицизм.

КІРІСПЕ

Бүгінгі уақытта бір бөлшегі төл сөзіміз, екінші жартысы кірме сөз немесе шетелдік терминбөлшек болып келетін атаулар саны күрт өсті. Бұқаралық ақпарат құралдарында, жарнамада және жалпы тілдік қатынаста осы типтегі бірліктерді пайдалану өте жиілеп барады. Бұл ерекше назар аударатын құбылыс. Ондай сөздер тіл білімінде гибрид сөздер деп аталады. Қазақ тіл білімінде гибрид сөздерді «будан» деген баламамен атап жүр. Будан атаулар санының бірден артуының лингвистикалық, экстралингвистикалық себептерін анықтап, олардың жасалу жолдарын, мағыналық және құрылымдық ерекшеліктерін көрсету өте маңызды іс.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жаңа сөздің мәні оған кіретін барлық құрылымдық компоненттердің мәндерін толық немесе ішінара біріктіреді. Сөзжасамның бұл тәсілі жалпы тілдік құбылыс болып табылады. Аталмыш құбылыстар ағылшын, неміс, француз, испан, араб, жапон, орыс тілдерінде бар екендігі ғылыми зерттеулерде дәйектелген.

В. М. Лейчик осы тәсілмен француз тілінде пайда болған лексикалық элементтерді талдай отырып, гибридизмді халық этимологиясының көрінісі немесе ұқсастығы ретінде қарастырады [1]. Осы көзқарасқа

Л. А. Тарасованың гибридизмді сөзжасамның дербес тәсілі деп қарастыратын еңбектерін қарама-қайшы қоюға болады [2].

Мұндай лексикалық құрылымдардың мәні Е. А. Ардаматскаяның еңбектерінде берілген, ол гибрид сөздерді кез келген фрагменттер мен контрактуралардан құрылған лексикалық бірліктер деп санайды [3].

Г. Н. Алиева будан аталымдарды сөзаралық бірігу нәтижесі деп санайды. Оның айтуынша, «бір сөздің аяғына басқа сөздің басы қойылады. Осылайша, өз мағынасына екі біріктіруші сөздің семантикасын біріктіретін, өз негізіне біріккен сөздер негізін қосатын ерекше түрдегі күрделі сөз пайда болады» [4]. Әдетте, құрамдастардың бірінің басым мәні қалған элементтердің семантикасы есебінен, сондай-ақ жұрнақтар үстейтін (егер ол бар болса) мағыналық реңктің есебінен күшейеді.

Қазақ тіл білімінде профессор Б. Момынова: «Гибридтену – қазіргі интеграция, яғни жақындасу, араласу барысындағы тіл атаулының бәрінде де көрініс тауып отырған құбылыс. Құбылыс ретінде үнемі күшейіп келе жатқаны да күмән келтірмейді. Интеграциялану процесінен ешқандай тысқары қалмай келе жатқан елдің тілі ретінде қазақ тілі де осы құбылыстың әсеріне шалдыққан. Оның бірнеше себептері бар: а) ғылым мен техникалық жаңалықтардың өзге елдерде ашылуы, көп болуы; ә) тілдері донорлық дәрежеге жеткен елдерде қоғамдық-саяси өзгерістердің болуы және қоғамдық-саяси жаңалықтардың сол елдердің үлгі-моделіне салынуы, үлгіге алынуы; б) сол елдердің экономикалық басымдығының болуы; в) жазудың және жазудың негізгі қаруы саналатын әдеби тіл рөлінің артуы; г) жазудың көмегіне сүйенетін жазба коммуникацияның күшіне енуі», – дейді [5].

Будан аталымдар тілге ағылшын тілі арқылы кіргенін байқауымызға болады. Себебі ағылшын тілі көптеген тілдер үшін донор-тіл болғандықтан, ағылшын сөздік қорының элементтерінен жасалған кірме атауларға ерекше мән беріледі.

Әрине, шет тілді сөздердің тілге енуі үшін ең ашық сала – лексика. Кез келген туынды сөзді семантикалық тұрғыдан танылуының кілті оның сыртқы морфологиялық құрылымы болып табылады. Дайын туынды сөздер – шынайы құбылыстар мен заттар арасындағы қарым-қатынастың әртүрлі түрлерін бекітетін сөйлеушінің, формальды операцияның нәтижесі. Бұл қызметтің нәтижесі тіл бірлігінде тіркеледі. Кез келген туынды сөзде тілдің динамизмі және оның статикалылығы көрінеді. Біз әр ретте сөйлеу процесінде балама және бізге белгілі сөз жасау үлгісі бойынша туынды сөз жасай аламыз немесе дайын лексикалық бірлікті қолданамыз деп айту қиын. Әрине, тілдік қатынас барысында біз аталымдардың дайын бірліктерінің көмегіне жүгінеміз, сондай-ақ біздің жадымыздағы сөз жасау моделін пайдаланамыз.

«Словообразование – это процесс, целиком ориентированный на коммуникацию, на передачу знаний о мире, на структурирование тех элементов окружающего мира, которые в процессе деятельности субъект выделил и которыми овладел» [6, 88 б.]. Тілде бар лексикалық құралдар мен сөзжасам механизмдері адамға олардың ой-пікірін қанағаттандыратын жаңа лексикалық бірліктерді құру үшін пайдалануға мүмкіндік береді. Көптеген тілдерде, соның ішінде ағылшын тілінде туынды сөздер сөздік құрамының көп бөлігін құрайтыны кездейсоқ емес. Қазақ тілі үшін жасырын қауіп қазақ синтаксисінің негізін бұзатын грамматикалық құрылымдарды калькалау болып табылады. Мысалы, *интернет-класс, интернет-төлем, интернет-баспасөз; арт-сахна, арт-тусовка; веб-шолушы, веб-өкілдік, веб-құрылғы*. Аталмыш сөзжасамдық модельдер ағылшын құрылымдарының калькасы болып саналады.

Сондай-ақ, тілші ғалымдардың еңбектерінен қазіргі таңда шетел лексикасының тілдерге енуінің бірден бір жолы БАҚ екендігі тілге тиек етіледі. БАҚ – түрлі клишеленген айналымдарға толы, олар да калькалаудың нәтижесі екендігі сөзсіз.

Ағылшын тілінің әлемдік үстемдігіне себепші болған негізгі факторлар арасында:

1) ағылшын тілінде сөйлейтін елдерде (бірінші кезекте АҚШ) саяси күш пен дамыған экономиканы;

2) интернет-желіде ағылшын тілінің басымдығын;

3) дүниежүзілік ақпараттық қоғамға кіруге ұмтылысын; технологиялық бәсекеге қабілетті болу үшін кез келген қазіргі заманғы мемлекет ағылшын тілінде келіп түсетін ақпаратты қабылдауы және пайдалануы тиіс;

4) ағылшын тілі халықаралық ұйымдардың жұмысындағы негізгі тілдердің бірі болып табылатындығын атап өтуге болады.

Әрине, қазіргі адамзат мақсатты түрде бара жатқан нанотехнологиялар, ақпаратпен және тәжірибемен еркін түрде алмасу мүмкіндігі, жоғары компьютерлік технологиялар мүмкіндігі жаһандық қауымдастықты құру үшін қажет екендігімен келіспеуге болмайды. Алайда тіл мен мәдениеттің өзара байланысын ұмытпаған жөн. Тарихи тұрғыдан, халықтар арасындағы мәдени, саяси, әскери байланыстар тілдік тұрғыдан байланыстарға баруға уәждейді.

Тіліміздегі будан аталымдардың пайда болуының тағы бір жолы – жарнама. Т. Н. Лившицтің айтуы бойынша, жарнамалық мәтіндегі шеттілдік лексика «бірегейлік иллюзиясының» пайда болуына ықпал етеді, яғни белгілі бір тауардың немесе қызметтің қайталанбас, маңыздылығы туралы әсер жасауға көмектеседі [7, 35 б.].

Жарнама мәтіндерінің басым көпшілігінде англицизм болашақ тұтынушының жарнамаланатын тауарға немесе қызметке назарын аударатын

элементтер ретінде қызмет атқарады. Жарнамашылар көбінесе сөздің ағылшындық нұсқасын калькалайды. Мысалы: *донатс, имидж, тур, вип, сейл, блокбастер, груминг, инсталляция*.

Сондай-ақ ғаламторға қатысты лексика да осы будан аталымдар қатарынан орын алады: *email, сидиром, интерактивті, блог, месенджер, провайдер, флешка*.

Американдық фильмдер танымалдығы да тілімізге біршама будан аталымдарды әкелді: *аватар, блокбастер, камбэк, прайм-тайм, кастинг, терминатор*.

Музыка саласы бойынша будан сөздерді атап өтер болсақ: хит, ремейк, диджей, саунд-трэк, постер және т.б.

Бұл фактор жастар арасында кеңінен таралған. Мысалы: *драйв (ішкі көтерілу), мейкап (макияж), консалтинг (кеңес беру)*.

Будан лексемалар жалпы қолданылатын лексикада да кездеседі:

Хай-тек нарық және hi-tech нарығы;

Спам-тарату және спам-тарату;

Ноу-хау жаңалық және know-how жаңалықтар;

веб-бет және web-бет;

Спа-индустрия және spa-индустрия;

Арт-директор және art-менеджер;

Интернет-жарнама және Internet-провайдер.

Кірме сөздердің қазақ тіліне берік кіргеннің дәлелі олардың қазақ грамматикасының ережелеріне бағынып, ыңғайлануы. Тілдік өзара қатынасқа түсе отырып, адамдар белгілі бір уақытта белгілі бір ұжымға тән тілдік ортаны қалыптастырады. Екінші жағынан, тілдік қызмет тәжірибелік сипатқа ие, бұл белгілі бір тілдік дәстүрлерді қолдауды мәжбүрлейді. Басқаша айтқанда, адам, әдетте, бұрыннан өзіне таныс, оқыған, естіген сөздерін қолданады. Жаңа тілдік бірліктің мағынасын өзіне бұрыннан мәлім сөздердің көмегімен түсіндіріп жатады. Жаңа атылымдардың жасалуы да нақты бір тілдік тәжірибенің негізі арқылы жүзеге асады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек, будан аталымдар тілдік қорымызды көбейтетін шетелдік кірме сөздер қатарынан орын алады. Кірме сөздер жаппай қолданыста бола отырып, тілде олардың қатысы арқылы жаңадан сөз жасалуының кепілі бола алады. Олардың таралуы қазіргі коммуникация саласындағы қажеттіліктерге байланысты. Бұл сөздер – халықаралық қатынастарда жиі қолданылатын, ғылым мен техникадағы креативті және трендтік, басым бағыттарды нақты әрі тура бегілейтін, сонымен қатар тілдегі бірліктерді ықшамдаудың талаптарына жауап беретін, сол ықшамдауды жүзеге асыруға қолайлы сөздер.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Лейчик, В. М.** Наука о языке: парадигмы лингвистического знания: Учеб. пособие. Рязань, 2006.

2 **Тарасова, Л. А.** Словообразовательные способы нерегулярного сокращения морфов в современном английском языке (на примере телескопии) / Л. А. Тарасова. – Ашхабад: МНО ТССР, 1989. – 82 с.

3 **Ардаматская, Е. А.** Акронимия как форма адаптивности языковой системы (на материале английской морской терминологии): автореф. дис. ... канд. филол. наук. 10.02.04 / Е. А. Ардаматская. – Л., 1987. 3.

4 **Алиева, Г. Н.** Окказионализмы в императивном дискурсе [Текст] / Г.Н. Алиева // Пушкинские чтения-2002: Материалы межвузовской научной конференции. – СПб., 2002. – С. 36–37.

5 **Момынова, Б. Қ.** <https://qamshy.kz/article/48420-tildegi-gibrid-budan-sozderdinh-dgasaluy-dgane-dganha-emle-eredgelerindegi-dgazy> [Электронды ресурс].

6 **Кубрякова, Е. С.** Обеспечение речевой деятельности и проблема внутреннего лексикона // Человеческий фактор в языке: Язык и порождение речи. М., 1991. – С. 103.

7 **Лившиц, Т. Н.** Специфика рекламы в прагматическом и лингвистическом аспектах : диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.01. – Таганрог, 1999. – 354 с.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. Т. Болат

Языковая характеристика гибридных номинаций в современном казахском языке

Гуманитарный факультет,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

G. T. Bolat

Language characteristics of hybrid nominations in the modern Kazakh language

Humanitarian Faculty,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматривается языковой характер гибридных номинативов в казахском языке. Дается общее понятие. Анализируются причины, пути возникновения слов-гибридов на языке. Отмечается, что постоянное и повсеместное употребление иноязычных слов становится нормой. Постепенно происходит так называемый процесс языковой гибридизации.

The article deals with the linguistic nature of hybrid nominatives in the Kazakh language. The general concept is given. The author analyzes the causes and ways of the emergence of hybrid words in the language. It is noted that the constant and widespread use of foreign words is becoming the norm. Gradually there is a so-called process of language hybridization.

М. Ф. Ғабдулина¹, Ж. Т. Қадыров², Г. К. Синбаева³

¹п.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³г.ғ. магистры, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ²zhkadyrov_777@mail.ru

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАДАҒЫ АНТОНИМДІК ҚАТЫНАСТАР

Мақала қазақ тіліндегі антонимдердің көркем шығармадағы ерекшеліктері мен қатынасқа түсу сипатына арналған. Ғ. Мүсіреповтің шығармаларынан алынған антонимдік қатынастардың әр сөз табына қатысына қарай қолданыс аясы, антонимдік жұптардың жасалу жолдары айқындалды. Антонимдер жайлы ғылыми тұжырымдар, зерттеу нәтижелері көрініс тапты. Көркем шығарма тілінде кейіпкер іс-әрекетін, олардың мінез-құлқын суреттеуде антонимдердің стильдік жүгі ерекше.

Кілтті сөздер: антонимдік қатынас, көркем шығарма тілі, сөз таптары, қолданыс аясы, антонимдік жұптар.

КІРІСПЕ

Қазақ тілінің семантикалық – лексикалық мағыналары жағынан топ құрайтын сөздердің түрі – антонимдер. Антонимдер ауыз әдебиетінің үлгілерінен бастап қазіргі жазушылардың, публицистердің шығармаларында көптеп ұшырасады. Сөйтіп, антоним сөздер тілдің байлығының, автордың сөз қолдану шеберлігінің көрсеткіші ретінде қызмет атқарады [1, 170 б.].

Антонимдер мен қарама-қарсылық арасындағы байланыс туралы зерттеу жұмыстары қазақ тіл білімінде Ж. Мусиннің «Қазақ тіліндегі антонимдер» (Көкшетау, 1984), С. Төлекованың «Қазақ тіліндегі алғыс пен қарғыс мәнді фразеологиздер» (Алматы, 1974), Сырлыбаева Г. Қазақ тіліндегі қарсы мәнді фразеологизмдердің парадигмалары (Алматы, 2006), Ғ. Резуанованың «Қазақ тіліндегі көп мағыналы сөзден жасалған синонимдік,

омонимдік қатарлар» (Алматы, 1999), тағы басқа ғалымдардың еңбектерінде қарастырылған.

Қазіргі уақытқа дейін қазақ тілінде көп зерттелмеген құбылыстың бірі – антонимия. Қазақ тіл білімінде антонимия мәселесін тереңнен зерттеген ғалымдардың бірі – Жағыпар Мұсаұлы Мусин. Ол былай дейді: Антонимия – лексиканың кешірек зерттеле бастаған, әлі де болса ақтара қарап, тереңдей үңіліп зерттейтін саласы. Себебі: лексиканың осы саласына байланысты шешімін таппаған мәселелер көп [2, 3 б.].

Сөздердің антонимдік қатынасын анықтаудағы айырым-белгілердің қатарында:

1) антонимдік ұғымдар қарама-қарсы болуы қажет (туу – өлу, ер-қорқақ);

2) антонимдер тек бір сөз табынан болуы тиіс (өмір – өлім, кету – келу) деген тұжырымдарды атап көрсетеді. Автор оппозицияның аралық мүшесін бөліп көрсеткенімен («ескі – көнетоз – жаңа», «ерте – дәл – кеш», «шикі – дүмбілез – пісі») ұғым мен сөз мағынасының ара – жігін бөлмей, араластырып қолданады.

Қазақ тілінде бүгінгі күні қолданыста екі антонимдер сөздігі бар: 1) 1984 жылы жарық көрген ғалым Ж. М. Мусиннің «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» мен А. Қ. Жұмабекованың 2000 жылы шыққан «Қазақ тілінің антонимдер сөздігі» еңбектері [3]. Бұл сөздіктердің мақсат-міндеттері мен құрылысына келер болсақ, бірінші сөздікте – негізгі, туынды зат есім, сын есім, үстеу антонимдер түбір күйінде, етістік антонимдер тұйық етістік (кейде көсемше) түрінде беріледі. Істің объектіге және субъектіге қатысына қарай бір түбірден өрбіген етістіктердің бір-біріне қарсы мағыналас болып келетін түрлері мүмкіндігінше орын алады. Сөздікті құрастырғанда лексикалық антонимдерге назар ерекше аударылады да, стильдік антонимдердің кейбір түрлері ғана қамтылады. Сөздік қазақтың байырғы сөздерін ғана қамтиды. Ал ғалым А. Жұмабекованың антонимдер сөздігі антонимдік оппозициялар түрлеріне құрылып, негізгі бөлім мен сөздікке енген антонимиялық жұптардан тұрады. Сөздікте семантикалық тұрғыдан біркелкі және стильдік сипаты бойынша бейтарап антонимдік жұптар жүйеленген [3].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Антонимдердің қазақ тіл білімінде зерттеліп, қалыптасу тарихына келер болсақ, антонимия мәселе тілдік құбылыс ретінде көп уақытқа дейін зерттеу нысанына болған емес. Антонимдер туралы талдау, тұжырымдар тек тіл білімі оқулықтарының арнайы бөлімдерінде ғана айтылып жүрді Қазақ тіл білімдегі антонимдер туралы зерттеулер XX ғасырдың 50-ші жылдарынан басталады. Бұл кезеңде антонимдерге сипаттама беріліп, антонимдік топтар мынадай тақырыптық түрге бөліп қарастырылады:

1) Заттың сапасын, санын білдіретін антонимдер (*ақ-қара, жақсы-жаман*);

2) Адамның мінез-құлқын, көңіл-күйін, қасиеттерін және адамдар арасындағы қарым-қатынастарды білдіретін антонимдер (*сүйену-күйену, қуаныш-реніш*);

3) Уақыт және кеңістік мағынасын беретін сөздер (*қыс-жаз, кең-тар, күн-түн*).

Алайда, антонимдерді лексикалық құбылыс ретінде қарау ХХ ғ. 50 жылдарынан басталады десек те, соның ішінде қазақ тіл білімі бүгінгі күні үлкен ізденістерге толы. Осы ретте, антонимияның дербес сала ретінде дамып, қалыптасуына диссертациялық зерттеу еңбектері арқылы қазақ тіл білімінде айтарлықтай үлес қосқан Ж. Мусин, Т. Әбдіғалиева, Ғ. Резуанова, А. Жүсіпов сынды зерттеушілерді атап өткен орынды.

Қарама-қарсылықтың түріне байланысты антонимдердің негізгі топтары мынадай: 1) сапалық қарама-қарсылықты білдіретін антонимдер; 2) қосымшалары (комплементарлы) антонимдер; 3) іс-әрекеттің, белгісін, қасиеттің қарама-қарсы бағытын білдіретін антонимдер.

Тіл білімінде антонимдерді өз құрылысына қарай екі түрге бөліп қарастырады: әр түбірлі және бір түбірлі. Әр түбірлі антонимдерді лексикалық, ал бір түбірлі антонимдерді – сөзжасамдық деп атайды.

Антонимдердің екі түрі де барлық сөз таптарында кең көлемде қолданылып отырады. Ә. Болғанбаевтың жүйелеу принципі сөзжасам белгілеріне негізделіп жасалған: зат есім, сын есім, етістік, үстеу, есімдік секілді сөз таптарында антонимдер туынды және негізгі түбір қағидасы бойынша жіктеледі. Зерттеуші контекстуалды антонимдерді анықтау мүмкіндігі бар екенін көрсетеді: Есіктен келіп, төр менікі деме, Түздегі май ішеді, үйдегі зәр ішеді [4, 15 б.].

Бір түбірлі антонимдерді жақтайтын ғалымдардың ішінде Ә. Болғанбаевты жатқызсақ, бір түбірлі антонимдер жоқ деген тұжырымды жақтаушыларға келер болсақ, Ж. Мусин, І. Кеңесбаев және Ғ. Мұсабаевтарды атауға болады.

Антонимдердің үнемі бір-біріне қарама-қарсы қолданыла келе мүлде жақындасып, кірігіп кететін жайы да бар. Мұнда олар мүлде жымдасып, қосарлану әдісі арқылы жасалған бір ғана сөзге айналады да, өздерінің алғашқы антонимдік мағынасынан айрылады. Сөйтіп кірігіп барып, бір ғана жалпылау, топшылау, мөлшерлеу, жинақтау, болжау тәрізді ұғымдарды білдіреді. Мысалы, *үлкен-кіші, ертелі-кеш, жақсы-жаман, ұзынды-қысқалы, ілгері-кейін, алды-арты, іші-тысы, іші-сырты, оңды-солды, қысы-жазы, күні-түні, әрі-бері, әне-міне* т.б. Жеке алғанда бұлар – бір-біріне мүлде қарсы мағыналас антоним сөздер. Мысалы, *Ерте* шықсан, алдыңнан *күн*

шығады, *Кеш* шықсан, алдыңнан *түн* шығады (мақал). Мұнда *ерте-кеш* сөздері – антонимдер.

Кейбір ғалымдар антонимдік қарама-қарсылықтың екі жақты сипатын басқаша түсіндіреді. Зерттеушілердің айтуынша, антонимдік қарама-қарсылық екі түрлі болады: 1) антоним сөздер табиғатында бір-біріне қарама-қарсы заттардың, құбылыстардың атауы болып келеді: *туу-өлу, өлім-өмір, күн-түн, сөйлеу-үндемеу*; 2) антоним сөздер заттар мен құбылыстардың белгілерінің, сапасының атауы болып келеді: *жақсы-жаман, үлкен-кіші* т.б.

Антонимдердің тағы бір қасиеті – олардың кез келген сөзбен тіркесе бермей, талғап, таңдап қолдалатындығында. Мәселен, *жақсы-жаман* деген антонимдер сын есімдердің заттың, құбылыстың сынын, сапасын білдіретін негізгі семантикалық қызметіне орай кез келген зат есім сөздермен тіркесе береді. Ал *тар-кең* деген сын есім антонимдер тек орынға, мөлшерге, көлемге байланысты зат есімдермен ғана тіркесе алады.

Антоним – тіл білімінде жинақталған соны зерттеу мен пікірлерді негізге ала отыра, әрдайым лексикографиялық салыстыру, жүйеге келтіру ісін қажет ететін, үнемі толығып, мағына сапа-сыны мен қасиетін айқындайтын – тілдік қарама-қарсылық. Кез келген антонимдік құбылыстар әрқашан адам ойындағы қарама-қайшылықты көрсетіп, шығарма тілінде ойлау, анализдеу және синтездеуі ыңғайлы ету үшін қолданылады.

Ә. Болғанбаев, Ғ. Қалиев өз еңбектерінде антонимдер көбінесе сын есімдерден болатынына, онан соң етістіктер, зат есімдер, үстеулер азды – көпті кездесетініне, ал қалған сөз таптарынан жасалған антонимдер тым тапшы, жоқтың қасында екендігіне назар аударады [4, 38 б.]. Сонымен бірге сын есімдерге тән антонимдерді түбір күйінде кездесетіндер және туынды түбір күйінде кездесетіндер деп бөліп қарастырады. Түбір күйінде кездесетіндер: *ауыр – жеңіл, кең – тар, ыстық – суық, үлкен – кіші, биік – аласа, ұзын – қысқа, артық – кем, аш – тоқ, жақсы – жаман, қалың – жұқа, түзу – қисық* т.б. Мысалы: Уәлиханның үлкен әйелінен тараған әулеті мен кіші әйелінен тараған әулеті алты дуан ел сыйған қазақ даласына сыйыса алмады [5, 155 б.].

Ал туынды түбір күйінде кездесетіндерге: *ашық – жасырын, тілазар – елгезек, қатты – ақырын, олақ – іскер, бүтін – жырттық, жүрдек – шабан* т.б. жатқызуға болады. Керек болса кооперативтің тері – терсегі де, екі қолын оңды – солды жылай отырып, қатындар бұлғаған май да, көк тайдың күземі де осы үйдің бір жеріне кірді. (Ғ. Мүсірепов, «Көк үйдегі көршілер» повесі, 19 б.).

Сын есімнің -ғы, -гі, -қы, кі жұрнақтары арқылы да туынды антонимдер жасала береді: *бастапқы-соңғы, үйдегі-түздегі, күндізгі-түнгі, алдыңғы-кейінгі, биылғы – былтырғы* т.б. Кәнекей, қысқы үйге кіресіндер ме, жазғы үйге кіресіндер ме? [5, 114 б.].

Сын есімдерден болған антонимдерге мысалдар келтіретін болсақ:

Жүйелі сөз жүйесін табар, жүйесіз сөз иесін табар деген бар ғой (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 8 б.). – Кенесарыны хан сайлауға риза болса ақ сақал, қара сақал билері тез жетсін! – деп шапқыншы жібереді де, үш күн ішінде хабар болмаса шауып әкетеді (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 11 б.). Қазақ соғыстарында жаралану көп те, өлім аз болады [5, 12 б.]. Ал етістіктерден болған антонимдер: Бұл жолғысы не қосыл, не бөлін, бойынды көрсет дегені еді [5, 17 б.]. Зат есімдерден болған антонимдер: Қысы – жазы киіз үй [5, 75 б.].

Антонимдік қатынастар көркем проза мен поэзия тілінде де молынан кездесіп, стильдік қызмет атқарады. Ә. Болғанбаев пен Ғ. Қалиев антонимдерді қолданудың негізгі төрт жолын атап көрсетеді [3, 120 б.]: 1) Антонимдердің бір сөйлемнің өз ішінде салыстырылып айтылуы. Ғ. Мүсіреповтің шығармаларынан мысалдар келтірер болсақ: Үйге жеткенше біресе алдымды, біресе артымды орап, далақтаумен болады (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдатты» романы, 4 б.). Астапыралла, ойыма не түсіп кетті... Астапыралла дегенімен Есенейдің байлығы мен қараша ауылдың кедейлігі Ұлпан көңіліне қосақтала түйіліп қалды [5, 89 б.].

Жазды күні ауылдың шетінде, қысты күні желдің өтінде.. жырдай болдық та қалдық... (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 104 б.).

– Мен бүгін де кетіп қалар едім...

– Жок, мен ертең келеміз деп кісі жіберіп қойдым [5, 11 б.].

Тек істемесең ғана еш нәрсе қызықтырмайды, не қинамайды, не қуандырмайды, не қайғыртпайды, іс табылмайды (Ғ. Мүсірепов, «Адамның анасы» әңгімесі, 51 б.).

2) Антонимдердің іргелес сөйлемде қарама-қарсы қойылып шендестірілуі: Міне, бұл «Қос шалқарды» бірінші көргенім..... «Қос шалқарды» екінші көргенімде әуе айналған ыстық шілде еді (Ғ. Мүсірепов, «Қос шалқар» әңгімесі, 26 б.). Жылысып өткен алты ай жаз алдап кеткен сияқты... Құйрық тістесе қыс келерін, алай – түлей боран боларын, қабағын түйсе қаһар төккен ақпан менен қаңтар барын айтпай кеткен. (Ғ. Мүсірепов, «Жеңілген Есрафил», әңгімесі, 31 б.).

3) Антонимдердің бір сөйлем ішінде ыңғайласып, кезектесіп қатар жұмсалуды: – Келінің аяғынан, Қойшының таяғынан. Жақсылық, жамандық Келіннің қабағынан, – деп тағы бірдемесін ескертіп қалды [5, 86 б.].

4) Фразеологиздердің нақты мәтіндерде бір-біріне қарама – қарсы мағынада жұмсалып, антонимдік қатынасқа түсуі: қол жүйрік – тіл қысқа; көзі тірі – көзі жоқ; бақ қонды – бақ тайды т.б. фразеологиялық тіркестері.

Ғ. Мүсірепов шығармаларында антонимдік жұптардың жасалу жолдары да ерекше. Мәселен, кейбір антонимдік қатынастар *ілік, барыс,*

табыс, жатыс, шығыс, көмектес септіктері жалғауының, номинациялық атауға ие сөздердің қатысуымен жасалса: Етектей болса да өз жерінді айтсайшы: жеті атадан бергі өлінің сүйегі, тірінің тері сіңген жер емес пе.... (Ғ. Мүсірепов, «Адамның анасы» әңгімесі, 51 б.). Қуаныш – шаттыққа да бейжай, шақырылмаған қонақтай ығысып қарап, орныңды таба алмай, кездескен бұтаққа іліге кетесің (Ғ. Мүсірепов, «Адамның анасы» әңгімесі, 51 б.). Қазақ жерінің батысынан бастап шығысына дейін жетіп, енді оңтүстігіне иек артып қалған орыс қалалары бар [5, 11 б.]. Байдың малы қымбат, кедейдің жаны қымбат [5, 99 б.]. Солай бола тұрса да бұл байлықтың қорқаулығы емес, кедейліктің жұтынуы еді [5, 113 б.].

Антонимдердің енді бір тобы *мен, бен, пен* жалғаулықтары мен жіктік, тәуелдік жалғауларының қатысуымен жасалған: Күрес пен күлкі, қайғы мен шаттық, алыс пен жеңіс, жеңіс пен жетіліс болмаса, бұл шіркіннің өзі де тоңған мұз, ұйыған айран емес пе (Ғ. Мүсірепов, «Адамның анасы» әңгімесі).

Қатарлап жинаған қазынасы жоқ болғанымен бар-жоғы жинақы көрінді. Үйдің оң жағында кереге басына көлденең асып қойған ұзынды-қысқалы екі-үш найза, бір-екі садақ, қынабында тұрған қылыш, кісе... [5, 31 б.]. Темірдің темір өкшесі талай қаланы молаға, талай елді далаға айналдырды [5, 57 б.]. Сіз бердіңіз, мен алдым [5, 51 б.]. Қысы – жазы киіз үй [5, 75 б.]. Күні-түні соның қасында [5, 79 б.].

Бай адам күні-түні, қысы-жазы малын ойлайды да, өзі де малға ұқсап кетеді (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 81 б.). Астапыралла, ойыма не түсіп кетті... Астапыралла дегенімен Есенейдің байлығы мен қараша ауылдың кедейлігі Ұлпан көңіліне қосақтала түйіліп қалды [5, 89 б.]. Он ауыл Сибанның еркек-әйелі түгел жиналыпты [5, 89 б.]. Қысы-жазы солай [5, 127 б.]. Өңім бе, құдайым, түсім бе? [5, 137 б.].

Тіл білімінде жүйеленген талдаулар бойынша, жазушы шығармаларындағы антонимдік қолданыстардың сын есім мағынасында жасалу сипатын мынадай талдау үлгілері негізінде көрсетуге болады:

– заттың түр-түсін білдіретін антонимдік қолданыстар: Ақ, қара, қызыл, сары деп жорып, дүниеде бояу дегеннің көптігін көрмек түгіл, естімеген де екенмін. (Ғ. Мүсірепов, «Қазақ солдатты» романы, 32 б.). Ой көзінің алдына біресе ақ ботаның көзі келеді, біресе, қардан ақ қара көз бедеудің өзі келеді... [5, 31 б.].

– заттың сапалық сипатын білдіретін антоним сөздер (*жақсы-жаман, кәрі-жас, үлкен-кіші*): – Біреуі томпақ бет, сары орамал тартқан жас әйел, басқалары еркек [6, 51 б.]. Арзан – қымбаттылық дегеннің мәні басқада екенін түсіндіргісі келіп бір отырды да Мүсіреп онысын іркіп қалды [5, 66 б.]. Соның бірінен бірінің артық-кемін кім айта алады? (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 80 б.). Бүгін үйімізге қайтып, ертең біржола келейік, Ұлпанжан,

лұқсат болса, – деді Мүсіреп [5, 94 б.]. Өз қолы бас білетін байқұс шеше арзанды қымбаттай ажарлай біліпті [5, 104 б.]. (Ғ. Мүсірепов, «Ұлпан» романы, 104 б.). Ертең іздеп шығайын деп Құлантұяқты бүгін таң асырып қойып едім [5, 108 б.].

– заттың көлемдік, аумақтық сынын білдіретін антонимдер сөздер (алыс – жақын): Төңкерілген іші толқып, бір жоғары, бір төмен түседі. (Ғ. Мүсірепов, «Адамның анасы» әңгімесі, 52 б.). Үлкендік те, кішілік те бөгет емес, басқа бөгесін де жоқ [5, 57 б.]. Қасқыр мен иттің арасы едәуір жақындаса да әлі алшақ [5, 59 б.]. Өрелі ат деп бір алдыңғы аяғынан, бір артқы аяғынан шалыс шідерленген атты айтады [5, 70 б.]. Туа үйреніскен кең даласындай кең жайылған шай дастарханы айналасында әзіл-қалжың, сыр алысу-сынасу, алыстау, жақындау сияқты тіршілік ауыс-түйістің бәрі де өзінің әдепті жүйесін тауып сыпай сөйленіп отырады [5, 93 б.]. Айтпақшы, қаңғыбастың шошаласында да, сандық, кебежелерінде де, астын – үстіне келтіріп ақтарып шығындаршы.... Құдай біледі, талай дүниесі шіріп жатыр [5, 106 б.].

– заттың дәмі мен иісін және басқа да сипаттарын білдіретін қарама-қарсы сөздер (*ащы-тәтті, жағымды-жағымсыз т.б.*): Мүсірепке «өзі тауып әперген» келінінің жасық болмай, ашық болғанына, қабақ шытпай күлімдеп жүретініне қуанады [5, 95 б.]. Өйел ашуланса жеңіледі, еркелесе жеңеді емес пе, Есенеі жеңілді де қалды [5, 130 б.].

Егер тіл материалдарын салыстырып қарайтын болсақ, антонимдік қатынаста қолданылатын сөздердің ең көбі – сын есімдерден жасалады екен. Антонимдес сын есімдер мен антонимдес етістіктердің өзара байланыстары бірдей емес. Сондай-ақ бір сөз табынан жасалған антонимдік қатынастардың байланыстары да бір өлшемге сыймайды. Мәселен, *батыр-қорқақ* десек, бұлардың мағыналары арасында орта жеке жоқ. Ал *жақсы – орта – жаман, алыс – орта – жақын* деп араларына орта жеке қойып та айтуға болады. Кейбір сөздер бір ғана сөзбен антонимдік қатар жасап ғана қоймай, екі не үш сөздермен де антонимдік қатынаста бола алады. Мысалмен салыстырар болсақ: *оң-сол, оң – теріс; ұзын-қысқа, ұзын-шолақ; ұзақ-жақын, ұзақ-қысқа, ұзақ-тез* т.б. сөздер.

Антонимдердің лексика-семантикалық сипатының мейлінше өрісті болу себебі – ол семантика тек субъектінің іс-әрекеті ғана емес, табиғат ауқымында, қоғам өмірінде ұшырасатын, адамның абстрактілі ойы мен санасы арқасында туатын неше алуан амал-әрекет, іс-қимыл, жай-күй сияқты құбылыстарға қатысты ұғымдарды түгел қамтиды. Кез келген шындықты қамтитын көркем шығармада тілдің эстетикалық функциясы жазушы ойымен, идеясымен тығыз қарым-қатынаста болып келеді.

Антонимия сияқты тілдік көрсеткішті зерделеу барысында логикаға соқпау мүмкін емес. Логикалық қарама-қарсылықтар түрлі түсініктер арасындағы нақты қатынастарды көрсету үшін жұмсалады. Ал тілдік қарама-қарсылық сол логикалықтан шыққан туынды іспеттес, ол адам түсінігі, көзқарасы бойынша нақты нәрселер және объективті дүниедегі құбылыстар арасындағы қарама-қайшылықтарды көрсетеді. Тілдік құрылымдағы антономия осы тұрғыдан қарастырылады, сол кезде логикалық және тілдік қарама-қайшылықтар арасы алшақтай түседі.

Жазушы шеберлігінің түпкі түйіні – өзінің жан жүрегіндегі сезім мен сырды өзгенің ой-санасына мейлінше әсерлі, дәл жеткізу болса, антонимдік қатынастар да оқиға іс-әрекетін баяндауда, суреттеуде, хабарлауда функциональды-стильдік мағынаға ие болып, прагматикалық қызмет атқарады.

Кейіпкер іс-әрекетін, олардың мінез-құлқын, айналадағы заттар мен құбылыстардың сапа-сынын, мөлшер-көлемін қатар қойып салыстыруда қарама-қарсылыққа негізделген антонимдік жұптар ерекше рөл атқарады. Өйтсе де осы антонимия құбылысы өз ерекшеліктеріне қарай жеке зерттеуді қажет етеді.

Шеберліктің негізгі сыры – жазушы талғампаздығы, оның сөз қолдану ерекшелігі мен сөз саптау шеберлігінде. Қолына қалам алып, қалың жұртшылық қауымға рухани мәнді эстетикалық тәрбие беруді мұрат еткен адам өз заманының айтулы мәдениет иесі болумен қатар, өзіндік талап-талғамымен де сол мәдениет биігінен көріне білуге тиісті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Сөздерді антонимдік қатарға енгізгенде еске алатын нәрсе – сөздердің лексика-семантикалық сипаты. Антонимдер бір сөз табына енетін сөздер аралығында болады да, бір лексика-семантикалық топтың құрамында ғана өмір сүреді. Демек, кез келген сөздердің арасында антонимдік сыңар бола бермейді дегіміз келеді.

Дүниенің тілдік бейнесінің образдар әлемі адамның объективті шындық болмысты қабылдауындағы сезімдік және рационалды танымдық іс-әрекетінен туындай келіп, тіл иесінің өмір тіршілігінің барлық саласымен ұштасып жатады.

Талдауға алынған көркем шығармада қалыптағы антонимдік жұп үлгілерінің бірнеше түрлері көп, ұтымды қолданылған. Олар кейіпкер іс-ірекетін, қимыл-қозғалысын, қоғамдағы атқаратын қызметін айқындау, сипаттау мақсатында жұмсалған. Бұл ретте, жазушылық шеберлікті ерекше атап өтеміз.

Зерттеу барысында логикалық, тілдік қарама-қарсылықтың байланысы зерттелді; антонимдерді топтастыру мәселесі, әр сөз табына қатысы қарастырылды, жазушы қолданысындағы антоним түрлері көрсетілді.

Біз бұл мақаламызда тілші ғалымдардың ғылыми еңбектеріне сүйене отырып өз топшылауымызды тілге тиек еттік.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Серғалиев, М. С.** Стилистика негіздері. – Астана : 2006. – 273 б.
- 2 **Мусин, Ж.** Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы : Мектеп, 1984. – 175 б.
- 3 **Жұмабекова, А. Қ.** Қазақ тілінің антонимдер сөздігі. – Алматы : Сөздік-словарь, 2000. – 184 б.
- 4 **Болғанбаев, Ә., Қалиев, Ғ.** Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы : 2008. – 234 б.
- 5 **Мүсірепов, Ғ.** Ұлпан. Роман. – Алматы : Атамұра, 2003. – 264 б.
- 6 **Мүсірепов, Ғ.** Көп томдық шығармалар жинағы. 1 – том. Әңгімелер. Құраст.: Ә. Нарымбетов. – Алматы : Жазушы, 2002. – 288 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

М. Г. Габдулина¹, Ж. Т. Кадыров², Г. К. Синбаева³

Антонимические отношения в художественных произведениях

^{1,2,3}Институт языка и литературы,
Северо-Казакстанский государственный университет
имени М. Козыбаева,
г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

M. G. Gabdulina¹, Z. T. Kadyrov², G. K. Sinbayeva³

Antonymous relations in works of art

^{1,2,3}Institute of Language and Literature,
M. Kozybayev North-Kazakhstan State University,
Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются особенности антонимов и антонимические отношения в художественном произведении. На примере антонимов из произведений Г. Мусрепова проведен анализ антонимических отношений, особенности употребления антонимов,

относящихся к различным частям речи, и определены способы образования антонимических пар. Даны результаты исследования об антонимах и сделаны научные выводы. Антонимы занимают значительное место в языке художественных произведений при описании характера персонажей.

The article deals with the features of antonyms and antonymic relations in a work of art. On the example of antonyms from G. Musrepov's works, the analysis of antonymic relations, peculiarities of the use of antonyms belonging to different parts of speech is carried out, and the ways of formation of antonymous pairs are determined. The results of the research on antonyms and scientific conclusions are given. Antonyms occupy a significant place in the language of works of art in describing the characters.

Б. Ғ. Ғалымжанов

докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: baiterek10@mail.ru

ҰЛТТЫҢ ИММУНИТЕТІ – ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТА (МӘШҮР ЖҮСІП МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР НЕГІЗІНДЕ)

Бұл мақалада шежіреші, тарихшы, ақын, этнограф Мәшһүр-Жүсіптің мұраларындағы ұлттық құндылықтар қарастырылады. Ақын еңбектеріндегі ұлттық құндылықтарды тану, оны зерделеу, заман талабына сай насихаттау кейінгі ұрпақ үшін маңызды. Мақалада ұлттық құндылықтардың адамзат өміріндегі маңызы мен мәні айтыла отырып, Мәшһүр-Жүсіптің мұраларындағы ұлттық құндылықтар қазіргі заман көзімен талданады. Ақынның шығармалары таза ойлауға, ой салуға, өзінді тәрбиелеуге еріксіз итермелейтінін мысалдармен дәлелдейді.

Кілтті сөздер: ұлттық құндылықтар, рухани байлық, Ұлы даланың ұлы есімдері, ұлттық код, ғылым, мұра.

КІРІСПЕ

Халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинаушы, шежіреші, ақын, әулие Мәшһүр-Жүсіп (Адамжүсіп) артына 30 томдай мол мұра қалдырды. Мәшһүр-Жүсіптің еңбектеріндегі ұлттық құндылықтарды тану, оны зерделеу, заман талабына сай насихаттау кейінгі ұрпақ үшін маңызды.

Құндылық – мәдениеттің құрамдас бөлігі. Мәдениеттің құрамдас бөлігі болуы себепті құндылық адамдардың өзін ұстауын реттейді, олардың шынайы тәртібін айқындайды. Мәдениет құндылықтары, тиісінше, материалдық және рухани болып бөлінеді. Құндылықтардың мазмұны қоғамның мәдени жетістіктерімен шарттастырылған. Құндылықтар әлемі, сөздің кең мағынасында, мәдениет әлемі деген сөз. Ол адамның рухани қызмет аясы, оның санасының дұрыстығын айғақтаушы, адамның рухани байлығының өлшеуіші іспетті [1].

Әр ұлттың өзінің ұлттық құндылықтары бар. Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, діні, мәдениеті, өнері, менталитеті, әдет – ғұрпы, салт-санасы, ұлттық колөнері, ұлттық ойындары, ертегілері, мақал-

мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, тағамдары, тұрмыстық бұйымдары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтар болып табылады. Ұлттық құндылықтарды әр ұлттың ата-бабалары өздерінің өмір сүру салтына байланысты шығарып, пайдаланып, дамытып ұрпақтарына мұра етіп қалдырып отырған. Сондықтан ұлттық құндылықтар сол ұлттың меншігі болып есептеледі. Егер халық өздерінің ұлттық құндылықтарын жоғалтып алса, ол халық – «ұлт» деп саналмайды. Соның ішінде қазақ қоғамындағы адамгершілік, тұлғалық немесе кісілік құндылықтардың өзіндік ерекшеліктері болды. Қазақ адамгершілік мәселесін әуел бастан жоғары қойған халық. Қазақ даласында сот болмаған. Олар ар-ожданын адамгершілік таразысына салып отырып, кісінің ала жібін аттамауды мұрат еткен. Қазақта батыстағыдай кәсіби философия болмаса да, қазақты тумысынан философ-халық деп бағалауға болады. Себебі қазақтың ән, жыр, дастандарында ізгілікке тәрбиелер дүниелер өте көп болды. «Ағасы бардың – жағасы бар, інісі бардың – тынысы бар», «Сұлулық, әдептілік, білімділік, сезімділік, ерлік, даналық – бәрі де жеке адамның меншігінде емес, ең алдымен, елдің, халықтың еншісі», «Адамның басшысы – ақыл, жетекшісі – талап, шолушысы – ой, жолдасы – кәсіп, қорғаны – сабыр, қорғаушысы – мінез», «Кісі болар кісінің – кісіменен ісі бар, кісі болмас кісінің – кісіменен несі бар» деп кесекті ойларды бір сөйлемге сыйғызып ұрпағын саналы етіп тәрбиелеп отырған. Қазақ өзінің таным түсінігімен, тілімен, ділімен, дінімен, дәстүрімен, мәдениетімен, колөнерімен, сөз өнерімен, айтысымен, жыр-дастандарымен, күмбірлеген күйімен, домбыра қобызымен ерекшеленеді. Бұның бәрі – халықтың ішкі этникалық өзегі. Ағаштың сыртқы қабығы сияқты кез келген ұлттың, халықтың сыртында дәстүрі, салты, әдет-ғұрпы, тілі, діні жатыр. Ішкі жадында осылардан туындайтын ар-ұят, намыс, ұлттық сана, ұлттық болмыс сынды көзге байқалмайтын факторлар бар. Осы ішкі факторлардың мәні өзгермес үшін өзегі дұрыс болуы керек. Ұлттық код осы ұғымдарға саяды. Заман ағымына қарай, ғылыми-техника жаңалықтарына байланысты ұлттық дәстүрлеріміз, салтымыз бейімделіп өзгеруі де мүмкін. Ең бастысы, олар мәнін, мазмұнын жоғалтпауы қажет. Қорыта айтқанда, не құнды? Рухы бар нәрсе құнды. Риясыз, өз болмысына сай болған шынайы дүние құнды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» деп аталатын мақаласындағы «Ұлы даланың ұлы есімдері» деген бөлімде ұлы тұлғаларымызды тану мен таныту, насихаттау мен бағалау, ойтолғамдарын ел игілігіне тиімді жарату мәселесі де рухты дүние екені ақиқат. Сол тұлғалардың ішінде өмір бойы ұлттық құндылыққа қызмет еткендердің бірі Мәшһүр Жүсіп екенінде дау жоқ.

Негізінде, Мәшһүр Жүсіп жазбалары ұлттық құндылықтарға тұнып тұрғаны ақиқат, ендеше, ақын еңбектеріндегі құндылықтарды қарастырып көрейік.

«Бес қымбат» өлеңінде:

«Ең әуел керек нәрсе иман» – деген,

«Ақырет істеріне (ишларына) инан!» – деген!

«Құдай кешірер!» – дегенмен, іс бітпейді,

«Иман шартын білмесе, есен (ибаны)» – деген.

«Екінші керек нәрсе ғақыл» – деген.

«Ғақылсыз тауық жағы (шағы) тақыр!» – деген.

«Аз іске ашуланып, дінін бұзар,

Иманын кәпірлікке сатар!» – деген.

«Үшінші қымбат нәрсе сабыр!» – деген,

«Сабырлысы мұратын табар!» – деген.

«Әр істе сабырсыздың тәубе – зорлық,

Сабырсыздық басқа пәле салар!» – деген.

«Төртінші, қымбат нәрсе шүкір» – деген,

«Нығметке шүкірсіздік – күпір!» – деген.

Жатқан жерден: Құдай кешір!» – деген – қорлық,

«Себеп іздеп тура жолмен жүгір!» – деген.

«Бесінші, қымбат нәрсе – әдеп» – деген,

Әдепсізде иман тұру ғажап!» – деген.

«Кәрілік – әдептіде тұрмағандай,

Әдеп деген махаббатқа себеп!» – деген... [2, 92]

Ақын өлеңіндегі иман, ғақыл, сабыр, шүкір, әдеп – деп отырғандарының бәрі – адамзат баласын көрікті ететін асыл қасиеттер екені мәлім. Осы ұлттық қасиеттер арқылы ғана біз ұлттық кодымызды сақтап қалатынымызды ақын өлеңінде тәптіштеп айтып отыр. Бір-иман, екі-ғақыл, үш-сабыр, төрт-шүкір, бес-әдеп деп бес қымбат деп әрқайсының маңызын тереңнен беруі тұнып тұрған ұлттық құндылық. Осы өлеңдегі ұлттық құндылықтарды айшықтай отырып, ұрпақты жақсылыққа, игілікке, әдептілікке, мәдениеттілікке, парасаттылыққа тәрбиелеу бізге міндет.

Ақынның тағы бір «Қажылық» туралы өлеңінде:

...Не нәрсе парыз болса, ғылым-парыз

Ғылым білсең, өтелер қанша қарыз.

Әуелі істер істің ғылымын біл.

Қанша айт, онша айт онан соң Құдайға арыз.

Қажы барып кеп, көргем жоқ оңған кісі.

Қажы барды-ақ бұзылады өңі-түсі.

Ғылымсыз қылған ғамал-құр қиналу,

Наданның бір жындылық қылған ісі. [3, 172]

Бұл өлең арқылы да ақын қажылықтың жай нәрсе емес, үлкен маңызды дүние екенін ескерте отырып, қазіргідей жай мақтан етпей, ол міндет және сол қажылыққа сай болуды меңзейді. Ол қажылыққа барғанда шығын мен мансапты емес, қанша ілім іліп келгеніне мән беруге үндейді. Бұл тұста да ақын адамның игі іс жасауына, шынайы білім, ғылым үйренуіне бағдар береді. «Әуелі істер істің ғылымын біл», – дей отырып, әр істі ойланып, негізін біліп жасауға шақырады. Бұл тұста да ұлттық құндылықтың көрінісі жатқанын байқау қиынға соқпайды.

Ақын Бұхар туралы жазған өлеңінде:

Нәсіп боп Бұхардың дәмін татсам,

Бүк түсіп, бір хұжырада жалғыз жатсам.

Бұхара – қатқан нанын корек қылып

Армансыз болар едім аштан қатсам!... [4, 9–13 б.]

Ақын бұл өлеңінде Бұхар елінде алған біліміне ризашылық білдіреді. Бүгінгі жастарға шетелге барып оқып келгенін құр мақтаныш етпей, алған біліміне, үйренген тәжірибесіне, сіңірген жақсы іліміне назар аудару керек екенін айтады. Мәшһүр Жүсіп өзінің Бұхар шахарынан білімін толықтырғанына ризалығын айтады. Бұл тұста да мәселе қайда оқығанында емес, қандай білім алғанында және оны өзіне, өз еліне қалай жарата алғаны маңызды екенін көрсетеді.

«Жарлымын!» – деп, жабықпа.

«Жалғызбын!» – деп, қамықпа.

«Мұңлымын!» – деп, қамықпа.

«Жаяумын!» – деп, тарықпа

Мұңайма, жігіт, мұңайма,

...Ащы мен тұщыны татқан біледі

Тіршіліктің қадірін өлген көрде жатқан біледі

Денсаулықтың қадірін

Ауырып төсек тартқан біледі

Ақмарал жайылмайды қабанменен

Бірге ұшпайды бұлбұл қара қарғаменен... [5, 25]

деп жырлай отырып, Мәшһүр Жүсіп жақсылықты жамандықтан, көріктіні көріксізден, ақты қарадан, жарлыдан байды, ащыдан тұщыны, бұлбұлдан қарғаны қалай айыратынымызды үйретеді. Сырты жылтыр дүние көп заманда кімнің кім екенін тануға да өре керек. Ақын осыны меңзейді.

Ақын «Жұбату» деген өлеңінде:

Қара суды жағалай қаз барады,

Анасынан айырылып қыз барады.

Қара суға қан құйсаң, ағар – кетер,

Жат кісіге қыз берсең, алар-кетер!

– Жылама, бикем, жылама,
 Көзіңнің жасын бұлама!
 Ұл боп тусаң әуелден
 Сені мұндай қыла ма?!
 ...Сен жылайсың: «Үйім!» – деп,
 «Жиғаным – қызыл бұйым!» – деп.
 Әкең сенің ойлайды:
 «Отырғаны балам қиын!» – деп.
 Сен ойлайсың: «Барсам!» – деп,
 «Бір үйге тұлға болсам!» – деп.
 «Өз алдыма мал салып,
 Адамшылық құрсам!» – деп...
 Бұл өлеңнен табиғат заңына шара жоғын, қыз бала жат-жұрттық екенін, оны
 өмірдегі міндеті ана болуын меңзей отырып, жақсы отанасы болуға шақырады.

...Жыламай құлақ салыңыз,
 Бұл сөзіме наныңыз!
 Мен айтамын өсиет
 Тыңдап, ұғып алыңыз!
 ...Тең құрбың келіп сөйлесер,
 Қалжыңдасып ойнасар,
 Жақсы-жаман екеніңді
 Ойнаған болып барласар!
 Құрбың келсе, күлгейсің,
 Әдеппенен жүргейсің!
 Салмақпенен сөз сөйлеп,
 Жақсы жауап бергейсің!...

Осы тұста да ақын қыз балаға қыз кезінде қырық үйден тию болса,
 тұрмысқа шыққаннан кейін де «Үй сыртында кісі бар», – деген ұғымды
 еске салады. Оны сезбеген қыздың өмірде қиындықтарға, кедергілерге тап
 болатынын ескертеді, осы шумақтар арқылы да ақын қыз бала бойындағы
 ұлттық құндылықтардың маңызын айқын көрсетеді.

...Бұл барғаннан барарсың.
 Ата-енеңе барарсың!
 Дүниесін құрметтеп,
 Қабағына қарарсың!
 Құлдай малын баққайсың,
 Күндей жұмыс қылғайсың!
 Ата-енеңе жаққайсың!
 Ата-енең айтар: «Келінім!» – деп,
 «Келінім жақсы елім!» – деп,

«Бөтен жақ жат жұртына
 Жақсылығың білінер!» – деп...
 ...Күйеуіңді күтпейсің,
 Өз басын құрмет етпейсің!
 Қанша көңілің қалса да,
 Біріңе-бірің түтпейсің (тұтпайсың)!
 Жыртық қылма киімін,
 Шашпа жиған бұйымын!
 Күйеуің келсе бір жақтан,
 Оңай қылып тұр қиынын!...
 ... Құл жұмсаң, ұрмаңыз,
 Оған қорлық қылмаңыз,
 Жетім хақын ойлаңыз!
 Бұл сөзіме наныңыз!
 Өзің сараң болмаңыз,
 Сараңдық атақ алмаңыз,
 Қонақ қонса үйіңе,
 Табағына шек-қарын салмаңыз!...

Өлеңнің тұла бойы – ата дәстүр, салт сана. Осы тұста ақын шаңырақтың
 діңгегі – әйел, отбасының ұйытқысы тағы да – әйел, отбасының берекесі де
 – әйел, мерекесі де – әйел екенін меңзей отырып, қазақ отбасындағы әйелдің
 танымы, түсінігі, ибалығы, мәдениеті, парасаты ел болудың негізі екенін
 астарлы түрде жеткізеді.

...Жаман қатын белгісі:
 Әр неден жоқ үлгісі,
 Қатты болар ұйқысы,
 Шірік болар терісі.
 Жаман қатынның белгісі:
 Әр неден жоқ үлгісі,
 Сасық болар үй-іші,
 Одан жаман өз иісі,
 Еш келмейді келісі!
 ...Шашы жүрер жалбандап,
 Балағы жүрер салбандап.
 Маңдайдан шашы бұрқырар,
 Екі емшегі салақтап!
 Ол – адамнан ұялмас,
 Өзінің дүниелігін жия алмас!
 Өзінің малын танымас,
 Қатын болып дәнемеге жарамас!... [5, 9–13 б.]

Әйел жаман болса, берекет болмайды, ол үйде қадір-қасиеттің болмайтынын ақын барынша қатты сынап отырып, адами құндылыққа тәрбиелеуге, жаманнан жиренуге, жақсыдан үйренуге шақырады. Ұлттық құндылық отбасынан алған тәрбиемен көрген өнегеден бастау алатынын көрсетеді. Мысалы мына бір шумақта:

Төсек – орнын жинамас, ұстар шашып,
Алды-алдына әр нәрсе жатар қашып.
Есік – төрі үйінің бірдей болып,
Жалғыз-жарым көрпесі болар сасық
Кір болып өне бойын сегіз батпан
Ұйқысы хайуанға ұқсап арам қатқан
Шуылдап қозы, бұзауы қорада тұр
Ертеден кешке дейін өліп жатқан... [5, 16 б.]

Жамандықтың бастауы жалқаулық пен еріншектік екенін, оған қоса салақ, әрі олақ болса одан адамның кедейлігі басталатынын, кедей адамды құдай жаратпайды, адам өзі жасайтынын айта отырып, кейінгі ұрпақтан азбас ақыл, тозбас білім, өнерге деген құштар көңіл, кемел кісілік күтеді данамыз. Осы тұсқа қазіргі уақытта қазақ қоғамы әйелді иманды етіп тәрбиелеуге бұрынғыдай көп көңіл аудара алмай келе жатқаны ақиқат. «Қазақ халқы кезінде бар күш-қуатын әйелді иманды етіп тәрбиелеуге жұмсаған. Өкінішке орай, қазіргі кезде осы әйелге білім беру мәселесі дұрыс жолға қойылмай келе жатқаны рас. Біз әйелдерді өз табиғатына жат, ер адамдар секілді тәрбиелеудеміз. Ақша табуға бағыттап, еркектермен бәсекеге қабілетті болуды үйретіп жатырмыз. Бұл – үлкен қателік. Әйел адам білім алуы керек. Бірақ «Ол қандай білім?» «деген сұраққа біз әлі жауап берген жоқпыз.» Бұл сұраққа ақын, әулие Мәшһүр Жүсіп еңбектерінің бірінде «Қазақ әйелі зәру білім алуы керек», – деп жазған болатын.

ҚОРЫТЫНДЫ

«Адамзат баласы заңның емес, салт-дәстүрдің «құлы» болған кезде бақытты өмір басталады», – дейді әдебиет зерттеуші, ғалым Ақселеу Сейдімбек. Расында да солай! Біз үлкенін ардақтаған, салт-дәстүрін салмақтаған, дәстүрім -дәулетім, ғұрпым – ғұмырым, салтым санам деп өскен текті ұлттың ұрпағымыз. Заңнан ғана қорқып, салт-дәстүрмен санаспау бұл үлкен қателік. Ата-бабамыз қалыптастырған ұлтымыздың ең тамаша қасиеттерінің бірі болып табылатын адамдар арасындағы өзара кісілік, үлкен мен кішінің, туыс пен жекжаттың, жат пен жақынның, еркек пен әйелдің қатынас қалыптарын бұзып алмай дәстүрлі өмір салтымызды жаһандану заманында жоғалтып алмай ғасырларға жеткізу бізге парыз. Қазақтың кез келген ұлттық әдет-ғұрпында кісілік, адамгершілік, мейірім

бар. «Тыйым көрмеген баладан тексіз шығады. Тектеу адамды әдептілікке үйретеді». Міне, қазақтың төл тәрбиесінің озық үлгісі. «Ұят болады» мен «обал боладыны» баласының санасына тәй-тәй басқаннан, алғаш былдырлай бастағаннан сіңіріп келген қазақ қашан да тыйым мен тектеуді ұмытпауы үшін біз қарастырып отырған шығармалардың маңызы зор. Қанша уақыттар өтсе де ұлттық мінез-болмысымызды жоғалтып алғанымыздың бірден-бір жолы ұлылар салған жолдан таймау.

Қазақ – қасқыр. Бөрі секілді қайсар, мінезді. Арыстан, барыс дегендер мысық тұқымдас болғандықтан қолға үйренеді, циркте билеп, елдің көңілін көтереді, қол жалайды. Ал, қасқыр жарықтықтың хайуанаттар бағында, торда торығып тұрғанын ғана көресің. Сонда да рухы тәуелсіз екенін байқатып, көзінен от шашып тұрады. Оны циркте маймылша билетуге ешкімнің тәуекелі бармайды, билете де алмайды. Түркі халықтарының арасында Асыл түрік саналатын қазақтың осындай ерекшеліктері барын ешкім қаперден шығармау керек. Қазақ қонақты құрметтейді, сыйлайды, асты-үстіне түсіп барынша құрмет көрсетеді, бірақ, бағынбайды. Қазақ неге талантты халық, себебі олар кішкентайынан бесікте жатып, жыр тыңдап рухани қоректенеді. Жаугерлік рух ананың әлдіімен, әкенің ұранымен ұрпақ бойына сіңді, атаның намысты сөзі қайралған қылыштай лыпыған перзент тәрбиеледі. Қазақтың намысы үнемі бірінші орында. Ұлттық ойындарының өзі сабырлыққа, төзімділікке, логиканы дамытуға, пайымдауға, ептілікке, күшті болуға тәрбиелейді. «Екі сөйлегенім өлгенім» деп хақ сөйлеген халықтың ұрпағының мәңгілік елге ұмтылуы заңдылық.

Мәшһүр Жүсіп еңбектеріндегі әрбір философиялық ой ұлттық негізге, ұлттық кодқа бағытталатынын әр оқыған сайын іштей сезініп, бойыңа ұлттық рухтың қуатын жиып, намысың оянып, ұлт мүддесі үшін кіршіксіз еңбек еткің келетінін шынында мойындайсың. Ақын шығармалары таза ойлауға, ой салуға, өзінді тәрбиелеуге еріксіз итермелейді. Мәшһүр Жүсіп еңбектеріндегі ұлттық құндылықтарды қарау, талдау оны уақыт көзқарасымен қайта саралау бізге міндет. Себебі, «Мәңгілік Ел» болып қалу үшін ұлттық құндылықтарымызды сақтау өте маңызды. Ұлттық құндылық – ұлттың қашан да тірегі!

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Сілтеме: <http://kazorta.org/lty-ndyly-tar/>
- 2 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалар жинағы // 2-том, – Павлодар : 2013. – 92 б.
- 3 **Мәшһүр Жүсіп.** Шығармалар жинағы // 1-том, – Павлодар : 2013. – 172 б.

- 4 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 4-том, – Павлодар : 2013. – 9, 13, 259 б.
- 5 Мәшһүр Жүсіп. Шығармалар жинағы // 5-томы, – Павлодар : 2013. – 25 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Б. Г. Галымжанов

Иммунитет нации – в национальных ценностях (На основе национальных ценностей в наследии Машхура Жусупа)

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

B. G. Galymzhanov

Immunity of the nation in its national values (Based on national values in the heritage of Mashkhur Zhusup)

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В данной статье рассматриваются национальные ценности наследия летописца, историка, поэта и этнографа Машхура Жусупа. Очень важно для последующего поколения познать и осмысливать национальные ценности трудов поэта и пропагандировать их. В статье говорится о смысле и значении национальных ценностей в жизни человечества, анализируются глазами современников национальные ценности наследия Машхура Жусупа. Поэт своими произведениями заставляет нас задуматься, побуждает к самовоспитанию.

This article deals with national values of the annalist heritage, historian, poet and ethnographer Mashhur Zhusup. Study and learn the national values of the poet's works are very crucial ones for the next generation. The article considers the meaning and significance of national values in the life of mankind, as well as the analysis of national values of the heritage of Mashkhur Zhusup from the point of contemporaries. By examples in his work the author proves the purity of thoughts which leads to self-education involuntarily.

FTMAP 1077751

С. Б. Даутова¹, Б. Р. Оспанова²

¹ф.ғ.д., Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹a730chn@mail.ru; ²baian_80@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ КӨРКЕМ-ЭСТЕТИКАЛЫҚ ФЕНОМЕНДЕРІ АДАМЗАТТЫҢ МӘДЕНИ-ТАРИХИ ТРАНСФЕРТТІҢ ТӘЖІРИБЕСІНІҢ БЕЙНЕСІ

Мақалада қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендерін ұлттық және әлем мәдениеті аясында зерделеуге негізделген. Қазақ әдебиеті тарихпен, мәдениетпен, тілмен ұтымды ұштасып, ұлттық болмыстың көркем үлгісі болып табылады. Бірегей ұлттық құбылыс бола тұра, ол адамзат бірлігінің нышаны ретінде мәдени матрицаның бөлігі тәрізді «кетігі табылып қаланған». Ол ЮНЕСКО бағдарламалы құжаттарында белгіленген гуманистік ұстанымдармен үндес әдебиеттің көркем феномендері отандық әдебиеттану-да алғаш рет ЮНЕСКО ұстанымдарымен сабақтастырыла қарастырылуында, сонымен қатар қазақ әдебиетінің көркем-эстетикалық феномендері бүгінгі ғылыми көзқарастар сабақтастығында зерделенген.

Кілтті сөздері көркем-эстетикалық феномендері, әдебиет, мәдениет, ЮНЕСКО ұстанымдар, ұлт, адам, сана.

КІРІСПЕ

Адамзат баласының жер бетінде адам болып, ғұмыр кешуі үшін екі нәрсе керек. Ол – тән мен жан азығы. Тән азығы адамның тірі жан ретінде өмір сүруін қамтамасыз етеді. Тән азығына материалдық қажеттіліктерді қамтамасыз ететін азық-түлік, киім-кешек, баспана, көлік сияқты адамның күнделікті тіршілігін қамтамасыз ететіндер жатады. Бұлар адам көзбен көріп, құлақпен естіп, дәмін татып дегендей, сезім мүшелерімізбен сезіне алатын материалдық дүниелер. Ал сезім мүшелерімен емес, ішкі жанымызбен, түйсігімізбен сезінетін рухани дүние – жан азығы. Басқаша айтсақ, жан азығы – рухани құндылықтар. Рухани құндылықтың мағынасы кең. Сондай құндылықтың бірі әдебиеттің көркем-эстетикалық феномен ретінде жеке

даралығы яғни құндылықты қалыптастыратын негізгі құрал екендігі. Сондықтанда кейінгі жылдары осы мәселе кеңінен зерттелуде.

Көркем-эстетикалық феномендер мен ЮНЕСКО-ның қағидалары синергиясы мен ұстанымдарын зерттеу мәселесі ХХІ ғасырдың гуманитарлық білімінің жаңа үрдістерімен үндестікте осы мәселені зерттеу барысында біз халық мәдениетінің өзіне қатысты ерекше белгілері қарастырудан бастаймыз. Олар халықтың жүздеген ғасырлар бойы қалыптасқан өмір сүру тәжерибесінен көрініс табады. Оның негізгі тетігі табиғат пен адамның біртұтастығын бізге көркем сөз арқылы берілуінде. Осының негізінде әдебиет бұл өзінше феномен оның даралығы көркемсөз арқылы ел бірлігі, жасампаздық, теңдік және қайырымдылықтың зұлымдықтан жоғары болуы, әділетті орнату т.б. әлемдік жалпы адамзаттық құбылыстың негізгі тетігі мәңгілік ел идеясын ұрпақтан-ұрпақа беруімен ерекшеленеді. Әр көркем шығарма авторы өз туындысында өз ойының көрінісі мен, халықтың тарихи қалыптасуындағы синергиялық құбылыстарды ашады олар суреттеу тәсілдеріне мінездеу, *портрет*, бейнелеу, *пейзаж* сюжет т.б. арқылы берілсе осының жиынтығы әдебиеттің тектері арқылы беріледі. Соның нәтижесінде автордың еркінен тыс әр заманда өз құндылығын жоймайтын шығарма дүниеге келеді осының өзі қазақ әдебиетінің феномен екендігін көрсетеді. Көркем шығарма ұжымдық түсінік бола отырып, бұл гуманистік идеялар дәстүрлік мәртебесіне ие болады. Қазақ әдебиетінің рухани әлемін ақындар мен жазушылардың парадигмалар мен тұрақты тарихи мән түзуші идеялары мен қазақ халқының рухының көрінісін айқындайды. Осы мәселелерде әдеби бейнелер мен әдеби көркемдегіш құралдыр арқылы әлемді түсіну және ондағы адамның орны мен мақсаты жөніндегі көзқарастың аясында қалыптасқан. Осы әдебиеттің қатпарларын ашып көрсету үшін синергетика әдісі қолданылады. Осы әдіске тоқталып өтсек синергетика – әр түрлі салалардағы көпнұсқалы (сызықтық емес) күрделі жүйелердегі өзіндік ұйымдасу заңдылықтарын қарастыратын жаңа пәнаралық ғылыми бағыт. Ол жүйенің жеке ерекшеліктерін ескерместен, жалпы үлгілер негізінде оның дамуының ортақ механизмдерін ашып көрсетеді. Қазіргі кезде синергетика әу баста пайда болған жаратылыстану саласында ғана емес, әлеуметтану, философия, психология сияқты гуманитарлық салаларда да жиі қолданылады. Қазіргі ғылыми зерттеулердің жаңа бағыты синергетика – оны құраушылардың табиғи қасиеттеріне қарамастан, кез келген күрделі жүйелердің өзін-өзі ұйымдастыруы мен эволюциялық дамуын қарастырады. *Синергетиканың негізгі функцияларының бірі* – оның синтетикалық (жинақтаушылық) мәні. Оның бастысы – ғылымның гуманитарлық және жаратылыстанушылық бағыттарын қосуға бастайтындығы. Бірақ ол табиғат және адами мәдениет арасын байланыстырумен шектелмейді, оның

жаңа жинақтаушылық (синтездеуші) қырлары мынадай: дүниетанымның батыстық және шығыстық түрлерін біріктіру. Ғылымның қатаң негіздері мен оның қолданбалы бағыттарын кіріктіру. Ғылымның нормативтік және дискриптивтік қырларын, яғни ақпараттың бүтіндігі мен оның адам белсенділігі үшін құндылығын біріктіру. Күрделілік пен хаос туралы ғылым мен мәдениет пен өнер туралы көзқарастарды қосу.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Синергетиканың негізгі функцияларының тағы бірі – оның әдіснамалық және эвристикалық қызметі, яғни зерттеу стратегиясы ретінде қарастырылуы. Синергетика жаңа ғылыми проблемаларды шешуге бағытталғандықтан, зерттеу-ізденіс қызметінің негізгі әдісіне айналады. Бұл жөнінде А. П. Назаретяннің зерттеулері гуманитарлық ғылым саласына синергетикалық парадигманы еңгізудің жалпы мәселелеріне арналған. Ол синергетикалық парадигманың кең етек жаюы жаратылыстану мен қоғамтану арасындағы шекараларды жойып және әлемнің әмбебап эволюциясының көрінісін құрастыруда маңызды факторлардың бірі бола алатындығын тұжырымдады [1, 3 б.]. Зерттеуші С. Гомаюнов та «қазіргі заманғы ғылыми қауымдастық ойлаудың бағыттық емес (синергетикалық) стиліне барынша қызығушылық танытып отыр» деген қорытындыға келді [2, 123 б.]. Ал енді осы құндылықтарды жинақтау яғни адамзаттың мәдени-тарихи құндылықтарын дәріптеу, оның тасмалдануын жеке қарау өзекті мәселе. Дегенмен соңғы уақыттың гуманитарлық өнімі болып табылатын *мәдениет трансферасы* тұжырымдамалық қорғанысқа айналуға, оның мағыналық сипаты көмескі болып қала беруде. Біз зерттеуімізде батысеуропаның әдеби сындағы және оны қолданудағы мәдениет трансферасының пайда болуының мәселелеріне тоқталуды жөн көрдік. Себебі мәдениеттік айырмашылық мәселелерін осы әдіс арқылы шешуге болады. Мәдениет трансферасы теориясы 1980 жылдардың ортасында Францияда сақтаулы тұрған Генри Гейне қолжазбаларын басып шығарушы француздардың филолог-германистері арасында өмірге келді. Атап айтқанда, Францияға тұрақтаған және француз ой-сана тарихының бөлінбес бөлшегі болған, неміс еврейі, Гейненің феномені жаңа әдіске жан бітірген түрлі мәселелер бойынша ойлануға мәжбүр етті. Алғашқы қадам сол уақытта сен-симонизм идеясына берілген, алайда Гейнені оқитын француз оқырмандарына неміс философиясын қалай түсіндіру мәселесі болды.

Өйткені сол заманда Францияда қалыптаса бастаған неміс мәдениеті, неміс философиясы өкілдері мен сен-симонизм идеясын жақтаушылар арасында түсінбеушілік пайда болған еді. Мишель Эспань мен Михаэль Вернер 1985 жылы Францияның Ғылыми зерттеулер Ұлттық Орталығының

ішінен және Эколь Нормаль Сюперьер қамқорлығымен «Француз-неміс мәдениеті трансферасы» («Transferts culturels franco-allemand») зертханасын ашады. Оның ғылыми мақсаты Геттингенге француздық тарихи миссияның бастамасы бойынша 1986 жылы ұйымдастырылған пікіралмасуда нақтыланды [3].

Зертхана ашуға бастама болған зерттеудің жаңа түрінің мақсаты мен б міндеттерін түсіндіруге М. Эспань мен М. Вернердің бірлесіп жазған «Францияда 1750–1914 жылдары неміс сілтемелерінің қалыптасуы. Генезис және мәдениет тарихы» деп аталатын еңбектері арналды. Қалай дегенмен сол уақытта Заманауи қолжазбалар мен мәтіндер институтында (ITEM) жұмыс істейтін, Гейне шығармаларын басушылар (М. Эспань мен М. Вернер) басқаратын зертхана, расында да, түрлі университеттер зерттеушілері мен мамандардың басын біріктірді, әу бастан-ақ зертхана ісінде түрлі бағыттар болды. Бір жағынан, топты құрушылар, жоғарыда айтқанымыздай, қолжазбалар мен қолжазбалық мәліметтердің құпияларын ашатын және оларды түсіндіретін германистер болды, олар жаңа құрылған зертхананың ұлттық түрлі саладағы қолжазбаның алатын орнын зерттеуге арналған бірқатар ғылыми жобаларды, сондай-ақ қолжазбалық жинақтың және кітаптар сақтайтын жердің мәртебесін пайымдатты. Басқа қырынан алсақ, зертхана ісінің басым бағыты неміс пен француз филологиясындағы, кеңірек айтсақ, гуманитарлық ғылымдардағы «тарихтың тоғысуын» (histoire croisée) зерттеу болды. «Мәдениет трансферасы» зертханасы жұмысының осы алғашқы кезеңінде неміс философиясының Францияға ықпалын зерттеген философ-германистердің үлесі маңызды болып табылады, сондай-ақ сол ықпал, атап айтқанда неміс (сонымен қатар француз) философтары тарихи-мәдени зерттеулердің жаңа әдісіне ықпал етті және әлі де ықпал етуде (Гердердің аударма теориясы және философ-германистер тобының мүшесі Пьер Пениссонның пікірі, оны ол Франциядан тапқан еді, оған өз жұмысын арнады; жас гегельянизм тарихы және франко-немістік философ Норбер Вактектің жұмысында баяндалған Франциядағы оның рецепциясы; осы тұрғыда мәселені теоретикалаған және география мен философиядағы шегара мәселесіне өзінің алғашқы монографиясын арнаған Марка Крепонның жұмысын⁵ да еске сала кетуге болады). Зертханада бірге жұмыс істеген тарихшылар өз тарапынан көші-қон мәселесін зерттеумен айналысты, соны зерттей отыра, олар адамдардың мекен ауыстыруын ғана емес, идея мен кітаптардың да орын ауысуын (Аллен Рюидің ертедегі кантиандық кездегі неміс яковиндерінің тарихын зерттеуі, Фред Шрадердің Бордо мен Гамбург арасында болған сауда-саттықтық және ой-саналық (интеллектуальдік) алмасуды зерттеуі, Фредерик Барбье баяндаған XIX ғасырда Еуропада неміс кітап өнімдерінің айналымы тарихы, еуропалақ тұрғындардың көші-қон

тарихы – солармен бірге еврей мәдениеті. Бұны зерттеуге Доминик Бурель, Дельфин Бештель, Селин Тротманн-Валер және басқалар өз еңбектерін арнады) зерттеді [4]. 1990 жылдың басындағы екі Германияның бірігуі зертханаға Лейпциг университетімен тығыз ғылыми байланыс орнатуға мүмкіндік берді. М. Эспань мен Лейпциг университетінің профессоры Матиас Мидел жетекшілік еткен бірлескен жобаның тақырыбы «Германия аумағының бір жерінің» мәдени тарихындағы «француздық құрамды» зерттеу болып аталды. Осы уақытқа бірлескен пікіралмасуды тұрақты түрде өткізіп тұратын және солардың негізінде ұжымдық еңбектерді басып шығаратын ИМЛИ-дің зерттеушілерімен зертхананың тығыз бірлесе жұмыс істеулерінің басталуы жатады. Ресей ғалымдарымен ынтымақтастықтың орнауы мәдениет трансферасының «географиясын» кеңейтіп қоймай, оны екі елге ғана қатысты етпей, үш мәдени кеңістікке: Франция, Германия және Ресейге де таратты. Осы жоба Мишел Эспаньның редакциясымен 1996 жылы жарық көрген басылымда нақты түрде жүзеге асырылды, сондай-ақ «Үштұғырлы мәдениет трансферасы. Франция – Германия – Ресей» деген ұжымдық монографияда да көрініс тапты (кейінірек Италияны да қосып, мәдениет трансферасының географиясын төрт мәдени кеңістікке дейін кеңейтуге деген ұмтылыс болды) [5, 55 б.]. Соңғы уақытта мәдениет трансферасы теориясы, әсіресе гуманитарлық ғылымдар тарихын, сондай-ақ қазіргі қалалықтану (урбанизация) мәселелері мен бақшалық өнерді зерттеуде айтарлықтай жемісті болды. Жоғарыда айтылғандай, мәдениет трансферасы жобасына орыс зерттеушілері қатысқанымен, осы теорияның орыс ғылымының айналымына енуіне оңай болмай тұр, тіпті кедергілер де жиі кездесіп жатады. Бұған бірнеше себеп бар. Біріншіден, сыртқы, соншалықты маңызды болмаса да, бірақ оны «жаңа теорияға» қарсы қою мақсатында жиі қолданылады. Бұл – таза тілдік жағдаят. Шынында да қазақ тілінде «трансфер» сөзі тұтастай алғанда жат, оның қолданылуының тамырланған аймағы ең алдымен мәдениетпен аз ғана байланысы бар туризм және банк операциялар болып табылады (дәл осы себептен аталған терминді аудару және дәлірек аударға тырысушылық әрекет әлі де болып келеді, *мәдениет трансферасы* теориясын – *мәдениеттің орын ауыстыруы* деп аударылса да, бәрібір сол сөздің дәл мағынасын бере алмай жатыр). Алайда осы теорияны жасаушылардың өздері үшін де *transfert* сөзінің қаржы ағымы, тұрғындардың мекен ауыстыруы туралы пайымдауға сәйкестігі қағидалық жағынан маңызды болып табылады, сонымен қатар психоанализдің бір түсінігі бойынша, қалай дегенмен, *мәдениет трансферасының* өзі өзіне атап айтқанда ой-саналық (интеллектуальдық), экономикалық, демографиялық, психикалық өмірді сидырады. (Осыған байланысты мынаны да еске сала кеткен жөн, «трансфер» сөзі Дос Пассостың «Manhattan Transfer» деп

аталатын белгілі романының атында да көрініс тапқан (дәстүр бойынша орыс тіліне «Манхэттен» ретінде аударылады), сондай-ақ белгілі джаз-тобының атауы да осылай аталады. Мәдениет трансферасы теориясының орыс ғылымының практикасына жайдан-жай ене салмағанының екінші бір себебі мынада жатыр: бұл теория болашақта салыстырмалы әдебиеттануда «бүршік жаратын» болса да, сонымен қатар әуел бастан-ақ өзін оған бірден қарсы қойды. Теорияны жасаушылардың бірі – Мишель Эспань сан мәрте гуманитарлық ғылымдардағы компаративизм туралы, атап айтқандай-ақ, әр мәдениеттің өзіндік «ерекшелігі» идеясынан шығатын, тіпті бір мәдениеттің екіншісіне ықпалы туралы сөз болғанда мәдениет трансферасы бірнеше мәдениет пен ұлттық кеңістікті жай ғана қатар зерттеп қоймай, оларды салғастырады, сонымен қоса имбрикация, вкрапления, трансформацияны да зерттеп-зерделейді. Бұлар мәдениеттердің жанасуы кезінде ықпал етуші мен қабылдаушы мәдениеттерде тең дәрежеде пайда болады. Солай бола тұра, бинарлық оппозицияға жатпайтын, яғни екі мәдениет есепке алынады, олардың біреуі мәдениет қабылдаушы (культура-реципиент) ретінде міндетті түрде пайымдалынады, бірақ оның құрылымы айтарлықтай тым күрделі болып келеді. Бұған мәдениет трансферасына жол-жөнекей қосылған факторларды зерттеуді де қосуға болады: ықпал етуші және қабылдаушы мәдениеттердің өзара қатынастарында әрқашан қандайда бір «үшінші» (көп жағдайда олардың саны молырақ) фактор бар болады.

Осыған ұқсас мәселе ретінде қарым-қатынас жағдайын зерттегенде сөйлеушіні ғана емес, тыңдаушыны да ескеретін тілшінің (лингвистің) жұмысын мысалға келтіруге болады, алайда сол жағдаят сол қалпынша қалады, мәнмәтінді сөйлеуші-қабылдаушы жағдайы қалыптастырады. Сонымен, Ресейде Бергсонның ашқан жаңалығы күтпеген жағдайда Ницшенің оған дейінгі әуестенуімен дайындалған (және де корректирленген) болып шықты, бір қарағанда Ницше еңбегінің Бергсонмен еш ортақтығы жоқ сияқты болып көрінгенмен, өз кезегінде ол Достоевскийдің табынған адамы болғандықтан, Ресейде әуелде Достоевскийдің мұқият оқуынан өткен еді. Ал XX ғасырдағы орыс формалдық мектептерінің (Ю. Тынянов, Б. Шкловский, Б. Эйхенбаум, О. Брик, В. Жирмунский және тағы басқалар) еуропалық гуманитарлық білімге таза орыстық құбылыс ретінде қабылданған ықпалының сипатын сол заманның тыныс-тіршілігін есепке алмай отырып, толық мәнде түсіну мүмкін емес, оларды формалистер өз уақытында батыстық гуманитарлық ғылымдардан: К. Штейнгалдың психология, Гербарттің эстетика, Г. Вельфлиннің өнертану мектептерінен алған болатын [6, 49 б.]. «Берілген хабарлама, – деп жазады М. Эспань, – мәдениет шығатын тілден мәдениетті игеретін тілге аударылуы қажет. Бір жүйеден екіншісіне ауысатын бұл мағыналық иемдену терең мәнде нысанды өзгертеді. Қалай дегенмен бұл

жағдайда ұтылыс туралы айтпағанымыз жөн болар. Үшінші республиканың академиялық философтары тарапынан Канттың интерпретациялануы мән-мағынасын еш жоғалтпайды және олар немістің философ данышпанынан республикалық қасиетті ар-ұждан жасап, түпнұсқаны бұрмалағандай болып қаралмауы керек, олар оны қазіргі немістер қалай жасаса, солай интерпретирледі» [6]. Бір мәдениет кеңістігінен өзге кеңістікке кез келген ауысу өз соңынан өзгерістерді оп-оңай ала келеді, алхимиктік рухпен келген қолөнерші-шойын құюшылар еңбегімен соған ұқсас өзгеше сөз қолданыстар болған. Қызық болғанда, кейінірек сол сөздерді барон Гольбах француз тіліне аударған соң, материя мен заттардың анықтамасына арналған Энциклопедия мақалалары үшін құнды материалдар ретінде қолданыс тапты [6]. Шығарма құйлатын мәнмәтін мен ол туралы сыни ой-толғам айтылатын мәнмәтін бір-бірімен әрқашан сәйкес келе бермейді. Оны дәлелдейтін мысал – орыстың белгілі византиятанушысы Н. П. Кондаковтың «Византия өнері мен грек қолжазбаларының миниатюрасы бойынша иконографияның тарихы» кітабының Мельхиора де Вогюэ орыс романы туралы зерттеу жүргізгеннен кейін бір жылдан соң француз тіліне аударылуы. Бұл аударманың алғы сөзін немістің өнер тарихшысы А. Шпрингер жазған болатын. Ал оның сүйікті оқырманы Кондаков еді. Алайда орыс зерттеушісінің ішкі ойы византияның эстетикалық өзіндік бітім-болмысын дәлелдеу болса, сонымен қатар ежелгі орыс өнерінің де өзіндік бітімін көрсету болды. Оның осы ой-пікірі немістердің византия мәдениеті туралы теориясын (Эжена Мюнца, Фридриха Теодора Фишера, Румора) сыни тұрғыдан қайта қарауға әкелді. Францияға әкелінгендер (импортталғандар) неміс өнертанушылық ғылымына дау-дамай туғызатын дүниелер болып шыққан. Ақыр аяғында мәселе византия өнері деген өмірде бар ма дегенге келіп тіреледі, демек оның мұрагері ежелгі орыс мәдениеті деген қорытынды, өз кезегінде, Европада көп мәдениет қатар өмір сүреді дегенді мәселе етіп қойды. Егер византия өнері зерттеу аясының заңды бір бөлігі болса, онда өнер дамуының көптеген түрлерінің болатыны сөзсіз. Мәдени трансфер теориясындағы басқа бір «жаңа сәт» мәдениет кеңістігінің перифериясын зерттеу болып табылады, яғни әр мәдениет қажетіне қарай өзге мәдени кеңістікпен сол байланыстарды қажетіне қарай ұстап тұрады, ал олар ең қажетті жерге орын ауыстырады. Сөйтіп, кез келген, тіпті нағыз ұлттық бітім-болмыс (немесе көп жағдайда солай болып саналатын), расында да түрлі мәдениет пен өзара әрекеттесудің күрделі қоспасы болып табылады. Сонымен, Франциядағы Үшінші Республиканың ресми идеологиясы, біз байқағандай, канттік философияның «нашар меңгерілген» сабағынан туындаған болып шығады. Типтік жағынан осыған ұқсас жағдай – XX ғасырдың басындағы жас француз ой-сана (интеллектуаль) өкілдерінің қатарына жататын Луи Реоның Фальконе туралы зерттеулері. Ал олар

Германияға қарсы тұруға қабілетті ой-саналық ықпалдастықтың түрін табуға тырысты, бұл орайда Ресейге ерекше рөл бөлінді. Луи Реоның жұмысының мән-мазмұны (пафосы) дәстүр бойынша ешқандай даусыз неміс эстетикалық ойлауының қазынасы саналып жүрген Фальконе шығармашылығын қайта пайымдауда жатыр. Неміс зерттеушілері Фальконеде антикалық үлгілерге қарсы тұрушылықты көрген жерден Рео мүсіншінің Винкельманға және өнер тарихын немістердің жеке иемденіп алғанына қарсы эстетикалық бүлік шығаруын көрді. Фальконең ең жоғары туындысы «Мыс салт атты» Реоның интерпретациясы бойынша француз мәдениетінің Ресейге жасаған нақты экспансиясының жарқын нышанын көрсетеді, яғни бұл – ресейлік императорға қойылған ескерткіш ғана емес, сонымен қоса өзінше «Ат үстіндегі Дидро» болып та қабылданады. Мәдени трансфер теориясының назар аударатын нысандарының бірі – мәдениет пен ұлттықты құрайтын концептілерді зерттеу болып табылады. Оларсыз мәдениеттің өзін зерттеу де мүмкін емес. Ондай концептілерге: *ұлт, азаматтық, отаншылдық, өркениет, мәдениет, білім беру, оқу-ағарту* сияқты т.б. сөздер жатады. Және бұлар, алдағы уақытта талдаудың құралы бола отыра, шынында да өз бойына емін-еркін қолданудың қаупін жасырын ұстайды, өйткені олар әрбір тілде бірдей мағына қолданыла да бермейді. Осы ретте ойымызды қорыта айтқанда бұнда – мәдениет ұғымы түрлі мәдениет ареалдары арасында болатын интеллектуальдық, көркемдік, әдебиеттік өзара алмасуды сипаттау үшін өте қажет. Алайда мәселе мынаған келіп тіреледі, біз дәлелдей алмасак та, мәдениет ұғымының өзі жалпы немесе түрлі ареалдарда ұқсас және ол мәдениет алмасу іс-әрекеті туындататын қосымша интерпретациядан тәуелсіз болып келеді. Және осы жерде тарихи семантикаға мәдениет трансферасы теориясының тап өзі көмекке келеді, ол терминдердің әрқайсына соншалықты тарихилық сипат жасамаса да, оларға соншалықты «мәдениеттік орын алмасуына», яғни олардың бір мәдениеттен екіншісіне «импортталуы» кезінде туындайтын семантикалық дамып-жетілулеріне баса назар аударады. Айналып келгенде, мәдениет трансферасы теориясы осы сөздің тура және ауыспалы мағынасы ретінде аударма тарихы және оның теориясы болып шығады. Өйткені мәдениеттік феноменді барлық жағдайда игеру өз мәдениеттің тіліне қалай да аудару болып саналады. Аударма жасаған кезде қабылдаушы мәдениетте әйтеуір бірдеңе өзгеріске ұшырайды, бірақ ықпал етуші мәдениетте де бірдеңе даусыз өзгереді. Егер аударма туралы, яғни осы сөздің тура мағынасын айтатын болсақ, аударылған мәтін ешқашан түпнұсқаға дәл келе бермейтінін аңғарамыз, тіпті дәлме-дәл аударылған кезде де аударылатын тілге сол мәдениеттің белгілері қаншалықты енсе, аударылған тілде де соншалықты өзгерістер болады. Мысалы қазақстандық мәдениеттің әлемдік мәдени кеңістікке интеграциялануы қазіргі кезде осы мәселе қалай қолға алынып жатыр деген сауал туындайды. Осы

мәселе аясында әдебиет, мәдени алмасу мен ынтымақтастық саласындағы соңғы үрдістерді сараптау, мәдениет пен әдебиет саласындағы мамандардың ұлттық идеясы шеңберіндегі күш-жігерін біріктіру жұмыстары жүргізіліп жатыр. Сондай-ақ қазақстанда біздің ғалымдарымызбен, мәдениет қайраткерлерімі өзара әріптестік аясында әдебиетшілер мен өнер өкілдері үшін қолайлы шығармашылық ахуал қалыптастырылған. 2018 жылы Астананың 20 жылдық мерейтойы аясында ҚР Мәдениет және спорт министрлігінің ұйымдастыруымен ҚР Ұлттық академиялық кітапханасы Қазақстан Жазушылар Одағымен бірлесіп «Жаһандық әлемдегі заманауи қазақстандық мәдениет» атты Қазақстанның мәдениеті мен әдебиетінің кезекті халықаралық форумын әлем астанасы саналатын Нью-Йорк қаласында өткізді, Берлин мемлекеттік кітапханасында қазақ әдебиеті мен мәдениеті орталығы ашылды (2018) 200-ге жуық қазақстандық шығармамен толықты. Жергілікті халық Абай Құнанбаев, Сәкен Сейфуллин, Әбіш Кекілбаев және Немат Келімбетовтың шығармаларымен таныса алады. Сонымен қатар кітапхана қорына еліміздің мәдениеті, салт-дәстүрі мен тарихы туралы кітаптар енгізіледі. Мәселен, Алтын ғасыр ақындары тарапынан орыс тіліне белсенді түрде аударылған Эварист Парнидің, Францияда XIX ғасыр басында мүлдем ұмытылған, француздық Парнимен ортақтығы шамалы. Сондай-ақ орыс әлеміндегі «романтикалық» Шиллер, тарихи (немістік) Шиллерге тең емес. Дегенмен ол XIX ғасыр басында-ақ өзінің орысша ойланылып трансформирленгендігімен алдағы кезеңдерде орыс әдебиетіне, көбінесе Достоевскийге күшті ықпалын жасайды. Осы ретте XX ғасырдағы неміс ақыны Гельдерлиннің жаңалығын да еске ала кетуге болады: оның аяқталмаған өлеңдері Германияда ғасырға жуық уақыт бойы мойындалмады, есепке алынбады және оның сол өлеңдері күйзеліске ұшыраған ауыру ақынның соңғы жылдарындағы сәтсіз туындылары ретінде қаралды, кейінірек француз тіліне аударылып, Рене Шара, Ива Бонфуа және тағы басқалардың есімдерімен белгілі болған поэзиядағы жаңа бағыттың қайнар көзіне айналады. Бұл жағдайда француздық мәдениет кеңістігі ғана емес, немістің өзінің ұлттық әдебиетін танып-білуі де өзгеріске ұшырады. Н. А. Бердяевтің «өтпелік және шекаралық мән бойынша» еңбегі өз бойына «кризис» эпоха күйзелістерінің үзіліссіз аталып көрсетілуін және үнемі «мәдениет» идеясының «**шегара**» идеясымен түрліше өңде астасуын ерекше түрде жүзеге асырады. Сонымен қатар бұл ретте арнайы мән беріліп отырған «шегара» сөзі жай ғана маңызды емес, өзінің «ішкі формадасындағы» әр түрлі парасатты ұғымдардың принципті түрде молдығымен және олардың өзгермелілігі мәдениет динамикасын қабылдаудағы ракустардың көпбейнелігімен ерекшелінеді. Бұл ретте шешуші рөлді: **меже, шек, шегі, көкжиек, шектік белгі, атыз, белгі, жік, айрық, су айрығы** секілді сөздер атқарады. Осы бір шексіздікпен

жалғасатын тізімге «шегара» идеясы терминімен ұштасатын: **өткір, сызық, нүкте, жазықтық, қауашақ, қабырға, қалқа сияқты т.б.** сөздердің этимологиялық ұғымы мен метафоралық жұптасуының да ескерілуі қажет тәрізді. Сонымен бірге даралық пен көптіктің қатынасына, сәйкес келетін сөздердің түр-түрпатын таңдауға негізделетін сандық сипаттамаға, және де «шегара» сөзінің имманенттік және трансценденттік әрі оның топырақ аясымен (жер өңдеу шаруашылығымен) мүмкін болатын ұшырасуы «мәдениет» концепінің бастапқы мәндеріне жанама түрде бағыттауына назар аудару айтарлықтай маңызды болып табылады. Мысал географиялық мәдениет трансферін атауға болады. Алайда ғасырлар межесінің мәтіндік шындығында шегара феномені тек эксплициттік қана емес, құрылымдық метафорикалық болып та кейде көрінеді. Дәл осылай П. Флоренскийдің «Ойдың су бөлшектері» дегеніне кіріктірілген Антроподицея метафизикалық шегарамен терең байланыста, сонымен қоса қабылдау мәселесіне аса назар аударылып дамиды. Кейінгі ой-толғамдарда ескерілген қабылдау тақырыбының өзі «Философиялық антропологияда» көрініс тапқан болатын, онда ол діни таным-түсініктік форманың типологияның қорытынды деңгейіне көтерілді, оны жаңғырту католицизмнің «көру» және протестантизмнің «есту» арасындағы ортақ типтік бөлінбейтін мәртебесін ескере отырып, православиядағы көру және есту қабылдауларын үйлестіру идеясына негізделді. Өз кезегінде «Ойдың су бөлшектерінің» «Қорытындылар» деп аталатын бірінші бөлімінде есту мен көру Батыс пен Шығыс дихотомиясы бойынша жазылды, бірақ танымдық қабілеттердің қалыптасуына негіз болған кейбір дереккөздерге қаратылған жалпымәдениеттік «кері» болашақтың диалектикалық ойластырылған синтезінде қарастырылды. П. Флоренский мән берген «өт көнелікке», «қабылдау қақпасын» ашатын қайнар көзге шығу, ешқандай даусыз, көптеген тарихи кедергілер мен шегаралардан өту дегенді білдіреді. Шегараны жоюдың мұндай уәждемесі уақыт алға шығарған әдебиеттік философияда нақты болатындардың бірі болып табылады, ол өз кезегінде мәдениет бөлшектерін/жүйеге кіретін дәстүрлерді жаңаға жинақтау үдерісін пайымдаумен қарым-қатынасқа түседі. А. Белый мәдениеттің көптүрлілігі әлеміне енудің динамикасын тәптіштей келе: «Тоқтаусыз жалғасатын бұл ұмтылыста әр алуан мәдениеттің көркем тәсілдерін біріктіру, сөйте отырып, нақты шындыққа ұмытылған дүниетаным түрлерін «қайта қарау» арқылы жаңаша қарауды қалыптастыру – жаңа өнер деп аталатынның барлық күш-қуаты, барлық болашағы.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде символизмде бізді таңғалдыратындар, шынында да жаңа болып көрінеді, заманауи мәдениеттің тереңге кеткен қарама-

қайшылығын әр алуан мәдениеттің түрлі-түсті сәулелерімен жарқыратуға деген ұмтылыс бар; қазіргі кезде біз барлық өткенімізді *бастан қайта өткеріп* жатқандаймыз: Индия, Персия, Египет, сондай-ақ Греция орта ғасырдағыдай тірлік етуде, бізге жақын эпоха қалай қияс өтіп жатса, солар сияқты олар да бізден қияс өтуде» деп жазады. Дәуірдің мәдени санасында сол уақытқа тән сөз-бейнелер, образ-идеялар, ассоциациялар, кейіпкерлер, ұғымдар, символдар өмір сүреді. Олар алдыңғы дәуірлерден осы кезеңге ауысуы мүмкін, оларды дәстүрлі әдеби-рухани қабаттар дейік. Сонымен бірге сол кезеңнің тарихи-мәдени қалпы туғызған әдеби-рухани қабаттар болады. Бұларға қоса, осы кезеңде енді тамырын жайып, нышан-белгілерін көрсете бастаған, бірақ келесі дәуірде өркен жаятын әдеби-рухани қабаттың алғашқы жоба-нұсқалары болады. Осыларды өз шығармаларына пайдалану ретіне қарай біз шығармашылық иелерін дәстүрлі, жаңашыл деп ажыратамыз. Дәстүрлі ақындар оны толықтырады, жетілдіреді. Ал, жаңашыл суреткерлер өз кезеңінің мәдени-рухани қабатын жасайды, сондай-ақ бұлардың шығармаларында келесі кезеңнің өкілдері тұғыр етерлік тілдік-стильдік белгілер байқалады. Әдеби-тарихи дәуірді қалыптастыратын жүйекұраушы компоненттердің бастысы, біздің түсінуімізше, ілгеріде айтылған дәуірдің рухани-философиялық танымы, дәуірдің рухы. Дәуірдің осы рухы жалпы қоғамдық сананың, оның бір бөлшегі болып табылатын әдеби-көркем сананың ұйытқысы болмақ. Сондықтан, біз дәуірлеу мәселесінде дәуірдің рухын жасайтын философиялық-танымдық концепциялардың табиғатын барлауымыз қажет. Дәуірдің рухында сол заманның рухани-философиялық, тарихи танымы жатады. Осы таным ағымдағы әдеби үдерісті қалыптастырады. Себебі, сол дәуірде өмір сүрген кез келген қаламгер сол рухты сезінеді, дәуірдің рухани-философиялық мәселелері оны толғандырып, *шығармашылық тебіреніске* түсіреді. Демек, көркем әдебиеті өркендеген ел – идеялар отанына айналады. Олай болса, біз әлемдік әдебиеттің бір-бірімен үнемі байланыста болуына мүдделі болуымыз керек. Бір-бірімізден идея алу арқылы, адамзаттың қоғамын жаңа кезеңге көтеруге ұсыныс жасай аламыз. Көркем әдебиеттің негізгі миссиясының бірі осы.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Лекторский, В. А.** Возможна ли интеграция естественных наук и наук о человеке? // Персональный сайт С. Курдюмова. – [Электронды ресурс]. – Режим доступа: www.spkurdyumov.narod.ru/Lectorskiy.htm

2 **Назаретян, А. П.** Цивилизационные кризисы в контексте универсальной истории. – М. : Издатель Litres. Дата публикации 2019/1/30

3 О методологии генетической критики, разрабатываемой с 1980-е гг. Институтом современных текстов и рукописей см.: Дмитриева Е. Е. Генетическая критика во Франции. Теория? Издательская практика? Явление постмодернизма? // Генетическая критика во Франции. Антология. – М.: ОГИ, 2014. – С. 9–25.

4 **Barbier Frédéric.** L’empire du livre, le livre imprimé et la construction de l’Allemagne contemporaine (1815–1914). Paris, 1995; Bechtel D., Bourel D., Le Rider J. Max Nordau (1849–1923): critique de la dégénérescence, médiateur franco-allemand, père fondateur du sionisme. Paris, 1996; Trautmann-Waller C. Philologie allemande et tradition juive: Le parcours intellectuel de Leopold Zunz. Paris, 2016.

5 **Espagne M., Middell M.** Transferts culturels et région. L’exemple de la Saxe. Numéro spécial des Cahiers d’études germaniques. 2015. № 28.

6 **Espagne Michel.** Les transferts culturels franco-allemands. Op. cit. – P. 21.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

С. Б. Даутова¹, Б. Р. Оспанова²

Теория культурного трансфера и цивилизационного пограничья как выражение гуманитарных принципов ЮНЕСКО на материале казахской литературы

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

S. B. Dautova¹, B. R. Ospanova²

The theory of cultural transfer and civilizational border as the expression of UNESCO humanitarian principles on the material of kazakh literature

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

Статья посвящена изучению художественно-эстетических явлений казахской литературы в контексте национальной и мировой культуры. Казахская литература является грубым примером национальной реальности, сочетающейся с историей, культурой, языком. Будучи уникальным национальным феноменом, он является символом единства человечества как части обнаруженной культурной матрицы. Это впервые предусмотрено в области литературных явлений литературы с гуманистическими

принципами, изложенными в программных документах ЮНЕСКО, в национальной литературной критике впервые в контексте принципов ЮНЕСКО, а также в художественно-эстетических явлениях казахской литературы в преемственности современных научных взглядов.

The article is devoted to the study of the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature in the context of national and world culture. Kazakh literature is a crude example of national reality, combined with history, culture, language. Being a unique national phenomenon, it is a symbol of the unity of mankind as part of the discovered cultural matrix. This is first envisaged in the field of literary phenomena of literature with humanistic principles set forth in UNESCO program documents, in national literary criticism for the first time in the context of UNESCO principles, as well as in the artistic and aesthetic phenomena of Kazakh literature in the continuity of modern scientific views.

Л. Н. Демченко

к.ф.н., доцент, Факультет истории, филологии и международных отношений, Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, 070004, Республика Казахстан
e-mail: dln1968@bk.ru

ЗВУКООБРАЗ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ (К ВОПРОСУ О ПОЭТИКЕ)

В представленной статье автор видит задачу изучить звуковой образ с точки зрения литературоведческого подхода. В этом случае следует говорить уже о звукообразе как части системы художественных образов литературного произведения, его особенностях как собственно художественного образа, его неразрывной связи с хронотопом, поскольку звук не отделим от таких понятий как художественное время и художественное пространство. Звукообраз существует в целостной картине мира во временном и пространственном измерении. Звукообраз обладает длительностью и продолжительностью, способностью субъективного отражения реальной действительности. Может выступать как развернутая метафора или как олицетворение. Звукообраз способен нести в себе черты определенного литературного направления или течения, а также служит отражением национального образа мира.

Ключевые слова: звукообраз, оноματοпоя, аллитерация, ассонанс, звукоимитация, хронотоп, архетип.

ВВЕДЕНИЕ

Текст художественного произведения представляет собой уникальное пространство, в котором заключен образ мира с его оттенками цвета, света, запаха, передачей движения, с элементами скульптурности. Не меньший интерес представляет и воссоздание в художественном тексте звукообраза.

Как отмечено в работе Каирбекова Б. К., звуковой образ передается путем оноματοпоеи (звукоподражания), аллитерации, ассонанса, некоего «звукового родства» образа с оригиналом. В данном случае исследователя привлекает ассоциативный звуковой ряд, создающий образ. Анализируя поэтический ряд в стихах О. Сулейменова, Каирбеков Б. К. затрагивает вопросы ритмики, метрики стиха, а также рифмы и поэтической композиции. В заключении исследователь высказывает мысль о том, что звук выполняет

не только формообразующую функцию, но и становится содержательным элементом поэтики [1. с. 15].

В исследовании Пархоменко И. В., которая, говоря о звукоимитации, отмечает, что «легче всего обнаружить проявление имитации звуков в поэтической речи, где организация звуковой формы приобретает особую значимость...». Ученый обращает внимание на то, что «имитация звуков ... возникает под влиянием звуков природы. При своем появлении слово во многом было звукоизобразительным, попыткой первобытного человека передать, обозначить те или иные явления действительности через их звуковые особенности, которые сохранялись в звуковой основе слова... Вторичный звукоимитизм возникает в результате стремления говорящих обнаружить соответствие между звучанием и значением и хотя бы частично устранить произвольность связи между ними» [2. с. 92].

По-своему интересную точку зрения высказывает Алексюк М. В., утверждая, что фонетические средства языка в сочетании с лексико-грамматическими средствами участвуют в процессе «донесения» замысла автора до читателя, зачастую помогая создать практически «визуальный» образ во внутренней речи читателя [3. с. 43].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рассматривая прозаический текст, можем говорить о концепции звукообразной трансляции, которая предстает несколько иной, чем в поэтическом тексте или, по крайней мере, специфической. Прозаический текст, движимый сюжетом, более обширен в плане художественной архитектуры и способен на развитие, и вплетен в канву сюжетных линий. Несомненно, звукообраз связан с художественным пространством и временем, поскольку звук аккумулирует в себе и временную и пространственную продолжительность. Рассмотрим это на материале художественного текста. Это с наибольшей убедительностью можем найти в описании степи по одноименной повести А. П. Чехова. Великолепно описанная классиком гроза в степи ярчайшим образом демонстрирует подобного рода звукообразы.

«<...> Ветер со **свистом** понесся по степи, беспорядочно закружился и поднял с травой такой **шум**, что из-за него **не было слышно ни грома, ни скрипа колес...** Егорушка, думая, что сию минуту польет дождь, стал на колени и укрылся рогожей.

– Пантелле-ей! – **крикнул** кто-то впереди. – **А. а..ва!**

– Не слы~~ха~~-а~~ть~~! – ответил **громко и нараспев** Пантелей.

– **А...а...ва! Аря...а!**

Загремел сердито гром, покотился по небу справа налево, потом назад и замер около передних подвод...Вдруг над самой головой его с

страшным, оглушительным треском разломалось небо; он нагнулся и притаил дыхание, ожидая, когда на его затылок и спину посыплются обломки... Раздался новый **удар**, такой же сильный и ужасный. Небо уже **не гремело, не грохотало**, а издавало **сухие, трескучие, похожие на треск сухого дерева, звуки**.

«**Тррах! тах! тах! тах!**» – явственно отчеканивал **гром**, катился по небу, спотыкался и где-нибудь у передних возов или далеко сзади свалился со злобным, отрывистым – «**трра!...**» (Чехов А. П. «Степь»).

В тексте звук отражает раскаты грома, свист ветра, голоса, обрывки слов, мы наблюдаем, как звукообраз становится центральным образом в этом эпизоде. Автор создает с помощью звуковых эффектов образ грозы. Он использует словесные образы, которые переданы с помощью:

- существительных: свист, шум, гром, удар, треск, звуки;
- глаголов и отглагольных форм: крикнул, загремел, замер, не гремело, не грохотало, отчеканивал, не было слышно;
- наречий: громко и нараспев;
- прилагательных: оглушительным, трескучие,
- междометий: Тррах! тах! тах! тах!, трра!..

Для передачи ветра автор использует особую форму – разрыв слов и фраз, что демонстрирует движение звука от лица или предмета его издающего и направляет по ходу стремления ветра, то заглушая его, то усиливая амплитуду перемещение. Таким образом, мы убеждаемся, что звук не только может издаваться кем-то или чем-то, но и перемещаться в пространстве, обладать скоростью, с одной стороны, и затихать – с другой. Звукообраз, в этом случае, может быть слышимым или беззвучным, но его присутствие угадывается, например, «**Загремел сердито гром**, покотился по небу справа налево, потом назад и **замер** около передних подвод...», затем – «Вдруг над самой головой его **с страшным, оглушительным треском** разломалось небо».

Помимо лексической и грамматической форм передачи звука в тексте, автор использует и изобразительные, метафорические средства: «с **страшным, оглушительным треском разломалось небо**», «явственно **отчеканивал** гром, **катился по небу**, **спотыкался** и где-нибудь у передних возов или далеко сзади **свалился со злобным, отрывистым** – «**трра!**...», «**Загремел сердито** гром, **покотился по небу справа налево, потом назад и замер** около передних подвод...».

Мы можем говорить, что звукообраз выполняет функцию метафоры и олицетворения, что расширяет изобразительные свойства звукообраза и позволяет с особой яркостью раскрыть его сущность как собственно художественного образа.

А вот как в повести «Певцы» И. С. Тургенева передается песня, исполняемая одним из героев повести.

«...Первый **звук** его **голоса** был слаб и неровен и, казалось, не выходил из его груди, но **принесся откуда-то издалека**, словно залетел случайно в комнату. Странно действовал этот **трепещущий, звенящий звук** на всех нас... За этим первым **звуком** последовал другой, более твердый и **протяжный**, но все еще видимо **дрожащий, как струна**, когда внезапно **прозвенев** под сильным пальцем, она **колеблется** последним, быстро замирающим **колебанием**, за вторым – третий, и, понемногу разгораясь и расширяясь, **полилась заунывная песня**. «Не одна в поле дороженька пролегла», – **пел** он, и всем нам сладко становилось и жутко. Я, признаюсь, редко слыхивал подобный **голос**: он был слегка разбит и **звенел**, как **надтреснутый**; он даже сначала **отзывался чем-то** болезненным; но в нем была и неподдельная глубокая страсть, и молодость, и сила, и сладость, и какая-то увлекательно-беспечная, грустная скорбь. Русская, правдивая, горячая **душа звучала и дышала** в нем и так и хватала вас за сердце, хватала прямо за его **русские струны. Песнь росла, разливалась...**».

Фрагмент тургеневского рассказа характеризует ассоциативное восприятие звукообраза через реминисценцию, через образы-переживания, то усиливая, то ослабевая далекие воспоминания образа-персонажа: «...Помнится, я видел однажды, вечером, во время **отлива, на плоском песчаном берегу моря**, грозно и тяжело **шумевшего вдали**, большую **белую чайку**: она сидела неподвижно, подставив шелковистую грудь алому сиянью зари, и только изредка медленно расширяла свои **длинные крылья** навстречу знакомому **морю, навстречу низкому, багровому солнцу**: я вспомнил о ней, слушая Якова. **Он пел**, совершенно позабыв и своего соперника, и всех нас, но, видимо, поднимаемый, **как бодрый пловец волнами**, нашим **молчаливым**, страстным участием. **Он пел, и от каждого звука его голоса веяло чем-то** родным и необозримо **широким, словно знакомая степь** раскрывалась перед вами, уходя **в бесконечную даль**. У меня, я чувствовал, закипали на сердце и поднимались к глазам слезы...».

Звукообраз создается посредством словесных образов, обозначающих пространство, причем – открытое пространство: море, степь, даль, более того, угадываются и образы вертикального пространства «верха и низа», от направления вверх – к солнцу, до низа – море, степь, и горизонтального пространства – «бесконечная даль».

Пение, голос, звуки, предстающие в тексте создают вторичный образ, сопоставимый с другими образами, такими, как: свобода, море, степь, солнце, пловец, волны, крылья, чайка, даль. Это всё образы открытого пространства, разного рода стихий природного мира. В совокупности эти образы позволяют

говорить о внутренней свободе и стремлении к свободе. Не случайно, автор при описании пения Яшки неоднократно упоминает слово «душа»: «Русская, правдивая, горячая **душа звучала и дышала** в нем и так и хватала вас за сердце, хватала прямо за его **русские струны**».

Можем прийти к выводу, что звукообраз – это не звуковая оболочка или форма передачи фоновой атмосферы, а непосредственно сам образ. В силу этого обстоятельства мы вправе говорить о совершенно ином понимании воплощения в тексте звука, не как формы или средства создания образа, а как сам образ со своей спецификой и способом существования в ряду с другими художественными образами.

Звукообраз порой способен охарактеризовать и отношение автора к другому образу, скажем, образу-персонажу. Такую функцию выполняет звукообраз, который возникает перед главным героем чеховского «Ионыча». Так, игра на рояле Екатерины Ивановны создает образ противоречивого отношения молодого Ионыча к юной героини. С одной стороны, «громыхающие звуки», с другой – «молодое, изящное и, вероятно, чистое существо». Это двойственность создавала в сознании главного героя некую иронию, которая передавалась несовпадением образа реальной прекрасной девушки и звуков рояля, которые исходили от ее ударов по клавишам.

«...Екатерина Ивановна села и обеими руками ударила по клавишам; ...Старцев, слушая, рисовал себе, как с высокой горы сыплются камни, сыплются и все сыплются, и ему хотелось, чтобы они поскорее перестали сыпаться, и в то же время Екатерина Ивановна, розовая от напряжения, сильная, энергичная, с локоном, упавшим на лоб, очень нравилась ему. После зимы, проведенной в Дялиже, среди больных и мужиков, сидеть в гостиной, смотреть на это молодое, изящное и, вероятно, чистое существо и слушать эти шумные, надоедливые, но все же культурные звуки, – было так приятно, так ново...».

Данный фрагмент говорит о субъективности восприятия звука. Нелепость и бесталанность игры Котика перекрывается ее привлекательным образом: «розовая от напряжения, сильная, энергичная, с локоном, упавшим на лоб, очень нравилась ему», и к тому же усиливалось это и жизненными обстоятельствами: «После зимы, проведенной в Дялиже, среди больных и мужиков, сидеть в гостиной, смотреть на это молодое, изящное и, вероятно, чистое существо и слушать эти шумные, надоедливые, но все же культурные звуки, – было так приятно, так ново...».

Однако, следует говорить и о такой особенности звукообраза, который можно трактовать как образ, имеющий отношение к тому или иному художественному направлению или литературному течению.

Романтический звукообраз интересен своей загадочностью, возможно, какой-либо легкостью звучания, такой образ воспроизведен Т. А. Гофманом в новелле-сказке «Крошка Цахес»:

1) «Шелест и жужжание становились все нежнее, переходя в сладостно журчащую музыку, ...Проспер Альпанус спустился к юноше и сел подле него, стрекоза упорхнула в кусты, вторя пению, наполнявшему весь лес».

2) «...подчас тебе сдается, что ты понимаешь бормотание ручьев, шепот деревьев и будто пламенеющий закат ведет с тобой разумные речи. Да, мой Бальтазар, в эти мгновения ты и впрямь постигаешь чудесные голоса природы, ибо в твоей собственной душе возникает божественный звук, порожденный дивной гармонией сокровеннейших начал природы... Так как ты играешь на фортепьяно, о поэт, то тебе, верно, известно, что взятому тону вторят все ему созвучные».

3) «И все громче звучала лесная музыка, и ночной ветер разносил таинственный шепот и сладостное благоухание»;

или же, наоборот, звукообраз может быть пугающим, запредельным, т.е., создающим восприятие мира в несколько ином, отличающимся от реального мира, своей недосказанностью, непредсказуемостью. Вот звуковая картина предстает в романтической балладе В. А. Жуковского «Людмила»:

1) Полночь только что пробила.	И в траве чуть слышный шепот,
Слышишь? Колокол гудит...	Как усопших тихий глас...
«Ветер стихнул; бор молчит;	5) Вдруг – глухой подземный гром;
2) ...Чу! в лесу потрясся лист.	Страшно доски затрещали;
Чу! в глуши раздался свист.	Кости в кости застучали...
3) Конь, мой конь, кричит петух.	6) Стон и вопли в облаках;
4) Конь несется по гробам;	Визг и скрежет под землею...
Стены звонкий вторят топот;	

В другой балладе В. А. Жуковского «Светлана», отличающейся от западноевропейского образца, предстает совершенно иной звукообраз, который отражает национальный колорит. В балладе «Светлана» звукообраз приближен к христианскому образу, к фольклорному началу через мелодику стиха, через архетип:

1) С треском пыхнул огонек,
Крикнул жалобно сверчок,
Вестник полуночи.	5) Черный вран, свистя крылом
Вьется над санями...
2) Вот...легоконько замком
Кто-то стукнул, слышит...	6) Всё утихло... выюги нет...
3) Вдруг в ее влетает слух
Тихий, легкий шепот...	7) Чу, Светлана!.. в тишине
Легкое журчанье...
4) Хор венчальну песнь поет,
Храм блестит свечами...	8) Шумный бьет крылом петух...
	9) Чу!.. в дали пустой гремит
Колокольчик звонкий...

ВЫВОДЫ

Подводя итог, может выделить следующее: звукообраз в художественном тексте предстает как самостоятельный художественный образ, имеющий свою смысловую семантику, может разворачиваться во времени и пространстве путем лексических слов, фонетического оформления в художественном тексте, выступать в качестве развернутой метафоры и олицетворения, передавать условно-субъективную оценку происходящих событий, выражать принадлежность к определенному художественному направлению, быть непосредственно связанным с архетипом, и отражать национальный образ мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Каирбеков, Б. Г.** Звук и образ в поэтических текстах Олжаса Сулейменова. // Вестник РУДН, серия Теория языка. Семиотика. – 2012. – № 3. – С. 5–17.
- 2 **Пархоменко, И. В.**, Лексико-семантическое поле «Звук» и его функционирование в художественном тексте (на материале лирики С. А. Есенина и В. В. Маяковского) : Дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01 Саратов, 2000. – 249 с.
- 3 **Алексюк, М. В.** Звуковой образ литературного героя: фоностилистический анализ художественного текста // Вестник ВГУ серия Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2015. – № 2. – С. 42–47.
- 4 От художественного текста к художественному миру. Теория. Методика. Практика. / под ред. Савельевой В. В. – Алматы : Фонд XXI век, 2000. – 252 с.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Л. Н. Демченко

Көркем мәтіндегі дыбыстық бейне (поэтика сұранысы бойынша)

С. Аманжолов атындағы
Шығыс Қазақстан мемлекеттік университеті,
Өскемен қ., 070004, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

L. N. Demchenko

Sound image in the art text (to the question of poetics)

S. Amanzholov East-Kazakhstan State University,
Ust-Kamenogorsk, 070004, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

Ұсынылған мақалада автор дыбыстық бейнені әдеби көзқарас тұрғысынан зерттеу міндетін көріп отыр. Бұл жағдайда әдеби шығармалардың көркемдік бейнелері, бейнелеу өнерінің өзіндік ерекшелігі, оның хронотоппен байланысы, бейнесі туралы айту керек, өйткені дыбыс көркем уақыт пен көркем кеңістік сияқты ұғымдардан бөлек болуы мүмкін емес. Дыбыс бейнесі уақытша және кеңістік өлшемдерінде әлемнің тұтас көрінісінде бар. Дыбыс бейнесі ұзақтығына, шындықтың субъективті көріну қабілетіне ие. Ол метафора немесе еліктеу ретінде әрекет етуі мүмкін. Дыбыс бейнесі белгілі бір әдеби үрдістің ерекшеліктерін өз бетімен орындауға қабілетті, сондай-ақ әлемнің ұлттық имиджінің көрінісі болып табылады.

In the submitted article the author sees the task to study the sound image in terms of literary approach. In this case it is necessary to speak about the sound image as a part of the system of artistic images of the literary work, its features as actually artistic image, its indissoluble communication with a chronotope as the sound is not separable from such concepts as art time and art space. The sound image exists in the complete picture of the world in temporary and spatial measurement. The sound image has duration, ability of subjective reflection of reality, can act as the developed metaphor or as an embodiment. The sound image is capable to bear in itself lines of a certain literary direction, and serves as reflection of the national image of the world.

G. N. Dukembay¹, A. Iskenderkyzy²

¹Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Kazakhstan;

²Master student, Philological Faculty, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹gulzhannat0609@gmail.com; ²aruzhan-eskendir@mai.ru

CONTRASTIVE ANALYSIS OF PRONUNCIATION IN KAZAKH, RUSSIAN AND ENGLISH AND ITS APPLYING IN FLT

Phonetics is the science of studying the sounds made by people, their actual or audible forms. The work of the organs of speech, aimed at the production of speech sounds, called articulation. As we know, language as sound and possession of its sound system is a prerequisite for communication in any form. Speech will be understood by the listener with difficulty, distorted or not understood at all if the speaker violates the phonetic norms of the language.

The purpose of this article is to compare the articulation basis of English, Russian and Kazakh languages, thus to provide a guide for the solution to pronunciation problems in FLT.

Keywords: language, articulation, apparatus, sounds, vowels, consonants, position, assimilation.

INTRODUCTION

In EFL classes, teaching and learning pronunciation was not always a priority as much as the other aspects of English teaching. In most countries, it was not important whether the voices of the new language were actually produced or not, because any contact with the foreign culture was very limited. Nowadays, verbal communication has become more important because of the expanding opportunities to meet with native speakers. Worldwide communication exists even in the remotest parts of the world.

As we know, the basic component of the phonetic system of any language is sound. From the point of view of physics, the sounds of speech, like any other sounds that we perceive in everyday life, represent wave-like vibrations of air particles. However different combinations of sounds, each of which has no meaning in itself, produce the sequences that make up the sound image, or

sound shell, words and through the word participate in the transmission of a certain meaning.

Speech sounds can be explored from different perspectives. They can be studied with the support of the apparatus that produces these sounds. This direction is called articulation. The articulation basis may be defined as the general tendencies (or habits) in the way native speakers use their speech organs both during speech and at rest. The articulation basis of one language may differ from the articulation basis of another language. Though the articulation bases of English, Kazakh and Russian can show us the differences and similarities of their speech nature production. But first we should take into consideration the most characteristic features of the Received Pronunciation articulation basis as compared with the Kazakh and Russian Standard articulation bases.

MAIN PART

I. VOWELS

Kazakh has nine vowels [a, ə, e, i, ы, o, ɵ, ʏ, y], where in English there are six in the alphabet, but the number of vowel sounds doesn't coincide with the number of those vowels.

In Kazakh language the sounds [ɨ] and [y] are called diphthongoids by some linguists. Moreover, the sound [y] when it appears between vowels, it is considered as a semi-consonant: «ауыз» (mouth).

Kazakh vowels are generally pronounced short. Vowels followed by the consonant [ŋ] are pronounced long, e.g. үй [u:] (home). [1]

The vowels are divided into:

back (hard) vowels: a, o, ʏ, ы;

front (soft) vowels: ə, ɵ, ʏ, i, e;

Differences in the articulation bases of English, Russian and Kazakh reflected in the system of vowels are as follows: the positions and movements of the lips are very peculiar. In the production of English vowels the bulk of the tongue is more often at the back of the mouth; in the production of Russian and Kazakh vowels the tongue is mostly in the front part of the mouth.

Kazakh exhibits tongue-root vowel harmony, with some words of recent foreign origin (usually of Russian or Arabic origin) as exceptions.

It requires special attention from the teacher to introduce students to new concepts for them, reflecting the phonetic system of the English language. One of these concepts is a complex vowel (diphthong). Each diphthong in the English language is a separate phoneme and is part of the vowels: [ai], [ei], [ei], [au], [ou], [iə], [eə], [uə]. Part of the English diphthongs can be likened to some combinations of vowels in Kazakh: ай (moon) коӳ (sheep), ау (network). But such English diphthongs as [iə], [eə], [uə], [ou] does not have similar combination in the Kazakh language [4].

Table 1 – General characteristics of differences for English, Russian, Kazakh languages

English	Russian		Kazakh
Consonants			
Near the teeth reach, apical position of the tongue	Tends to move to the upper front teeth, it's dorsal position	Tip of the tongue	keep it much lower, at tooth level fore lingual consonants occupies dental position
Tends to occupy more retraced, more flat and lower positions, than in the articulation of the Russian consonants	keep the lips rather lax with the corners of the lips lowered	The bulk of the tongue	in neutral position a little further back, lower and flatter than the Russians
Voiceless consonants in final positions are strong, while voiced consonants are weak and partially devoiced, e.g. kept, bag	Voiced consonants are impossible in final positions and voiceless consonants are weak (sonorants – exception)	Voice/voiceless distinction	sonorants are short in the same position non-aspirated
Vowels			
In the articulation of the similar English sounds the protrusion does not take place [o, ɔ:, u, ʊ]	The lips are deliberately protruded and rounded, especially [a, ɔ]	Lips	the positions and movements of the lips are very peculiar, the tongue is mostly in the front part of the mouth.
The tongue is slightly drawn back	The tongue occupies mostly the front part of the mouth	The place of the tongue	keep the lips rather lax with the corners of the lips lowered
Although not very tense objectively, English vowels seem tense in comparison to Russian vowels, because in English an unstressed vowel does not always differ in quality from a stressed one, e.g. [ou] open, window	In Russian an unstressed vowel is always short, lax and different in quality from the same vowel in a stressed syllable	Tension	loose lips are neutral (no special way of), the lower jaw is natural Kazakh an unstressed vowel does not always differ in quality from a stressed one
Vowels differ in length. There are historically long and short vowels. The length of vowels can differentiate words, e.g. bit – beat	In Russian vowels differ in quality, but not in quantity. They may be pronounced in a longer way for purposes of emphasis, but the length of vowels doesn't differentiate words with different meanings	Difference between vowels	language the organizing center in the word is a vowel sound, which creates a system of vowel harmony. According to the law of vowel harmony in a single word can combine only similar sounds from the point of view the front (soft) or back (hard) formation.

As it can be seen from the description, almost all the vowels in English have more or less similar couples in the Kazakh language. Several Kazakh vowels do not have similar in the English language – (ʏ), (ʏ) and so they usually do not caused influence of assimilation of English vowels. These vowels are specific for the Kazakh language. Sounds (ʏ) and (ʏ) are brief, incomplete formation, lip, narrow, upper lift. In the formation of sound (ʏ) the language takes on the same position,

and in the formation of sound (ы). When the lips are rounded and protrude forward, however, mouth hole turns out not so narrow as in formation (ʏ). Vowels (ʏ) and (ʏ) mainly differ from each other only in hardness and softness: (ʏ) is solid, i.e. back row (ʏ) is soft, i.e. of front row [3].

The presence of these sounds is a distinctive feature in relation to each other is confirmed by the following comparison: ʏн (flour) – ʏн (voice), тʏр (stand) – тʏр (sort, kind), ʏш (fly) – ʏш (three). These sounds are used, mainly, in the first syllable of the word [3].

Here, the description of the specific articulation of the vowel sounds which allows us to identify the most important for the pronunciation production of differences between articulatory bases of Kazakh and English languages in the area of fields [5].

Table 2 – The pronunciation production of differences between articulatory bases of Kazakh and English languages [5]

Let's compare the following:

Kazakh	English
(ай) ай (moon) май (oil) бай (rich)	[ai] eye my buy
(ей) кейде (sometimes) бейне (image) мейле (let)	[ei] case bay male
(ой) қой (sheep) той (holiday) бой (growth)	[oi] coy toy boy
(ау) тау (mountain) ау (network) бай (ligament)	[au] tower hour bow

Above description of the specific articulation of the vowel sounds allows us to identify the most important for the pronunciation production of differences between articulatory bases of Kazakh and English languages in the area of fields [37].

In English, the pronunciation of vowels are mixed [ə:], [ə], and also moved back and moved forward [i, u, ʌ, ou] way of the tongue. There is no way of the tongue in Kazakh. In English difference from Kazakh is widely used moving articulation of vowel sounds (diphthongs). In Kazakh language the organizing center in the word is a vowel sound, which creates a system of vowel harmony. According to the law of vowel harmony in a single word can combine only similar sounds from the point of view the front (soft) or back (hard) formation.

Therefore, all Kazakh words are divided into hard and soft: көл (lake), ән (song) are soft, қол (hand), жан (the soul) are hard. In this case, of soft are added affixes with vowels only from the front row, for example, in сен – дер – ден (from you), and added to the hard affixes with vowels only from back row: ба – ла – лар – ды (children – accusative case.). Whereas the English language, there is complete independence of vowels and affixes the end of the vowel root, alternation vowels of front row with vowels of back row in the same word (army, answer, public, language). Thus, the system of English vowels is marked the large number of contrasts than in Kazakh [4].

II. CONSONANTS

25 of the 42 letters of the alphabet are consonants.

They are divided into 3 groups:

voiceless: к, қ, п, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ;

voiced: г, ғ, б, з, д, в;

sonorants: л, м, н, р, й, у;

Some consonants came into Kazakh from the Russian language.

They are: в, ф, ц, ч, щ.

The consonant x usually occurs in words borrowed from the Arabic, Russian, and other languages. Very often x is replaced by the Kazakh қ, e.g.: хош-қош, хал-қал, рахмет-рақмет. The law of vowel harmony (syngarmonism) is a characteristic feature of all Turkic languages. According to the Law the first vowel of a word determines the character of the remaining vowels. If the first vowel is back, the remaining vowels are back too, as in бала (child), ағылшын (English), қайталау (repeat), жұмыс (work). All the syllables in these words are hard. If the first vowel is front, the remaining vowels are front, as in әке (father), түсіну (understand). It follows that Kazakh words will either contain back or front vowels. If a word has both back and front vowels, like мұғалім (teacher), кітап (book), рахмет (thanks), it is of foreign origin [1].

Consonant assimilation consists of one sound being either totally or partially made similar to another. The main types of change are the following. When suffixes with the initial consonants л-, б-, м-, н-, д- are added to stems with a final consonant, the initial consonant of the suffix is assimilated to the stem final consonant.

For example:

1 After voiceless consonants (-п, -т, -с, -к, -қ) the plural suffix +лар / +лер changes to +тар / +тер:

ат+лар «horses» >аттар

кітап+лар «books» >кітаптар

2 After voiced consonants (-з, -ж, -л, -м, -н, -ң) the plural suffix is changed to +дар / +дер:

жыл+лар «years» >жылдар

қыз+лар «girls» >қыздар

3 Similar rules of consonant assimilation exist for all other suffixes with the above mentioned initial consonants. There is a general voicing of к/қ to г/ғ:

тарақ – comb – тарағым

шық – go out – шығу

4 The consonant п voices to б between vowels:

кітап – кітабым «my book»

көп – many, all – көбіміз «most of us»

Differences in the articulation bases of English, Kazakh and Russian, reflected in the system of consonants, are as follows: the English have a tendency to hold the tip of the tongue in neutral position at the level of the alveoli (or teeth-ridge), whereas the Russians and the Kazakh keep it much lower, at tooth level. The tip of the tongue in the articulation of Russian and Kazakh fore lingual consonants occupies dental position.

In the production of the English and Kazakh [h] the root of the tongue moves in the direction of the pharyngeal cavity. In the articulation of the Russian [x] the back part of the tongue is raised in the direction of the soft palate. Since the Russian articulation basis does not provide any conditions which might result in the articulation of the pharyngeal or glottal [h], Russian learners often use [x] instead of the English [h]. In the articulation of the Kazakh [н, қ, ғ] the back part of the tongue is raised in the direction of the soft palate. In the production of English and Kazakh [ŋ] the soft palate makes up a complete obstruction with the back part of the tongue. Russian students are apt to substitute the fore lingual [n] for the back lingual [ŋ].

The English have a specific way of articulating final consonants. Voiced consonants in final position are always weak in English (even partially devoiced). They are called lenis. Voiceless consonants in final position, on the contrary, are strong. They are called fortis. In Russian voiced consonants are impossible in final positions (except sonorants), and voiceless consonants in final position are always weak. In Kazakh sonorants and [з] are possible in final position, e.g. көз, сабаз, азықсыз. There is a specific way of articulating voiceless plosive consonants in English. When they are followed by a stressed vowel they are aspirated, as in «teacher», «paper», «comrade». In Kazakh and Russian they are non-aspirated. There is a tendency to lengthen the English word-ending sonorants before a pause, especially when they are preceded by a short vowel as in «doll», «long», «sin». The similar Russian and Kazakh sonorants are short in the same position [2].

III Teaching targeted language pronunciation in comparison with the native language articulation basis.

This contrastive analysis reveals areas of differences between English and these three different languages and shows the most likely trouble areas the students

will encounter related to pronunciation. Finally, a preliminary assessment will be made as what are the best approaches for teaching pronunciation in Kazakhstan. If we delve deeper we can understand that first we need to consolidate the phonetics of targeted language, particularly articulatory bases.

If a child is having difficulty producing a sound, is it a true error or is it due to influence from his first language? It is self-evident that the transfer would be in two forms: positive and negative.

Positive Transfer

If two or three languages share the same sound, we would expect that the shared sounds would not be difficult for a second-language learner to produce in their second language. For example, in the derivational field of Kazakh and English languages is that in both languages have the same types of syllables: the pronunciation of the English sound [h], it is very easy to teach for Kazakhs students, as the same sound is also in the Kazakh language (қаһарман – hero, or ax-ah!, Interjection)

In the case of syllabus, Kazakh and English languages both have the same types of syllables:

a) open syllable (syllable, which consists of one vowel or starts from consonant and finishes on the vowel), in Kaz. ә-ке (father), in Eng. a-long,

b) semi-closed syllable (syllable, that starts from a vowel and finishes a consonant): in Kazakh ай (moon); Eng. po-et,

c) closed syllable (syllable, starts from a consonant and ends in a consonant): In Kaz. күн (sun); Eng., night

Negative Transfer

If a sound is not shared by two or three languages, you would expect the second-language speaker to delete, distort or replace the sound.

1 **Deletion:** the students are under the influence of phonetic law of the native language is inserted vowels either before the first consonant, or between two consonants: stand – (i)stand, ask – ask(ə)s, plan – p(i)lan, blame – b(i)lam.

REASON: In the majority of Kazakh words, they do not use more than two consonants at the end of a syllable, and *combination of two consonants* is limited only exceptional cases or in borrowed words.

2 **Distortion:** [tʃ] (т) in the word time (do not touch) the middle part of tongue is lifted to hard palate, as for (н), which gives softness to this consonant. – [t] in the word team, tip of the tongue is for the alveolus, the middle part of the tongue to the hard palate is not lifted. Students confuse this spelling position.

REASON: In the Kazakh language only a soft consonant can put before a vowel (н), and in English consonants before [i:, i] is hard.

3 **Replacement:** «west» being pronounced «vest».

REASON: Such sounds do not exist in Russian, so words also such as thin, then and clothes are predictably difficult.

At the same time, teaching stuffs' consideration should be given to the functional load of these certain sounds. It should be noted that diphthongs and consonant clusters are considered difficulty to Russian and Kazakh learners.

For the native language teachers, it would be especially beneficial to have a basic working knowledge of places and manners of articulation and voiced vs. voiceless sounds.

To transfer the speech in the second language and use it in «real-life» situations, it requires the capability to more accurately to teach speech sounds.

Important topics to consider in teaching must include:

1 Individual word stress, sentence stress and construction stress issues are problematic for both Russian and Kazakh learners of English. Russians tend to leave out secondary stress in longer English words and Kazakhs usually put all stresses on the last syllable. Key would be English stress rules should be taught.

2 English rhythm patterns are also difficult for these learners. «Articulation is considered a primary factor in musical expression» says Edmund, David. It means that memorization of poems, songs and dialogues are familiar methods of learning in Kazakhstan, so memory work and the use of jazz chants would work well in this situation.

3 Intonation should be addressed with special attention to yes/no questions, tag questions, alternative questions, wh-questions and fall-rise patterns in warning and sentences of incompleteness.

4 Studying English natural speech phenomena would also help the students better understand native speakers. Lessons on linking, assimilation, deleting and reduction of English words and phrases should be included in the curriculum. Listening, modeling and creative exercises would be important in teaching the natives speech phenomena.

5 When taught accurately and thoroughly, all of the above elements can help the learners better predict pronunciation. This ability to predict will aid them long after completing the class work and will assist them in progressing toward their professional goals [6].

CONCLUSION

When working with a bilingual student, it is important to be aware of typical articulation rules and patterns of speech found in that student's language and dialect. The articulation basis of a language may be defined as the sum total of general tendencies in the movements and positions of the speech organs, both during the speech and in neutral position, characteristic of all the native speakers of that language.

In this article, we tried to compare the differences and similarities of speech sounds in English, Russian and Kazakh language. Theoretically, we classified

these peculiarities in a form of table and distinguish certain features. We hope this material may help students to identify the reasons of difficulties in pronunciation and forward error correction.

We say «knowledge is power», but knowledge without action is useless. And all of these mentioned differences constitute a major source of difficulties for the speaker of Kazakh/Russian. So by using contrastive method foreign language teacher can predict and describe the patterns that will cause difficulty in learning, and those that will not cause difficulty, by comparing systematically the language to be learn with the native of the student.

REFERENCES

1 **Tursunov, D.** A comparative grammar of the Russian and Kazakh languages: A – A., 1987.

2 Теориялық фонетика: шет тілі: екі шет тілі мамандықтарының студенттеріне арналған оқу-әдістемелік құралы / құраст.: Н. А. Оспанова – Павлодар : Кереку, 2011. – 53 б.

3 **Sultangubiyeva, A., Avakova, R., Kabdrakhmanova, G.** Learning English Pronunciation in Comparison with Kazakh Language / American Journal of Linguistics/ p-ISSN: 2326-0750/e-ISSN: 2326-0769/ 2013; 2(3):/ 33–36/.

4 Differences in the articulation basis of English, Russian and Kazakh/ ID: 73397/ [Electronic resource]. – <http://5fan.ru/wievjob.php?id=73397>.

5 **Mullina, R. M.** Kazakh language, Part 1, Phonetics, Alma-Ata, 1958.

6 **Смит, Р.** Методика обучения языку / Teaching English phonology in the country of Kazakhstan: a preliminary evaluation. – Вестник КАСУ. – № 2. – 2005. – С. 3.

Material received on 20.01.20.

Г. Н. Дукембай¹, А. Искендрқызы²

Қазақ, орыс және ағылшын тілдеріндегі айтылу салыстыру талдау және оның шетел тілдің үйретудегі қолданылуы

^{1,2}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Евразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. Н. Дукембай¹, А. Искендрқызы²

Контрастивный анализ произношения в казахском, русском и английском языках и его применение в обучение иностранному языку

^{1,2}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Фонетика – адамзат арқылы берілетін дыбыстарды, олардың басқа да нақты немесе естілетін формаларын зерттейтін ғылым. Тіл дыбыстарын шығаруға бағытталған, сөйлеу мүшелерінің қызметі артикуляция деп аталады. Өздеріңіз білетіндей, тіл дыбысы және оның дыбыстық жүйесімен байланысы кез-келген түрде қарым-қатынастың алғышарты болып табылады. Егер сөйлеуші тілдің фонетикалық нормаларын бұзатын болса, сөйлем бұрмаланған немесе мүлде түсініксіз түрде тыңдаушыға қиындықпен жеткізілетін болады. Осы мақаланың мақсаты ағылшын, орыс және қазақ тілдерінің артикуляциялық негіздерін салыстыра отырып, айтылу мәнері мәселелерінің шешімін және шетел тілін үйретудегі қолдануы қорсетілген.

Фонетика – это наука изучающая звуки, издаваемые людьми, и их фактические или слышимые формы. Работа органов речи, направленная на производство звуков речи, называется артикуляцией. Как известно, язык как звук и владение его звуковой системой является предпосылкой для общения в любой форме. Речь будет восприниматься слушателем с трудом, искажаться или вообще не пониматься, если говорящий нарушает фонетические нормы языка. Целью данной статьи является сравнение артикуляционной основы английского, русского и казахского языков, что позволит найти решение проблемы произношения при изучении иностранного языка.

Қ. С. Ереалиев¹, Қ. Агінбаева², С. Ж. Ереалиева³

¹ф.ғ.к., профессор, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140002, Қазақстан Республикасы;

³аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹ergaliey1976@mail.ru; ²a_kuralai_m@mail.ru; ³samal17.12@mail.ru

**ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ АУДАРМАДАҒЫ КӨРІНІСІ
(ТУЫСТЫҚ АТАУЛАР НЕГІЗІНДЕ)**

Мақалада F. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романындағы туыстық атаулардың аударылу жайы талдауға түскен. Олар, негізінен, аударудың бес жолының – транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық аударма, үйлесім, перифразалық аударма, калькалау – қайсысымен тәржімаланғаны тілдік деректермен дәйектеле отыра сипатталған.

Кілтті сөздер: аударма, этнографизм, транскрипция, транслитерация, гипо-гиперонимия, үйлесім, перифраза, калька.

КІРІСПЕ

Аударма қандай да бір елдің салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпынан, тарихы мен тұрмыс-тіршілігінен, экономикалық, саяси, мәдени т.б. өмірінен мағлұмат беріп қана қоймай, оларды бір-бірімен байланыстырады, тілаларлық және мәдениетаралық қарым-қатынасқа түсіреді. Алайда аудару барысында көптеген қиындықтар туындайтыны белгілі. Олар әр елдің өзіндік тілдік және рухани ерекшеліктеріне байланысты болса керек. Бұл осы бағытта ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізіп, дербес ғылым саласы ретінде қалыптасуына негіз болды.

Аударма мәселесінің орыс және қазақ тіл білімінде зерделеніп, теориялық негізінің қаланып-дамуына өзіндік үлес қосқандарға А. С. Бархударов, В. Н. Комиссаров, Р. К. Миньяр-Белоручев, Л. Л. Нелюбин, М. П. Алексеев, А. В. Федоров, Г. Гачециладзе, И. А. Кашкин, О. Кундзич, А. В. Кунин, Ю. Д. Левин, П. М. Топер, Я. И. Рецкер, В. М. Россельс, В. Е. Шор, Г. Т. Хухуни, В. Н. Крупнов, А. Л. Пумпянский, А. Д. Швейцер т.б. сынды ресейлік тілтанушыларды, С. Талжанов, Ә. Сатыбалдиев, Ә. Ипмағамбетов, Қ. Қанафиева, А. Жовтис, Е. Ғабдиров, Ш. Сарыбаев,

С. Нұрышев т.б. қазақстандық зерттеушілерді жатқызамыз. Ғалымдар аудармаға анықтама беріп, аудару барысында ұшырасатын қиындықтарды саралаған, қалыптасып даму тарихын сипаттаған, аудару жолдарын қарастырған. Ж. Абдуллаева [1], Л. К. Латышев [2], С. И. Влахов пен С. П. Флорин [3], Г. Д. Томахин [4], В. С. Виноградов [5], Н. М. Боргуль мен Т. В. Михайловалардың [6] еңбектерінде аударудың бірнеше жолы көрсетіледі.

В. С. Виноградовтың «Аударматануға кіріспе (жалпы және лексикалық мәселелері)» зерттемесінде аударудың бес жолы талданады: транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимиялық аударма, үйлесім, перифразалық (сипаттау, дескриптивтік, экспликативтік) аударма, калькалау [5].

а) *Транскрипция (транслитерация)*. Мәтінде транскрипцияланған немесе транслитерацияланған сөздер кездескенде, негізінен, оларға сілтеме жасалады немесе аударылған мәтінге түсіндірме енгізіледі.

б) *Гипо-гиперонимиялық аударма*. Бұл тәсілге тектік түсінікке сай келетін аударма тіліндегі сөз бен түрлік реалий сөздерді беретін түпнұсқа сөздің арасындағы эквиваленттік қатынастарды анықтау және, керісінше, тән болып табылады. Мысалы, *нопаль* (кактус түрі), *кебрачо* (ағаш түрі) не *грапа* (арақ түрі) сынды испан сөздеріне аудармада олардың тектік тілаларлық *кактус*, *ағаш*, *арақ* гиперонимдері сай келеді.

в) *Үйлесім*. Бұл жоғарыдағы аудару жолына жуықтау. Айырмашылығы – үйлесілген сөздер бағынған және бағынатын түсінік емес, тектік түсінік қатынасы бойынша бағындырылған түсінікті білдіретіндігінде. Мысалы, *бомбачтар* – шалбарлар, *мачете* – шапашот, *боличе* – кегли, *ранчо* – лашық. Тектік-түрлік сәйкестікке қарағанда мұндай тілаларлық сәйкестіктің (толық емес эквиваленттер) түсінік ұқсастығы жоғары болып келеді.

г) *Перифразалық (сипаттау, дескриптивтік, экспликативтік) аударма*. Бұл жағдайда сәйкестік түпнұсқа сөз (немесе фразеологизм) бен мағынасы түсіндірілетін сөз тіркесінің аударылымы арасында көрінеді. Мысалы, *альпаргат* – материялық аяқ-киім, *пучеро* – сиырдың етінен жасалған тағам, *сельве* – тропикалық ағаш. Перифраза негізінен транскрипциямен не транслитерациямен қатар қолданылады.

д) *Калькалау*. Көркем шығармада бұл тәсіл реалий сөздердің мағынасын, яғни жалпы қолданыстағы сөздердің белгілі бір ұлттық бірлігін беру үшін емес, аудармашы автормен бәсекелесе отыра түпнұсқадағы секілді окказионал сөздерді, яғни жеке авторлық жаңа сөздерді қайта жасауда қолданылады. Сондай-ақ калькалау мақал-мәтелдердің тек мағынасын ғана емес, сонымен қатар бейнелік-мазмұндық негізін сақтап аудару үшін де қолданады [5, 118–120 б.]. Ендеше, көркем шығармалардағы этнографизмдердің қандай жолмен аударылғандығын осы негізге салып қарастыруға болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ халқының тек тану дәстүрі бойынша әр азаматтың үш жұрты болады: өз жұрты, нағашы жұрты, қайын жұрты. Туыстық атаулар осы үш жұрттан басталып, жақындық, іліктік қатынас «ағайын», «туыс», «жекжат», «жұрағат», «нағашы-жиен» деп тарқатыла береді. Аталған туыстық қатынастарды білдіретін этнографизмдер Ғ. Мүсіреповтің «Оянған өлке» романын аударуда түрлі жолмен жүзеге асқан.

Нағашы жұртқа қатысты туыстық атаулар қатарына *нағашы, жиен, жиеншар, дегеншар, бөле* т.б. жатқызуға болады. Нағашы – шеше жағынан туысқан адамдар. Балаға ананың төркін жұрты нағашы деп аталады. Ол – «сыншыл» келетін үш жұрттың ішіндегі ең сыйлысы. Нағашылар жиендерін әрқашан еркелетіп, сұрағанын беріп отырған. Сондықтан болса керек, дәстүрлі қазақ қоғамында «нағашы жұрт жиеніне қырық серкеш немесе қырық шұбар тай» атау жоралғысы туған. Халық ішінде «Балалығың ұстаса – нағашыңа бар, жігіттің ұстаса – қайыңа бар» деген қағида қалыптасқан.

Жиен – қыздан туған бала. Қазақ халқы: «Қыздан туғанның қиығы жоқ, яғни бөтендігі жоқ», – дейді. Нағашы мен жиен бірін-бірі ешқашан күндемейді, керісінше, олар бірін-бірі жақсы болса, мақтаныш тұтады. Шығармада осы этноатаулар, негізінен, транскрипция (транслитерация) және перифразалық аударылу жолымен берілген. Мысалы, – *Шіркін, құдай осы кең дүниені жаратқанда Алтай-Қарлықтан бір кісіні шақырмады ма екен сол съезге?.. Екі нағашыма* екі Ұлытау, екі Балқаш, екі Нұра, екі Майқұдық жасап берсе ғой, жылыдағы жанжалдың бірін көрмейміз... – деп, ерке жиен *Сейіт Байжанға* қарады [7, 20 б.].

– *Проглядел аллах, кода творил этот просторный мир, – повернулся к Байжану юный Сеит. – Не позвал на свет ни одного представителя из рода Алтай-Карпык. Создай он для каждого из обоих моих нагашы две Улытау, два Балхаша, две Нуры и два Майкудука, не было бы этих скандалов каждый год* [8, 28 с.].

Келесі мысалда «нағашы» сөзінің тұлғасы өзгертіліп «нагашы» деп аударылған: – *Әлде қожаның балдызына қызығып, есің шығып жүр ме? – деді Айғанша. Сейіт бұған да үндей алмады.*

– *Нагашыңмен* бажалас та болғың келетін шығар?.. – деді Айғанша. *Ерке де еркін сөйлеп үйренген әйел байының сыры ашылып жатқанына қараған жоқ. Сейітке қожаның балдызын алып беріп, қожамең бұрынғыдан гөрі де жақындасып кеткелі жүрген байының ыңғайын жақтырмай, Айғанша аузына ие бола алмай қалды* [7, 367 б.].

Поблел Сеит, сделался точно мертвец. А сказать – ничего не сказал.

– *А может, тебе балдыз ходжи больше по душе? – посмотрел на Сеита с подозрением. – Ну да, наверно, как твой нагашы, тоже метишь в тот дом.*

Айғанша нечаянно выдала свою тайну. Игилик и правда хотел женить Сеита на свояченице – балдыз ходжи и стать совсем уже своим человеком в его доме. А ей и то было горько, что зимовки их с ходжой будут теперь рядом [8, 352–353 с.].

Аңғарғанымыздай, бірінші мысалда аудармашы «нағашы» этноатауын орыс тілінде транскрипция (транслитерация) және перифразалық аудару – реципиентке түсінікті болуы үшін осы беттің астында аталған сөздердің түсіндірмесін орналастыру – жолымен берген: «*нагашы – родственник по линии матери*» [8, 28 с.]. Сипаттау жолының қолданылуы сөздің мағынасын реципиентке түсінікті етіп беруді көздеуден туындаған. Екінші мысалда аталған реалийдің мағынасы бір рет түсіндірілгендіктен аудармашы оны келесіде тек транскрипция (транслитерация) жолымен беруді ұйғарған. Себебі оның мағынасы оқырманға түсінікті болады.

Келесі бір мысалда *нагашы* сөзі үйлесім жолымен тәржімаланған. Мысалы: *Кейбір үйдің балаларында әркімге тартып туатын бір әдет болады... Нагашысына да тартады, нагашысының ауылының кейбір жігіттеріне де тартады* [7, 271 б.].

Такова уж беда иных семей! Отцу хочется, чтоб сын получился похож на него, а он удаётся в мать или в ее родню. [8, 274 с.] Мұнда аудармашы «нағашы» сөзін орыс тілінде «анасы және оның туыстары» деп берген.

Қазақ халқының туыстық атауларын білдіретіндердің келесі қатарына *абысын, жеңге, келін* т.б. жатқызамыз. А. Қ. Тұрышевтың пікірінше, «*жеңге* сөзі *жең* және *-ге* қосымшасы арқылы жасалған [9, 42 б.].

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде: «*Жеңге – ағаның, жасы үлкен туыстардың әйелі (жасы кішілерге қатысты), – деген анықтама берілген* [10, 83 б.]. Жасы үлкендер үшін «*келін*», кішілер үшін «*жеңге*» деп аталатын бұл адамның ауыл, үй, тәлім-тәрбие үшін орны айрықша. Ол, әсіресе, өзінен кіші қайыңылары мен қайынсіңлілері үшін әзіл-қалжыңы араласа жүретін сүйкімді де сыйлы адам [11, 15 б.]. Дей тұрғанмен, қазақ халқының танымында жеңге жайлы екіұшты көзқарас ұшырасады. Кей аналар келіндеріне сенбегендіктен бойжеткен қыздарын олармен оңаша қалдырмаған не бірге ілестірген. Сондықтан да болса керек, «*қызды жеңге, жеңгені теңге бұзады*», «*аға алғанша, жеңге жегенше*» сынды түсінік қалыптасқан. Сондай-ақ «*Ағасы ақылдының ауылы азбайды, Жеңгесі шебердің жеңі тозбайды*» деп жеңгелердің еңбекқорлығы да баяндалады.

Шығармадағы «*жеңге*» этноатауының аудармасы транскрипция (транслитерация) жолымен жүзеге асқан: *Алласының осындай сыпаттарынан хабары болып көрмеген Жұбай жеңгей* құдық басында сол ұлығдұрдың өзін сілейте қарғап жүр... *Именер де, ығысар да емес. Даусы ащы да қатал, зілді де кекті шығады.*

– Қу құдай, шұнақ құдай, саңырау құдай, құрығыр құдай!.. [7, 262 б.]

Женгей Жубай не слыхала ни об одном из этих достоинств аллаха. Она стояла у колодца и на свой лад изо всех сил честила всемогущего, и не было заметно робости в ее голосе. Ругала, укоряла сердито и горько, громко кляла:

– О бесплодный бог! Глухой и слепой кудай! Проклятый, несправедливый аллах!.. [8, 266 с.].

Сонымен, шын қадірлейтін есті жеңгесіне жолығуға Игіліктің өзі келе жатыр [7, 32 б.].

И вот Игилик идет к своей умной жеңге, потому что действительно уважает ее [8, 39 с.].

Қазақ халқының іліктік, туыстық қатынасын білдіретін қатарға *ата, әже, әке, шеше, аға, іні, қарындас, сіңлі, бәйбіше, тоқал* т.б. жатады. Оларды бір сөзбен ағайын, туыс деп атайды. Ағайын – қиын-қыстауда, қайғы-қасіретте бір-біріне қолдау жасайтын, ауыртпалықты бірге көтеретін, жиын-тойды, қызық-қуанышты бірге ұйымдастыратын, атқаратын қан жағынан жақын туыстар, бір атадан өрбіген ұрпақ. Халық арасындағы «Ағайын тату болса, ат көп, Абысын тату болса, ас көп», «Ағайынға қарап бала өсер, Қарағайға қарап тал өсер», «Ағайынның қадірін жалалы болсаң білерсің, Ата-ананың қадірін балалы болсаң білерсің», «Бауыр шырын, бас тәтті, Ағайынмен ішкен ас тәтті» сынды мақал-мәтелдер ағайын бірлігін, тұтастығын, ынтымағын уағыздаудан туған. Ағайын-туыстар жеті атаға дейін қыз алысып, беріспеген. Бұл заңдылық бүгінгі таңға дейін қатаң сақталған.

Жазушы шығармасында кездесетін туыстық этноатауды білдіретіндердің бірі – бәйбіше. Бәйбіше сөзі екі түрлі ұғымда қолданылады: «1) көп әйелді адамның ең алғашқы үлкен жамағаты, зайыбы. 2) Жасы үлкен егде тартқан әйелдерге айтылатын құрмет, ізет сөз» [12, 184 б.]. Ол екі сөздің бірігуінен жасалған күрделі атау: бай – күйеу, бише – оның жұбайы. Туындыда «бәйбіше» сөзі транскрипция (транслитерация) және сипаттау жолымен аударылған. Мысалы, *Қаңтарулы аты қасында, қамшы мен шылбыр белінде, Көпей бәйбішенің қай жерден қапы кетерін аңдып, ақырып қалуға әзір отыр* [7, 6 б.].

Приказал тотчас же ставить белую юрту, теперь сидит наблюдает, готовый сорваться, накричать. Старшая жена, байбише Копей, двигается неторопливо, но повода для придирок не дает – с пятнадцати лет замужем, успела изучить характер Жумана [8, 14 с.].

Бәйбішенің қапысын таба алмай, ыза болып отырған Жұманның құлағына қатар қонып жатқан қас ауылдың қатты күлкілері естіледі [7, 7 б.].

Жуман сидит – злой на всех и на себя. Никак ему не удастся подловить байбише, сорвать гнев [8, 15 с.]. Орыс тілінде «бәйбіше» сөзінің аудармасы болмағандықтан, ол тәржімалаудың осы екі жолы арқылы берілген. Бұл оқырманға сөз семантикасын дұрыс әрі түсінікті жеткізуге септігін тигізгені анық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Екі елдің өзара байланысы қатысымдық тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар көркем шығармаларды аударып, сол халықтың тұрмыс-тіршілігімен танысу арқылы да жүзеге асады. Түпнұсқадағы ұлттық ерекшелікті жоғалтпай басқа тілге аудару және оқырманның түсініп, қабылдауынан шығу аудармашының тілдік шеберлігі мен елтанымдық білімі жоғары болуын талап етеді. Б. Т. Кульбаева: «Шетелдік» мәдениетпен (жат мәдени мәтінмен) байланысқа түскен реципиент оны интуитивті түрде өзінің мәдениет призмасы арқылы қабылдайды, нәтижесінде әртүрлі түсінбеушілік пайда болады ...», – деп, оқырман өзге елдің мәдениетін өз танымы тұрғысынан қабылдайтынын айтады [13, 3 б.]. Осыған орай реципиентке түсінікті болуы үшін туыстық этноатауларды аударғанда аудармашы көбіне-көп транскрипция (транслитерация) және перифразалық жолға жүгінген. Үйлестіре тәржімалау өте сирек ұшырасады, ал гипо-гиперонимиялық аударма мен калькалау мүлдем пайдаланылмаған.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Абдуллаева, Ж.** Көркем мәтіндегі ұлттық колоритті жеткізу мәселесі // «Ақиқат» журналы, 2012. – №12. – Б. 123–127.

2 **Латышев, Л. К.** Перевод: проблемы теории, практики и методики преподавания. – М. : Просвещение, 1988. – 198 с.

3 **Влахов, С., Флорин, С.** Непереводимое в переводе. – М. : Международные отношения, 1980. – 342 с.

4 **Томахин, Г. Д.** Реалии – американизмы. Пособие по страноведению: Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. – М. : Высш. шк., 1988. – 239 с.

5 **Виноградов, В. С.** Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы). – М. : Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

6 **Боргуль, Н. М., Михайлова, Т. В.** Особенности передачи национальных реалий казахского языка на английский язык // Вестник Кокшетауский государственного университета имени Ш. Уалиханова. Серия филологическая. – № 4. – Кокшетау, 2013. – С. 49–54.

7 **Мүсірепов, Г.** Бес томдық шығармалар жинағы. Том 3. – Алматы, 1974. – 483 б.

8 **Мусрепов, Г.** Пробужденный край. Книга первая. –Алма-Ата : «Жазушы», 1985. – 445 с.

9 **Тұрышев, А. Қ.** Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы заттық мәдениет лексикасы: монография. I том. – Павлодар : Кереку, 2008. – 273 б.

10 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 4-том. Ж-К (жаттанды – кесу). – Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1979. – 672 б.

11 Кенжеахметұлы, С. Туыстық атаулар сыры. – Алматы : Ана тілі баспасы, ЖШС, 2003. – 48 б.

12 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. 2-том. Б-Г. – Алматы : Қазақ ССР-інің «Ғылым» баспасы, 1976. – 695 б.

13 Кульбаева, Б. Т. Лакуна как фрагмент национальной картины мира: автореф. ... канд. филол. наук. – Кокшетау, 2010. – 24 с.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

К. С. Ергалиев¹, К. Агинбаева², С. Ж. Ергалиева³

Отражение этнографизмов в переводе (на основе родственных отношений)

^{1,2}Павлодарский государственный педагогический университет, г. Павлодар, 140002, Республика Казахстан;

³Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

K. S. Yergaliyev¹, K. Aginbaeva², S. Zh. Yergaliyeva³

Reflection of ethnographisms in translation (based on kinship)

^{1,2}Pavlodar State Pedagogical University, Pavlodar, 140002, Republic of Kazakhstan;

³S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье произведена попытка анализа способов перевода родственных отношений в романе Г. Мусрепова «Пробужденный край». Они описаны, в основном, при использовании пяти способов перевода – транскрипция (транслитерация), гипо-гиперонимический перевод, сингармонизм, перифразический перевод, калька – с обоснованием языковых данных переводимых слов.

The article attempts to analyze the ways of translating kindred relations in G. Musrepov's novel «Awakened Land». They are described mainly when using five translation methods – transcription (transliteration), hypo-hyperonymic translation, syngarmonism, peripheral translation, tracing – with language data justification of the translated words.

FTAMP 17.82.30

М. Т. Есмамова¹, Ж. Т. Қадыров², Г. С. Казыбаева³

¹ф.ғ.к., доцент, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

³магистрант, 2 курс, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Тіл және әдебиет институты, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы

С. МҰҚАНОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА КЕЗДЕСЕТІН БЕЙВЕРБАЛДЫ АМАЛДАРДЫҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Мақалада бейвербалды амалдардың көркем шығармаларда қолданылуы қарастырылады. (С. Мұқановтың «Адасқандар» романынан, «Балуан Шолақ» повесінен мысалдар келтірілген). Мақаланың мақсаты – тілсіз қарым-қатынас құралы – кинесикалық, просодикалық, такесикалық, проксемикалық бейвербалды амал-тәсілдер арқылы іс жүзіне асатын қарым-қатынас түрін талдау. Зерттеудің нәтижелері С. Мұқановтың шығармашылық мұрасына қатысты бейвербалды амалдарды зерттеу барысында пайдаланылуы мүмкін.

Кілтті сөздер: бейвербалды амалдар, кинесика, просодика, такесика, қарым-қатынас, ұлттық ерекшелік, семиотика.

КІРІСПЕ

Қарым-қатынас кезінде ауызша және жазбаша қолданыстармен бірге паратілдік құралдарды пайдаланудың маңызы өте зор. Сөйленістің вербалды тәсілдерімен бірге жүретін кинесикалық, проксемикалық, просодикалық амалдар, қимылдар лингвистикада бейвербалды қатынастың құрамында болатынын түсіндіреді. Паратілдік құралдар да дыбыстық сөздер сияқты өте тиімді және ыңғайлы болып есептеледі. Шынында да, адамдар бірін-бірі тіл арқылы ғана емес, қимылдар арқылы да түсінісе алады.

Адамдар арасындағы қарым-қатынаста хабар мен көңіл-күй, сезімнің және де айтылатын ойдың көбі бейвербалды амалдармен берілуі мүмкін. Бейвербалды амалдардың қажеттігіне қарамастан, қазіргі кезге дейін тіл білімі саласында осы мәселе төңірегінде қалыптасқан түрлі көзқарастар,

пікірлер көп емес, дегенмен де оны ары қарай зерттеуді талап ететін мәселелер баршылық.

Осы мәселе тұрғысында қарастырылған ғылыми хабарлардың басым көпшілігі теориялық анықтама, жүйелеулер түрінде болғанымен, тәжірибе жүзінде пайдалану дұрыс жолға қойылмады. Ғалымдардың біразын осы теориялық және тәжірибелік жағынан түрлі аспектіде қолданылатын кинемалардың мәселелері қызықтырды. Шет елге сапарға барған кезде, шет тілін үйрету тәжірибесінде, қарым-қатынаста бейвербалды амалдар үлкен маңызға ие болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XX ғасырдың орта шенінде жаңа ғылым салалары өмірге келіп, қанат жая бастады. Солардың бірі соңғы кезде дами бастаған қарым-қатынастағы бейвербалды амалдарды үйрететін және оны зерттейтін – паралингвистика ғылымы.

Тіл білімінде бейвербалды тілдің тоғыз түрі жиі аталады: Олар: 1. Кинесика (дене қозғалысы); 2. Вокалика (паралингвистика, дауыстың акустикалық ерекшеліктері); 3. Физикалық сипаттама (дененің формасы, оның өлшемі, шаштың түсі); 4. Хаптика (такесика, жанасу); Проксемика (қашықтыққа қарай орналасу немесе қашықтыққа коммуникативтік актіде мән берілуі); 6. Хрономика (уақыт); 7. Артефактілер (киімдер, әшекейлер, косметика) 8. Ольфактика (иістер); 9. Эстетика (музыка, түс); 10. Ритуалдық, мультипликациялық түр [1, 10 б.].

Сонымен бірге, бейвербалды амалдардың семиотикаға байланысты төмендегідей түрде жіктелуі орын алған. Ондай жіктеуге ғалым Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарының түсіндірме сөздігі» атты еңбегінде мынандай анықтамалар берілген:

Кинесика. Адамдардың эмоциялық рефлексдерін бейнелейтін дене мүшелерінің қимыл-әрекеті. Кинесикаға қимыл, ым-ишара, қозғалыс, кейіп, жүріс-тұрыс жатады. Коммуникологияның бұл бөлімі бейвербалды коммуникацияда әрқайсысы адамның дене мүшелері арқылы жасалатын белгілі бір мағынаға ие қимылдарды қарастырады және бейвербалды коммуникацияның бір түріне жатады, сондай-ақ, бейвербалды коммуникацияның технологиялары көп байқалатын бөлім болып табылады.

Осы бөлініс бойынша кинесиканың өзі іштей: ым («мимика»), ишарат («жест»), дене қалыбы («поза») деген түрлерге ажыратылады. Әр бөліністің ішінде дінге, ділге, табиғат пен қоршаған ортаға, күнделікті тұрмысқа, әртүрлі тіршілік жағдайына қарай қалыптасқан бейвербалды амалдар орналасады.

Қаламгердің «Адасқандар», «Балуан Шолақ» шығармаларын негізге ала отырып, бейвербалды амалдардың семиотикаға байланысты жіктелген

түрлеріне қарай бөліп қарастырдық. Талдау жұмысымыздың басты мақсаты, сөйлесу барысында ойдың тілмен қатар ым-ишарамен, қимыл қозғалыспен берілуін аталған шығармадан алынған мысалдар арқылы көрсету. С. Мұқановтың «Адасқандар» романындағы, «Балуан Шолақ» повесіндегі бейвербалды амалдарды қарастыру барысында олардың мәтіндегі қолданысына тоқталамыз.

Мысалы: 1. – *Мынау не қағаз? – деді Салқамбай оқып болғаннан кейін Мейізге бір, маған бір адырая қарап, үйде үшеуімізден басқа кісі жоқ* [2, 254 б.]. Көркем шығармадан келтірілген бұл мысалда бейвербалды амал түсінісбестік жағдай орнаған кездегі қатты ашуланған адамның көзқарасы ретінде жұмсалып тұр.

Ал, Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарының түсіндірме сөздігінде»: «*Адырая қарау*» бейвербалды амал – көзі шарасынан шыға, адамға ызамен тік қарау, жалт қарағаннан гөрі жанарын қарсыласының бетінде ұзағырақ ұстап тұру, тіктеу. Ежірейе қараған адамның қабағы ерсілеу түйіледі, қастары жоғары көтеріледі, маңдайы жиырылған кезде бірнеше сызық, қатпарлар пайда болады. Көздің қарашығы кішірейіп көрінеді, ал көз шарасы үлкейеді» деген сипаттама береді. Түсіндірме сөздікте жақтыртпау мағынасында жұмсалады.

2 *Өрік дауысты естігеннен кейін, түсінен кейін шошыған адамдай селт ете түсті де, көзін қатты қысып тұрып, қайтадан ашып, мұғалімге қарады: көз пернесі өткірленген екен «Енді қайтып жарық сәулені көрмеймін, көзім талғана қарайын» дегендей, көзі оттай жанып, кірпігін қақпастан мұғалімге тесірейіп қарады* [2, 259 б.]. Бұл келтірілген мысалда екі бейвербалды амал кездеседі: селт етті, тесірейіп қарау.

«*Селт етті*» бейвербалды амалы Б. Момынованың түсіндірме сөздігінде «*селкілдеу*» мағынасында берілген. Яғни, адам тұла бойымен селкілдеуі, дірілдеуі, қалшылдауы мүмкін. Қорыққан кезде, күлген кезде адамның өне бойы селкілдейді деп анықтама берілген. «*Тесірейіп қарау*» бейвербалды амалы бір адамға көз алмай тұрып қарап қалу және кейде айтып тұрған сөзін тоқтатып қарау. Мұндайда адам өзі таңдап алған нысанына көз жанары өткірленіп қарайды деген анықтама жоғары аталған ғалымның түсіндірме сөздігінде берілген. Талданған бейвербалды амалдар көркем шығармада да сол мағынасында қолданған.

3 *Паң Нұрмағамбет балуан Нұрмағамбетті қарсы алдына шақырып алды да : – Жай қолыңды! – деді. Нұрмағамбет екі қолын көтеріп, алақанын жайды* [3, 43 б.].

Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарының түсіндірме сөздігінде»: «*алақанын жаю*» бейвербалды амалын «*қол жаю*» бейвербалды амалымен алмастыруға болады. «*Қол жаю*» – жайылған алақандарын алдында, кеуде

тұсында ұстау деген сипаттама берілген. Тілек тілеу, Алладан жақсылық сұрау және мал сойылар алдында бата тілеу мағынасында жұмсалады. Ал, шығармадан келтірілген мысал бата алу мағынасында қолданған.

4 *Жұмарлақтап алған үш саусағымның басымен терезені тықылдатып-тықылдатып қалғанымда, бір көзі саудыр етіп жерге түсе қалды.*

– *Бұл кім еді, ойбай-ай! – деді бір абыржып, қысылып, зорға шыққан әйел дауысы* [2, 274 б.].

Бұл келтірілген мысалдан *бір көзі саудыр етіп жерге түсе қалды* бейвербалды амалын Б. Момынованың қазақша түсіндірме сөздігіндегі *көзін төмен салу* бейвербалды амалымен алмастыруға болады. «*Көзін төмен салу*» бейвербалды амалы көздің қарашығын төмен түсірген кезде басты алға қарай сәл иіп, я болмаса басты бір жағына қисайта ұстап тұру. Ешкімге де тіктеп қарамау, аяқ астына, төмен қарау. Сөзіндірін қарсы жаққа ашық көрсетпеу, жасырын ұстаудың амалы деген түсіндірме беріледі. Қаламгер бұл мысалда қорыққан төмен қарау мағынасында қолданған.

5 – *Бала бармайды. Барса, мен тоқтатпаймын, – деді, әкем, бұл кезде «бармаймын де» дегендей маған көзін едірейтіп, қабағын түйіп, басын шайқады* [2, 244 б.].

«*Көзін едірейту*» – «*көзі ажыраю*» бейвербалды амалымен алмастыруға болады. Адамның жан-сезімін шынайы жеткізетін дене мүшелерінің ішіндегі ең маңыздысы – көз. Көз арқылы адам ризашылығын, сүйінішін, бақытты-бақытсыз сәттерін, қайғы мен қуанышын, шаттығын жеткізеді. Көзі ажыраю – адамның біреуге қарағанда көз аңғарының кең ашылып, қарашығының кішірейіп, ағының үлкейіп кетуі деген түсініктеме беріледі. Ашу белгісі мағынасын білдіреді. Бұл мысалда да ашулану үстінде әкесінің орындаған ым-ишарат екенін байқадық. «*Қабағын тую*» – маңдай терісінің жиырылып, екі қастың маңдайдың ортасында түйісе жақындауы. Қабақ екі қастың ортасына қарай жиырылып, бір-біріне жақындайды, қас түйілген кезде екі қастың ортасында (қос) сызық пайда болады, ал қастың қанаты көтеріліңкіреп тұрады деп Б. Момынова қазақ ым-ишараттарының түсіндірме сөздігінде осындай түсініктеме берген. Бұл ым-ишарат бірнеше мағына береді. Соларға тоқталып кетсек, яғни ойлану, ашулану, жаратпау, жек көру, жаратпау, ұнатпау, келіспеу, қарсылық таныту, жоққа шығару, амалы жоқтық, шарасыздық күйінің көрінісін сипаттауда жұмсалатын ым-ишарат. Бұл берілген мысалдан әкесінің баласына *қарсылық таныту кезіндегі* орындалған ым-ишарат екенін байқаймыз.

«*Басын шайқау*» бейвербалды амалының түсініктемесі. Әлденеше рет басты оңға, солға жылдамдата бұру. Адамның қабағы түйіліп, көз жанары өткірленіп, еріндері қымқырыла түседі. Жақтыртпау, келіспеушілікті білдіру, қарсылық таныту жоққа шығару, тандану таң қалу, таң қалу әрі аяушылықты

білдіру, сенімсіздік білдіру, жаны ашу, аяу, мүсіркеу, келіспеу, мойындамау әрі жақтыртпау, өтіну, сұрау, жалыну, өкіну деген мағынаны білдіреді. Келтірілген бұл мысалда қаламгер кейіпкердің *келіспеу* мағынасындағы ым-ишаратты сипаттауда қолданған.

Просодика: интонация; діріл (тембр); дауыс екпіні мен қарқындылығы, дем алыс; жылау; күлу; қыстығу; сыбырлау т.б. амалдарды жатқызамыз. Коммуниканттардың дауыс екпінін, тонын, жиілігін, ырғағын байқау олардың ойы мен сезімдерінен хабардар болу үшін маңызды. Интонацияның, басқа да просодикалық амалдардың түрлі сезімді білдіруі, күнделікті тұрмыста та кездесе беретін түрлері болады.

Мысалы: 1 – *Мен не қылыптың? Жазғаным асырап адам қылғаным ба? – деді Шапылдақ шалпылдап* [2, 245 б.].

Бұл келтірілген мысалда бейвербалды амалдың просодика түрі қолданылған, яғни дауыс екпіні мен қарқындылығы жоғары темпте айтылған. Ал, Б. Момынованың «Қазақ ым-ишараттарының түсіндірме сөздігінде»: «*шалпылдап*» бейвербалды амалын «*шаңқ ету*» бейвербалды амалымен алмастыруға болады.

Түсіндірме сөздікте жақтыртпау, тыйым салу мағынасын береді. Шаңқ ету, шәңк ету немесе шәңкілдеу, барқ ету пейоративті дауыс түрлеріне жатады. Дауыстың оқыстан әрі тым қатты шығуы. Ал, келтірілген мысалдағы бейвербалды амал кейіпкердің ашу үстіндегі дауыс тембрін сипаттау мақсатында қолданған.

2 – *Сол Өрікпен мұғалім көңілде болды, – деді Мүсәпір күлімсіреп* [2, 247 б.]. «*Күлімсіреп*» езу тарту үшін де, жымуы үшін де, күлімсіреу үшін де адам езуін қозғалтуы, қимылға келтірілуі тиіс. Адамға біреуге ұнау мақсатында, ұнатқанда, өзгемен сезімін бөліскенде, қуанышты сездіру кезінде осы ым-ишаратты қолданады. Бұл шығармадан алынған «*күлімсіреу*» бейвербалды амалы қаламгер біреуге сезімін бөліскендегі адамның қимылын көрсеткен.

3 *Иман айтты? Ішінен зарлап жылады ма, – онысын өзі біледі, Өріктің көзі жұмылғаннан кейін мұғалім аузы бірдеме деп күбірледі. Бірақ күннің көзінің жоғары жиегі айнадай ашық көктің етегінен жасырынып, жер астына жоқ болуға пышақ сыртындай ғана қалыңдығы қалған кезде, иегі дірілдеп, ерні қыбырлап, жан тәсілім қылуға ықшына бастаған Өрікке шыдай алмай, орамалымен бетін басып, өкіріп жата кетті* [2, 250 б.].

Көркем шығармадан келтірілген мысалдан просодиканың төрт түрін талдау жасалды: «*күбірлеу*», «*иегі дірілдеу*», «*ерні қыбырлату*», «*өкіру*». Енді осы просодиканың түрлеріне жеке тоқтала кетсек: «*Күбірлеу*» – дыбыс түрі. Адамның даусын өте ақырын шығаруы. Маңайындағылардың бірі естігенмен, бірі естімеуі мүмкін. Қорқынышты бастан кешіру мағынасында жұмсалады.

«*Iegi dīrlēdeu*» – Ішкі сезім әсерінен иекке ұсақ дірілдің жүгіруі. Көңілі босау, мою мағынасында қолданады. Қаламгер шығармасында өлім үстінде жатқан Өріктің мою кезіндегі іс-әрекетін сипаттайды.

Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарының түсіндірме сөздігінде»: «*ерні қыбырлап*» бейвербалды амалын «*ернін жыбырлату*» бейвербалды амалымен алмастыруға болады.

«*Ернін жыбырлату*» – көңілсіз күйде еріндерін болар болмас қозғап, амандасу ишаратын жасау деген сипаттама берілген. Көңілі қалған немесе амалсыздықтың күйін кешу мағынасында жұмсалады. Қаламгер бұл бейвербалды амал арқылы кейіпкердің амалсыздықтың күйін кешіп отырғанын сомдайды.

«*Өкіру*» қатты дауыс шығарып, ішін тарта айқайлап жылау. Амалсыздық, дәрменсіздік, амалы таусылу, күйікті көтере алмау деген мағынада жұмсалады. Бұл бейвербалды амал көркем шығармада да кейіпкердің амалсыздығын, дәрменсіздігін, амалы таусылғанын, күйікті көтере алмағандығын суреттеу мағынасында жұмсалған.

4 – *Мұғалімнің жазған хаттары Өріктің сандығында қалды-ау, артынан оларды кім алды екен? – дедім Мүсәпірді бөліп, орысша айтқанда, оқиганы переживать етіп. – Ол қағаздар былай болды, – деді Мүсәпір күрсініп. – Үшін1 берген күні кешке Меруерт Өріктің сыртын оюлаған қол сандығын ақтарып ашып: «Қайда кеттің құлыным?» деп жылап отыр екен* [3, 250 б.].

«*Жылау*» – семантикасы стереотиптен бейвербалды амал. Көзден жас тамшыларының шығуы мен жас шыққан кезде үннің араласуы арқылы орындалады. Үн әртүрлі болып шығады. Қатты дауыс шығарып жылаған кездегі үндер бөлек-бөлек. Оның үстінде реніш пен көңілсіз жайттар кезінде бұл бейвербалды амалдар көп орындалады. Сондықтан жылау дегенде адам жадына бірден қайғылы, ренішті жағдай оралады. Бірақ коммуникация кезінде жылау тек қайғылы жайтты емес, қуанышты да білдіреді. Білдіретін мағынасы: тәубаға келу, шүкіршілік ету, қатты қуану, қуанышқа кенелу, әйелдер шер таркатқысы келсе, қатты ренжісе, қатты қуанса, қатты қорықса, қатты жәбірленсе, көз жастарына ерік береді, жылап алады. Қаламгер кейіпкердің болған қайғылы оқиғаны кейіпкердің өкінуін сипаттау қолданған.

«*Күрсіну*» – проксодикалық амал. Демді мұрын арқылы терең алып, мұрын арқылы қайтадан шығару, асықпай шығару. Шарасыздықтың жеткізілуі, сүйсіну, таңдану, амалы таусылғандықтан, шарасыздықтың белгісі, күйіну, ренжу, шарасыз, амалсыз күй, көңілдің қалуы және күдікті, күйінуді күрсінуден жеткізу, қапалану, уайымға салыну, қайғыға берілу, мұңға бату, қынжылыс, қамығу, күйзелісті күрсіну арқылы шығару, ойдың

астарлы екенін білдіріп алу, тығырыққа тірелу, қандай да бір ауыр сезімнен, еңсесін басқан зілбатпан ойдан, арқалаған сезім жүгінен жеңілдегенін де адам күрсіну (терең тыныстау) арқылы жеткізеді, өкінішпен пен күйеніштің араласуы, өкініш мағынасында жұмсалатын ым-ишарат. Бұл берілген мысалда кейіпкердің күйінуді күрсінуден жеткізуді сипаттап тұр.

Проксемика: Таңбалар жасалуына қарай әртүрлі болып келеді. Бейварбалды құралдардың бір тобы оптикалық таңбаларға жатады. Олардың ішіне «проксемика» (латынның «жақындап келемін», «жақындадым» деген мағынаны білдіретін «proximo» сөзінен шыққан) іскерлік әңгіме кезінде арақашықтықтың қалай сақталатынын, оның қандай мән беретіндігін зерделейді.

Мысалы: 1 – *Жаза баспасам, Бүркіт бауыр сен шығарсың? – деді дудар шаиш маған бетпе-бет қарсы кеп* [2, 239 б.].

2 *Паң Нұрмағамбет балуан Нұрмағамбетті қарсы алдына шақырып алды да:*

– *Жай қолыңды! – деді* [3, 43 б.].

Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарын түсіндірме сөздігінде», Бетпе-бет қарсы кеп бейвербалды амалын «қарсы жүріп қасына бару», «қарама-қарсы алдына шақырып алу» нұсқасында алуға болады. Проксемикадағы өте жақын қашықтық, 1 метрге жетер-жетпес кеңістікті білдіреді. Коммуниканттардың жақын араласатынын білдіреді, жақындықты сездіртеді. Бұл бейвербалды амал шығармада да жақындап қасына барғанын суреттеуде қолданған.

3 – *Әйтсек, әйтеіік, деп Мүсәпір, мына Қыземшектің Қызбелдің салтанатты дөңімен шолып біраз қарап тұрып, «сұлу жер екен» деді де, менің қасыма отыра кетті* [2, 239 б.].

«*Отыра кету*» – адамның тұрған жерінде бір жамбасына қисайып, (әйелдердің), я тізерлеп ерлердің тез отыра кетуі деген сипаттама беріледі. Бір нәрсеге көзі жетіп, көңілі тыныш тапқандағы дене қалыбы сипатында қолданылады. Бұл жерде қаламгер кейіпкердің қасына жақындай отыра кетті деген мағынада жұмсалған.

4 *Қара маска күрескен адамның мойнын аңдып, алқымын қысқан қалтымен аралап шаоқасынан жығатынын Балұақ Шолақ мана байқаған. Сол тәсілін істегісі кеп, Қара маска ыңғайлана бергенде, жалт беріп бұрылған Балұан Шолақтың қусырған құшағы мойнына тұзақтай түсіп кеп кетті* [3, 46 б.].

«*Бұрылу*» – Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарын түсіндірме сөздігінде», бүкіл денесімен бұрылу (қасындағы кісіге) деген анықтама берілген. Құрмет көрсету белгісі, бұрылған кісінің ден қоятынын сездіреді. Ал, келтірілген мысалда кейіпкерлер арасындағы қимыл әрекетті сипаттап тұр.

5 Біз биені байлап, үйге қарай аяңдай бергенде, шашы дударланып, иығына плащын жамылып, талдырмаш тау бір жігіт біздікінен шығып, бізге қарсы аяңдады [2, 238 б.]. Бұл келтірілген мысалда бейвербалды амалдардың үйге қарай аяңдай бергенде, бізге қарсы аяңдады проксемика түрін кездестіреміз. Яғни, бұл мысалда коммуниканттардың бір-біріне деген жақындықты көреміз.

Такесика немесе жанасу арқадан қағу, қолынан сипау, итеріп жіберу, т.б. амалдардан көрінеді. Жанасудың мағыналық қырлары шексіз деуге болады. Өзге топтар құрамында жүруі, бірнеше параамалдар құрамында жүруі, қайталануы бұл топқа жататын бейвербалды амалдарға да тән.

Мысалы: *Мынау не қағаздары екен қалқамның? – деп маған беріп, өзі бір шүберекке тарағаннан түскен Өріктің шашын тауып алып, шашты бір бауырына басып, бір мұрнына иіскеп, бүйірін таянып ап айқайға басты* [2, 250 б.].

«Бүйірін таяну» екі қолды да шынтағынан бүгіп, алақандарын сыртқа қаратып, мықынға таянып, екі жаққа кезек теңселе түсіп отырған жоқтаушы әйелдер мұндайда дауыс сала жоқтау айтып отырады. Бейвербалды амалдың беретін мағынасы: қайғырудың белгісі, жоқтауды білдіреді. Бұл келтірілген мысалды қаламгер жоқтауды сипаттау мағынасында жұмсалған.

2 – *Өле алмай жүріп, саған қыз не керек, әкеңнің-ау... – деп Салқамбай томпақтай жұдырығын түйіп ап, жақтан салып кеп жіберді* [2, 254 б.]. «Жұдырығын түйю» түйілген жұдырығын қолын жоғары көтере түсіп, өзінен біраз жерде тұрған балаға көрсету көбінесе балалар тарапынан орындалатын ишарат. Берілетін мағынасы: күш көрсету, қыжылы барын білдіру, күш көрсету, қорқыту, ашуды білдіру. Қаламгер шығармасындағы ишарат кейіпкердің ашуын сипаттау мақсатында қолданған.

«Жақтан салып жіберу» Б. Момынованың «Қазақ ым ишараттарын түсіндірме сөздігінде» біреуді жақтан тартып жіберу нұсқасында көрсетілген. Коммуниканттардың бірінің екіншісінің бетінен алақанымен салып жіберуі, адапторлық бейвербалды амал деген сипаттама берілген. Қатты ашуланудың белгісі ретінде, жазалау мағынасында жұмсалады. Бұл келтірілген мысалда қаламгер қатты ашу үстіндегі адамның қолданған ым-ишаратын сипаттай кеткен.

3 *Молда маған бір кітап, бір тетрат, бір қарындаш берді. Сөйтті де, «Оңдап оқы, шырағым?» деп, жұп-жұмсақ қолымен маңдайымнан сипады* [2, 246 б.]. «Маңдайынан сипау» – адамның қасындағы адамның маңдайынан бастап, шүйдесіне қарай, я болмаса төбесінен маңдайына қарай әлденеше рет алақанымен сипай жүргізуі. Жақсы көру еркелету, сипау, аяу, мүсіркеу мағынасында қолданады. Қаламгер бұл «маңдайынан сипау» бейвербалды амалын аяу, мүсіркеу мағынасында жеткізген.

4 – *Сен шақырып келші шырағым, Жағалтай бие жинасын, үйдің құлындары әлі ағытылған жоқ білем! – деп Сауырбай ма, маған иегін көтергенде, мен есіктен шыға жүгіріп, мұғалімге бардым* [2, 248 б.].

«Иек көтеру» Иекті жоғары көтеру. Иек қаққан соң ұзамай иек төмен түсірілсе, иек көтеруден кейін сол күйінде біраз ұстап тұру. Дұрыс, рас, мақұлдау, қостау, келісім беру, өтіну, меңзеу, мегзеу мағынасында қолданылады. Ал, шығармада қаламгер өтіну мағынасында көрсеткен.

5 – *Оның күйеуі кім деп ойлайсың? – дедім Мүсәпірге. – Кім еді? – Мына менмін!... – деп Мүсәпірді қолтықтап келе жатқан оң қолымды қолтығынан суырып алып, өршелене-өршелене өз кеудемді өзім үш түйдім. Мүсәпір, мен қолымды жұлып ап, жұдырығымды түйе бастағанда, «мені қойып қалады екен» деген кісіше, көзі адырайып, шегіне беріп еді, артынан: – Сен болсаң... Қойынан төгілсе, қойшыға, – деп күлді* [2, 258–259 б.]. Қаламгердің шығармасынан алынған мысалдан бірнеше бейвербалды амал таптым. Такесикаға жататын бейвербалды амалдар: қолтықтау, кеуде түйю, жұдырық түйю. Жұдырық түйю бейвербалды амалы үстінде талданған мысалда мағынасы ашылып кетті.

«Қолтықтау» – қасындағы адамды қолтығынан алу, қолтықтау дегенді түсіндіреді. Келтірілген мысалда бейвербалды амал тура мағынасында жұмсалған.

«Кеудесін түйю» берілген бейвербалды амалын «кеуде қағу» ым-ишаратымен мағынасын ашуға болады.

«Кеуде қағу» дегеніміз адамның шынтағынан бүгілген қолының сұқ саусағымен немесе бас бармағымен, ортаңғы саусағымен я болмаса алақанымен өзін-өзі кеудесінен бірнеше рет ұрғылауы деген түсіндірмені береді. Ал мағынасына тоқталатын болсақ, өркөкіректену, өзін өзгелерден әлдеқайда артық санау деген мағынаны білдіреді. Ал, қаламгердің шығармасынан алынған мысалдан ашылану салдарынан болған ым – ишаратты сипаттап тұр.

Қатынас құралдары ерекше, әр алуан болып келеді. Дәстүрлік тұрғыдан оларды екіге бөліп қарастырады; 1) табиғи: дыбыстық сөйлеу, дауыс (үн), бейнелеуіш қимыл-қозғалыстар т.б.; 2) жасанды: хат, мөр, радио т.б. Табиғилық қатынас құралдары өз ішінде вербалды және бейвербалды болып екіге бөлінеді деген пікірді орыс ғалымы Г. А. Ковалев айтқан болатын.

Қарым-қатынастағы қимылдар көрінісі өз тұрғысынан ұлттық ерекшеліктермен қатар универсалды қасиеттерін білдіретіндері де бар. Кейбір қимылдардың қарым-қатынас кезінде жасалуы жағынан бірдей болғанымен, мағыналық тұрғысынан айырмашылығы да болады. Бейвербалды амалдардың универсалдық (эмбебаптық), ұлттық, мағыналық тұстары, ерекшеліктері мен ұқсастықтары қазіргі тіл білмінде тиісті дәрежеде зерттеліп, жан-жақты қарастырылды деп айта алмаймыз.

Адам қоғамындағы дыбыстық емес тілдің ерекше түріне деген қызығушылық семиотикалық бағдарда қарастырылатын кез келген таңбалар жүйесіндегі универсалды (эмбебаптық) заңдылықтар болып табылады. Нақ осы семиотикалық аспекті алдыңғы жылдардағы осы тектес жұмыстарда басым болған. Атап айтар болсақ, Р. Л. Бердвистелл паралингвистиканың бір бөлігі кинесиканы зерттеген. Э. Холл тілден зоосемиотика мен проксемиканы бөліп шығаруға тырысқан. Кейін оны Г. Себеон, Л. Вест және олармен бірге бір уақытта Америка саңырауларының тілін, америкалық таңбалық тілін зерттеген В. Стока түбегейлі талқылаған. Ал Дж. Трейгер сөйлеу тіліне жатпайтын дыбыстық амалдарды мейлінше толық талдап, паралингвистика терминін орнықтыра түскен.

Паралингвистика – бұл паратілдік жүйенің ерекше функционалды компоненті, яғни вербалды коммуникативтік жүйенің қызметін толықтыратын коммуникативтік астарлы жүйе.

Соңғы уақытта тіларалық және мәдениетаралық қатынастардың дамуына байланысты лингвистердің, әлеуметтік тіл білімі мамандарының және психологтардың назары әр түрлі мәдениет өкілдерінің қарым-қатынас үрдісін зерттеуге аударылған. Себебі, лингвомәдени қоғамдастықтардың ұлттық-мәдени ерекшеліктері тілдік және тілге жатпайтын деңгейдегі қарым – қатынастардың нәтижесіне әсер етеді.

Қазақ тіліндегі бейвербалды амалдарды А. Д. Сейсенова, Ж. Қ. Өмірәлиева, Б. Қ. Момынова, С. Б. Бейсембаева, Ж. Нұрсұлтанқызы әр түрлі қырынан зерттеген.

Бүкіл әлемде негізгі қарым-қатынастық қимылдар бір-бірінен ажыратылмайды. Адамдар қуанғанда – жымияды, күледі, қайғырғанда – қабақ шытады, ренжігенде – ашулана қарайды. Бұл келтірілген мысалдар күнделікті қарым-қатынаста кездесетін бейвербалды амалдардың универсалдылығын (эмбебаптығын) білдіреді.

Әлемдегі халықтардың салт-дәстүріне, таным-түсінігіне, наным-сеніміне байланысты бір ұлттың ым тілінің екінші бір ұлттың ым тілінен айырмашылығы болады. Бір ұлтта белгілі бір мазмұнға ие дене қимылы екінші ұлтта еш нәрсені білдірмеуі мүмкін. Мысалы, қазақ халқында кездесетін *иба қылу* (тізесін бүгу), *ат құйрығын кесу* (тарихи ым-ишара), *қолын теріс жайып қарғау* сынды қимылдар тек осы халықтың қарым – қатынасында ғана қолданылады. Бұл дегеніміз бейвербалды амалдардың ұлттық түрінің болатындығын білдіреді.

Әрбір адам өз ойын бейвербалды амалынсыз білдіре алуы мүмкін емес. Сөзінің маңыздылығын білдіру үшін және де басқа мақсаттарда да бейвербалды амалдарды қолданып отырады. Енді көркем шығармадағы бейвербалды амалдарды қолданылуына қарай қарастырып өтсек.

ҚОРЫТЫНДЫ

С. Мұқановтың «Адасқандар» романында, «Балуан Шолақ» повесінде бейвербалды амалдардың семиотикаға барлық түрі молынан кездесті. Тілсіз қарым-қатынас – кинесикалық, просодикалық, такесикалық, проксемикалық бейвербалды амал-тәсілдер арқылы іс жүзіне асатын қарым-қатынас түрі болып табылады. Жоғарыда келтірілген мысалдардан қазақ халқының салт-дәстүрі мен әдет-ғұрпы арқылы халық мінез-құлқын жақсы білетін тәжірибелі адамдар әр адамның жүріс-тұрысынан, іс-әрекетінен, қас-қабағынан оның көңіл-күйін айтпай-ақ сезіп-біліп отыратындығын байқаймыз.

Қазақ халқының тұрмысында біте қайнасып кеткен сан алуан бейвербалды амалдар ұлтымыздың салт-сана, тәлім-тәрбие, әдеп, үлгі-өнеге, тағылым және таным саласындағы ғасырлар бойы жинақталған, дәстүрге еніп, қалыптасқан бай қазыналарының бір тармағы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Момынова, Б.** Қазақ ым-ишараттарының түсіндірме сөздігі. – Алматы : А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, 2017. – 288 б.
- 2 **Мұқанов, С.** Адасқандар: Роман. – Алматы : Раритет, 2006. – 288 б.
- 3 **Мұқанов, С.** Балуан Шолақ. – Алматы : Жазушы, 2003. – 216 б.
- 4 **Ешимов, М. П.** Қазақ ым-ишараттары. Лингвомәдениеттану сөздігі: Оқу құралы. – Алматы : Қазақ университеті, 2007. – 104 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

М. Т. Есматова¹, Ж. Т. Қадыров², Г. С. Казыбаева³

Использование невербальных приемов в произведениях С. Муканова

^{1,2,3}Институт языка и литературы,

Северо-Казахстанский государственный университет

имени М. Козыбаева,

г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

M. T. Esmatova¹, Zh. T. Kadyrov², G. S. Kazybaeva³

The use of non-verbal techniques in the works of S. Mukanov

^{1,2,3}Institute of Language and Literature,

M. Kozybayev North-Kazakhstan State University,

Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье рассматривается использование невербальных приемов в художественных произведениях. (С. (Приводятся примеры из романа «заблудившиеся» Муканова, повести «Балуан Шолак»). Цель статьи – проанализировать формы общения, которые в практике превышают средства общения – кинесический, просодический, такесический, проксемический невербальный подход. Результаты исследования могут быть использованы в ходе исследования невербальных подходов к творческому наследию С. Муканова.

The article deals with the use of nonverbal techniques in works of art. (S. (examples from the novel «Lost» Mukanov, the novel «Baluan Sholak»). The purpose of the article is to analyze the forms of communication, which in practice exceed the means of communication – kinesic, prosodic, takesic, proxemic nonverbal approach. The results of the study of S. can be used in the study of non-verbal approaches to the creative heritage of Mukanov.

ГРНТИ 16.31.02

Б. С. Жумагулова¹, Р. А. Нургазина²

¹д.ф.н., доцент, Институт филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан;

²бакалавр, Институт филологии и полиязычного образования, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

e-mail: ¹bakitgul@inbox.ru; ²nurgazyna@mail.ru

ДИСКУРСИВНОЕ ПРОСТРАНСТВО РЕЧЕВОГО ЖАНРА ТОСТ

Речевой жанр тост является одним из важных компонентов застольной коммуникации наряду с застольной беседой и застольной песней. Изучение речевого жанра тост сквозь призму теории дискурса позволяет выявить ключевые компоненты, лежащие в основе реализации данного речевого события. Поэтому в данной статье речевой жанр тост исследуется как дискурсивная практика. Выявлена сложная структура дискурсивного пространства речевого жанра тост, которая состоит из 4 уровней: первый уровень базируется на субъект-субъектных отношениях, второй на социальном статусе субъекта, третий на когнитивном и интеллектуальном аспекте, четвертый на конвенциональных (этикетный) отношениях и событийно-ситуативных обстоятельствах. Феномен речевого жанра тост заключается в том, что данной формой речевого общения человек овладевает в сознательном возрасте, что отличает его от таких этикетных речевых жанров, как приветствие, благодарность, поздравление, прощание и др., которыми оперируют дети.

Ключевые слова: речевой жанр, тост, модель речевого жанра, дискурс.

ВВЕДЕНИЕ

В современных лексикографических источниках, научных работах даются многочисленные дефиниции понятия дискурс, что сопряжено с использованием данного термина как междисциплинарного.

В лингвистическом энциклопедическом словаре дискурс определяется как «связный текст в совокупности с экстралингвистическими,

социокультурными, психологическими и другими факторами; текст, взятый в событийном аспекте» [1, 136–137]. В данной работе мы, вслед за Н. Д. Арутюновой, придерживаемся данного определения термина дискурс.

Рассмотрим речевой жанр тост как дискурсивную практику. В работе О. С. Иссерс под дискурсивной практикой понимается «динамическая организация коммуникативных систем внутри социума, которая, с одной стороны, отражает характерные для данной социальной общности речевое поведение и мышление, а с другой – формирует новые формы коммуникации в данной социокультурной реальности». Автор выделяет следующие факторы: 1) динамичность; 2) социальная общность (адресант и адресат); 3) речевое поведение участников (речевое взаимодействие, проявляющееся в коммуникативных стратегиях и тактиках); 4) новые формы коммуникации [2, 58].

К. Ф. Седов при анализе жанров бытового общения выделяет стратегию речевого поведения, в рамках которой все жанры повседневного общения распределяются на верх и низ всего пространства разговорной речи. Автор пишет: «Жанры «верхнего уровня» предлагают специальные риторические умения... (к ним следует отнести тост, комплимент, светскую беседу, анекдот, флирт и т.п.) «Нижний уровень» живого организма бытового общения составляют жанры, которым специально языковая личность не обучается (сплетничание, разговор по душам, ссора и т.п.); они бессознательно, помимо воли впитываются представителем конкретного этноса подобно фактам родного языка» [3, 15].

В социолингвистическом понимании жанр рассматривается в его отношении к речевому событию, как форма речи, являющаяся частью того или иного события. Причем внимание акцентируется на том, что один и тот же жанр потенциально может входить в разные события. При этом чаще всего приходится иметь дело со сложными речевыми событиями, которые, по мнению В. Е. Гольдина, отличаются от простых по следующим параметрам: маркированные как явления общественного характера, обычно планируемые, контр олируемые, специально организуемые, назначаемые на определенное время. «Строение таких событий имеет общественно закреплённый, институциональный, даже в значительной мере ритуализированный характер (часть из них – вообще ритуалы), имя (имя события) вполне определяет ролевой состав, отношения и поведение участников сложного речевого события [4].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В результате систематизации иллюстративного материала, взятого из Национального корпуса русского языка, представим уровневое строение дискурсивного пространства речевого жанра тост. В качестве

образца используем структуру полемиического дискурса, разработанную Б. С. Жумагуловой [5, 143–145]. Отметим, что в первый уровень вынесены базовые признаки, поэтому данный уровень будем считать ядерным.

Первый уровень дискурсивного пространства первичного речевого жанра тост составляют адресант и адресат, так как «структура дискурса предполагает наличие двух коренным образом противопоставленных ролей – говорящего и адресата» [6].

1) Адресант, обладающий коммуникативными умениями свободно продуцировать монологическую речь с использованием импровизации творческого характера, т.е. владеть всеми жанрами. Данный параметр представляется весьма важным, что сопряжено с таким актуальным для современности качеством человека, как креативность.

Единственный, кто заготовил комический тост (по-нашему «капустник»), был я.

[Александр Журбин. Как это делалось в Америке. Автобиографические заметки (1999)]

В данном примере человек заранее подготовился к мероприятию, продумал свою речь, включил в нее речевой жанр шутки. См. также следующие примеры:

– Тост у нас, разбойников, простой, – пошутил он.

[Лев Корнелов. Газета (2000)]

Растроганный, но не утративший чувства юмора юбиляр закончил вечер фразой, очень напоминающей тост: «Да здравствует всё то, благодаря чему мы, несмотря ни на что!»

[Владислав Быков, Ольга Деркач. Книга века (2000)]

В значение фразы субъекта каждый из присутствующих может вставить свои эпизоды из жизни, свой прошлый жизненный опыт.

Пряатель произнес длинный тост, вставляя английские словечки (он, оказывается, был и по этой части); Монахов от смущения заторопился выпить, поперхнулся; Светочка же ничего, не находила приятеля ужасным... [Андрей Битов. Вкус (1960–1999)]

Продолжительная речь хорошо воспринимается слушателями, если она соответствует речевому жанру тоста, в который субъект говорения включал иностранные слова, рассчитывая на знание аудитории английского языка.

Тост хирурга-патологоанатома: «Чтобы нам пришлось встречаться только за таким столом».

[Коллекция анекдотов: хирурги (1970–2000)]

Языковая игра заключается в обыгрывании слова стол посредством указательного местоимения таким: ср. праздничный/обеденный стол – резекторский стол в морге.

Когда Лопатин поднимается, чтобы провозгласить очередной тост, все собравшиеся поворачивают головы в его сторону, зал затихает.

[Андрей Троицкий. Удар из прошлого (2000)]

Тостующий является незаурядной личностью, речь которого можно привлекает к себе внимание своим разнообразием и широтой кругозора.

2) **Адресат**, в тосте называется тот, кому предназначен тост. Отметим, что в Национальном корпусе русского языка самое большое количество примеров приходится на данный компонент. Зачастую используется конструкция «за+В.п.», традиционная для тостов-здравицы. Мы приведем только некоторые примеры.

Подружились к дедушке и к бабушке все, кто прожил рядом с ними жизнь, тост учителя Кураса был, в сущности, за тех, кто прожил долгую и достойную жизнь.

[Анатолий Рыбаков. Тяжелый песок (1975–1977)]

Потом подумал тост за очередного родственника хозяина, строго отмечая степень родственной близости.

[Фазиль Искандер. Чик чтит обычаи (1967)]

Я предлагаю тост за полковника Кянукука, за его счастливое плавание.

[Василий Аксенов. Пора, мой друг, пора (1963)]

3) **Авторство**, в застольном этикете принято говорить тосты. Каждый субъект может использовать свои или чужие клише.

Хотя иногда люди произносят не свой собственный тост, а чей-то чужой.

[Борис Немцов. Провинциал в Москве (1999)]

Нередким является автоматизм: тост как готовое клише, которое используется постоянно.

Это был его привычный тост для разных банкетов.

[Нина Горланова. Коммуналии (1987–1999)]

Антонина вспомнила любимый тост покойного мужа:

– За успех безнадежного дела.

[Александр Савельев. Аркан для букмекера (2000)]

Помимо «любимого» использовались и другие речевые формулы, но эта фраза особенно знаменательна по своим смысловым характеристикам, когда сталкиваются полярные значения.

4) **Межсубъектный**, тост предназначен кому-нибудь. Данный признак является важным, так как речевой жанр тоста предполагает наличие слушателей (слушателя) и реализуется в диаде «говорящий – слушающий», это «субъект-субъектные» отношения.

В отличие от диалога в речевой ситуации застолье коммуникативный ход может не сразу передаваться тому, кому посвящена или обращена речь. Речевой жанр тост реализуется по определенным правилам.

Курортник пробормотал ответный тост, вежливо похвалил вино.

[Борис Хазанов. Корсар (2000)]

В данном случае субъект «курортник» вынужден сказать тост, так как этого требуют правила приличия.

Герман в ответ поднял тост за хозяев, за их гостеприимный дом.

[Андрей Ростовский. По законам волчьей стаи (2000)]

Гости ОЧЕНЬ внимательно выслушивали каждый тост и с гулом одобрения поднимали бокалы.

[Сергей Юрский. Вспышки. Заключительная глава книги // «Октябрь», 2001]

Я уже говорила тост, теперь твоя очередь.

[Екатерина Маркова. Каприз фаворита (1990–2000)]

Также в правилах есть понятие перехода коммуникативного акта другому говорящему – «очередь».

Так что тост, объединивший всех и вся, немного разрядил обстановку.

[Елизавета Козырева. Дамская охота (2001)].

Второй уровень включает **социальный статус**. В данный компонент включены предписанные и приобретенные статусы субъекта.

Предписанные (естественные) статусы (семейные, территориальные, национальные):

1) **Ролевой (хозяин/гость)**, тост может быть предоставлен как участнику застолья, который приглашен на мероприятие, так и пригласившему на свое застолье. Хлебосольность, гостеприимство, уважение к гостям является традиционным в русской культуре. В ответ и гость должен почитать хозяина дома, его семейный очаг.

– Я предлагаю, – сказал я, – первый тост за вас, за гостью.

[Афанасий Мамедов, Исаак Милькин. Самому себе (2003) // «Октябрь», 2002]

Предлагаю выпить за хозяина этого гостеприимного дома, смелого мужчину, – его вдруг растащило на ветвистый тост, как ему казалось, вполне в кавказском стиле, – который трижды смотрел в лицо смерти.

[Виктор Мясников. Водка (2000)]

– За этот очаг, – сказал он звонко, высоко подним рюмку, на его лице читалась простодушная радость оттого, что он вовремя и правильно, как положено, предложил заключительный тост.

[Гоар Маркосян-Каспер. Кариатиды // «Звезда», 2003]

2) **Возрастной**, участниками застолья, которым предоставляется тост, являются люди старше 18 лет. Люди, почтенного возраста, имеющие высокий социальный статус, имеют право на первый тост. Это дань уважения остальных участников застолья, которые учатся на примере этих людей, достигших больших высот на жизненном пути.

– У нас тут есть **писатель**, – сказал Т. Т. – **Знаменитый писатель**.

Он скажет тост.

Иуда Гросман поднялся, поглядел, щурясь, на хозяина, на гостей.

[Давид Маркиш. Статья Лютовым. Вольные фантазии из жизни писателя Исаака Бабеля // «Октябрь», 2001]

На банкете по поводу моего пятидесятилетия **директор института** поднял тост за меня с такими словами:

«Во всем мире не более пятидесяти человек, которые побывали на дне океана».

[Александр Городницкий. «И жить еще надежде» (2001)]

По традиции тост предоставляется уважаемым людям, достигшим определенных высот в социуме.

3) **Гендерный**, так как тост предоставляется как мужчинам, так и женщинам.

Мужчина:

Торжественный, в смокинге, когда все расселись, он вскочил и произнёс блистательный первый тост – красивый, длинный, качественный, с цитатами из Мандельштама и Маяковского.

[Сати Спивакова. Не всё (2002)]

Он встал не без труда, потому что был зажат между двумя дамами, постучал по графину и поднял стаканчик: – Разрешите, товарищи, предложить первый тост. Мы здесь собрались по приглашению нашего друга и именинника Алексея Фёдоровича Тысячного.

[И. Грекова. На испытаниях (1967)]

Если Витя произносит этот тост, стало быть, полностью готов.

[Алексей Моторов. Преступление доктора Паровозова (2013)]

Женщина:

Веру спас тост Наташи за здоровье хозяина дома.

[Александр Снегирев. Вера (2015)]

И тут же торопливо добавила: – Можно я тост скажу?

[Вацлав Михальский. Река времен. Ave Maria // Октябрь, 2010]

За что поднял свой мысленный тост Павел, Мария не знала, а сама она выпила за надежду... за ту надежду, что поселила в ее душе хозяйка гостиницы.

[Вацлав Михальский. Река времен. Ave Maria // Октябрь, 2010]

4) **Национальный**, в постсоветских странах при произнесении «долгого», «длинного» тоста за основу берется дискурсивная практика народов Кавказа, и эти тосты воспринимаются как «традиционные». В разных странах существуют свои традиции относительно тостов, в Китае, Японии участники застолья ограничиваются словом «кампай», являющегося сигналом к завершению речи говорящего тост.

Я уверен, что мы еще сядем все вместе за одним столом, поднимем бокалы красного вина, которое, как вы теперь знаете, полезней белого, и скажем традиционный **грузинский тост**.

[Аркадий Хайт. Монологи, миниатюры, воспоминания (1991–2000)]

Наверное, вашей Нине из Грузии не часто удастся соорудить такой длинный тост, несмотря на ее **национальную предрасположенность**.

[Екатерина Маркова. Каприз фаворита (1990–2000)]

– Если позволите, я хочу произнести один **кавказский тост**,

– с улыбкой сказал Феликс.

[Андрей Ростовский. Русский синдикат (2000)]

Наполнили рюмки вином и стали говорить длинные кучерявые тосты, мешая русские и грузинские слова. Сначала тост произнес хозяин. Потом ему отвечал солидный Юрий Александрович.

[Д. В. Бавильский. Чужое солнце (2012)]

– По **японской** традиции sake, в знак уважения, поднимают двумя руками произносят слово «кампай»

– это стандартный традиционный тост на все случаи жизни.

[Андрей Ростовский. По законам волчьей стаи (2000)]

Все повторили этот национальный тост и опустошили порцию горячего сакэ, которое приятно обожгло горло.

[Андрей Ростовский. Русский синдикат (2000)]

Расхожий армянский тост «Тсава танэм» – «Возьму твою боль» – стал для меня после общения с Фрунзиком осязаемым символом человечности, рожденным на его горькой и прекрасной земле.

[Алла Сурикова. Любовь со второго взгляда (2001)]

Хозяин засучил рукава фрака, чтоб ловчее было, налил и произнёс тост, – согласно западноевропейским народам

[Е. И. Замятин. Север (1918)]

Приобретенные статусы (профессиональный, экономический, культурный и др.)

1) **Профессия**. В некоторых профессиональных сообществах сложились свои традиции. Особенно четко эта тенденция проявляется в «мужских» профессиях, например, у военных.

Профессионально ориентированный компонент в ткани тоста.

Первый тост: «За спецназ и за нас!»

[Александр Чуйков. «Вымпел» вышел на публику. Одному из самых «крутых» подразделений спецназа – 20 лет (2001) // «Известия», 2001.08.21]

Корягин тоже поднялся, они молча, не чокаясь выпили: третий тост все бывшие афганцы пьют за тех, кто погиб на полях сражений.

[Виктор Доценко. Тридцатого уничтожить! (2000)]

Может для вас, сухопутных, такой тост годится, но у нас на море говорят: «Вильем в люк».

[Коллекция анекдотов: моряки (1970–2000)]

Самый короткий военный тост: «Дно! Раз!»

[Коллекция анекдотов: армия (1970–2000)]

– За профи – это я всегда готов, – сказал Никита и опрокинул водку в рот Тост и впрямь пришелся кстати. Каждый из приехавших полакомиться шашлыками, даже привезенная Венькой Мариночка, с полным правом могли именовать себя профессионалами.

[Елизавета Козырева. Дамская охота (2001)]

А в анналы местной политики вошел атаманский тост Виктора Степановича: «За Россию и Украину, за нас и вас, за нефть и газ».

[Янина Соколовская. «За нас и вас, за нефть и газ». Виктор Черномырдин стал казацким атаманом (2001) // «Известия», 2001.08.30]

Во всяком случае, когда с ремонтом избы и изгороди было покончено и во дворе расставили столы с угощением, чтобы отметить это событие, я нисколько не удивился, когда первый тост был поднят за меня как будущего воина, солдата-интернационалиста.

[Виктор Слипчук. Зинзивер (2001)]

Третий уровень составляют когнитивный и интеллектуальный уровни, включены следующие компоненты:

1) **Интенциональность.** Основной задачей речевого жанра тост является воздействие на слушающих.

Положительное воздействие и его результат:

Тост вызвал оживление и благожелательный смехок в зале.

[Валентин Бережков. Рядом со Сталиным (1971–1998)]

Но следующий тост вернул голову именинницы в королевское положение, и гривна опять вернулась на место, гордо засияв в кудрях всеми своими тремя слишком яркими камушками.

[Нина Горланова. Коммуналии (1987–1999)]

Я хотел сказать какой-то тост, чтобы сгладить конфликт.

[Шамиль Тарпищев. Самый долгий матч (1999)]

Негативное воздействие и его результат:

– Жирный, ты мне весь тост смял, – заныл Синяк.

[Сергей Каледин. Записки гробокопателя (1987–1999)]

И стоит бедняга с рюмкой, тост уже сбился, уже обсуждают колготки и шарфики, которые давали в «Пассаже».

[Дмитрий Каралис. Автопортрет (1999)]

2) **Оценочность.** Это интеллектуальный уровень.

Тост был, разумеется, покрыт «бурными, долго не смолкающими аплодисментами».

[Борис Ефимов. Десять десятилетий (2000)]

Так вот, мы все хотим через сорок лет присутствовать на партийном собрании, где бы обсуждалось твое аморальное поведение! Вот это, я понимаю, тост! Помню, однажды, когда было уже полночь и все темы для тостов давно исчерпаны, вдруг поднялся хозяин с бокалом и сказал:

[Аркадий Хайт. Монологи, миниатюры, воспоминания (1991–2000)]

Невнятно сказав какой-то тост, актер опрокинул содержимое бокала в себя.

[Андрей Ростовский. По законам волчьей стаи (2000)]

Итак, мой третий тост, Он снова будет прост:

Актеры, да здравствует Гога!

[Сергей Юрский. Четырнадцать глав о короле // «Октябрь», 2001]

Я редко ошибался в оценке интеллектуальных способностей человека после того, как он произнес тост.

[Борис Немцов. Провинциал в Москве (1999)]

Тост – это тест на остроумие. Или на слабоумие.

[Борис Немцов. Провинциал в Москве (1999)]

Приятен первый тост в твою честь – пусть скажут друзья, какой я певец и какой человек.

[Муслим Магомаев. Любовь моя – мелодия (1999)]

О «Таганке» произнес возвышенный тост, Любимова и нас назвал гениальными

[Вениамин Смехов. Театр моей памяти (2001)]

Под этот замечательный, поистине красивый тост и это искрящееся янтарное шампанское снова песня о любви и счастье в исполнении нашей любимой всеми именинницы!

[Валериан Скворцов. Каникулы вне закона (2001)]

Видимо, это был тост, и мы выпили.

[Валерий Попов. Очаровательное захоlustье (2001)]

Четвертый уровень составляют конвенциональный и событийно-ситуативный уровни.

1) Этикетный (по протоколу – есть определенные правила):

Первым произносит тост Президент Российской Федерации, затем – глава иностранного государства.

[Протокол (1999)]

На банкете, несмотря на высокую температуру (у меня иногда от нервов температура поднимается), я поднял тост, поскольку мне по протоколу полагалось что-то сказать.

[Шамиль Тарпищев. Самый долгий матч (1999)]

При произнесении тоста необходимо говорить стоя:

На левом конце стола, возле Семена Петровича, поднялся, желая произнести тост, высокий седой старик.

[Юрий Мамлеев. Конец света/Свадьба (1975–1999)]

– За этот тост не выпить вы не можете, тем более его надо пить стоя.

[Лев Дурнов. Жизнь врача. Записки обыкновенного человека (2001)]

Последовательность церемонии, сначала наполняются бокалы напитками:

Когда бокалы были наполнены, подполковник произнес тост.

[Лев Дворецкий. Шакалы (2000)]

Отари поцокал недовольно языком, стал настаивать, что первый тост пьется до дна. [Лев Дворецкий. Шакалы (2000)]

Вино налито. Хочу сказать тост. Итак!

[Анатолий Хруцкий. Окаянные дни Ивана Алексеевича // «Звезда», 2001]

В том или ином сообществе функционируют правила этого коллектива:

Оказывается, по давно заведенному порядку каждый должен был произнести тост. [Александр Яковлев. Омут памяти. Т.2 (2001)]

Одним из компонентов для реализации речевого жанра тост являются напитки, которые необходимо пополнять после каждого тоста.

Диапазон напитков велик, это могут быть как безалкогольные, так и алкогольные напитки.

*Налила себе и Тиме **воды** из графина, произнесла тост:*

– За то, чтобы твоя встреча с отцом состоялась!

[Лев Дворецкий. Шакалы (2000)]

Перед принятием пищи произносится тост:

*Что ж, приступим к трапезе. Но **сначала** – тост. За успех нового дела, за наше процветание!*

[Алексей Грачев. Ярый против видеопиратов (1999)].

Ну, вы уже, я смотрю, к горячему перешли? Рудик, позволишь сказать маленький тост?

– Давай, Андрей, – торопливо прожевав кусок лангета, сказал Мерингер, – только забудь себе и друзьям налить по штрафной за опоздание. [Алексей Грачев. Ярый против видеопиратов (1999)].

Выпить штрафной – это тоже одно из правил застолья. Штрафной назначается опоздавшим на мероприятие участникам застолья.

2) Событийно-ситуативный, так как реализуется в ситуации застолья, повод может быть любым.

И я хотел бы, чтоб первый тост по поводу нашего с Мариной новоселья, – сказали наши родственники, Андрей и его жена Анна.

[Алексей Грачев. Ярый против видеопиратов (1999)]

– Что ж вы так пьете-то, мужчины,

– подала голос молчаливая до этого Лиза. – Хоть бы тост кто сказал.

– Точно, давай тост, – сказал Ханин и снова икнул.

[Виктор Пелевин. Generation «П» (1999)]

Серьезность, с какой наливали, произносили тост, шутили и пели, обеспечивала уровень этой радости, ту ее высоту и совершенство, из-за которых и ради которых ее можно сделать смыслом жизни.

[Анатолий Найман. Любовный интерес (1998–1999)]

ВЫВОДЫ

В застольной коммуникации одним из важных элементов наряду с застольной беседой и застольной песней является тост. Тосты зачастую предназначены тому, кто организовал застолье. Для успешной коммуникации в рамках данного речевого жанра необходим единый для участников общения код – тот или иной язык. Немаловажен общий фонд знаний организации речевого жанра тост. Участники коммуникации выстраивают оптимальные социальные взаимоотношения – первыми говорят тост вышестоящие по социальной лестнице, самые старшие участники застолья. Тематика тостов зависит от повода застолья – дни рождения, свадьбы и др.

В статье представлена модель дискурсивного пространства речевого жанра тост.

Первый уровень составляют:

1) Адресант, 2) Адресат, 3) Авторство, 4) Межсубъектный.

Этот уровень включает субъекта и субъект-субъектные отношения. Речевой жанр тост реализуется в диаде «говорящий – слушающий» и не предполагает обмена репликами.

Второй уровень ориентирован на социальный статус субъекта.

К предписанным статусам отнесены компоненты:

1) Ролевой (хозяин/гость), 2) Возрастной, 3) Гендерный, 4) Национальный, к приобретенному статусу: 1) Профессия.

Третий уровень включает когнитивный и интеллектуальный уровни:

1) Интенциональность, 2) Оценочность.

Четвертый уровень содержит:

1) конвенциональный (этикетный) и 2) событийно-ситуативный уровни.

Так, речевой жанр тост реализуется по определенным правилам, имеет национальную специфику.

Таким образом, речевой жанр тост является интернациональным, имеет национально-культурную специфику, реализуется в рамках коммуникативной ситуации застолье, реализуется по исторически сложившимся правилам того или иного народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Аругюнова, Н. Д. Дискурс // ЛЭС. – М., 1990. – С. 136–137.

2 Иссерс, О. С. Дискурсивная практика : к определению понятия // Современная речевая коммуникация : новые дискурсивные практики / отв. ред. О. С. Иссерс. – Омск, 2011. – С. 37–61.

3 Седов, К. Ф. Анатомия жанров бытового общения// Вопросы стилистики, Вып. 27. – Саратов. – 1998. – С. 9–20.

4 Гольдин, В. Е. Имена речевых событий, поступков и жанры русской речи// Жанры речи, Вып.1, Саратов. – 1997. – С. 23–34.

5 Жумагулова, Б. С. Особенности полемического дискурса // Успехи современного естествознания. – 2013. – № 7. – С. 142–145.

6 Прокошенкова, Л. П., Гецкина, И. Б. Дискурсивный анализ и его роль в современной лингвистике // Вестник ЧГУ. – 2006. – № 4. [Электронный ресурс]. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/diskursivnyy-analiz-i-ego-rol-v-sovremennoy-lingvistike> (дата обращения: 20.06.2019).

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Б. С. Жумагулова¹, Р. А. Нургазина²

Тост жанрын дискурстық талдау

^{1,2}Филология және көптілді білім беру институты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

В. Zhumagulova¹, R. Nurgazina²

Discourse analysis of speech genre toast

^{1,2}Institute of Philology and Multilingual Education,
Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

Тост сөйлеу жанрына үстел басындағы коммуникацияның маңызды компоненттерінің бірі дастархандағы әңгімелесу мен ән айту. Тост сөйлеу жанры оқигасын жүзеге асыру негізінде маңызды компоненттерінің бірі болып табылады. Сондықтан бұл мақалада тост сөйлеу жанры дискурсивті тәжірибе ретінде зерттеледі. Сондықтан да бұл сөз жанры дискурсив кеңістігінің күрделі құрылымы болып табылады әрі 4 деңгейден тұрады. Бірінші деңгей субъект-субъект қатынастарына, екіншісі субъектінің әлеуметтік тұлғасына, үшіншісі когнитивтік және интеллектуалдық аспектіге, төртіншісі конвенциялық (этикеттік) қатынастарға және іс-әрекет жағдайларына негізделеді. Тост сөйлеу жанрының феномені тілдік қарым-қатынасты адамның саналы жаста меңгеруіне байланысты, оларға: сәлемдесу, алғыс айту, құттықтау, қоштасу және т.б. сияқты этикеттік сөйлеу жанрлары жатады.

The speech genre toast is one of the important components of a table communication along with table conversation and table song. The study of speech genre toast through the prism of the theory of discourse makes it possible to identify the key components underlying the realization of the speech event. Therefore, in this article, the speech genre toast is explored as a discursive practice. The complex structure of the discourse space of the speech genre toast, which consists of 4 levels, is revealed. The first level is based on subject-subject relations, the second on the social status of the subject, the third on the cognitive and intellectual aspect, the fourth on conventional (etiquette) relations and event-situational conditions. The phenomenon of speech genre toast is that the form of verbal communication person possessed in the age of reason, which distinguishes it from such etiquette of speech genres, as a greeting, gratitude, greeting, farewell, etc.

G. B. Zhumabekova¹, R. F. Zhussupova², A. Tolegen³

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Teacher Training Faculty of Foreign Languages, Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, 050022, Republic of Kazakhstan;

²Associate Professor, Department of Theory and Practice of Foreign Languages, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

³undergraduate student, Department of Theory and Practice of Foreign Languages, Faculty of Philology, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹zhuma_a@mail.ru; ²rozazhusupova@mail.ru; ³aizhuldyz87@gmail.com

SYNTACTIC ANTONYMIC FEATURES OF PROVERBS IN THE ENGLISH AND KAZAKH LANGUAGES

This article is devoted to the linguistic antonymic analysis of proverbs in Kazakh and English. 50 examples of counter-narrative features of Kazakh and English proverbs as a means of expressing the linguocultural lifestyle of these peoples are given. The results and examples of this article help to identify the slightest distinctive shades in the meaning of the English and Kazakh proverbs and determine their semantic features. The relevance of this work is bound to the growing interest to Oriental languages and intercultural communication, because proverbs contain specific knowledge about the people speaking the language, their culture, history.

Keywords: proverbs, counter-narrativeness, antonymy, linguistic analysis.

INTRODUCTION

In each language the perception of the world is cut through various linguistic facts. The linguistic world is in many ways similar to the logical image of the human mind. The similarity between phenomena affects the taking of conceptual categories. If the names of these types of expressions are the basis of the language, then the world of phenomena can be traced to the peculiarities of the nation. Linguistic sciences have many opinions about the relationship of national culture and language.

A syntactic feature of proverbs is largely determined by the pragmatic purpose of this kind of proverbs as folklore genre [1, 17].

The well-known ethno-linguist and scientist E. Zhanpeisov in his work «Ethno-cultural vocabulary of the Kazakh language» researched the epic of M. Auezov which is called «Abay's Way». Here he noted that the study of ethnography in terms of linguistic and folk life is a huge contribution to the popularization of cultural language [2, 41].

Linguistics is the result of nationality and knowledge of the language born with the goal of preserving, reviving, cognizing and presenting it to future generations, retained in historical memory and language for centuries, as a spiritual and cultural heritage.

Secondly, language in the broadest sense is aimed at explaining the conceptual system of culture which based on other cultures and explaining their position in the language. Scientists also have the task of identifying cognitive structures that are deeply rooted in symbols.

Thirdly, using cognitive methods scientists find out how cognitive mechanisms in the phraseology of any language are relative and comparable, reveal cultural expressions based on linguocultural analysis, analyze the image-oriented basis of emotional-semantic phraseological expressions, and determine the role of linguocultural competence in understanding the meaning of phraseology. The problem of the language realities is reflected to the language acquisition and cultural awareness.

To solve the above problems, the researchers focused on complex linguistic methods: linguistics, conceptual, etymological, cultural and linguistic reconstruction, experimental cognitive linguistics, and cognitive theory of phraseology.

MAIN PART

In this paper, we have analyzed 50 Kazakh and English proverbs, which are a reflection of the national characteristics of the perception of the world by these two cultures. All in all we describe antonymic equivalents of proverbs in Kazakh and English Languages.

In English there are also many nominal prepositional constructions, constructions there is/there are.

Two important features of proverbs influence the syntax of proverbial sentences as a folk genre. On the one hand, the proverb is an independent, complete text focused on a separate existence. Therefore, such text should have semantic and syntactic completeness. On the other hand, the proverb is designed for memorization and citation, so it should be concise, short. Based on these features, we can assume that the syntactic structure of the proverb should be complete and exhaustive, but at the same time not too common and complex [3, 3–7].

So, in the Kazakh proverbs, and in English it is possible to trace existence of simple contact repetition:

Дос жылатып айтады, дұшпан күлдіріп айтады.

Жаман сөз жылатады, жақсы сөз жұбатады.

Ең тәтті де тіл, ең ащы да тіл.

Адамның күні адаммен.

Scratch my back and I'll scratch yours.

Among the analyzed proverbs only in one English proverb was noticed the presence of polysyndeton:

Аштықта алтыннан жарты уыс жарма артық.

Love and business and family and religion and art and patriotism are nothing but shadows of words when a man's starving.

It should be noted that the opposite polysyndeton phenomenon much more common is asyndeton. The power of the expression of non-conjunctive is the deliberate rejection of conjunctions. Already the ancient researchers stressed that asyndeton «is sharp, has great power and is adapted to short». And, therefore, for the proverb, according to our definition, as a short saying, the lack of conjunction in the sentence is one of the best options for constructing a statement.

Ұрыстың мерейі – ерлік, Брыстың мерейі – бірлік.

Жақсы бала – сүйік, жаман бала – күйік.

Clear moon, frost soon.

Жел дауылды шақырады,

Бұлт жауынды шақырады

Rain before seven, fine before eleven.

Әр қиындықтың бір жақсылығы болады.

Men make houses, women make homes.

Әйел-үйде, еркек-түзде.

Man proposes, God disposes.

Адамның айтқаны емес, Алланың дегені болады.

Clear moon, frost soon.

Rain before seven, fine before eleven.

Men make houses, women make homes.

Man proposes, God disposes.

Such a well-known and widespread technique as inversion in English proverbs is extremely rare. From the proposed list, we can find only one example:

Ерте шықсаң, алдыңнан күн шығады,

Кеш шықсаң, алдыңнан түн шығады.

Сыйласу екі кісіге бірдей.

Ескі киімді баптағаның,

Жаңа киімді сақтағаның.

Тисе терекке, тимесе бұтаққа.

Бермегенді беріп ұялт.

Бұлыңғыр күннің артынан

Бұлтты түре күн шығар.

After rain comes fair weather.

As for the Kazakh Proverbs, among them this technique is more common. Kazakh proverbs are distinguished by their euphony and conciseness; therefore, we can assume that the inversion is used for better sound:

The analysis of Kazakh proverbs revealed one case of partial parallelism:

Көп жасаған білмейді,

Көп көрген біледі.

Жоқтық ұят емес,

Тоқтық мұрат емес.

Қарғаның бір көзі оқта, бір көзі боқта.

Бірлік бар жерде тірлік бар.

Жіптің ұзыны, сөздің қысқасы.

Also speaking about the syntactic structure of proverbs, it is worth noting the presence of elliptic sentences, where, basically, omitted unions and subject with predicate. For example:

Better a lean peace than a fat victory.

Жақсы даудан жаман бітім артық.

Better a live coward than a dead hero.

Алты қорқақтан бір батыр артық.

Love in a cottage.

Үйің жаман болса, күйің жаман.

Адам бір терінің ішінде – Толады да, солады да

Better a live coward than a dead hero.

Love in a cottage.

It is assumed that these proverbs are impersonal sentences in which the element (subject + predicate) of it is – omitted.

In the Kazakh language, too, there are proverbs, built on the type of elliptical sentences:

If you run after two hares, you will catch neither.

Екі қайықтың басың ұстаған, суға кетеді.

If you sing before breakfast, you will cry before night.

Қыстың қамың жаз ойла.

If you want a thing well done, do it yourself.

Егер істің жасалғанын көргің келсе, өзің істе.

Егілмеген ер жетім,

Елінен айырлығын жер жетім.

Тоқтатсаң жерге қалың қар, дей бер жақсы өнім бар.

In this proverb there is no conjunctive structure «if...so» in the main clause. These missing sentence parts can be easily restored without context. Meanwhile, the conjunctive construction «Егер...онда», «if...so» and their omissions are often used in proverbs of both Kazakh and English languages.

Егер ана тілің білмесең, онда сен ол ұлттың баласы емессің.

If you run after two hares, you will catch neither.

If you sing before breakfast, you will cry before night.

If you want a thing well done, do it yourself.

In the Kazakh language, conjunctions and connective words are often omitted in order to make the expression much shorter [4, 125–128].

In the Kazakh proverbs and expressions, the conjunction «ал» has frequent use.

If you cannot bite, never show your teeth.

Аяз би әліңді біл.

Lucky at cards, unlucky in love.

Құдай бірін берсе, бірін бермейді.

Жаман іс жылатады, ал жақсы іс жұбатады.

As well as the use of compound sentence members using a dash:

Халық – дана

Мектеп – кеме, білім – теңіз.

Баланың ұяты – әкеге,

Қыздың ұяты – шешеге.

Ер намыс – құлы.

Көз қорқақ – қол батыр.

Ұят – жаман ойдың жүгені.

Analysis of the sample of Kazakh and English proverbs showed that in both languages very high prevalence have subordinate clauses of the investigation. They describe the relationship between the condition specified in the subordinate clause and the consequence spelled out in the main clause [5, 18]. And this is quite obvious, because proverbs have always had some instructive connotation, warning of possible consequences.

Ең тәтті де тіл, ең ащы да тіл.

Жіптің ұзыны, сөздің қысқасы жақсы.

Күәлі істі күә табар,

Күәсіз істі күмән табар.

Ақылдыны аласым деме,

Ақылсыздыны жақыным деме.

Күштімен алысқан әлсіз өз қолын сындырады.

Дұшпанға тастай қатты бол,

Досыңа балдай тәтті бол.

If you cannot bite, never show your teeth.

Lucky at cards, unlucky in love.

There are subordinate definitive sentences, in some cases:

All are not saints that go to church.

Дін мұсылман болмаса, тіл мұсылман не пайда?

It is an ill bird that fouls its own nest.

Ақымақ бұзуға бар да, түзеуге жоқ.

The proverb widely uses the type of generalized personal sentences with imperative verb forms. The instructive nature of proverbs is quite clear:

Берген жомарт емес, алған жомарт.

Тек жүрсең – тоқ жүресің.

Ұзынсыз қысқа болмас, Үлгісіз ұста болмас.

Live and learn.

Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ.

Put your trust in God, and keep your powder dry.

Құдайға сенім артып, ұнтақты құрғақ ұстаңыз.

Do as I say. Not as I do.

Менің айтқанымды істе. Мен сияқты емес.

Also, the syntactic features of proverbs include contrasts within the subsystem of the Kazakh literary conjunction «бірақ» and the English conjunction «but».

Нан көбейер, бірақ азар беделі.

Fire and water are good servants, but bad masters.

Өрт және су – жақсы қызметшілер, бірақ жаман шеберлер.

Love and business and family and religion and art and patriotism are nothing but shadows of words when a man's starving.

Аштықта алтыннан жарты уыс жарма артық.

God gives food, but does not cook it.

Құдайға үмім етіңіз, бірақ өзіңізді алаңдамаңыз.

The mills of God grind slowly but they grind exceedingly small.

Құдайдың дүірмендері баяу жүреді, бірақ олар өте кішкентай ұнтайды.

We are masters of the unsaid words, but slaves of those we let slip out.

Біз-айтылмаған сөздердің шеберлеріміз, бірақ біз құлдырайтындардың құлдарымыз.

A man can die but once;

Ердің екі сөйлегені өлгені.

Fire and water are good servants, but bad masters.

Love and business and family and religion and art and patriotism are nothing but shadows of words when a man's starving.

God gives food, but does not cook it.

The mills of God grind slowly but they grind exceedingly small.

We are masters of the unsaid words, but slaves of those we let slip out.

A man can die but once.

So, from the above described examples of antonymic features of proverbs we can conclude that the English and Kazakh proverbs have their own distinctive features and peculiarities at the syntactic level.

In most cases, these features are the same for the proverbs of two languages we have taken into consideration.

CONCLUSION

A little less, namely 13 % is the use of amplifying particles and colloquial clichés in antonymic analysis.

Less often there were examples in which the negation was expressed by means of a specific intonation, replacement of the «sign» of the structure of the response replicas in dialogues and lexical way, that is, with the use of prefixes -un, -im, -in, -dis.

Analyzing the linguistic peculiarities of antonymic features of Kazakh proverbs we notice that the most productive way is using the specific endings and compose 30 %.

Suffixation is next often used case of forming negation – 28 %.

Hyphen as syntactical feature is 13 %.

Intensive verbs and amplifying particles are 12 % as rhythm.

The less productive way is repetition – 5 %.

In fact, the antonymic characteristic of proverbs of the Kazakh and English languages is the extreme point of reception of semantic development. Since there is a restructuring of the entire statement in order to preserve the unchanged plan of content.

The antonymic characterization is completely based on the formal-logical category of contradictor.

There are so many examples of using conjunctions as a contradictory aspect of opposite opinions and ideas in proverbs.

Antonymic characteristic is one of the most important types of linguistic analysis of proverbs of the both languages. The antonymic characterization is completely based on the formal-logical category of contradictor. Antonymic characteristic is one of the most important types of linguistic analysis of proverbs of the languages.

Additionally we define many similarities including a simple contact repetition, elliptical sentences, subordinate clauses, using dash and determine the use of asyndeton, the frequent occurrence of verbs in the imperative mood. They mostly relate to syntactic structures, ways of connecting sentences in the proverb, the connection of words and forms in phrases. Our study has undergone usage of conjunctions such an aspect as the connection of simple sentences in a complex.

Thus, we determine that syntactic antonymic features of English and Kazakh proverbs make both languages colorful and vivid.

REFERENCES

1 **Ренковская, Е. А.** Некоторые особенности синтаксической структуры русских пословиц // Материалы Международной конференции по компьютерной лингвистике и интеллектуальным технологиям «Диалог 2011», 2011. – С. 15–24.

2 **Zhanpeyisov, E. I.** Ethno-cultural vocabulary of the Kazakh language. Almaty, 1989. – 98 p.

3 **Вольская, Н. П.** Языковые маркеры традиционализма в русской и англоязычной культурах // Вестник ЦМО МГУ, Методика//Освоение семантического пространства, – № 3. – 2009. – С. 3–7.

4 **Джунусов, М. С.** О мере своеобразия национальных культур. – Астана, 2002. – № 5. – С. 125–128.

5 **Ivanova, E. V.** Theory and methodology of teaching foreign language : Basic course of lectures. Part II. – Ufa : Published in the BSPU, 2008. – 132 p.

Material received on 20.01.20.

Г. Б. Жумабекова¹, Р. Ф. Жусупова², А. Толеген³

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің синтаксистік антонимдік ерекшеліктері

¹Шет тілдер педагогикалық колледжі

Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдер университеті,
Алматы қ., 050022, Қазақстан Республикасы;

^{2,3}Филология факультеті,

Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. Б. Жумабекова¹, Р. Ф. Жусупова², А. Толеген³

Синтаксические антонимические особенности пословиц на английском и казахском языках

¹Педагогический колледж иностранных языков,
Казахский университет Международных отношений

и мировых языков имени Абылай хана,
г. Алматы, 050022, Республика Казахстан;

Бұл мақала қазақ және ағылшын тілдеріндегі мақал-мәтелдерді лингвистикалық антонимдік талдауға арналған. Осы халықтардың лингвомәдени өмір салтын білдіру құралы ретінде қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің қарама-қарсы ерекшеліктеріне 50 мысал келтірілген. Осы мақаланың нәтижелері мен мысалдары ағылшынша және қазақша мақал-мәтелдердің мағынасынан сәл ерекшеленетін реңктерді анықтауға және олардың семантикалық ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі. Бұл жұмыстың өзектілігі шығыс тілдеріне деген қызығушылықтың артуымен және мәдениетаралық коммуникациямен байланысты, өйткені мақал-мәтелдерде сол тілде сөйлейтін адамдар туралы, олардың мәдениеті, тарихы туралы нақты білім бар.

Данная статья посвящена лингвистическому антонимическому анализу пословиц на казахском и английском языках. Приведены 50 примеров контрадикторных особенностей казахских и английских пословиц как средств выражения лингвокультурного образа жизни данных народов. Результаты и примеры данной статьи помогают выявить малейшие различительные оттенки в значении английских и казахских пословиц и определить их семантические черты. Актуальность этой работы связана с растущим интересом к восточным языкам и межкультурному общению, потому что пословицы содержат конкретные знания о людях, говорящих на языке, их культуре, истории.

Н. Қ. Жүсіпов¹, Г. К. Шахажанова²

¹ф.ғ.д., профессор, «Қазақ филологиясы» кафедрасының меңгерушісі, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.м., докторант, «Қазақ филологиясы» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²sulnar79@mail.ru

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ С. ҚАСҚАБАСОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Мақалада қазақ фольклорану ғылымының зерттелуі, фольклор үлгілерінің жиналуы талданады. Бұл саладағы академик С. Қасқабасовтың зерттеулеріне айрықша назар аударылады. Ғалымның қазақ фольклоранудағы орны өзгеше «Қазақтың халық прозасы» еңбегінің маңызына айрықша тоқталады. Халық прозасын жанр ретінде анықтау мен жүйелеу, басты белгілерін көрсетудегі ғалым ойларының мәні талданады. Ғылыми айналымға түскен тұжырымдардың кейінгі зерттеу үшін, фольклорлық туындыларды жинау үшін әдіс-тәсілдерді, мақсат-міндеттерді анықтауда орны өзгеше болғандығы айшылады. Ғалымның архаикалық мифологиядағы кеңенді зерттеуі негізінде тұңғыш рет бүкіл фольклорлық прозаның жанрлық құрамы анықталды, жіктелуі айқындалғандығы, әр жанрдың диахрондық және синхрондық жақтарына типологиялық сипаттама бергендігіне көңіл аударылған. Бұл ұлттық фольклорлық прозаның үлкен эволюциялық даму жолынан өткендігінің және прозалық фольклордың жанрлық түрлерінің бір-бірімен тығыз байланысты екендігін анықтаған ғылыми тұжырымдарының мәні анықталады.

Кілтті сөздер: фольклор, проза, жанр, этнография.

КІРІСПЕ

Қазақ әдебиетінің ең бір сүбелі тұсы – фольклорлық шығармалары. Қазақ шаруашылығы мен тұрмысына, географиялық ортасына қарай рухани әлемін ауызша дамытты. Бұл салада әдеби туындылар ішінде алғашқы зерттеуге алынғаны да – қазақ фольклорану ғылымы болғаны заңдылық. Ұлттың фольклорында халықтың танымы мен түсінігі, өнері мен әдет-ғұрпы,

мәдениеті мен дәстүрі, шаруашылығы мен танымы – бүітіндей рухани әлемі сақталған. Сондықтан да ұлттық фольклор саласын зерттеу мен жинақтау 18–19-ғасырлардан басталды.

19-ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклортану ғылымы туралы С. А. Қасқабасов мынадай түйін жасайды: «Бұл кезеңде қазақ фольклористикасы ғылымның жеке саласы ретінде толық қалыптасып болды. Ол процесс сол кездегі қоғамның саяси – әлеуметтік, тарихи-мәдениеттік жағдайының ауқымында өтіп, ғылыми, әдеби дамумен бірге жүрді. Алғашқы он жылда (1850–1860), негізінен, қазақ фольклоры туралы тек дерек ғана жиналды... Тек 1860 жылдардан бастап қазақ ауыз әдебиеті кең түрде жинала бастаған... Қазақ фольклорын жинаумен қатар, зерттеу мақсаты 1880–1900 жылдар арасында мықтап қолға алынды» [1].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

19-ғасырдағы Ш. Уәлиханов, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин сияқты да фольклор үлгілерін жинаушылар алғашқылары ретінде халықтық әдебиеті шығармаларын жазып алу дәстүрін, әдістері мен тәсілдерін қалыптастырды.

Бұл жинау, оларды жариялау әдіс-тәсілдерін М. Ж. Көпейұлы, Ө. Дибасов, Ө. Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Әуезов, Х. Досмұхамедұлы сияқты ұлт тұлғалары жетілдіріп қана қоймай, бай мұраны кейінге жеткізудің үздік үлгісін көрсетті. Фольклор туындысы туралы өз тұжырымдары, ой-пікірлерімен бекітіп отыруы ғылымға зор үлес болып қосылды.

20-ғасырдың алғашқы жартысындағы Кеңес үкіметі кезінде фольклорлық туындылар мол жиналды. Бірақ жаңа жүйе жинау мен жариялаудың, зерттеудің шарттары мен талаптарын өзгертіп, саяси-идеологиялық сипат алды. Бұл саяси-идеологиялық сипат фольклор жанрлардың толық қамтылмауы, жарияланатын мәтіндердің редакциялануы, ғылыми зерттеулердің маркстік-лениндік методологияны, яғни тек қана таптық-партиялық әдісті қатаң сақтауын талап етуімен көрінді.

«XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қазақ фольклортану ғылымын қазақ әдебиеттану ғылымы тарихының бір саласы «Қазақ әдебиетінің тарихы» ішінде қарастырған алғашқы монографиялық еңбек «Қазақ әдебиетінің тарихы» деген атпен 1948 жылы басылым көрді [1]. Еңбекті жазуға белгілі ғалымдар М. Әуезов, Қ. Жұмалиев, Е. Смаилов, Ө. Марғұлан, Б. Кенжебаев, Ө. Қоңыратбаев, Б. Шалабаев, Ө. Мәметовалар ат салысты. Кітап іштей 9 бөлімге ажыратылып, негізінен, 1917 жылғы Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халық ауыз әдебиетінің жағдайы қамтылды. Кітапта қазақ фольклоры туралы ғылымның хал-жағдайы, тұрмыс-салт жырлары, ертегілер, батырлар жыры, ғашықтық жырлар, айтыс өлеңдері, шешендік сөздер, тарихи өлеңдер т.б.

тәрізді сол кездегі өз алдына жеке ажыратылған фольклорлық жанрлардың өзіндік ерекшеліктері т.с.с. әдебиеттану тұрғысынан талданған» [2, 3].

Қазақ фольклортану ғылымындағы академик С. Қасқабасовтың зерттеулерінің маңызы ерекше. Ғалым қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін типологиялық жүйелеуде жанрлық, тақырыптық-мазмұндық, тарихи сипаттарын негізге алады. Соның ішінде қазақ фольклорының ауызша прозасын әлемдік фольклормен салыстырмалы-типологиялық зерттеуінің орны ерекше болғаны анық.

«Қазақтың халық прозасы» деп аталатын бұл еңбек қара сөз түріндегі халық әдебиетін зерттеуге арналған. Қазақ филологиясында «халық прозасы» деген терминдік ұғым жоқ. Бұл заңды да. Өйткені «халық прозасы» деген ұғым әлемдік фольклортану ғылымының өзінде бертін (1950–1960 жылдардан бастап), яғни «Халық прозасын» зерттеушілердің халықаралық қоғамы құрылғаннан кейін қолданыла бастады. Дүние жүзі фольклортануында қалыптасқан түсінік бойынша, халық прозасына фольклордың қара сөзбен айтылатын барлық түрі кіреді. Олар екі үлкен топқа бөлінеді. Бірі – ертегілердің барлық жанры, ал екіншісі – ертегіге жатпайтын прозалық шығармалар. Орыс фольклорын зерттейтін ғылымда бұл екі топ «сказочная проза» және «несказочная проза» деп аталады» [3, 11].

Өзге халықтар әдебиетінде қалыптасқан прозалық үлгілердің қазақ әдебиетінде де бай мұрасы сақталғандығын айта келіп, ғалым қазақ әдебиеттану ғылымына «халық прозасы» терминін енгізді.

Қазақ фольклорының бай прозалық жанрларын жүйе деп ала отырып, оны тақырыптық жағынан жіктеп дәлелдейді. «Мысалы: аспандағы көптеген жұлдыздар, күн, ай туралы мифтер, жеке-жеке тау, тас, көл, мекен аттарының шығуын бір тарихи оқиғаға байланысты баяндайтын аңыздар, жезтырнақ, жалғыз көзді дәу, әр түрлі үбе, күлдіргіш, албастылар жайындағы хикаялар, Лұхман, Сүлеймен, Ескендір хақындағы әпсана хикаяттар ертегіге жатпайды. Ал ертегілердің өзі бірнеше салаға бөлінеді. Міне, солардың бәрі «халық прозасы» болып саналады» [3, 12].

Ғалым қазақ фольклорының ішкі заңдылықтарына сәйкес халық прозасын екіге бөледі. Бұл бөліністің М. Әуезов пен Е. Исмаилов еңбектері негізінде жасалғандығын айтады.

1 Аңыздық проза (аңыздар).

2 Ертегілік проза (ертегілер).

«Аңыздық прозаны» С. Қасқабасов негізінен, шығу тегі және тарихи дамуы жағынан зерттейді, оның ішкі жанрларын анықтайды, оларға тұңғыш рет сипаттама береді. Сонымен қатар, әр жанрдың ерекшелігі мен бәріне ортақ қасиеттерін талдайды.

«Ертегілік прозаға» жаңа саралау жасайды, әсіресе, типологиясы мен поэтикасына ерекше көңіл бөледі.

Халық прозасы ретіндегі жіктелу мен талдауды жүйелеуде ғалым оның терминдік мәніне назар аудартады. Оны әдеби термин қалпында зерттеу фольклорлық шығарманың мақсаты мен міндеттерін ашу мен ойды жүйелеу, мазмұн мен түрді нақты берудегі мәнінде екенін айтады. Проптің жанр туралы ойларынан бастап, әдебиеттегі жанрға қатысты ойлар мен тұжырымдар, негізінде, кәсіби көркем өнерге, дәлірек айтқанда, жазба әдебиетке қатысты айтылғандығын дәлелдейді. Ал фольклор жазба әдебиетпен бірдей емес. Жазба және ауызша әдебиеттің екеуі де сөз өнері болғанымен, өзіндік сипаттары да аз емес. Осы тұста жазба әдебиеттегі жанрлар мен фольклордағы жанрлар табиғатындағы айырмашылықтарды белгілеп береді. Осы айырмашылықты анықтау арқылы фольклорлық жанрларды сипаттау, оларды ғылыми түрде жіктеу, саралау және жүйелеп зерттеуге жол ашылатындығын көрсетеді. Ғалым зерттеуі жүйелілігімен, нақтылы бір заңдылыққа бағынған тәртіптілігімен өзгеше.

С. Қасқабасов фольклортанудағы жанр аса маңызды категория деп тани отырып, оның жекелік сипаттарын анықтайды. Бұл ретте:

1 Фольклор табиғатының коллективтік екеніне;

2 Тарихи (көрнекті, басты) ролін негіздеп алады. Жанрдың табиғатын, мөлшерін және туыстас жанрлармен қатынасын зерттеу арқылы ғана дұрыс қорытындыға келуді нақты дәлелдеп көрсетеді.

«Демек, фольклор жанрларын зерттегенде екі нәрсе қатар ескерілуі қажет. Ол: а) фольклордың сөз өнері ретінде әдебиетпен туыстығы, жақындығы; ә) фольклорды әдебиеттен алшақтататын ерекшеліктер.

Демек, фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес.

Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана қажет емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуге өте пайдалы. Себебі жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты. Бұл жерде біз екі нәрсені анықтап алуымыз қажет.

Бірінші – фольклор мен әдебиеттің бірдей еместігі. Осыдан барып шығатын олардың пайда болуы мен өмір сүру кейпінің өзгешелігі. Бұл өзгешелік оларды зерттеу әдістерінің де екі түрлі болуын тілейді.

Екінші – ұғымдар мен терминдеріміздің мағынасын дәлме-дәл анықтау. Мысалы, жанрға байланысты «баяндау тәсілі» («способ изложения»), «бейнелеу әдісі» («способ изобр. ажения»), «хабарлау амалы» («способ передачи») сияқты тіркесті ұғымдар қолданылады. Енді осылардың

қолданылу формасына көңіл бөлейік: «баяндау тәсілі», «хабарлау амалы», «бейнелеу әдісі». Біреу (субъект) баяндайды, хабарлайды, бейнелейді» [3, 20].

Сонымен бірге фольклорлық шығарманың «авторына» – шығарушысына назар салады. Осы арқылы сюжеттің, оқиғаның берлуі мен өрілуі де шығарушыға қатысты екен айтады.

«Фольклорда ол – жыршы, ертегіші, не өлеңші. Әдебиетте ол – жазушы, ақын, драматург. Сонда жанрды анықтау үшін біз осы күнге дейін шығарманың өз ішінен, табиғатынан шықпай, оған сырттан келіп жүріппіз. Дұрысы – шығармадағы оқиғаның «баяндалу тәсілі», «бейнелену әдісі» болу керек қой. Демек, сюжеттің берілу, өрілу тәсілі деп айтуымыз керек. Олай болса, жанр дегеніміз – шығармадағы сюжеттің баяндалу, бейнелену, өрілу тәсілдері» [3, 23].

Ғалым прозалық фольклордың басты ғылыми сипаттарын дәйектей отырып, оның ішкі табиғатын да ашады.

қиял-ғажайып ертегілерді қазақ ауыз әдебиетінен ең көне жанрларының бірі ретінде қарастырып, шығу мезгілін алғашқы қауымдық дәуірге жатқызады. Қазақ ертегісінің бұл ерекше жанрында адамзаттың ерте замандағы өмір сүру дағдысында көптеген белгілері сақталғанын тұжырымдады. Оның айқын көрінісі ретінде матриархат заманына тән аналық ру мен дуальдық ұйым, аналық мекен, қуада, авункулат, аналық неке сияқты көптеген әдет-ғұрып, салт-дәстүр көріністері мен ертедегі анимизм, тотемизм, магия тәрізді діни наным-сенімдерді мысалға келтіреді.

С. Қасқабасов қиял-ғажайып ертегілерін жүйелі түрде зерттеу барысында фольклорлық экспедиция материалдарын, сирек кездесетін қолжазбалар мен кітаптарды молынан пайдаланып, ғылыми сараптама жасады. Ол осы ертегілердің жанрлық әр түрлілігі, батырлық жырлардың, қиял-ғажайып ертегілерінің сюжеті мен көркемдік ерекшеліктеріне құрылымына тигізген әсерін жан-жақты зерттеп, бұл ертегі жанрының басты эстетикалық мұраты халық идеалы екендігін дәлелдеп берді.

С. Қасқабасов қазақтың прозалық фольклорындағы ертегілік проза мен ертегіге жатпайтын прозаның өзіне тән жанрлық ерекшеліктерін алғаш рет ғылыми дәйектілікпен саралап берді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ фольклортану ғылымында С. Қасқабасовтың орны ерекше. Қазақ фольклорлық туындыларын жанр терінде бөлек алып, оның белгілерін анықтап, терминдерін айқындап, әр түрін ғылыми айналымға түсірді. Фольклортану ғылымында қалыптасқан әдіс-тәсілдердің қазақ халық прозасы үшін қажетті және ұтымды тұстарын белгіледі. Фольклортанудың қазақ фольклорлық прозасы үшін теориялық негіздерін бір жүйеге келтірді.

Қазақтың прозалық фольклорының генезісі мен даму жолдарын, типологиясы мен поэтикасын анықтады. Бұған дейін нақтылауды, жанр ретінде ерекшеліктері мен белгілері анықтауды қажет ететін миф, ертеке, аңыз, эпсана, хикая, жағдаят сияқты жанрлардың бөлек сипаттары мен ортақ белгілеріне ғылыми сипаттама жасады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Қасқабасов, С.** XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы // Қазақ фольклористикасының тарихы – Алматы : Ғылым, 1988. 146–147 б.

2 **Жүсіпов, Н. Қ.** Қазақ фольклортану ғылымы: XX ғасырдың бірінші жартысы. Монография. – Павлодар. 2007. – 381 б.

3 **Қасқабасов, С.** Тандамалы. – Астана : Фолиант, 2014 Т.1. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. – 320 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Н. К. Жусупов¹, Г. К. Шахажанова²

Казахская фольклористика и исследования С. Каскабасова

^{1,2}Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

N. K. Zhusupov, G. K. Shahazhanova

Kazakh folklore studies and research of S. Kaskabasov

^{1,2}S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье анализируется изучение истории казахского фольклора, сбор образцов фольклора. Особое внимание уделяется исследованиям академика С. Каскабасова в этой области. Особое место в казахском фольклоре занимает труд «Казахская народная проза». Анализируется значение научной мысли в определении и систематизации народной прозы как жанра, отражении главных признаков. Выявлено, что научные концепции занимают особую роль в определении методов, цели и задач для последующего изучения, сбора фольклорных произведений. На основе всестороннего исследования

ученого в архаической мифологии впервые было подчеркнуто, что был определен жанровый состав всей фольклорной прозы, определена классификация, типологическое описание диахронических и синхронных аспектов каждого жанра. Суть научных выводов, которые показали, что национальная фольклорная проза претерпела большое эволюционное развитие и что жанры прозаического фольклора тесно переплетены.

The article analyzes the study of the history of Kazakh folklore, the collection of folklore samples. Particular attention is paid to the research of academician S. Kaskabasov in this area. A special place in Kazakh folklore is occupied by the work «Kazakh folk prose». The value of scientific thought in the definition and systematization of popular prose as a genre, the reflection of the main features. It was revealed that scientific concepts have a special role in determining methods, goals and objectives for subsequent study, collection of folklore.

Based on a comprehensive study of the scientist in archaic mythology, it was first emphasized that the genre composition of the whole folklore prose was determined, the classification, the typological description of diachronic and synchronous aspects of each genre were determined. The essence of scientific conclusions, which showed that national folklore prose has undergone great evolutionary development and that the genres of prose folklore are closely intertwined.

Г. Қ. Жүсіпова¹, Е. Қ. Жүсіпов², З. Е. Қуандық³

¹ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), «Тұран» университеті, Нұр-Сұлтан қ., 120000, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы;

³PD докторанты, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹zhusip69@mail.ru; ²zusipova@mail.ru; ³zere_095@mail.ru

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДІН МӘСЕЛЕСІ

Зерттеуде авторлар Мәшһүр Жүсіповтің қолжазбаларының қорын сипаттайды. Жазбаша шығыстық шығармалар мен XX ғасыр басындағы ойшылдардың еңбектерінің жарық көруі - Қазақстанның деректану тарихындағы басты мәселе. Осы уақытқа дейін қазақ халқының этникалық, саяси, әлеуметтік-экономикалық тарихы мен мәдени мұрасын зерттеу байырғы халықтың тарихи мұраларын пайдаланбай біржақты жүргізілді. Осыған байланысты Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің мұрасына - ғылыми энциклопедистке жүгінгіміз келеді.

Кілтті сөздер: ақын-жазушылар, мифтік аңыздар, діни-мистикалық ағым, сопылық, дастандар.

КІРІСПЕ

Өміршілдік жүйе дін атаулыға, оның ішінде ислам дініне өршелене қарсы болып, ол саладағы ізденістердің бәріне тыйым, кедергі жасап келгені мәлім. Әйтсе де не сөз арасында, не жартылай сынаған қалыпта шаң беріп, әйтеуір бір кезде діни дастандар болғанына жарық түсірерлік пікір білдірулер болмады емес. Мәселен, 1959 жылы әдеби мұраға арналған конференцияда М. Әуезов зерттеуші Б. Шалабаев баяндамасын сынай келіп былай дейді: «Және көршілес, туысқан шығыс елдерінің «халықтық дастан» аталатын «Сейфіл-Мәлік», «Таһир-Зуһра», «Шәкір-Шәкірат», «Жүсіп-Зылиха» тәрізді жырларының қатарына «Сал-салды» қосуы да орынсыз болды. Бұл жыр – Мұхаммед пайғамбар мен оның шариярларының, ісләм дінін тарату жолындағы барынша агрессивтік қантөгіс, діншіл озбырлық аңыздарды дәріптейтін шығарма» [1].

Бұл пікірден М. Әуезов тәрізді әдебиет білгірінің де өміршілдік жүйе қыспағынан босана алмағанын, әрі жекелеген шығарманы сынап, басқа асыл туындыларды сақтап қалу талабын байқаймыз. Мәселен, «Жүсіп-Зылиха» шығармасында орталық қаһарман ретінде Жүсіп пайғамбар алынуы бұл туындының кенжелеп жарық көруіне әсер етпеді дей алмайтынымыз белгілі. Сонымен бірге сыналған түрде болса да «Сал-салдың» аталуы да әдебиет тарихында ондай шығарманың бар екенін еске салуымен де сол кез үшін мәнді құбылыс дегіміз келеді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Мәшһүр-Жүсіптің дастандарын, оның ішінде діни тақырыптағы туындыларының бастау көзін, оның ішінде қазақ діни қиссалар өрісін танытуда XIX ғасырда жарық көрген В. В. Радлов кітабына: «Киік», «Шарияр», «Кубас», «Бозторғай», «Заман ақыр», «Құсайын қиссасы» енуінің үлкен мәні болғанын атап айтуымыз керек.

Қазақ қисса-дастандарын, оның ішінде діни қиссаларды таныту үшін алдымен оған үлкен ықпал еткен шығыс ақындары Фердаусидің /934–1026/, Г. Низамидің /1141–1209/, Сағдидің /1184–1291/, Ә. Науаидің /1141–1501/ т.б. дастандарының мәнін ашуға зерттеуші Ә. Қоңыратбаев көп еңбек етті. Мәселен, ғалым: «Қисса, шайырлық әдебиетіне арналған зерттеулер ойдағыдай емес» – деп, сол олқылықтың орнын толтырарлық сараптауларын ортаға салды [2].

Сондай-ақ фольклорлық дастандардағы миф, аңыз мәнін сараптаған М. Қараев [3] көне түркі дастандары мәніне назар аударған Р. Бердібаев [4], көне халық эпосының /демек кейін жазба әдебиетке әсер еткен шығармаларды-Г.Ж. / қалыптасу, даму тарихын сөз еткен Ш. Ыбыраев [5], ерте дәуірдегі қазақ әдебиетіндегі дастан жанрын сараптап, сол арқылы кейінгіқиссалардың бастау көзін аша түскен Н. Келімбетов [6], «Оғызнама», «Мұхаббатнама» дастандары мәнін талдаған М. Жармұхамедов [7] т.б. еңбектері де осы саладағы ізденістер өрісін кеңейтуге мұрындық болғаны анық.

Сонымен бірге араб-қазақ, парсы-қазақ, жалпы шығыс әдебиеті мен қазақ әдебиеті байланысын зерттеп, ондағы сюжеттердің қазақ әдебиетіне тигізген ықпалын сараптаған: Ә. Дербісәлиев [8], Ә. Күмісбаев [9] т.б. еңбектерін атап өткіміз келеді. Сондай-ақ діни қиссаларға арналмағанмен, жалпы дастан, поэма жанры ерекшелігіне, оның жанр түрі ретінде қазақ әдебиетіндегі даму тарихына арналған: Ә. Нарымбетов [10], Б. У. Азибаева [11] кітаптары да – елеулі ізденістер айнасы.

Әйтсе де, қазақ ақын-жазушылары ішінде ең көлемді мұра қалдырған

Мәшһүр-Жүсіп екенін, оның жазбаларының жалпы көлемі 25 томдай болатынын сараптасақ, бұл салада тындырылған іс өте аз екенін де тез анықтай аламыз. Тіпті, бұған дейінгі Мәшһүр-Жүсіпке арналған жалғыз диссертацияда да акынның баспа бетін көрген таңдамалы екі томдығы материалдарымен шектелу орын алғанын көреміз [12].

Ал, акынның бұрын баспа бетін көрмеген шығармалары, оның ішінде діни қиссалары жоғарыдағы еңбектердің бәрінде де талданбақ түгіл мүлде аталмауының өзі осы саладағы арнайы ізденістің қажет екендігін дәлелдейді.

Қазақ әдебиетіндегі діни тақырып дегенде, оны оқшау қарастырмай, оған алдымен ықпал еткен орта ғасырлық араб, парсы әдебиеті ролін анықтау қажеттігі туады. Зерттеуші Ш. Қ. Сәтбаева қазақ оқымыстысы Ш. Уәлихановтың XIX ғасырдың өзінде қазақ, араб поэзиясын салыстыра талдаған пікірін келтіреді: «Дала өмірін жырлаған поэзия болғандықтан, бұл екі елдің поэзиясы бір-біріне өте ұқсас, екеуінің де сюжеті дала өмірі тәрізді үнемі біркелкі болып келеді [13]

Түркі тілді халықтар әдебиетіне /демек көне қазақ әдебиетіне де – Г.Ж. / араб, парсы тіліндегі ауыз әдебиеті мен жазба әдебиеті үлгілерінің қаншалық ықпал еткенін зерттеуші Б. У. Әзібаева да жете дәлелдеген [14].

Мифтік аңыздардың әлем әдебиеті дамуындағы роліне зерттеуші Е. Исмаиловтың жоғары баға бергені белгілі: «Дүние жүзі әдебиетіндегі Фауст, Прометей сияқты образдардың төркінінде мифтік негіз жатқандығы бізге белгілі» [15]. Жалпы VIII–XX ғасыр аралығындағы араб, парсы, түркі халықтары әдебиетіндегі діни бағытта жазылған шығармаларды жинақтап, оларға «сопылық әдебиет» атауы қолданылып келгені де мәлім. Сопылық әдебиеттің қандай жағдайда пайда болып, қалай өрістегені туралы құнды пайымдауды арабтанушы ғалым Ә. Дербісәлиевтен табамыз: «Аббастық халифалар дәуірінде исламда мистикалы-аскеттік ағым-суфизм қалыптасады. Аскет-суфилер немесе факир дәруіш деп аталатын софылар ислам әлемінде христиан монахтары секілді роль атқарады. Софылар байлықтан безініп, жер бетінің ләззат қызығынан бас тартуға, жоқшылық өмірді және жаратушымен о дүниеде табысуға шақырған [16]. Ә. Қоңыратбаев сопылық поэзияны «дидактикалық поэзия» ретінде қарастырып: «Оның басында құдай, пайғамбарға сыйыну тұрған» [17], – деп көрсетеді.

Зерттеуші Ы. Дүйсенбаев шығыстан қазақ әдебиетіне сюжет желісі ауысқан шығармалар туралы айта келіп, оның ішінде діни тақырыптағылардың біраз орын алатынын ашады: «Өйткені сол шығыстан ауысқан үлгілердің өзі бір текті емес, мысалы, халықтық туындылар, классиктердің шығармаларынан басқа «Жұм-Жұма», «Сал-сал», «Зарқұм», «Мұхаммет пайғамбардың Миғражға шыққаны», «Кербаланың шөлінде»,

«Мұхамметханафия», «Мәлікаждар» және тағы басқалар секілді негізінде ислам дінін уағыздауды мақсат еткен қисса-дастандар да аз емес» [18].

Сопылық әдебиеттің XI ғасырда жаңа мәнге ие болып толыққандығын Ә. Дербісәлиев белгілі ғалым Е. Ә. Бертельс еңбегіне сүйеніп дәлелдейді: «Суфизм діни-мистикалық ағым ретінде УШ ғасырда-ақ пайда болғанымен, XI ғасырдың соңында өз идеологиясын антикалық және христиан ой-пікірімен толықтыра отырып жетіліп, жаңа мазмұндағы ағымға айналып үлгерген болатын» [19]. Сонымен қатар Ә. Дербісәлиев бұл идеяны өрістетіп, X ғасырдағы араб мәдениетінің өкілі Әбу Ибраһим Исхактың «Диуан әл-адиб» / «Әдеби жинақ» / атты еңбегіне көңіл бөлгізеді: «Әбу Ибраһим Исхак «Жинағы», «Кіріспемен» басталған. Онда ол сол кездегі өзге де авторлар секілді әуелі жаратушы мен оның елшісі Мұхаммадқа мадақ арнайды» [20]

Ортағасырлық араб әдебиетінде алдымен Алланы, пайғамбарды мадақтау кең орын алды [21], десек, мұның әсері XIII ғасырдағы ғұлама акын Сағдидің «Гүлстан» дастанынан да толық көрінетіні белгілі. Ә. Қоңыратбаев шығармада: «д, тағдырға қанағат ету... ж. құдайға салауат... н. дұға», қысқасы, Аллаға мойынсыну бөлімдері бар екенін айтады [22].

Жоғарыда айтылғандай, араб мәдениетімен тығыз байланыста дамыған түркі әдебиетінде де басты тақырып, өзекті сарын алдымен Алланы, одан соң пайғамбарды дәріптеу болғаны аян. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның 1069–1070 жылы жазылған «Құтты білік» кітабының қара сөзбен берілген кіріспесінің ең басында мына сөздер тұр: «Бісімилләхи-р-рахмани-р-рахим! Әзиз, уә, күллі ұлылықтың иесі, жер мен көкті жаратқан, тірі жанның бәріне ризық берген құдіреті күшті тәңірге ырзамыз» [23]. Ал, одан кейін берілген өлеңмен жазылған кіріспе бөлім де Аллаға сүйіспеншілік білдірумен басталады: «Құдіретті бір хақ барша алапқа, // Соған лайық мәртебе де, мадақ та.» [24] Сондай-ақ өлеңге құрылған негізгі бөлім беташары да Алла құдіретін жар етуге арналған:

Алла атымен айттым сөздің әлібін,
Жарылқаған, жаратқан бір тәңірім!
Жаратты ол: жасыл көк, ай, күн, түнді,
Қара жер, ел, заман, уақыт, бұл күнді [25].

Сонымен бірге «Құтты білікте» Алладан кейін Мұхаммед пайғамбар еңбегін аспандатуға біраз орын берілген:

Рахымды ием, пайғамбарын жіберді,
Кісі ізгісі, ел сарасы жігерлі.
Түнек түнде шамы болды халықтың,
Саған, жұртқа нұрын шашты жарықтың! [26]

Кейінгі зерттеудің бірінде ХП ғасырдағы «Орта ғасырлық сопылық поэзия өкілдерінің бірі-Түркістан қаласында туып өскен Сүлеймен Бақырғани» [27] екендігі көрсетілген. Түркі әлеміндегі сопылық поэзияда

ХІІ–ХІІІ ғасырда өмір сүрген Қожа Ахмет Иассауи ерекше орын алатыны белгілі. Ә. Қоңыратбаев былай дейді: «Қожа Ахмет Яссауи поэзиясының мазмұнында екі түрлі жүйе бар. Оның бірі-суфизм, екіншісі – бұл дүниеге сыймай торығу, оны сынау сарыны» [28].

Кейінгі кезде Қожа Ахмет Иассауи мұрасына әдебиетшілермен қатар философ ғалымдардың үніле бастауы байқалады. Мәселен, профессор Ә. Нысанбаев: «...Сопылықтың негізін қалаған атақты ойшыл Иассаудің дүниетанымы мен философиясы туралы мағлұматтарды жүйелеуге» [29] тырысқанын жазады. Рабғұзидің ХІҮ ғасырдағы «Қисас сул-әнбия» / 1310 ж. жазылған/ кітабында бұл дәстүрдің одан әрі жалғастырылып, дамытылғанын көреміз. Зерттеуші А. Қыраубаева бұл туралы толығырақ мағлұмат береді: «Құрандағы мифтердің біразы «Тәурат», «Інжілден», исламға дейінгі арабтың аңыз-әңгімелерінен алынған. Оның бір бөлігі пайғамбарлар жайлы аңыздар. Пайғамбарлар өмірі туралы, Құраннан басқа, араб-парсы тілінде де діни кітаптар шыққан болатын. Рабғұзидегі пайғамбарлар туралы әңгімелердің негіздері осылардан алынған [30].

Қазақ ауыз әдебиетіндегі ислам діні әсері өзалдына бір төбе әңгіме. Жалпы шығарманың идеялық-тақырыптық негізіне қарап, мұсылман діні шыққанға дейінгі туындылар, немесе одан кейінгілері деп атау да көп ретте өзін ақтап жүр. Мәселен: «Көне эпостарға үлкен әлеуметтік мәселелер, таптық қайшылық, дін жолында күреске шығу сияқты мотивтер жат. Кейіпкерлердің іс-әрекеті, күресі отбасы үшін, болмаса өз руының мүддесі үшін, соның шеңберінде ғана суреттеледі», – деген пікір орынды [31].

Зерттеуші Н. С. Смирнова қазақ фольклорына ХІХ ғасырда Ислам әсері күшейе түскенін атап өтсе, [32] зерттеуші С. Талжанов «Мұхаммедия» / 1855 ж. жазылған / кітабында «басынан аяғына дейін мұсылман діні, Мұхаммед пайғамбардың әулеті» мақталатынын ескерткен [33]. Сондай-ақ ол Мұхаммед ұрпағы өмірі, қиындықтары бейнеленген «Кербаланың шөлі» дастанына да көңіл бөлген [34].

Мұның бәрі Алла, Мұхаммед пайғамбар туралы әр кезде көп қаламгердің жабыла үн қосқанын дәлелдесе, арнайы дастан арнамаса да, сөз арасында болсын, Алла мен Мұхаммедті жырламаған шығыс ақынын кездестіру қиындығы да аталған тақырыптың шығыс әдебиеті үшін қаншалық мәнді, өзекті болғанын дәлелдей түседі. Басқаны былай қойғанда, ұлы ақын Абайдың мына бір өлең жолдарын келтірсек те, аталған тақырыптың қаншалық жетекші болғаны көзге ұрады:

Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас.
Көп кітап келді Алладан, оның төрті,
Алланы танытуға сөз айырмас [35].

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы аталған тақырыпқа арнап көптеген қара сөз үлгілерін, өлең т.б. жазумен қатар арнайы дастандар жазған. Солардың ішінен арабтың көне және төте әріп үлгілерімен жазылған түрлі нұсқалары ақынның өз қолымен жазған түпнұсқаны, немесе, оның жиені Жолмұрат, баласы Мұхаммед-Фазыл көшірмелерін салыстыра отырып, баспа бетінде өзіміз жариялаған төрт қисса: «Жер мен көк» / 1894 ж. жазылған /, «Мифраж», «Пайғамбардың дүниеден өтуі» / бұл екі дастанның тап қай жылы жазылғаны әзірше белгісіз /, «Хаятбақшы» / 1925 ж. / Біз осы орайда Мәшһүр-Жүсіп дастандарын жазылу мерзіміне емес, тақырып ретіне қарай талдауды жөн көрдік. Екі дастанның жазылған жылы белгісіз болуы да шығармаларды уақыт ретімен талдауды қиындатумен бірге пайғамбардың дүниеге келуіне арналған «Хаятбақшы» дастанының ең соңында / 1925 ж. / тууы да осы біз таңдаған талдау жүйесі дұрыстығын дәлелдейді. Себебі пайғамбар тууын сөз етпей тұрып, мәселені оның өлімінен бастау ақынның пайғамбар бейнесін жасау табыстарын кең қамтуды, жүйелі жеткізуді қиындатары сөзсіз. Сөйтіп біз пайғамбар тууына арналған екі поэманы: «Жер мен көк», «Хаятбақшыны» алдымен салыстыра талдап, оның 40 жасқа толғаннан кейінгі өмірін көрсететін «Мифраж» дастанына үшінші кезекте, ал «Пайғамбардың дүниеден өтуі» туындысына ең соңында үңілуді жөн көрдік, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Жер мен көк» дастанына негіз болған аңыздар халықтың өткен наным-сенімін танытумен қатар ғылым үшін кейін ашылмақ көп тың жаңалықтардың да бастау көзі болуы ықтимал. Ақынның ертедегі грек, араб, түркі ойшылдарын оқумен бірге Ч. Дарвин, В. Белинский тәрізді Европа, Россиядағы кейінгі ХІХ ғасырдағы ғалымдардың пікірлерімен таныс болғанын [36] ескерсек, белгілі бір аңызды пайдаланып, белгілі бір пікір айту үшін ақынның көп ізденгенін межелей аламыз. Ақынның бұл дастанды қай жылы жазғаны туралы деректі оның жиені Жолмұрат Жүсіпұлы жазбасынан кездестірдік. Онда Мәшһүр-Жүсіптің бұл қиссаны 35 жасында, яғни 1894 жылы жазғаны көрсетілген.

ҚОРЫТЫНДЫ

Демек бұл Мәшһүр-Жүсіптің ертедегі аңыздарды ХІХ ғасырдың соңғы ширегіндегі ғылыми жаңалықтармен үндес алуы мүмкіндігіне жарық түсірмей қоймайды. Ендеше ақынның бұл дастанын әрі халықтың көне дәуірдегі наным-сенімі айнасы, әрі Мәшһүр-Жүсіптің өзіндік көрінісі деп бағаласақ, шығарманың тарихи мәні ашыла түседі. Шығарманың алдымен әдеби туынды екенін бағымдасақ, оның композициясына бірінші кезекте көңіл бөлуіміз заңды. Ақын ең әуелі жер мен көк жаратылысы туралы өз ойларын, ежелгі аңыздарға негізделген ойларын өзіндік дәлелдермен баяндап беріп, дастанның соңғы бөлімін Мұхаммед пайғамбардың Хадишаға үйленгенге дейінгі ауыр тұрмысын тәптіштеп бейнелеуге арналған.

Демек, жер мен көк жаратылысы туралы айтылған тұжырымдар мен Мұхаммед өмірін жалғастырушы өзекті идея неде десек, бәрі Алла тағаланың құдіретіне сендіруге бағытталған. Аллаға сенудің Абайда да жетекші роль атқаратынын зерделесек те, оның ар жағында бүкіладамзаттық ізгілік идеясы жатқанын ескеру қажеттігі туады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Әуезов, М. Шығармалары – 20-том – Алматы : Жазушы, 1985 – Б. 394.
- 2 Қоңыратбаев, Ә. Қазақ эпосы және тюркология – Алматы : Ғылым, 1987.
- 3 Қараев, М. Қазақ әдебиетіндегі реализмнің даму жолдары – Алматы : Мектеп, 1986.
- 4 Бердібаев, Р. Ғасырлар толғауы – Алматы : Жазушы, 1977 – Б. 42–48.
- 5 Ыбыраев, Ш. Эпос әлемі – Алматы : Ғылым, 1993.
- 6 Келімбетов, Н. Ежелгі дәуір әдебиеті – Алматы : Ана тілі, 1991.
- 7 Жармұхамедов, М. Көненің көзі – Алматы : Санат, 1996.
- 8 Дербісәлиев, Ә. Араб әдебиеті – Алматы : Мектеп, 1982.
- 9 Күмісбаев, Ө. Терең тамырлар – Алматы : Ғылым, 1994.
- 10 Нарымбетов, Ә. Қазақ совет поэмасы – Алматы : Ғылым, 1977.
- 11 Азибаева, Б. Казахские народные романтические дастаны – Алма-ата, Ғылым, 1990.
- 12 Сүтжанов, С. Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің әдеби мұрасы – Автореферат, 1994.
- 13 Сәтбаева, Ш. Қ. Шокан Уәлиханов – филолог. – Алматы : Ғылым, 1987 – Б. 61.
- 14 Азибаева, Б. Казахские народные романтические дастаны – Алма-ата, Ғылым, 1990 – С. 105.
- 15 Исмаилов, Е. Ақындар – Алматы : ҚМҚӘБ, 1956 – Б. 173.
- 16 Дербісәлиев, Ә. Араб әдебиеті – Алматы : Мектеп, 1982 – Б. 84.
- 17 Қоңыратбаев, Ә., Қоңыратбаев, Т. Көне мәдениет жазбалары – Алматы : Қазақ университеті, 1991 – Б. 199.
- 18 Дүйсенбаев, Ы. Эпос және ақындар мұрасы – Алматы : Ғылым, 1987 – Б. 14.
- 19 Дербісәлиев, Ә. Араб әдебиеті – Алматы : Мектеп, 1982 – Б. 183–184.
- 20 Отырар ғұламалары / «Жалын» журналы, 1992 – Б. 3, 46.
- 21 Шидфар, В. Я. Генезис и вопросы стиля арабского народного романа – «Генезис романа в литературах Азии и Африки» кітабы ішінде – М., Наука, 1980. – С. 109–110.

- 22 Қоңыратбаев, Ә., Қоңыратбаев, Т. Көне мәдениет жазбалары – Алматы : Қазақ университеті, 1991 – Б. 202.
- 23 Жүсіп Баласағұн. Құтты білігі / Ауд. А. Егеубаев – Алматы : Жазушы, 1986 – Б. 38.
- 24 Бұл да сонда, Б. 40
- 25 Бұл да сонда, Б. 50
- 26 Бұл да сонда, Б. 53
- 27 Ахметов, Р. Сопылық сарын – /«Жұлдыз» журналы – 1993 – № 3 – Б. 148.
- 28 Қоңыратбаев, Ә., Қоңыратбаев, Т. Көне мәдениет жазбалары – Алматы : Қазақ университеті, 1991 – Б. 93–94.
- 29 Нысанбаев, Ә. Иассаuidің дүниетанымы мен философиясы – /«Ақиқат» журналы – № 2 – 1994 – Б. 81.
- 30 Қыраубаева, А. Ғасырлар мұрасы – Алматы : Мектеп, 1988 – Б. 26.
- 31 Ыбыраев, Ш. Эпос әлемі – Алматы : Ғылым, 1993 – Б. 71.
- 32 Смирнова, Н. С. Казахская народная поэзия – Алма-ата : Наука, 1967 – С. 10.
- 33 Талжанов, С. Аударма және қазақ әдебиетінің мәселелері – Алматы : Ғылым, 1975 – Б. 50.
- 34 Құнанбаев, А. Қалың елім, қазағым – Алматы : Жалын, 1995. – Б. 178–179.
- 35 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Аспан, жер және адам жаратылысы туралы / Дайындаған Н. Жүсіпов – Қазақстан тарихы. – 1995. – № 2. – Б. 56.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. К. Жусупова¹, Е. К. Жүсіпов², З. Е. Қуандық³

Проблемы религии в казахской литературе

¹ Университет Туран,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;
^{2,3} Гуманитарно-педагогический факультет,
Павлодарский государственный университет
имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

G. K. Zhusupova¹, E. K. Zhusupov², Z. E. Kuandyk³**The problems of religion in Kazakh literature**¹University of Turan,
Nur-Sultan, 120000, Republic of Kazakhstan;^{2,3}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В исследовании авторы описывают фонд рукописей Маишхура Жусупова. Публикация письменных устных восточных сочинений и трудов мыслителей начала XX века является основной проблемой в истории источниковедения Казахстана. До настоящего времени изучение этнической, политической, социально-экономической истории и культурного наследия казахского народа велось в одностороннем порядке, без использования исторического наследия коренного населения. В этой связи мы хотели обратиться к наследию Маишхур Жусупа Копеева – ученому энциклопедисту.

In the study, the authors describe the manuscripts of Mashkhur Zhusupov. The publication of written oral eastern works and works of thinkers of the early XX century is the main problem in Kazakhstani literature. Until now, the study of the cultural heritage of the Kazakh people was carried out unilaterally, without using the heritage of the indigenous population. In this regard, we would like to turn to the legacy of Mashkhur Zhusip Kopeev – a scientific encyclopedist.

FTAMP 17.07.31

Г. Қ. Жүсіпова¹, Е. Қ. Жүсіпов², З. Е. Қуандық³¹ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), «Тұран» университеті, Нұр-сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;²ф.ғ.к., қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;³РД докторанты, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасыe-mail: ¹zhusip69@mail.ru; ²zhusipova@mail.ru; ³zere_095@mail.ru**ТҮРКІ ӨНЕРІНДЕГІ ӘЙЕЛ БЕЙНЕСІ**

Қазақ ұлттарында ислам мен пайғамбарды насихаттау бойынша жұмыс сөзбе-сөз жүргізілді. Тарихтан белгілі, діни тақырыптарға идеологиялық жұмысы қатаң жазаланатын Кеңес үкіметі шындықты айтпаған біздің ұлы және поэтикалық ақындарымызды тоқтата алмады. Қазақ әдебиетінде адамдар арасында исламның таралуы кеңінен таралған.

Кілтті сөздер: ақын-жазушылар, мифтік аңыздар, діни-мистикалық ағым, сопылық, дастандар.

КІРІСПЕ

Түркі халықтарының көптеген ескерткіштері бар. Сол ескерткіштердің арасында, әйел адам бейнесі ерекше орын алып тұр. Яғни, ошақтың иесі, жанұяның ұйытқысы, әйел адамын ерекше құрметтеген [1].

Еуразияның далалы аймағында, алғашында қазақстандық бөлікте, кейіндері оңтүстік орыс далаларында таралған қыпшақтардың және басқа түркі тайпаларының монументтік скульптурасындағы әйел бейнесінің тастағы бейнесі түркілердің батыс қанаты мәдениетінің, ал тұтас алғанда бірыңғай орталық-азиялық аралдағы ортағасырлық түркілер мәдениетінің ерекшелігін байқатады [2].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Түркілер әйел бейнесін құдіретті күшке айналдырған. Низамидің суреттеуінше, түркілерде әйел құдай болған, оның құрметіне тас идолдар тұрғызылды және кейіндері оған табынған [5, 315–318].

Көшпелі мәдениетте әйелдер мүсінін салу, ол ру мен отбасының қамқоршысы, қорғаушысы мағынасында салынған [3].

Әйел адамды мүсінде бейнелеген кезде, оның сырт келбеті мен киіміне, әшекей бұйымдарына назар аударған. Бұның себебі, оның беделі мен жасын көрсету үшін жасалынған [4].

Бұл тұжырымдамаға дәлел ретінде, Лобачева былай жазған: Барлық мүсіндегі бас киім әйелдің жасын және әлеуметтік статусын көрсетеді [6, 71].

Кимешек пен чалманың кең таралуы және түркі тілді халықтардың бетін жасырмай жүретін әйелдері киді.

Әйелдің статусын көрсететін тағы бір белгілер-кеудеге тағатын әшекейлер болып саналады. VII ғасыр ортасына жататын соғды теңгелеріндегі «қатын» суреті тас мүсіндегі әйел бейнесіне ұқсайды. Қаған мен қатар ел билеуші әйелдің атрибуты-шошақ келген бас киім және әшекей болды.

Көшпелілердің мүсін өнеріндегі әйел бейнесі алғашқы қалыптасу кезеңінен, гүлденген қыпшақ мүсіндеріне дейінгісі – бәрі Қазақстан территориясынан табылды.

Көшпелі өмірде демократиялық қоғамның болғандығын, және әйел адамның тек қана үй шаруасымен ғана емес, ел ісіне араласуға құқығы бар болғандығын айғақтайды. Түркілердің еркектік бастауымен қатар әйелдік бастауға сенуінің терең тамыры бар. Жерлеу және ас беру ғұрыптарының тығыз астасуы, қатарда жоқ адамдар әлемімен байланысуға, ұмтылуды көрсетеді. Бұдан бөлек мүсіндер әртүрлі түсте бейнеленген. Мысалы, мүсіндердегі қызыл мен қара түс көшпелілердің космогондық көз қарасындағы дуализмнің белгісі, «Құпия, белгісіз нәрсенің эмблемасы» болуы да ықтимал.

Қара түстегі әйел тас мүсіндегі сарматтар қоғамында да кең тараған.

Обь өзені жағасындағы угорлардың дәстүрлі киімдеріндегі нақыш символикаларын талдау барысында ол символикалардың діни-нанымдары мен етене байланысты екендігін көрсетеді. Қызыл түсті киімдерді олар өздері киелі санаған пұттарға арнап тігіп, өздері қызыл киім мен бөріктер киіп, қызыл орамалдар тағып, діни-нанымдық ритуалдарын өткізген, құрбандық шалатын болған. Қара киімді олар өлілер дүниесіне билік жүргізетін Куль-отыр (Мансы), Кынь-ики, Пыхты-Сакын (Ханты) секілді пұттарға арнап тіккен. Угорлардың түсінігінше, бұл пұттар «Қараңғылық пен және ауру мен байланысты» болып шығады. Жалпы алғанда көне түркі мәдениеті қазақ қоғамында да жалғасын тапты. Қазақ қоғамында да әйел адамы айрықша рөл атқарды. Ел билеуі ісіне араласып, аналық шапағаты мен әлемді мойындатты.

Түркілер әйел ананы отбасының құты мен ырысы, ұйытқысы мен жылуы деп таныған. Сондықтан да болар түркі дүниесін терең зерттеген тарихшы – ғалым Лев Гумилев «Көне түріктер» деген іргелі зерттеуінде «Түркілер

әйелдерді сал серілердей әдейі қатты құрметтейтін. Баласы үйге кіргесін әуелі шешесіне иіліп, тәжім еткен, содан кейін барып әкесіне сәлем берген. Орхон жазуында да ордада апа қарындастары қалып қойып, оларға ажал қаупі төнгенде, Күлтегіннің оларды жанқиярлықпен қорғап қалғаны зор шабытпен жырланады... Түркілерде анасының шыққан тегіне айырықша мән берілген» 1 – деп жазған. Шындығында да қазақта «Жігіттің жақсы болуы нағашысынан» деген сөз бар. Оның түп мәніне үңілсек, ата – бабаларымыз аналарының, жұбайларының қадір – қасиетіне, оның шыққан тегіне ерекше мән берген. Мұның өзі қыз баланың ұрпақ өрбітудегі орнының жоғары, жауапты екендігін танытады.

Қазақ тарихы жоңғарларға атойлап шапқан Қабанбай батырдың қызы – Назымды, бірнеше шешуші жорықтарда көзге түскен Абылай ханның қызы – Гауһарды, талай ақтық шайқастарда ерен ерлік көрсеткен Айтолқынды, найман жұртшылығының батыр қызы – Жанқайды жадында сақтап, ұрпаққа дәріптейді. Бұлардан өзге ақылдылығымен, әулиелігімен аты шыққан Бегім ана, Бұланбай батырдың жары Айбике, Кенесарының қарындасы, 500 сарбазды басқарып, Ресей отаршылдарына қарсы соғыста ғажап ерлік көрсеткен Бопай, Шоқанның әжесі, бірнеше шығыс тілдерін білген, өз халқының мұң – мұқтажы туралы Ресей Сыртқы істер министрлігінің Азиялық департаменті мен үкіметінің Сібір комитетімен хат алысып тұрған Айғаным ханша тәрізді ел арасында беделі жоғары әйел аналар аз болмаған. Қазақ халқының осындай ерекше тәлімді тәрбиесін, қыздар мен аналардың ұлылығын өз кезегінде ел арасында болған орыс ғалым – зерттеушілері жоғары бағалап, пікірлерін жазып кеткен. Мәселен, зерттеуші А. К. Гейнс: «Жены у киргиз приобретаются, как у всех магометан, покупкою, называемою «калым», поэтому родителям тем выгоднее, чем у них более красивых дочерей и нередко случается, что бедные киргизы при помощи своих дочерей не только поправляли свое состояние, но даже и очень богатели. С этой целью в некоторых киргизских семействах для сохранения красоты девушек вошло в обычай до замужества избавлять их от всех тяжелых работ и хлопот, ...хвалить красавиц считается у киргиз поступком благопристойным, красавицы же, заслужившие общую похвалу, нередко прославляются в степях» 3 деп көзімен көргенін хатқа түсірген.

Қазақ әйелдері ұрпақ тәрбиесінен өзге қоғамның барлық істеріне тікелей болмаса да қатысып, өздерінің көзқарастарын танытқан. Хандар мен сұлтандардың, батырлар мен билердің ақылшы, кеңесшілері ретінде кең далаға танылған. Мұндай жайт өзге халық өкілдерінен шыққан зерттеушілердің назарынан тыс қалмаған. Мысалы, зерттеуші ғалым А. К. Гейнс: «Киргизская женщина играет большую роль не только как полная хозяйка семьи, но и как член общества. На сходках киргизов

женщины подают голос наравне с мужчинами, в особенности по вопросам, касающимся общественных нужд. Иногда даже мнение женщин имеет некоторое преимущество над мнением мужчины» 4, – деп пайымдаған.» [6]

«Қызға қырық үйден тыю» деген дана философиялық қағидаға орай ата – бабаларымыз қыз баланың тәрбиесіне ерекше мән берген. «Қыз өссе елдің көркі» дегенге сай болу үшін оны адамгершілікке, парасаттылыққа, еңбек сүйгіштікке, әдемілікке баулыған. «Қыз жат жұрттық» деп айтылып, өмірден сабақ ала білген бабаларымыз бөтен елде қыздарының тәрбиелігімен, көргендігімен дараланғанын қалады. Сол үшін де ата салттың мәнін өзгертпей, оны қатаң сақтап, келесі ұрпаққа жеткізіп отырды.» [7]

Қазақ дәстүрінде әйелдің үй ішіндегі еркіндігі отбасының атына нұқсан келтірмей, қайта намысын қорғайтын болса, ел аузына ілініп, өзгеге үлгі ретінде айтылып, үлкен мадақ пен сыйға бөленетін. [8] Шаруаның негізгісі мал өсіру, егін салу болса, малды түзде бағып – қағу, оған жемшөп дайындау, егін егу, оны суару, жинау ісіне әйелдер тікелей араласа қоймайтын, ондай ауыр жұмыс әр уақытта ерлердің ісі болып есептелетін. Тамақ дайындау, киім тігу, жүн сабау, киіз басу, жіп иіріп, алаша, кілем тоқу, әр түрлі үй бұйымдарын тігу, мал сауу, кір жуып, үй жинау, көші – қонның кезінде тең буып, оны шешу, үй жығып, оны тігу, жас балалар мен қартайған ата – енесіне қарау, т.б. үй ішінің ұсақ – түйек шаруасы түгелдей әйелдер мойнында болды.» [9]

Төңкеріске дейінгі көптеген әдебиеттерде қазақ әйелдерді сыйламайды, ұрып – соғып, күндікте ұстайды деген жаңсақ, бір жақты айтылған пікірлер де кездеседі. Әрине, мұндай жағдай бүкіл халыққа тән қасиет деу қисынға келмейді. Оған дәлел ретінде С. Г. Рыбаков: «Әйелдеріне ерлері тарапынан қаталдықты мен кездестірмедім, соған қарағанда мұндай жағдай тым сирек кездесетін.» [10, 49]

ҚОРЫТЫНДЫ

Осылайша қазақ қоғамындағы әйел ананың орны мен рөлін қарастырып, өзіндік ерекшеліктеріне тоқталдық. Әйелдердің қоғамдағы орны патриархалдық – рулық қатынастарға, ислам дінінің әсеріне байланысты болған. [12, 49] Ғасырлар бойы қалыптасып, дамыған халықтық әдет – ғұрыптар мен салт-дәстүрдің негізінде әйелдердің қоғамдағы рөлі айқындалып, беки түскен.» [13] Әйел-анаға қатысты әдет ғұрыптар оның болмысына, тәрбиесіне ықпал етіп, рухани тазалықтың биігінен көрінуге бағытталған. Осыған орай ақылдылығымен, тапқырлығымен, адалдығымен, көріктілігімен еркекке бергісіз әйелдер өмір сүріп, аттары аңызға айналған.» [14, 49]

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Гумилев, Л. Көне түріктер – Алматы, 1993. – Б. 103.
- 2 Арғынбаев, Х. Семья и быт казахского народа. – Алма-Ата, 1979. – С. 84.
- 3 Гейнс, А. К. Собрание литературных трудов – Т.1. – СПб., 1897. – С. 76.
- 4 Арғынбаев, Х. Қазақтың отбасылық дәстүрлері. – Алматы, 2005 – Б. 35.
- 5 Низами. Б. 315–318.
- 6 Лобачева. Особенности костюма народов Среднеазиатского – Казахстанского региона. – Б. 71.
- 7 Келімбетов, Н. Шәді ақын. – Алматы : Жазушы, 1974. – Б. 96.
- 8 Көпейұлы, М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы – I том. – Алматы : Алаш, 2003. – Б. 504.
- 9 Көпейұлы, М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы – II том. – Алматы : Алаш, 2003. – Б. 432.
- 10 Көпейұлы, М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. – III том. – Алматы : Алаш, 2004. – Б. 376.
- 11 Көпейұлы, М. Ж. 20 томдық шығармалар жинағы. – IV том. – Алматы : Алаш, 2005. – Б. 336.
- 12 Ізтілеуұлы, Т. Шығармалары. – I том. – Алматы : Жазушы, 2007. – Б. 312.
- 13 Имам ән-Нәуәуи. Хадистер жинағы. – Алматы : Көкжиек, 2013. – Б. 656.
- 14 Құдайбердіұлы, Ш. Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1988. – Б. 560.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. К. Жусупова¹, Е. К. Жүсіпов², З. Е. Куандық³

Образ женщины в тюркском искусстве

¹ Университет Туран,

Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан;

^{2,3} Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

The image of a woman in Turkic art¹University of Turan,
Nur-Sultan, 120000, Republic of Kazakhstan;^{2,3}Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В казахской нации работа по пропаганде ислама и пророка осуществлялась буквально. Из истории хорошо известно, что советское правительство, чья идеологическая работа на религиозные темы строго наказуемо, не могло остановить наших ядовитых и поэтических поэтов, которые не говорили правду. В казахской литературе широко распространено распространение ислама среди людей.

In Islam, Islam and the Prophets were promoted in the work of the Kazakh National Authority. From history, it is well-known that the Soviet government, the ideology of the work of the religious writers, or the moguls to destroy our present-day poetical poetry, did not say anything. In the Kazakh literature there is a broad spread of Islam.

K. P. Zhussip¹, N. K. Zhussupov², M. N. Baratova³¹Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;²Doctor of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan;³Candidate of Philological Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Education,
S. Toraighyrov Pavlodar State University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstane-mail: ¹nartai1970@mail.ru; ²nartai1970@mail.ru;³baratova.muhabbat1970@mail.ru**PROBLEMS OF STYLE**

This article discusses the problems of style in the kazakh literary science. All stylistic judgments, debates, etc. are collected in this article. It should be noted that the introduction of images, composition, content in the science of russian and kazakh literature occupies a wide place. The works of the following kazakh scientists were comprehensively analyzed: K. Zhumaliev, Z. Kabdолоv, F. Orazayev, A. Kekilbaev, S. Mukanov, M. Auezov as well as russian scientists who studied the concept of «style»: V. A. Kovalev, P. N. Sakullin, V. M. Zhirmunsky, L. I. Timofeev, G. L. Abramovich, V. V. Kurilov, G. N. Pospelov, etc.

Keywords: style, K. Zhumaliev, Z. Kabdолоv, kazakh literature, russian literature.

INTRODUCTION

If you summarize and systematize all the disputes and discussions about the style, one can become a witness of the examination both in its enlarged concept and in the narrow one. In enlarged meaning style means the use of such phrases as «style of clothing» «style of fashion» etc. In addition, the scientist K. Zhumaliev drew attention to the fact that the word style is used in the sense of a method or direction as well [1].

Also there were many contrary opinions among those who considered style as a concept related to the artist's specific style of work. And one of the most frequent and most common opinions was that style comprises all aspects in art works or not all aspects. Furthermore, in Kazakh literature style is considered in its narrow sense and notes a pointlessness of its study only in language [1, 147 p.].

MAIN PART

It is known that in Russian literature style takes theme, character, composition and content as a superiority aspect. For example, a scientist who studied style in the sixties V. A. Kovalev reminds that P. N. Sakullin (1927), V. M. Zhirmunsky (1961) related the theme, composition, etc. to the style [2]. The same decision was made by the authors of the theory of literature such as L. I. Timofeev, G. L. Abramovich [3].

The scientist V. V. Kurilov, during the consideration of two opinions about the style, came to the conclusion of the supporting second part who insisted that the style of the work consists of different aspects of content (theme, characters, idea), the appearance of the form (images, composition, language) [4]. Kazakhstan scientists such as Z. Kabdолоv, F. Orazhev, and K. Kekilbaev also support this opinion [5].

Nevertheless, dissenting opinions with the above-named scientists are sufficient.

The famous scientist G. N. Pospelov claims that although the content is present in style however it does not apply to it. Even if to say that the content does not apply to the style, it is still not possible to say that the style does not accept content at all. Although V. A. Kovalev also refers the concept of «style» to form and content, he nevertheless pay attention to the fact that style can not consider all aspects of art work [2, 17, 20, 134 p.].

Coming to a conclusion, I would like to express the following idea. First, it is initially known that the style takes place in the form. Secondly, there is a sense in the words of those who believe that the content does not apply to the style. Indeed, as the form, the content can not only be within the style. But style also affects the content and takes its influence. That is, saying that the style refers to the form means completely separate from the content. Conversely, considering the result of the influence of the content on the form will help to study the concept of style from all sides.

Considering the result of the influence of content on the form gives a chance to view the style from all sides. In addition, the relationship of style to the fiction method [6], with respect to the relationship of style to trends, direction etc [7]. The arising assumptions define and show the variety of functions of style. It is also known that full or partial replacement of the style with such words as content, form, method, flow, etc. is impossible. Nevertheless, one cannot help noticing that all this leads to consequences. In general, after assessing and general trust in the agreement and decision about the style, special clarification is needed regarding the key area and personal style. There is a lot of opinion about the meaning and peculiarities of the personal style. One of the most popular opinions and perhaps one of the most appropriate is the view that the ideological and artistic features

(idea, theme, character, plot, language) encountered in the writer's work prove the author's personal style. Also an auxiliary role of the style category such as inner wholeness and naturalness of the writer's work, systemic and semantic stamina of individual elements in the work, correspondence and interconnection are well distinguished [7]. Also along with the concept of style is the personal method of the writer (the general artistic method) that is his own style and personal look in the work of the artist is the theme for thought [8]. Nevertheless, it is more profitable to further develop this assessment and treat them not only as a unity of details with a personal individuality in figurative types of stylistic product, but rather their sorting, coordination, the totality of the principles of mutual influence [7].

In this case, each writer in his work linking common circumstances with his colleagues, his contemporaries, as well as individual differences that differ from others, the convergence of the two in one work and their harmonization, that is, everything individual does not remain personal and inside they can find something in common. There is a need to set the condition for a more detailed consideration of this concept [9]. Therefore, in order to reveal the writer's autonomy, many researchers proposed alternatives to the concept of style such as «personal creative method» [7, 114–116 p.] «own signature», etc. In view of its insufficiency, other scientists are against such separation. At the same time, scientists pay attention to the fact that the works of authors can differ in style, in type, in versatility [7]. In addition, there are disputes about the fact that it is impossible to explain any word used in fiction without style [10]. Nevertheless, despite the fact that many names have been suggested, it is known that the existing features and differences of the writer from others [11] should be associated with some kind of concept or personal style. If you think what was the beginning of the style, then the historical events come to mind as the primary source. Given that the historical events affected every artist, it becomes clear that to look for the reasons for the writer's features in historical events is not enough. That is, saying that along with the history the artist gained not only the path and direction but also teaching his own writer's opinion, character, versatility, it is not superfluous to say that a separate own style of the writer is being created. True separating the personal style from the method and direction, the first relies on the signs of the artist who separate it from others, and the latter lead the writer to the related joint events with colleagues of his time. Although this does not deny the fact that in the personal style, along with the characteristics of the writer, there can be the same signs with other contemporary writers. It should be noted that when you delve into the personal style of all similar to other properties of the writer will be a consequence of these features. That is, saying that the writer has a consonant with the others but does not resemble anybody's style, we should not forget that this speaks of unity, and indicates that the former submits to the second. In short,

when the creative work of a writer-poet is settled, saying that this feature refers to one or another direction or method, the properties refer to a personal style, it is worth noting that a separation will always take place, and the general properties cannot be separated and can only be as a personal style.

Talking about the style it is known that this is a fairly broad concept and it is not enough to connect the problem only with the writer. But this does not deny that in determining the style of the role of the writer plays a paramount role [12]. Weighing these arguments, there are many topics for reasoning, if you think where the personal style comes from. Personal style can be seen even in the selection of the writer's theme. In addition, in describing a positive or negative image or which idea will be the main one, one can see the guiding role of the personal style. For example, mostly positive characters exist in S. Mukanov's works (in almost all the works, except the novel «Pure Love»), the descendants of poor families who were assigned to work in the Communist Party, and in M. Auezov's works, in spite of the fact that the family comes from a positive persona (for example Abai, Abish) is always depicted by a man of art zealously serving for the good of his country. However Aigerim in the «Way of Abai» is not a poet, but she is a singer and connoisseur of art. Other positive characters of the epic are also connoisseurs of art. This is the proof that the writer has placed the love of art at the forefront. If B. Mailyn's positive characters were described as somewhat naive, simple-hearted, hard-working people (Baken, Azamat etc.), who are not related to any proceedings, then S. Seifullin's characters stand out as an active fighting character (Yerkebulan in the «Red Falcon», The character of the writer himself in «The Stranglethorn.» While in works by B. Mailyn, meekness and cheerfulness are signs of positivity, T. Akhtanov pays special attention to the fact that characters possessing simple-minded and open morals are nasty in reality (Kasbulat in the novel «Buran») and those who seem tough and rude on the contrary are high-minded (in the novel «Terrible Days» the characters Erzhan, Murat, Kospan in the novel «Buran», etc.). So if in the genre of lyrics favorite persona of B. Mailyn are mostly ordinary workers (for example, Myrkambay etc.), then S. Seifullin is widely praised by advanced fighters and activists.

All this suggests that the personal style is determined by which topic the author chooses, as the character describes. That is, there is a need for a special study that when the theme is chosen, the image is created, the idea of conveying the idea of a personal style determines the plot of the work, the language of the work, etc. (We'll talk about this later, about the fact that each writer follows his style, K.J.).

When they speak about S. Seifulin's style, it is necessary to dwell in more detail on the features of the description of a persona. And the question arises, «Who is a persona?». In this regard, we want to draw attention to the fact that a persona and the author are not unified. In 1923 the poet B. Eikhenbaum in his

article «Anna Akhmatova» proved that despite his autobiographical indications in his poems, one should not understand such works as a diary telling about the details of the author's life.

The same opinion can be found in the work of Y. M. Lotman. Nevertheless, it is worthwhile to reckon with the opinion that a persona is the author's view of the world around him [13]. Undoubtedly, the division of the concept of «persona» and «author» can lead to loss of communication and harmony. If you study first the opinions of scholars on Russian literature, you can find many evidence about the involvement of the author in the lyrics. For example, we fully subscribe to the opinion proving that in the lyrical work the author's feelings are connected with some phenomenon [13]. In addition, it is worth considering the separation of the concept of «image of the poet» and «the personality of the poet» [14, 163 p.]. Nevertheless, we must not forget that the decisive role in the lyrics is played by the personality of the poet and the expression of feelings [14]. It should be noted that as in the epic, the author's position is preserved in the lyrics. In general, in poetry the primary role is played not by the skill of the poet but by the character of the poet [11]. From the side it seems that because of the fact that the poet writes on different topics in his every work there are different separate images. Nevertheless, even if the poet writes about pride in one verse, in another about experiences, in another he cherishes something, in these different situations there is one common feature that unites the acting lyric «I». That is, the poet describes the different feelings in different situations and saying that he looks at all equally open the organizational role of a persona [15]. Therefore, it should be noted that the poet does not leave a persona in one position on one level, but on the contrary helps him grow and develop throughout his life. Also do not forget that a persona does not change completely forgetting his original image, but rather because of whom he was, a persona develops and grows. Separating the relationship of the persona and the author, do not forget about the impact of time on the persona.

CONCLUSION

Trying to uncover the influence on the creativity of the author of any historical event, we come up against such a principle when the author bears in his work the preferences of millions in his time. So we found out that a persona is created together with the thoughts of the poet and the assembly of the senses of thousands of people. As a result, the ability to create an image in the lyrics is a separate topic. Here we need to clarify that the poet does not intend to consider the aspects of the phenomenon from all sides (and this is not possible), but on the contrary, knowledge of how to select the most semantic aspects plays a decisive role.

REFERENCES

- 1 **Жұмалиев, Қ.** Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы : Жазушы, 1966. – Б. 7.
- 2 Многообразие стилей в советской литературе. – М. : Наука, 1965. – Б. 21.
- 3 **Тимофеев, Л. И.** Основы теории литературы. – М. : Просвещение, 1966. – Б. 391–393; Абрамович, Г. Л. Введение в литературоведение. – М. : Просвещение, 1970. – Б. 298.
- 4 Проблема стиля в современном советском литературоведении. Московский университет, 1976. – Б. 47–48.
- 5 **Қабдолов, З.** Сөз өнері. – Алматы : Мектеп, 1976. – Б. 349–352; Оразаев, Ф. Шолулар-деректер, пікірлер-ойлар. – Алматы, 1969. – Б. 99; Кекілбаев, Ә. Өмір, талант, шығарма. // «Жұлдыз» журналы, 4, 1981, – Б. 208–212.
- 6 **Палиевский, П. В.** Постановка проблемы стиля. Теория литературы. – М. : Наука, 1965. – Б. 33; Борев, Ю. В. Художественный стиль, метод и направление. Теория литературных стилей. – М. : Наука, 1982. – Б. 86.
- 7 **Поспелов, Г. Н.** Проблемы литературного стиля. Московский университет, 1970. – Б. 93–94; Ковалев, В. А. Многообразие стилей в советской литературе. – М. : – Ленинград : Наука, 1965. – Б. 50 т.б.
- 8 **Абрамович, Г. Л.** Введение в литературоведение. – М. : Просвещение, 1970. – Б. 304–305.
- 9 Теория стиля. – М. : Искусство, 1968. – Б. 152.
- 10 **Подгаецкая, И. Ю.** Границы индивидуального стиля. – М. : Наука, 1982. – Б. 32.
- 11 **Исаковский, М. О.** О поэтах, о стихах, о песнях. – М. : Советский писатель, 1968. – Б. 190–191.
- 12 **Жәмішев, Ә.** Лирика табиғаты. // Жұлдыз, 8, 1967, 149 б.; Бөпежанова, Ә. Дәуірмен үндескен бақытты өлең (Уақыт және қаламгер). – Алматы : Жазушы, 1981. – Б. 203; Әлімқұлов, Т. Жазушылық оңай ма? (Сөзстан). – Алматы : Жалын, 1982. – Б. 96–97.
- 13 **Гинзбург, Л.** О лирике. – Ленинград : Сов.писатель, 1974. – Б. 6; Тимофеев, Л. Слово в стихе. – М. : Сов.писатель, 1982. – Б. 226–227.
- 14 **Дементьев, В.** Грани стиха. – М. : Просвещение, 1979. – Б. 6, 83.
- 15 **Тимофеев, Л. И.** Основы теории литературы. – М. : Просвещение, 1966. – Б. 268–269; Гончаров, Б. П. Проблемы художественного целого и системность стилистического анализа. – М. : Наука, 1982. – Б. 256.

Material received on 20.01.20.

Қ. П. Жүсін¹, Н. Қ. Жүсінов², М. Н. Баратова³**Стиль мәселесі**^{1,2,3}Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Қ. П. Жүсін¹, Н. К. Жүсупов², М. Н. Баратова³**Проблема стиля**^{1,2,3}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Бұл мақалада қазақ әдебиеттану ғылымындағы стиль мәселесі жан-жақты қарастырылады. Стиль жөніндегі пайымдаулардың, айтыс – тартыстардың т.б. – бәрі осы мақалада жинақталып берілген. Стиль жүгін молайтып, оның үстемдік құрар аясына тақырыпты, образдарды, композицияны, мазмұнды қоса кіргізудің орыс және қазақ әдебиеті ғылымдарында кең орын алғаны сөз болады. Стиль ұғымын арнайы зерттеген қазақ ғалымдары: Қ. Жұмалиев, З. Қабдолов, Ф. Оразаев, Ә. Кекілбаев, С. Мұқанов, М. Әуезов және орыс ғалымдары: В. А. Ковалев, П. Н. Сакуллин, В. М. Жирмунский, Л. И. Тимофеев, Г. Л. Абрамович, В. В. Курилов, Г. Н. Поспелов т.б. еңбектері жан-жақты сараланды.

В данной статье рассматриваются проблемы стиля в казахской литературоведческой науке. Все стилистические суждения, дебаты и т.д. собраны в этой статье. Необходимо отметить, что внедрение образов, композиции, содержания, в науку русской и казахской литературы занимает широкое место. Труды следующих казахских ученых, были всесторонне проанализированы: К. Жумалиев, З. Кабдолов, Ф. Оразаев, А. Кекилбаев, С. Муканов, М. Ауезова а также, русские ученые исследовавшие понятие «стиль»: В. А. Ковалев, П. Н. Сакуллин, В. М. Жирмунский, Л. И. Тимофеев, Г. Л. Абрамович, В. В. Курилов, Г. Н. Поспелов и т.д.

Г. К. Камбаева¹, Н. К. Абдраев²

¹аға оқытушы, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²PhD доктор, Шығыстану факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹gulmirakatbaeva@gmail.com; ²abdrayev@gmail.com

**ҚЫТАЙ ТІЛІНДЕГІ ФРАЗЕОЛОГИЗМ БІРЛІКТЕРІНІҢ
КЛАССИФИКАЦИЯСЫ**

Шет тілін оқып-үйренудегі ең жоғарғы көрсеткіштердің бірі оқитын тіліндегі фразеологизмдерді дұрыс түсіну, орнымен сауатты қолданып сөйлеу және оны екінші тілге сауатты аудару. Фразеологизмдер – бұл бізді қоршаған ортадағы түрлі құбылыстарды, тарихи және мәдени оқиғаларды, адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынастарын, күнделікті тұрмыс тіршіліктегі жағдайларды, адамның мінезіне, сезімдеріне, эмоциясына, артықшылықтары мен кемшіліктеріне қатысты кез келген ойды барынша қысқа, түсінікті, әрі әдемі жеткізуге болатын тамаша мүмкіндік. Мақаланың мақсаты қытай өркениетінің тарихын, мәдениетін бойына сіңірген фразеологизмдерге, олардың зерттелу деңгейі мен бірліктеріне жан-жақты тоқталып, қазақ тіліне аударылу жолдарын қарастыру. Зерттеу жүргізу барысында, қытайдың ежелгі әдеби ескерткіштерінен және көркем шығармалардан үзінділер қолданылды, сонымен қатар Дәулетова Ф. Н., Кеңесбаев І., Авакова Р., Дәулетова П., Қалибек Т., Войцехович И. В., 温端政., 马国凡., Баранова З. И., Прядохин М. Г. сынды отандық және шетелдік ғалымдардың зерттеулерінің әдістемелік теориялық талдаулары басшылыққа алынып, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, аударма әдісі қолданылған.

Кілтті сөздер: тіл, лексика, семантика, қазақ және қытай тілдері, фразеологизм, тұрақты сөз тіркес.

КІРІСПЕ

Кез келген халықтың мәдениетін, әдебиет тілінің қажеттілігін өтеуде халықтың эстетикалық талғамын танытатын ең күшті тілдік құралдардың бірі фразеологизм болып есептеледі. Шет тілін оқып-үйренудегі ең жоғарғы көрсеткіштердің бірі оқитын тіліндегі фразеологизмдерді дұрыс түсіну, орнымен сауатты қолданып сөйлеу және оны екінші тілге сауатты аудару.

Фразеологизмдер – бұл бізді қоршаған ортадағы түрлі құбылыстарды, тарихи және мәдени оқиғаларды, адамдардың бір-біріне деген қарым-қатынастарын, күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі жағдайларды, адамның мінезіне, сезімдеріне, эмоциясына, артықшылықтары мен кемшіліктеріне қатысты кез келген ойды барынша қысқа, барынша түсінікті, барынша әдемі жеткізуге болатын тамаша мүмкіндік.

Қай ұлттың болмасын сөздік қорында бір мағынаны білдіретін жекесөздерден өзге, бір-бірімен қосылып, не жалғасып келіп, тұтас бір ұғымда қолданылатын сөз тіркестері болады. Яғни, бір сөзбен айтқанда, ол – фразеологизмдер. Әр ұлт тілі өзіндік сөздік қорымен ғана ерекшелене қоймай, өз бойында ұлт мәдениетін, тәрбиесін, тарихын қамтиды. Сондықтан да кез-келген ұлттың тілін үйрену үшін, мәдениеті мен тарихын да жетік білу қажет. Фразеологизмдер соған мысал бола алады. Себебі фразеологизмдер қанша жылдан бері тарих пен мәдениет арқасында пайда болған ғылымдардың бірі.

Қытай тіліне де, қазақ тілі сияқты фразеологиялық фондтың бай болуы өте маңызды. Қытай тілі фразеологизмдері – ұлттық компонентті білдіруші, құраушы, өткеннің мұрасы. Қытай фразеологизмдерінде байқайтын болсақ, нефрит, айдаһар, халыққа әйгілі қаһармандар атаулары көп қолданылады. Әрине, нейтралды фразеологизмдер де бар, дегенменен аталған айдаһар, нефрит сияқты атаулар осы ұлттың мәдениетімен де, тарихымен де өте тығыз байланысты. Қытай тілінде фразеология жеке ғылым ретінде бөлінбейді, оны лексикология құрамында қарастырады, сондықтан олар сөздіктерге сөздермен қатар енгізіледі, бұл оларды іздеуді жеңілдетеді. Фразеологияның зерттеу нысаны фразеологиялық құрылымдар, яғни тілде қалай қалыптасса, біздің жадымызда қалай сақталса, солай айтылатын тұрақты сөз тіркестері.

Бүгінгі таңда қытай тілінің тұрақты сөз тіркестері белгілі бір еңбектің мақсаты мен міндеттеріне қатысты зерттеудің лексикология және стилистика бөлімінде ғана қарастырылады. Соған қарамастан, 1980–90 жылдары қытай тілінің тұрақты сөз тіркестерінің жалпы мәселелерін қамтып, фразеологиялық бірліктерді жеке-жеке қарастырған, тұрақты сөз тіркестерін тек қана тіл білімі ауқымында ғана емес, бірнеше ғылыммен ұштастырып саралаған салмақты ғылыми еңбектер жарық көре бастады.

Қытай тілінің фразеологиясына арналған еңбектері ғылымның дамуына едәуір ықпал еткен қытайлық ең атақты лингвист-ғалымдардың ішінен ең алғашқы кезекте Вэн Дуаньчжэн (温端政), Ма Гуофан (马国凡), Яо Пэнцзы (姚鹏慈), Джань Джигун (张志公) сияқты тіл мамандарын атауға болады.

Осы орайда, қазақ тіл білімі тарихындағы қытай тілі мен қазақ тілін салғастыра зерттеуге арналған тұңғыш ғылыми еңбекті атап өткен орынды. Ол – Фатима Дәулетованың «Қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы» (1999) атты кандидаттық диссертациясы.

1950 жылдардан бастап, жалпы тіл білімі ғылымында, қытай тілі фразеологиялық жүйесінің теориялық негізін жасау ісі қолға алына бастады. «Тіл мен әдебиет», «Тіл білімі», «Қытай филологиясы» журналдарында қытай тілінің тұрақты тіркестер қорындағы 成语, мақал-мәтелдер, афоризмдер, 歇后语 – астарлы тіркестер жайлы мақалалар жарық көрді. Осы кезден бастап қытай тіліндегі тұрақты сөз тіркестерін бір-бірінен айыру және 成语 ді басқа фразеологиялық бірліктердің түрлерінен бөліп қарастыру тенденциясы байқалды [2, 10–11].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қытай тілінің бай фразеологиялық қоры әрқайсының өзіндік құрылымдық-семантикалық және функционалды-семантикалық ерекшелігі бар түрлі фразеологиялық бірліктерден құралған.

Ұзақ уақыт бойы қытай тілінің алуан түрлі тұрақты сөз тіркестерін «cheng yu» (成语) терминімен жалпы атау дәстүрі үстемдік құрып келді. Көптеген қытайлық және шетелдік тіл мамандарының еңбектерінде «cheng yu» мәселесі жиі көтеріліп отырды. Бұл терминнің ауқымына фразеологиялық бірлік ретінде тек қана cheng yu дің өзі ғана емес, сонымен қатар барлық тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, афоризмдер де сыйып келді.

Бүгінгі таңда қытай тілі фразеологиясында «shu yu» (熟语) терминінің ауқымына кіретін төрт-бес фразеологиялық бірлікті бөліп қарастыруға болады. Фразеологизмдер құрылымдық-семантикалық ерекшелігіне қарап емес, олардың шығуына және стилистикалық ерекшелігіне қарап классификацияланған. Осылайша қытай тілінің маманы Ма Гофан қытай тіліндегі фразеологиялық бірліктің бес түрін бөліп көрсетеді:

- 1 cheng yu (成语) – идиома;
- 2 yan yu (谚语) – мақал;
- 3 xie hou yu (歇后语) – астарлы сөздер;
- 4 guan yong yu (惯用语) – қалыптасқан сөздер;
- 5 su yu (俗语) – мәтел;

Ма Гофанның ертеректегі еңбектерінде «yan yu» (谚语) термині мақал-мәтелдерге қатысты қолданылып, ал «su yu» (俗语) термині «халық сөздері» деген атаумен мақал-мәтелдерді, астарлы сөздерді, қалыптасқан тіркестерді қамтыған тұрақты сөз тіркестерінің үлкен бір бөлігіне, яғни әдеби тілге қатысы жоқ, халықтың ауызекі тілінде қалыптасқан тұрақты сөз тіркестеріне қатысты қолданылды.

Қытайдың тағы бір лингвист маманы Ван Дычун, қытай тілінің 5 түрлі фразеологиялық бірлігін атап көрсете отырып, оларға афоризмдер мен қанатты сөздерді (格言和警句) қосады, ал мәтел (俗语) мен қалыптасқан тіркестерді (惯用语) бір қатарға біріктіреді [1, 17].

Cheng yu – қытай тілі тұрақты сөз тіркестері жүйесінің шығу тегі жағынан ең көп, қолданылуы жағынан ең универсал түрі. Қытай тілінде cheng yu үш компоненттен бастап он алты компонентке дейінгі формалары кездеседі.

«Қазіргі қытай тілі сөздігінде» cheng yu ге мынандай түсіндірме беріледі: «cheng yu лер – халық бұрыннан даяр қалпында қолданатын, формасы шағын, бейнелеу мәнерлігі терең, тұрақты формалы тіркес немесе қысқа сөйлем» [1, 18].

Олардыңшығуы тарих қойнауына кетеді. Негізгі қайнар көзі классикалық канондар, философиялық трактаттар, тарихнамалар, әдеби шығармаларды қамтитын қытайдың классикалық әдебиеті болып табылады. Қытай лингвист мамандары cheng yu лердің қайнар көздеріне тарихи және философиялық әпсаналарды, аңыздар мен мифтерді, қанатты сөздер мен афоризмдерді, мақал-мәтелдерді және басқа тілдерден енген тұрақты сөз тіркестерінде жатқызады.

Мысалы, 图穷匕见 tu qiong bi xian «картаны ашқанда, қанжар шықты» cheng yu інің дерек көзі ретінде Жан гуо (б.з.д. 453–221 жылдар) «Соғысушы патшалықтар саясаты» (《战国策》) және Сы Мачиеннің «Тарихи жазбалар» (《史记》) атты жазба ескерткіштері аталады.

Сы Мачиен өзінің «Тарихи жазбаларында»: «秦王发图·图穷而匕首见» – «Чин билеушісі оралған картаны жазған кезде ішінен қанжар шыға келді» деп жазған. Уақыт өте келе бұл фраза төрт сөзге дейін қысқарып, «ақиқат ерте ме, кеш пе белгілі болады, ақиқатты бұдан ары жасыру мүмкін емес» деген мағынаны беретін cheng yu ге айналған.

四面楚歌 Si mian Chu ge «жаудың қоршауында қалу, шығатын жол жоқ қиын жағдайда қалу»; 指鹿为马 Zhi lu wei ma «бұғыны көрсетіп, ат деу, ақты қара деу, ақиқатты бұрмалау»; 破釜沉舟 Po fu chen zhou «кейін шегінуге жол қалдырмау, келген көпірін өртеп жіберу»; 纸上谈兵 Zhi shang tan bing «қағаз бетінде ғана соғысу, әрекеті жоқ теорияны оқи беру, шынайы жағдаймен санаспау»; 三顾茅庐 San gu mao lu «мансапқа қайта-қайта шақыру, бірнеше рет жалынып шақыру» деген cheng yu лердің барлығының шығу тамыры тікелей тарихи оқиғаларға барып тіреледі.

Көптеген cheng yu лердің негізінде философиялық әпсаналар жатыр. Мысалы, 拔苗助长 ba miao zhu zhang «енді шыққан баласаны төбесінен тарту, қолдан өсуге көмектесу».

Кейін келе 拔苗助长 ba miao zhu zhang деген cheng yu ге айналған бұл тұрақты сөз тіркесі «артық қылам деп, тыртық кылу, бас алам деп, шаш алу» деген мағынада қолданылатын болған.

Cheng yu дің тағы бір қайнар көзі – аңыздар мен мифтер. Қытайдың әлемді жарату туралы, яғни Пангу туралы мифі 开天辟地 kai tian pi di

«жерді жарату, аспанды жарату» деген cheng уидің шығуына негіз болған. Қазір бұл cheng уи «тарихта алғаш рет, бұған дейін болмаған» деген мағынаға ие. Қытайдың канондық әдебиеті, оның ішінде жалпы қытай әдебиетінің бастауы болып есептелетін «Шіцзинь» (《诗经》) қытай cheng уилерінің маңызды қайнар көздерінің бірі. Мысалы: 巧言如簧 qiao yan ru huang (тікелей аударсақ «хуаң аспабындай әдемі естілетін сөздер» дегенді білдіреді) мағынасы «тілі майда, сөздері майдай жағады, аузын ашса көмейінен бұлбұл сайрайды» деген мағынаны білдіретін және 明哲保身 ming zhe bao shen (тікелей аударғанда «дана адам алдымен өзіне сақ болады» дегенді білдіреді) «сақтансаң сақтаймын, алдымен өзіңе сақ бол» дегенді білдіретін чэнь юйлер «Шіцзиньнің» өлең жолдарынан алынған.

Көптеген cheng уилердің шығуына будда ілімінің философиялық және діни тағылымдары ықпал еткен [6, 21]. Бұған 三生有幸 San sheng you xing (тікелей аударғанда «үш өмірде бақытқа ие» дегенді білдіреді) – «кез-келген адам аңсайтын, бірақ қол жеткізу өте қиын» деген cheng уиді мысалға келтіруге болады. Будда ілімінде «үш өмір» деп адамзаттың өткен, осы және болашақ өмірін айтады. Егерде бір адам осы үш өмірінде де будда ілімін игеріп, соны өмірінің негізі етіп алса онда ол адам үш өмірінде де бақытты дегенді білдіреді. Алайда, бұл жол оңайлықпен жүріп өте салатын жол емес, өте ауыр жол, ақиқатқа жету үшін адам өз нәпсісімен орасан күреске түсуі керек дегенді білдіреді [5, 57].

Қытай халқының материалдық тұрмысы мен рухани өмірінің кең аясын қамтыған фразеологизмдердің ерекше түрі – астарлы сөздер – 歇后语 – xie hou yu. Қытай тіліндегі фразеологизмдердің бұл түрі Қытайдың тарихы, мәдениеті, этикасы мен эстетикасы жайлы мол мағлұмат береді. Xie hou yu өзінің алғашқы қалпын және жарқын ұлттық бояуын қазіргі күнге дейін сақтап жеткізді.

Xie hou yu – қытай тіліне ғана тән тілдегі феномендік құбылыс. Қытай-тибет тілдер тобына кіретін бірқатар тілдердегі бұл тәріздес тіркестер негізінен қытай тілінен енген және семантикалық өңі жағынан айтарлықтай өзгеріске ұшырай қоймаған [4, 3].

Xie hou yu – мазмұны бай, тақырып таңдау аясы өте кең, кең мағынадағы тұрақты тіркестердің қысқарған түрі. Олар халықтың өмірін жан-жақты бейнелеп, ауызекі тілде немесе жазба тілде болсын белсенді түрде қолданылатын сөздік қордың мәнерлі, көркем бөлігі болып табылады. Олар терең мағынаға ие болып, тілге жан бітіріп, тілді көркемдеп тұрады.

歇后语 – «xie hou yu» терминін сөзбе-сөз қытай тілінен аударсақ, «демалыс, үзіліс жасап барып сөйлеу» дегенді білдіреді. «Қытайша – орысша сөздікте» бұл сөзге «недомолвка, намек, недосказанное выражение» деген аударма берілген.

Xie hou yu дің мағыналық, құрылымдық, әсіресе прагматикалық ерекшеліктерін ескере отырып, тұрақты тіркестің бұл түріне қазақ тілінде «астарлы сөз» деп атау беруге болады. Астарлы сөздерді орыс қытайтанушылары ішінде ең алғаш зерттеген Михаил Григорьевич Прядохин болатын. Ғалым «Китайские недоговорки – иносказания» деген еңбегінде астарлы сөздерге семантикалық болмысы және грамматикалық құрылымы жағынан біршама толыққанды сипаттама берген.

《辞海》энциклопедиясында астарлы сөздер туралы былай деп жазылған: «Фразеологизмдердің бір түрі. Көпшілікке әзіл-оспақ, әрі бейнелі сөз тіркестері ретінде танымал».

Xie hou yu қолданғанда, астарлы мағына сөздің артында тасалануы мүмкін. Мысалға, 围棋盘里下象棋 Сөзбе-сөз аудармасы: «Дойбы тақтайында шахмат ойнау», яғни дұрыс емес жолды таңдау, қате тәсіл деген мағына береді.

«Қазіргі заманғы қытай тілі сөздігінде» се хоу юйге мынадай түсіндірме берілген: «Xie hou yu екі бөліктен тұрады. Оның бірінші бөлігі мегзеу, яғни жұмбақ секілді, ал екінші бөлігі сол жұмбаққа түсіндірме, демек жұмбақтың шешуі секілді болып келеді. Мысалы,

1 雨落拖被絮 – 越被越重

Сөзбе-сөз: «Жауынды күні мақтаны арқалап көтеру – көтерген сайын ауырлайды». Қазақша баламасы: «Баста ми жоқ болса, екі аяққа күш түсер».

2 寒天吃冷水 – 点点在心头

Сөзбе-сөз: «Аязды күні суық су ішу – өз дерті өз ішінде». Қазақша баламасы: «Ақымақ жауынды күні суға түсер».

Стилист Чжан Гуни «Xie hou yu дің ғасырмен тілдесуі» деген еңбегінде астарлы тіркестің стильдік қолданысын айтып, көркем әдебиеттің құралы ретіндегі болмысына басты назар аударды. Чжан Гуни Xie hou yu ді екі бөліктен тұратын тұрақты тіркес деп, оның бірінші бөлігі образды түрде мегзеу, ал екінші бөлігі сол образды мегзеудің мәнін ашатын тұрақты тіркес деп мінездеме береді [4, 12].

Қытай тіл мамандары халық аузындағы тұрақты сөз тіркестерін «su yu» (俗话) терминімен (тікелей аударғанда «қарапайым, күнделікті тілдегі сөздер, халық аузындағы сөздер» деген мағынаға саяды) жалпы атап жүр. Қытайдың атақты фразеологы Вэн Дуанчжен «su yu» (俗话) «халық аузындағы тұрақты сөздер» деп фразеологизмдердің үш түрін жатқызады [1, 17]. Яғни,

1 谚语 – уапу – мақалдар – тәрбиелік мәні бар фразеологиялық бірлік;

2 习惯用语 – xiguan yong yu – «қалыптасқан тіркестер» – тілдік бейнелеу қасиетіне ие фразеологиялық бірлік;

3 歇后语 – xie hou yu – «астарлы сөздер» – екі бөліктен тұратын, ойды астарлап жеткізетін фразеологиялық бірлік;

Тағы да «su yu» термині тек қана мәтелдерді білдіреді деген көзқарас та бар. Алайда бұл жерде көп тілдерде мақал мен мәтелдің арасында белгілі бір айырмашылық жоқ екенін ескеру керек. Қытай тілінде де солай. Кейбір тұрақты сөз тіркестерін мақалға да, мәтелге де жатқызуға болады.

Қытай мақал-мәтелдерінің мыңдаған жылдық тарихы бар. Олар тіл пайда болып, адамдар бір-бірімен тілдің көмегімен қарым-қатынасқа түскенде, бірақ жазу-сызу әлі пайда болмаған кезде-ақ пайда бола бастаған. Жазудың шығуымен адамдар мақал-мәтелдерді жазып, қағаз бетіне түсіре бастады. Бүгінгі таңда біз «Ицзин», «Мыңзы», «Цзочжуан», «Гуоуй», «Чжан гуоцзы», «Ші цзи» сияқты ежелгі Қытайдың әдеби ескерткіштерінен көптеген мақал-мәтелдерді кездестіре аламыз. Суң дәуірі кезінде мақал-мәтелдердің алғашқы жинағы жарық көрген. Чин дәуірі кезінде Ду Вынлан құрастырған «Ежелгі халық әндері мен мақал-мәтелдері» деп аталатын жинақ бүгінгі күнге дейін ең үлкен мақал-мәтелдер сөздігі болып есептеледі. Бұл жинақта ескі әдеби деректерде кездесетін ежелгі дәуірден Мин патшалығына дейінгі кезеңде шыққан барлық мақал-мәтелдер қамтылған [1, 37].

Қытай мақал-мәтелдері басқа тілдердегі сияқты халықтың бүкіл өмірлік тәжірибесін бойына жинақтаған даналықтың айнасы іспеттес. Мақал-мәтелдер тарихи оқиғаларды, ежелгі тұрмыс-тіршілікті, қоғамдық және от-басылық өмірді, діни наным-сенімдерін, адамдық қарым-қатынастарды, табиғат пен адамның арасындағы байланысты, өндірістік, шығармашылық құндылықтарды бойына жинаған керемет құбылыс болып табылады.

Мысалы:

大意失荆州 Da yi shi jing zhou «Кішкентай ғана қателіктің соңы алапат шығынға алып келді» (Тікелей аудармасы: «Аңқаулықтың кесірінен Цзин жоудан айрылу»)

只许州官放火，不许百姓点灯 Zhi xu zhou guan fang huo, bu xu bai xing dian deng «Аузы қисық болса да, байдың ұлы сөйлесін» (Тікелей аудармасы: «Шенеунікке өрт қоюға болады, ал шаруаға от жағуға да болмайды»)

远亲不如近邻 Yuan qin bu ru jin lin «Алыстағы туысқаннан жақындағы көрші артық»

秋菊春桃，物各有时 Qiu ju chun tao, wu ge you shi «Әр нәрсе өз уақытымен»

(Тікелей аудармасы: «Хризантема күзде, шабдалы көктемде гүлдейді – әр нәрсе өз уақытында»)

一女不吃两家茶 Yi nu bu chi liang jia cha «Тастай батып, судай сіңу» (Тікелей аудармасы: «Жаңа түскен келін екі үйдің шайын бірден іше алмайды. Келіннің некесі екі рет қиылмайды. Қыз тұрмысқа екі рет шықпайды»)

不受磨练不成佛 Bu shou mo lian bu cheng fo «Бейнет болмай, зейнет болмайды» (Тікелей аудармасы: «Нәпсісінді тыймай, Будда бола алмайсың»)

衣是百行本 Nong shi bai xing ben (Тікелей аудармасы: «Шаруаның еңбегі – жүздеген кәсіптің негізі»)

人不欺地皮，地不欺肚皮 Ren bu qi di pi, di bu qi du pi (Тікелей аудармасы: «Адам жерді ренжітпесе, жер адамды ренжітпейді»)

白米细面，土中提炼 [4, 126]. Bai mi xi mian, tu zhong ti lian (Тікелей аудармасы: «Күріштің қаншалықты ақ болуы және кеспенің жіңішке болуы жерге байланысты»)

Қытай фразеологизмдерінің үлкен бөлігін құрайтын тағы бір категория – «қалыптасқан тіркестер» – 习惯用语 xi guan yong yu. Тікелей аударсақ, «әдетке айналған сөздер» дегенді білдіреді.

Фразеологизмнің бұл түрі өзінің тұрақтылығымен, тұтас бір мағынаға иелігімен, эмоционалды-экспрессивті ойды барынша қысқа, барынша бейнелі жеткізуімен ерекшеленеді.

1949 жылға дейін Қытайда арнайы xiguan yong уиді зерттеп жазған бірде-бір ғылыми-зерттеу еңбегі болмаған. Тіпті осы терминнің өзі кейін келе, XX ғасырдың алпысыншы жылдары ғана пайда болды. Онда да болса алғашқы кезде үш иероглифтен құралған фразеологизмдерді меңзеді [7, 42].

Мысалы:

炒冷饭 chao leng fan «Өткен ескі нәрсені мыжу» (Тікелей аудармасы: «Суып қалған тамақты қайта қуыру»)

碰钉子 peng ding zi «Жолы болмау, шекесі тию» (Тікелей аудармасы: «Шегеге ұрыну, шегеге соқтығысу»)

交白卷 jiao bai juan «Емтиханнан құлау» (Тікелей аудармасы: «Орама қағазды таза өткізу»)

Мұндай тұрақты сөз тіркестері қарапайым халықтың күнделікті ауызекі тіліндегі қарапайым тіркестер деп қабылданып, фразеологизмдердің бір түрі деп есептелмеді. Тек қана бертін келе тұрақты сөз тіркестерінің бұл түрі 谚语 – yan yu, 歇后语 – xie hou yu, 成语 – cheng уиден бөлек қарастырылып зерттеле бастады.

Қытайдың лингвист-ғалымы Вэн Дуанчженнің айтуынша, қалыптасқан сөздерге қатысты әртүрлі көзқарастардың болуы оның әлі де болса аз зерттелгенімен түсіндіріледі. Ол да Ма Гуофан сияқты guan yong уиді бірқатар өзіндік ерекшеліктері бар, cheng yu мен yan yu-ден толығымен өзгеше өз алдына бір фразеологиялық бірлік деп есептейді [1, 210].

俗语 [súyǔ]] (хикмет сөздер) дегеніміз қытай қоғамында қара халықтың арасында пайда болып, ауызекі тарап отырған тұрақты сөз тіркесінің бір түрі. Қытай хикмет сөздері қарахалықтың өмірдегі мұң-мұқтажы мен арман-тілектерінің айнасы десек те болатын сияқты. **俗语** [súyǔ] (хикмет сөздер) жоғарыда аталған **成语** [chéngyǔ] (мақал-мәтелдер) мен **惯用语** [guànyòngyǔ] (калыптасқан сөз тіркесі) – нен айырмашылығы, олар, сууі және cheng yu сияқты төрт иероглифті, немесе үш иероглифті болып келеді деген сипаттамаға ие емес. Бірақ, осы жерде айта кетер бір жайт – қытайлықтар қаншажерден бұларды ерекшелеп, ат қойып жатса да, біздің тілімізге аударғанда олардың қазақша баламасы қытайлықтар салып кеткен қалыппен аталмайды. Яғни, қытай тілінде хикмет сөздер санатына жататын сөз тіркесі, қазақ тіліне аударылғанда жай ғана «мақал» – деп қана аталуы мүмкін. Себебі, әр тілдің өзіндік айырмашылығы бар. Сондықтан сөзімізге дәлел болу тұрғысында **八字还差一撇** [bāzì hái chà yī piē] деген тіркесте істеу керек бір шаруаны әлі бастамағандықты білдіреді. Қазақтар кейде, «әлі мұртын да түртпедім» – деп жатады. Мақалдың өзі анық аңғартып тұрғанындай, сегіз деп тұрған иероглифтің бір сызығы да әлі жазылмады дегенді білдіреті [3, 424–25].

ҚОРЫТЫНДЫ

Қытай елінің мыңдаған жылдық тарихымен бірге қалыптасып, бірге біте қайнасып келе жатқан қытай тілі фразеологизмдері бүкіл Қытай өркениетінің тарихын бойына сіңірген материалды және рухани мәдениеттің сарқылмас кені сияқты. Оларды оқи отырып аудару барысында фразеологизмдердің қазақ тіліне сәйкес баламасын тауып аудару арқылы біз тарихы бірнеше мыңдаған жылдарды құрайтын Қытай халқының дүниетанымы, рухани және материалды құндылықтары туралы көптеген ақпаратқа қанығамыз.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Войцехович, И. В.** Практическая фразеология современного китайского языка. – Москва : «Восток-Запад», 2007. – 509 с.
- 2 **Дәулетова, Ф. Н.** Лингвомәдениеттану: қытай және қазақ тілдерінің салғастырмалы фразеологиясы. – Алматы : «Қазақ университеті», 2000. – 180 б.
- 3 **温端政.** 俗语研究与探索 : 俗语的性質, 范围和分类. - 上海辞书出版社: 2005 – 427 页.
- 4 **马国凡.** 成语. - 呼和浩特: 1978 年. – 328 页.

- 5 **Баранова, З. И.** Чэньюй как разряд фразеологизмов китайского языка: Автореф. канд. дис. филол.наук. – М., 1968. – 25 с.
- 6 **Придохин, М. Г.** Китайские недоговорки-иносказания. Автореф. канд. дис. филол.наук. – М., 1969. – 27 с.
- национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. – М. : Издательство
- 7 **Кенесбаев, І.** Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы : Ғылым, 1977. – 712 б.
- 9 **徐宗才, 应俊玲.** Chinese Idiomatic Phrases for Foreign Students, 外国人说熟语. 北京语言大学出版社: 2001 – 194 页. 2004. – 296 页.
- 10 汉语大词典普及本/本书编委会编. - 上海 : 汉语大词典出版社, 2000 – 2431 页.
- 11 **Авакова, Р., Дәулетова, П.** Қысқаша қытайша-қазақша фразеологиялық сөздік. – Алматы : «Қағанат ҚС», 1998. – 60 б.
- 12 **Найман, С.** Ханзуша – Қазақша сөздік. – Үрімші: «Син дзяң халық баспасы», 1979. – 1550 б.
- 13 **Қалибек, Т.** Қытайша-қазақша, орысша тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы : Үш қиян, 2012. – 159 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. К. Катбаева¹, Н. К. Абдраев²

Классификация фразеологических единиц китайского языка

^{1,2}Факультет востоковедения,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,

г. Алматы, 050000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

G. K. Katbayeva¹, N. K. Abdrayev²

Classification of Chinese phraseological units

^{1,2}Faculty of Oriental Studies,

al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Одним из самых высоких показателей в изучении иностранных языков является правильное понимание, грамотное использование и перевод фразеологизмов. Фразеологизмы это отличный способ наиболее кратко, понятно и красиво описать различные явления окружающей среды, исторические и культурные события, отношения людей, условия повседневной жизни, а также различные

мысли, касающиеся характера, чувств, эмоций, достоинств и недостатков человека.

Цель статьи – рассмотреть уровень изученности фразеологизмов, которые вошли в историю и культуру китайской цивилизации, а также изучить способы их перевода на казахский язык.

В ходе исследования были применены сравнительный метод и метод перевода, использовались фрагменты древнекитайских литературных памятников и художественных произведений, теоретико-методологической основой послужили труды отечественных и зарубежных ученых, таких как Дәулетова Ф. Н., Кенесбаев И., Авакова Р., Дәулетова П., Қалибек Т., Войцехович И. В., 温端政, 马国凡, Баранова З. И., Прыдохин М. Г.

One of the highest rates in the study of foreign languages is the correct understanding, proper use and translation of idioms. Idioms are a great way to most briefly, clearly and beautifully describe various environmental phenomena, historical and cultural events, people's relationships, conditions of everyday life, as well as various thoughts concerning the nature, feelings, emotions, strengths and weaknesses of a person.

The purpose of the article is to examine the level of knowledge of idioms that have entered the history and culture of Chinese civilization, as well as to study ways of their translation into the Kazakh language.

In the course of the study, a comparative method and method of translation were applied, fragments of ancient Chinese literary monuments and works of art were used, the theoretical and methodological basis was the works of domestic and foreign scholars, such as F. N. Dauletova, Kenesbaev I., Avakova R., Dauletova P., Kalibek T., Voitsehovich I. V., 温端政, 马国凡, Baranova Z. I., Pryadokhin M. G.

FTAMP 17.82.31

Б. Қ. Қапасова¹, С. Т. Елікпеев², Р. О. Жұманбаева³

¹ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.к., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

³ф.ғ.м., аға оқытушы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹kapasova1970@mail.ru; ²serik.elikbay@mail.ru; ³riza16041981@mail.ru

ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ САРЫНДАРДЫҢ БЕРІЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ әдебиетіндегі аңыз және сол аңыздар арқылы кейінгі замандарға жеткен халықтық сарындардың көркемдік қалты талдауға алынған. Мақала авторлары көне аңыздар мен олардың сілемдерінің ұлт танымы үшін маңызды танымдық құрал екендігін кейінгі әдебиеттегі шығармалар арқылы талдап анықтаған. Халықтық этнографиялық сарындардың 20-ғасырдың 60-80-жылдардағы туындыларындағы, кейінгі тәуелсіздік кезеңі әдебиетінің алғашқы жылдарындағы жазылуына, көркемдік ойды беруіне талдау жасай отырып, қоғаммен, әлеуметтік, тұрмыстық, саяси жағдайлармен байланыстыра ашылады. Әр қоғамдағы этнографиялық сарындар мен аңыздардың жаңару, жаңғыруының өз себептері бар екендігіне назар салады. Бұл қоғамдағы ой мен сана, таным мен түсініктің ғана көрінісі емес, қоғамды бейнелеуші тәсіл ретінде де алатындығына көңіл қойылады. Мақалада этнографиялық сарындар мен аңыздарға ұлттың құндылықтарын жинақтаушы, әрі үйлестіруші ретінде баға беріледі.

Кілтті сөздер: этнография, ұлт, аңыз.

КІРІСПЕ

Этнографиялық сарындар аңыздардың қайта жаңғыртылуы арқылы көп беріледі.

Аңыз әңгімелер – ел тарихы мен ұлт танымының негізі. Бүгінгі тәуелсіз ел болашағы үшін өткеннің танымы мен түсініктеріне қайта жаңа көзбен баға беру қажеттігі айқындалары сөзсіз. Қазақ халқында аңыздар көп. Ол аңыздардың астарында ел мен жердің тарихы ғана емес, ұлттың жан сезімі мен көңілі, пәлсапасы мен психологиясы бар. Ұлттық құндылықтарды

құрастырушы басты элементтердің біір ретінде халық аңыздары сақталған әдебиет үлгілерінің жанрлары да түрлі.

Аңызға айналған кейіпкерлер мен оқиғалар бірі – ертегілерде, бірі – жырларда, бірі – қысқа әңгімелерде т.б. ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған. Аңыз әңгімелердегі кейіпкерлер мен оның қоғамы, олардың танымы мен түсінігі, қоршаған ортасымен қарым-қатынасы туралы зерттеулер мен жаңа пікірлер қажет екені белгілі. Себебі аңыз әңгімелер кейіпкерлері – жай адамдар емес. Олар – халықтың бар ақылы мен танымын, мол рухани құндылықтарын бойына жинаушы.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әдебиетінің 20-ғасырының екінші жартысындағы аңыз-әфсаналардың қайта жазылуының екі түрлі себебін көрсетуге болады: 1. Ел аузында, халық есінде қалған оқиғаларды қайта жаңғыртып жазу; 2. Нақты дерек пен дәлелдерге сүйене отырып, көркем туынды жасау. Екі кітаптан тұратын «Дулығада» көшпелі тайпалар тарихында ескі замандардан есімдері тасқа жазылып, қағазға түскен сонау арғы бабаларымыз бен олардың еңбектері жазылған.

Аңыз адамдарды кейіпкер ету – қазақ әдебиетінде мол жазылған тақырыптардың бірі. Тіпті таза дерекке құрылған С. Мұқановтың «Өмір мектептері» [1] мен автордың өз көзімен көрген, қатысып, араласқан оқиғалар жайындағы жазбалары өмірбаян, күнделік, естелік, жол жазбалар түріндегі нақты тарихи жағдайларға, деректерге сүйеніп жазылған

С. Сейфуллиннің [2] «Тар жол, тайғақ кешу» сияқты романдардың өзінде де аңыз әңгімелер кездеседі.

«Қазірде кемелденген жазба әдебиеттің алтын арқауы, рухани өнеріміздің алғашқы тұғыры фольклор екені даусыз. Фольклор ілкі заманда туып, ұрпақтан-ұрпаққа аманат ретінде қалдырылатын рухани мұкра болса, ал этнография фольклормен үндесе, жымдаса жүретін, халық санасынан берік орын алған, сол хаылықтың бүкіл тыныс-тіршілігінен хабардар ететін құбылыс. Ал әдебиеттің даму тарихы заман келбетіне, сипатына тәуелді болды. Әдебиет өз даму тарихының әрбір кезеңінде этнография мен фольклормен біте қайнасып, бірге тіршілік еткен» [3, 8].

Осындай басты сипаттарды анықтау келе зерттеуші А. Таңжарыкова этнографиялық және фольклорлық сарындардың кейінгі әдебиеттегі сарындары туралы төмендегідей негізгі ойлады береді.

- 1 Кейінгі әдебиетте сарындар белгілі бір сюжет құруға;
- 2 Кейіпкер образын ашуға;
- 3 Көркемдік тәсілдердің қолданылуына;

4 Оқиғалардың шешіміне;

5 Шығарманың бүкіл өн бойын қызмет еткен [3, 8].

20-ғасырдың екінші жартысында фольклорлық және этнографиялық ұғымдар туған жер, туған топырақ, отбасы ұғымдарымен байланысты алынғандығын да айтады. Аталған кезеңдегі жазушылар шығармаларындағы сарындардың қолданысы этно-фольклорлық қызметті атқарғандығын түсіндіреді.

Бұл қазақ әдебиеті үшін қай кезең үшін де басты тақырыптардың біір екені сөзсіз. Фольклордан, бастап, қазақ әдебиетінің басты тақырыбы туған ел жайында болса, осыны аталған кезең қаламгерлері өткен замандар аңыздарның кейіпкерлерін қайта оралта отырып та көркем жеткізді. Бұл кезеңде қазақ жастарының бойында бұрынғы елге, жерге деген көңілдің өзгергені де анық еді. Сондықтан әдебиет алғашқы дабылды қақты [3, 29].

«Әлқисса, осынау ұрпақтан ұрпаққа жиырма бес ғасыр бойы, яғни екі мың бес жүз жылдан бері аңыз дастан боп келе жатқан сақ тайпасының аруы Зарина (Сара) туралы оқиға да тосыннан басталды. Еркіндігіне ерлігі, серілігіне сұлулығы сай керім келіншек ашық аспан, дарқан даласының аясында серуен құрып, сергіп қайту үшін саятқа шықты...» [4, 200].

Жазушы Зарина жайындағы ел есінен көше бастаған аңыз-әфсананы қайта жаңғыртады. Бұл Қазақстан тәуелсіздік алған алғашқы жылдар болатын. Қазақ халқы үшін өткендегі жоғалтқандарын қайта еске алып, болашақ үшін қандай танымды ұстаным етеміз деген идея үшін қажет еді. Жазушы сондықтан да қазақтың арғы тариыхнан бастап, ежелгі сақ дәуіріндегі ел билеген патшайым жайындағы жайды деректер мен нақты дәлелдер арқылы жазады.

Жазушы аңыздың шарықтау шегінде Мөрмердің өлімін айтады. Өз қызғаншақтығы мен ішкі арпалысынан, тек соғысқұмарлығынан ғана еемс, екі ғашыққа кедергі де болған Мөрмер құрбандық болып кете барады. Бірақ сақтай жауынгер елдің ат үстінде әскер болып қана ғұмыр кешуді мақсат еткен патшайымы үшін бұл қайғы емес еді.

Батылдығы, сұлулығы және ақылдылығымен дараланған патшайым сақ жеріне көз тіккен көрші патшалардың талайын жеңіп, ел тұрмысын жақсартқан, көптеген қалалар салдырған. «Зарина және Стриангей» атты жыр да бар. Жырдың мазмұны бізге толық күйінде жетпеген, дегенмен батырлықты көтеретін эпос екені анық. Зарина өлгенде ел-жұрты оның басына үшбұрышты пирамида орнатып қастерлеген. Орыс тарихшысы В. Н. Татищев (1686–1750) құрастырған сөздікте Заринаға сом алтыннан жасалған ескерткіші қойылған деген дерек бар. Заринаның ерлік істері көне түркі тарихы мен әдебиетіндегі «Баршын қыз» секілді жыр-дастандар мазмұнына келіп ұласады.

Заринадай патшайымдардың жалғасы – Оралхан Бөкейдің «Айпара ана» аңызнамасындағы Айпара. Жазушының халықтық таным мен түсінікті ашатын «Бура», «Кербұғы», «Ардақ», «Айпара ана», «Қамшыгер» т.б. әңгімелерінде де ұлттық салт-сананың қалпын суреттейді.

Айпара ана бейнесі бойында исламдық сеніммен бірге тәңірілік сенім де қатар ұялаған. Қазақ халқы танымның ішінде өз санасына қонымды болған тұста жатырқамай қабылдай берген қалпы Айпара ана бойында да бар. Қазақы танымдағы өрлік пен қайсарлықты баласының бойынан қалайтын ана бейнесінің өзінің жаны да қайрат пен жігерге толы. Бар жақсылықты Тәңіріден тосатын, тәубашыл елдің салт-санасының өзегі суреттелген.

Келесі бір – аңыз Қорқыт жайында. Қорқыттың өліммен күрес ойы сол заманның еншісіндегі ғана іс емес. Бұл адамзаттың тіршілікпен күресінің негізі де. Тек Қорқытта сол алғаш рет көтеріліп, өзгеше мәнге ие болады. Адам баласының дәрі іздеуі, ем табуға талпынуы, балгерлік пен бақсылыққа, тәуіпке еріксіз ұмтылуы – Қорқыт идеясының ұшқындары. Бірақ Қорқыттың өліммен күресі мүлде жаңа қалыпта айтылып, өзгеше оймен бейнеленеді. Қорқытты тыншытпаған ой – тірліктің мәні неде, дүниені ұстап тұрған қандай күш деген терең философиялық тұжырымдарға бастайды. Бұл ежелгі қытайдағы, үнділердегі ойдың түркілік қалпы. Әлемдік философия ғылымы айналымына түсе қоймаған жаңа ойлар. Қорқыттың өліммен күресі туралы ойларының түркілік өзіндік сипаттарын төмендегідей көрсеткен дұрыс.

1 Өліммен күрес – өмірмен күрестің екінші жағы.

2 Өліммен күрес – тіршілік негізі неде деген ойды – іздеудің өзгерген көрінісі.

3 Өлімнен қашу арқылы Қорқыт дүниенің төрт бұрышын таниды.

4 Ажалға қарсы тұру негізінде ежелгі тайпалар көзқарастары да бар. Адам өлген соң да өмір сүреді. Екінші өмірі басталады деген сенімнің ұшқындары бар.

5 Кейінгі кезеңдердегі Қорқыт жайындағы ел аузындағы аңыздар өзгере бастайды:

– Қорқыттың ажалға мойынсұнуы;

– «Өлімге дауа жоқ», «Дүниенің түбі – өлім» т.б. ойлары ислам әсерімен алдыңғы ойдың орнын басады.

Қорқыттың өмір мен өлім жайындағы, тіршілік жайындағы ойлары – ежелгі түркі, қазақ халықтарының адамзат танымына қосқан өзгеше ойлары болып қала береді.

Қазақ әдебиетінде Қорқыт бейнесін М. Жұмабаевтың «Қорқыт» поэмасынан жақсы білеміз.

Ақын Қорқыт бейнесін қазақтың адасқан 20-ғасырының басына әкеледі. Бұл қазақтың да қайда барса – Қорқыт көріне кездескен шағы болатын. Әрі

басқа барар, тал қармар мүмкіндігі жоқ жұрттың сансыраған қалпына Қорқыт бейнесі анық келді.

20-ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдебиетінде өлім, өлімнен қашу – басқа қалыпта көрінді. Т. Әдікұлының «Оң қол» әңгімесіндегі Алма бейнесі – Қорқыттың жаңа бір үлгісі.

Қорқыт – өз кезіндегі зұлымдық пен жауыздықтан қашып, соның бәрінің белгісі етіп өлім алып, тиянақ табар жер таба алмай жүр. Ал 20-ғасырдың жас сұлуы Алма олай емес. Өзінің жан қалауымен емес, белгісіз бір күштердің ырқымен жанын сақтай алмай, өлімнен қашып жүр.

Қорқытты өлімді сездіретін белгісіз бір күштер, бұл – табиғатпен де, адамның жаратыспен байланысының бір сыры. Ал 20-ғасырдың Алмасынкі олай емес. Алма 20-ғасырда өткендегілердің қиянатының, жауыздықтарының кесепатын тартып жүр.

Жазушы Алма бойындағы белгісіз істің, арудың себебін өзге сырмен байланыстырады. Жазықсыз, жаңа болашағы бүр жарып келе жатқан жас қыздың қыршынан қиылуы – өткеннің қателігі екен. Әңгімеде ұрпақтар арасындағы жақсылық пен жамандық сабақтастығының бір желіге байланған жібі үзілмейтіндігі айтылады. Есімізде Шойынқұлақтың жанын, оны Төстік өлтіргеннен кейінгі баласының сөздері түседі.

Шойынқұлақтың баласына жаныңды қайда қоярыңды білмей жүрсе, Құркұдықтағы еліктердің арасындағы кер киіктің ішіндегі сандыққа апарып қосып қой дегені ата мен бала жанының байланысының, өзге түсіне алмас жанның сырын келесі ұрпақтың жаны ғана ұға алады деген түйінге әкелсе, «Оң қолдағы» бір кездегі жанның ішіндегі ойдың қайта жаңғырып, ұрпағына маза бермей, соңында өз дегенін істеуі – жазушының жаңа ой-түсінікті өзгеше беруі.

Бүгінгінің дәрігерлері Алманы аман алып қалу үшін оның оң қолын кесіп тастау керек деп шешеді. Бірақ тағдыр өз дегенін жасайды. Алманы бір күні оң қолы қылқындырып өлтіреді.

Жазушы адамның ішкі туыстық, ұрпақтық байланысына назар сала отырып, жаман ниеттің бәрібір жүзеге асарының дәлелі – Алма өлімі етіп көрсетеді. Ертегілер мен діни аңыздардағы адамның бір иығында періште, бір иығында азғырушы отырады деген ойды өзге тәсілмен береді. Бұл азғырушы неше ұрпақ бойы өз дегенін жүзеге асыра алмай келді.

Ендігі кезек бәйкүнә, жамандықтан ада, он алты жасар Алмаға түсті. Азғырушы өз дегенін істеді.

Қазақ әдебиетіндегі аңыздың қайта жаңғырған үздік үлгісі – М. Мағауиннің «Шақан шері» романында.

Қазақ фольклорындағы өзге жанрларға қарағанда аңыздары мен әфсаналарында адамның қоғамнан, табиғаттан бөлектенуі байқалады немесе

басталады. Сондықтан да аңыздағы Асан Қайғы Жерұйық іздейді, Жиренше шешен «кең сарайдай – боз үйдің» жарасымын өз ошағынан ғана табады.

Шақан шеріде сондай. Табиғатқа бүтіндей кіріге алмайтын, адамдар қоғамының мүлдем бөліне алмайтын кейіпкер өз ортасының да, табиғаттың да, қоғамның да құрбаны болып шығады. Қоғам оны алдау мен арбау арқылы, жамандық пен арсыздық, сатқындық пен жауыздық арқылы тұтқындайды. Адам табиғаттың бөлшегі ғана, оның алысу, оның заңдарына қарсы шығу, адамзаттың өз ойының жеңісін көру, табиғатты солай жеңу мүмкін еместігі Шақан бейнесі арқылы барынша ашылады.

Шақан бейнесі осындай қалыппен соңына дейін келеді. «Эпилог. Немесе автордың соңғы сөзі» деп аталатын шығарма шешімінде автор «Отважный туркестанский охотник Шақан» – ер жүрек түркстан аңшысы Шақан туралы ең алғаш рет Петербургта 1871 жылы шыққан «Военный сборник» журналынан оқығанын айтады.

Романда Іле өзені бойындағы жолбарыспен жекпе-жекке шығып, тұқымын құртқанға дейін барған ержүрек аңшы Шақанның өмірі суреттеледі. Әйелі мен баласын жолбарыс жегендіктен одан өмірбақи кек алуға бел буған аңшы ақырында жолбарыс атаулыға тажалдай төнеді. Жазушы қазақтың ежелгі аңшылық өнерін этнографиялық дәлдікпен суреттейді. Алайда бұл сыртқы қаңқа, шын мәнісінде шығарманың өзегі фольклорлық санамен тұтастықта өрілген.

Жолбарыс аулау, аңшылық, жолбарысқа жекпе-жекке шығу – ол батырлық дәуірді елестетіп, оқырманды бабалардың уақытымен бірден тоғыстырады. Бұл «Керкұла атты Кендебайдан» басталады.

«Шақан-Шері бейнесі ертегі мен көне эпостағы қамысты көл мен шөл даланы жеке дара кезіп жүретін аңшы-мерген типін еске түсіреді. Романның эпилогын оқығаннан кейін-ақ оқырманның зердесіне «Қамбар батыр» жырындағы көріністер еріксіз оралады.

Суреткер сипаттауында кейіпкер бойында мәрттік пен қажырлық, адалдық пен, тазалық бар. Бірақ бұндай кіршіксіз тазалық, мөлдір адалдық, қайтпас қайрат, ерен батырлық пен күш қоғам үшін қажетсіз. Повестің оқиғасы осыны түйеді. Бұндай тазалық табиғатқа жарасады. Сондықтан да Шақан елдің ортасына орала алмайды. Сол өзі алысқан жолбарыспен табиғат ортасында қала береді.

Ол өзінің адалдығы мен қайратын, қажыры мен тазалығын қоғамға дәлелдеуінің керегі жоқ. Алғашқы қайшылық осы жерден басталады. Тек табиғатқа ғана дәлелдей алады.

Табиғатқа да адам баласынан бұндай тазалық пен бұндай қажырлық, бұндай қайсарлық керек емес. Алғашқы қайшылыққа келесі қайшылық қосылады.

Мәңгілік табиғатта қала алмайды. Адамдар ортасын бүтіндей жауып тастап кете алмайды. Тіпті болмағанда жан көңілі қалайтын ата-бабасының, болмаса, әке-шешесінің бейіті бар, бастарына барып құран оқып, дұға етпей болмайтын. Адамшылығы да – сонда. Шақанның адам ретіндегі қайшылығы да осылай туындайды.

Жазушы өмірде бар адамды типтендіріп, қаламгерлік қиялмен, шығармашылық шабытпен өзгеше көркем туынды еткен. Ең бастысы адам мен табиғат, табиғат пен адам арасындағы бар сабақтастық пен ара жігі бөлінер тұстар анық ашылған.

Шақан мінсіз эпикалық кейіпкер емес, ол жолбарыс аулау өнеріне бірте-бірте машығып, ақыры кек жолында жүрек жұтқан көзсіз батырға айналады.

Көнетоз жолбарыс жақымен жүретін аңшы Құба-мергеннің атының өзі көне түрік заманының белгі-бедері ғана емес, сарқыты секілді.

Т. Әбдіковтың «Қыз Бәтіш пен Ерсейіт» [5, 18–23] повесіндегі тұрақсыздық, жауапсыздық бұған дейін қазақ мінезіндегі жоқ белгілер болғандықтан болса керек, талай қыздың обалына қалған, баланың бақытын ойламаған Болаттың өмірі трагедиямен аяқталса, «Қонақтар» әңгімесінде демалыстарында шетелге барып, курорт жағалап, айлап жататындардың әкешелерінің үйінде бір күнге әрең шыдап «қонақ» болуға ғана жарай алуы жұрттан жырақ кеткен қазақтың жаһандық мәдениетке бейімделе бастаған жаңа ұрпағын көрсетеді.

Т. Әбдіктің шығармасында өткендегі Ерсейіт пен Қыз Бәтішке Болат қарсы қойылады, ұрпағының болашағы туған тілімен, туған жер, атамекен топырағымен бірге деген әке мен қалаға бейімделген, жаңалық пен жақсылықты материалдық байлықтан іздеген ұл қарсы қойылады.

20-ғасырдың 60-жылдарындағы повестердегі осындай қарсылық Қ. Жұмаділовтің «Бір түп тораңғысында» [6, 218–253] да бар. Артымда бір із қылсын деген қазақ ырымымен жалғызын Избасар атаған Әділгерей мен ұлының өмір жайындағы ойлары жер мен көктей.

Қазақты ғасырлар бойы сақтап келген ұрпақ жалғастыру, ізді өшірмеу деген асыл ойды көзі ашық, оқыған ауылдағы Әділгерей бұрынғы ата-бабалар өсиеті ғана емес, кейінгінің парызы деп түсінсе, жаңа әлемдік көзқараспен қарайтын ұлының ойы мүлде бөлек. Жаңа заманның «жаршысы» Избасардың ойы басқа. Жазушы Найман атаға сіңілісін әперіп, жалғыз қарттан қалың ел жасаған кешегі Әлпеш аналардың танымына бүгінгі келіндерін, Әділгерейдің келінін, қарсы қояды. Отбасын құру, бала өсіру, ұрпақ әкелу туралы ұлттық танымнан аулақ, адам жеке өз басы үшін өмірн сүруі керек, жалпыадамзаттық игіліктерді ойлауы керек деген келін ойы – адамдық ой-ниет те емес. Өз отбасын, өз жарын сүйуден басталған махаббат қана елжді сүйуге апарады деген ойды түйеді.

Бүгінгі ғаламның проблемасы ұрпағымды қалай көбейтеміз? Оған қандай жақсы рухани байлық қалдырамын деу емес, қайтсем атақ-абыройға ие болам деген көкірек керу – жаңа заман белгісі екенін сексенінші жылдары қазақ әдебиеті көтерді.

Қазақ әдебиетінің 60-жылдарындағы этнографиялық сарындардың басым негізі – туған жер тақырыбына оралып келіп отырды. Туған жер, өскен ел қазақ баласы үшін тек өмір сүрген ортасы емес, ата-бабасы қанымен қорғаған қастерлі мекен. Сол себепті де туған жерден табан тіреп, сол мекенде өсіп-өнуді мақсат етеді.

Т. Әбдіктің «Тозақ оттары жымындайды» [5, 40] повесінде атақты дәрігер қандай ауыруды да жазған, алдына келген науқасты емдемей жібермеген Эдуард Бейкердің тағдыры туралы айтылады. Американы Еуропалықтар басып алып, араку тайпасын жойып жібергенде, сол тайпаның емшісінің бір баласы аман қалады. Кейіннен әке қаны, ата жолының да себебі болар жер жүзіне әйгілі, байлығы мен атағы бір басынан жетіп артылатындай дәрігер болып шығады. Ең қорқыныштысы, өз тегін, өз атын, өткенін ұмытқан Бейкер дәрігер повестің соңында өз тайпасын еске түсіріп, аракудың қалған ұрпақтарын іздей бастайды. Аракудың соңғы тұяғын тапқанмен, басқаның бәрін емдеген Бейкер аракулықты ажалдан арашалай алмайды. Түн ортасы ауа араку тайпасынан қалған жалғыз индеец доктор Бейкердің алдында біржола көз жұмды.

« – Бітті, бәрі де бітті... – дей берді доктор өліктің мұздай қолын тас қып ұстаған күйі. – Енді ешқандай мағына қалған жоқ... Түк қалған жоқ... Ең соңғы араку өлді... Бітті... Бәрі де бітті... бітті...»

Бірақ ол араку тайпасының ең соңғы адамы өзі екенін аңғармады. Ол тіпті өзін адам қатарына санаған жоқ.

Бұл жәйт медицинаға тұтас бір дәуір әкелген данышпан доктор Эдуард Бейкердің дәрігерлік қызметіндегі жалғыз ғана сәтсіздік болып тарихта қалды. Жазушы өткенін ұмытқан Бейкерді де өлдіге санайды. Бейкердің өзі де өзін туғандары қатарынан көре алмайды. Бақ пен атақ бір басына жетеді деп есептелетін адамның өз тегінсіз ешкім емес екендігін, болашағы да жоқ екенін жазады» [5, 53].

Ғылымның айтуынша, бүгін біз бастан кешіріп отырған мәдениеттердің қазақты да сол қоғамға қарай ыңғайлайтыны сөзсіз. Бірақ бұл ыңғайлану қалай жүргені дұрыс, жаңа қоғамның берері не, алары не, жоғалтарымыз қайсы, ұтарымыз қай тұста деген сұрақтардың да қойылуы кешелі-бүгіннің ісі емес.

Биологиялық жағынан араку тайпасының соңғы тұяғы доктор Бейкердің өзі. Бірақ оның танымы мен түсінігі, сонау ес білмейтін балалық шағында туған жерден қол үзгендіктен де ұмытылды. Басқа түгіл, доктор Эдуард

Бейкердің өзі де өзін аракулықпын деп сезіне алмайды. Ол – жат, бөтен. Жазушы осы тұсты Бейкер сезіммен сабақтастыра ашқан.

Бүгінгі қоғам адамзаттан, соның ішінде аз ұлттардан қажыр-қайратты, парасат пен сабырды, айбат пен айбынды да қажет етеді. Жаңаға ұмтылудың бәрі ұлттың ғасырлар бойы жасаған жақсылықтарын, рухани құндылықтарын жою емес.

1970–1990 ж.ж. қазақ әдебиетіндегі қоғамдағы танымдық өзгеріске бейім кейіпкерлер ретінде оқығандар, қала мәдениетіне ден қойғандар көп алынды.

Қ. Жұмаділовтің «Қарауыл» [6] повесіндегі Айдарханның басқа ұлты мол жаңа типті поселкеге көшіп келіп, бала-шаға өсіргені баяндалады.

Жазушының айтарын, шығарманың идеясын тарату да артық. Айтары –туған топырақтан ажырамау. Үлкен істі шешер – өзгенің ортасы емес, өзіңе тілектестер ортасы. Жаттың ықпалы да бөлек, бөтен. Жақсылық әкелер ниет емес.

1 Туған жерден табан тайдырғанның жақсылыққа жете беруі ықтимал. Жазушы «Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұлтан бол» деген танымды алға алып шықпаса да, «Пәлен жерде алтын бар, барсаң бақыр да жоқ» немесе «Тұғырына саңғыған сұңқар оңбас, үйірінен қаңғыған тұлпар оңбас», «Жекен жерінде көгерер, ер елінде көгерер» деген танымды еске салады.

2 Аллаға сиынатын қазақтар бойында түркілік танымнан қалған ата-баб аруағы қорғайды, елеп-жебеп жүреді деген ұлттық ойдың негізін жазушы ашық айтады.

3 Баланың азамат болып өсуіне тек ата-ана ғана қамқор болып, бағып-қағып жеткізу жеткіліксіз. Ұрпақ болашағы үшін ата-әже, аға-апа, іні-бауыр орны ерекше деген рулық танымның ізі де байқалады.

Жазушы М. Мағауиннің [7] шығармашылығындағы халықтық таным, дәстүрге беріктік бірнеше көркемдік шешіммен беріледі.

1 Жазушы халықтың дәстүріне беріктік пен ұлт ісіне адалдықтың заман өте келе өзгерерін суреттейді.

2 Халық танымын, дәстүрін, әдет, ғұрыптарын, шаруашылығын жеткізушілер – жаңа қоғам үшін жаңалық емес, өткеннің ескіліктері де болып қалады.

3 Халық дәстүрі мен танымы – өшпейтін, өзгермейтін құндылықтар. Қоғам өзгерген сайын нағыз халықтық үлгілер өзінің рухани қажеттіліктерін арттыра түседі.

Қазақ әдебиетінде ұлттық танымның, этностық белгілердің бұзылмаған таза қалпын суреттеген жазушы – Оралхан Бөкей болатын.

О. Бөкей шығармашылығы – қазақ әдебиетінде 70-жылдардан бастап танылған.

«Ауыл хикаялары» [8] топтамасы жеті әңгімеден тұрады.

Әңгімелердің ерекшеліктері:

1 Қаламгер хикаяларының келесі бір ортақтығы – шағындығында. Әңгімелер бір-екі сюжеттен тұрады.

2 Жазушы әңгімесінің аттары «Апамның астауы», «Құмар қол бұлғапты», «Тортай мінер ақ боз ат», «Тоқадан қалған тұяқ», «Құлпаштың ұршығы», «Құлашаның шоты еді», «Қасқыр ұлыған түнде» деп аталуының өзінде ұлттық этнографиялық мән-маңыз бар.

3 Қаламгер халықтың этнографиялық мәні бар заттар мен ұғым-мағыналарын алады: астау, түс (түстегі ақ боз ат символы), тұяқ (ұрпақ), ұршық, шот.

4 Жазушы халықтың береке, ынтымағын, бірлігін суреттей отырып, бір-біріне еркелей алған, бір-бірінің еркелігін, назын көтере білген кең пейіл халық мінезін, тазалығын да ашады. Халықтың кең пейіл, ашық көңіл, ақ жүрегінен орын алатын, соны пайдалана еркелей алған өзгеше кейіпкерлер болуының да заңды екендігін бейнелейді. Жазушы кейіпкерлеріндегі басты ерекшелік – өршіл рух.

5 «Ауыл хикаяларының» да кейіпкерлері өз бойларындағы табиғи мінезді табиғатпен жарастырады. Тағдырдың бергенін, берерін бар қалпында қабылдайды. Олардың бойындағы өршілдік пен намыс өзінде жоқты – кемістік деп қабылдамайды. Басқаларда барын қызғанбайды.

О. Бөкейдің «Құлашаның шоты» әңгімесінің кейіпкерін өзі куә болып, көзімен көрген оқиға арқылы жан-жақты аша түседі.

Әңгіменің шырайын ашар, Құлашаның бейнесін толықтыра түсетін оқиға Құлашаның өз аузынан айтылады. Ол өз басынан кешкен жайда май деп, табақтың тесігіне тығындаған мақтаны жеп қойғанын айтады. Әңгімелеушінің майын тамыза тыңдаушысын қызықтыра айта білген әңгімесі де шығармада ешкімге зиянсыз, көңілді, таза ниет пен ақ көңілді көтере түседі. Өз әңгімесіне Құлаша мәз болып күледі. Апасы жай ғана жымияды. Бірақ былтыр да айтып едіңіз демейді. Ел кеңдігі, бір-бірін сыйлай білген жұрт сыры болып қала береді. Әңгімедегі сыйластық, Құлашаға деген құрмет белгісі – тағы бір детальмен толығыады.

Үй-ішінің Құлашаны көрген соңғы келісінде шотын баланың әкесіне беріп кетеді. Бірақ өзі оралмайды, қайда кеткені белгісіз. Қазақтың танымында ешкімге зиянсыз, періште кейіпіндегі дәруіштер көкке ұшып кетеді. Бақсы-балгерлер өлгенде де, басқа жұртқа қосылмайды. Абайдың «Моласындай бақсының жалғыз қалдым тап шыным» дейтіні содан да.

Сондықтан да өзгеден бөлек, тірлігі, өмір дағдысы ешкімге ұқсамайтын, маңайына жақсылық қана сыйлайтын, өзгеден алса да, берсе де міндет етпейтін Құлашаның соңы осылай аяқталуы да – әңгіме шеберлігі.

Құлашаның белгісіз тағдыры қазақтың замандар арасында сіңіп жоғалып бара жатқан танымын да еске әкеледі. Ел Құлашаны кейіннен сағына іздейді. Ол туралы түрлі аңыздар шығарады. Құлаша бір сөмке ақша тауып алыпты. Сол ақшаны алып, Сталинград түбінде қаза тапқан ұлын іздеп кетіпті, бұқтырмаға ағып өліпті деген әңгімелер шығады. Бірақ ел не айтса да, ешкімге зияны жоқ, елді әңгімесімен желпіндіретін диуана шалды керек етеді екен.

Құлаша бейнесі қазақтың өткенін еске түсіріп, жанында қалған жұқанақтарды сағындыра, қиял мен сезімге толы еркін кездерін әкеледі. Өз тағдырларын Тәңір еншісі деп сенетін түсініктен айнымайтын ел ішіндегі Құлашалар сол сағыныштарының жауабы сияқты. Құлаша да тәңірінің берген тіршілік өмірін сый деп қабылдайтын, өзіне сенімді, ешкімі жоқтығын айтып, өзінің де, өзгенің де жанын ауыртпайтын, жамандықтан аулақ жан ғана емес, кейде тіпті, таза, баладай кіршіксіз сипаттан әулиелікті де байқататындай. Оның дүние байлығынан аулақ көңілі, ем-дау жасап, үшкіруінің ем болып қонуы – да тегін болмаса керек. Жазушы қазақтың астауын, ақ боз атқа мінер қиял – армандарын, ұршығын, шотын, далалық мінезін суреттей отырып, соңында барлығын жоғалтуының өзі де жай емес – ұлттық белгілердің жоғалуының алды деген ойға әкеледі.

Қазақ әдебиетіндегі этнографиялық сарындар ұлттық белгінің бейнесі ғана емес, уақыт өткен сайын халықтың өз жоғалтқаныны іздеуі, өткенін түгендеуінің дәлелі де болады. Бүгінгі жаһандық тұтасулар тұсында этнографиялық сарындарды зерттеу – ұлттың әлемдегі өз қалпын бейнесін қаншалықты сақтай алды деген сұраққа жауап береді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Мұқанов, С.** Шығармалары – Алматы : Жазушы, 1967, – 437 б
- 2 **Сейфуллин, С.** Шығармалары Т.3 – Алматы : Жазушы, 1984, – 381 б.
- 3 **Таңжарықова, А.** Қазақ прозасындағы этнографиялық және фольклорлық сарындар: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты. Алматы, 2010, – 44 б.
- 4 **Жұртбай, Т.** Дулыға Т. 1 – Алматы : Жалын, 1994, – 368 б.
- 5 **Әбдікұлы, Т.** Оң қол – Алматы : Атамұра, 2003. – 413 б.
- 6 **Жұмаділов, Қ.** Сәйгүліктер – Алматы : Жазушы, 1987, – 458 б
- 7 **Мағауин, М.** Шақан-Шері. – Алматы : Жазушы, 1993. – 448 б.
- 8 **Бөкеев, О.** Атау-кере (Кауіпті будан). Мұзтау (Соңғы ертек): хикаяттар. – Алматы : Ан Арыс, 2010. – 381 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Б. К. Капасова¹, С. Т. Еликпаев², Р. О. Жуманбаева³**Особенности передачи этнографических мотивов**^{1,2,3}Павлодарский государственный университет

имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140000, Республики Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

B. Kapasova¹, S. Yelikpaev², R. Zhumanbaeva³**The features of the transmission of ethnographic motifs**^{1,2,3}S. Toraighyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье проанализировано художественное состояние народных мотивов, достигнутое через легенду в казахской литературе и легендами, дошедшими до поздних времен. Авторы статьи проанализировали, что древние легенды и их массивы являются важным познавательным инструментом для национального познания. Анализирует художественное осмысление произведений народного этнографического творчества 60–80-х годов 20 века, литературы позднего периода независимости, в связи с общественностью, социальными, бытовыми, политическими условиями. В каждом обществе есть свои причины обновления, возрождения этнографических мотивов и легенд. Это не только проявление мысли и сознания, познания и понимания в обществе, но и как способ олицетворения общества. В статье дается оценка этнографическим мотивам и легендам как накопителя и координатора ценностей нации.

The article analyzes the artistic state of folk motifs achieved by legends in Kazakh literature and legends achieved until recently. The authors of the article analyzed that ancient legends and their arrays are an important cognitive means of National knowledge. Analyzes the artistic understanding of the works of folk ethnographic creativity in 60–80-ies of the XX century, literature of the late period of independence in connection with social, domestic, political conditions. Every society has its own reasons for renewal, revival of ethnographic motifs and legends. It is not only a manifestation of thought and consciousness, knowledge and understanding, but also a way of portraying society. The article provides an ethnographic assessment of the reasons and legends as storage and facilitator of national values.

ГРНТИ 81>23

Ж. Ж. Кузембекова¹, С. С. Сагатова², Б. Н. Наубай³¹PhD доктор, и.о. доцента, Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;²к.ф.н., Факультет филологии и мировых языков, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;³PhD докторант, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстанe-mail: ¹zh.kuzembekova@gmail.com; ²ssagatova@gmail.com;³naubay.balgat2@gmail.com**ЯЗЫКОВАЯ АДАПТАЦИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СРЕДЕ**

Статья посвящена проблеме адаптации американских студентов, приехавших на филологический факультет КазНУ им. аль-Фараби для изучения русского языка, к новой образовательной среде. Американцы, приехавшие по образовательной программе Флагман, с первых дней пребывания в вузе находятся в непривычной для них социокультурной, языковой и национальной среде. Они вынуждены адаптироваться к совершенно незнакомому социокультурному пространству в кратчайшие сроки. Успешная адаптация способствует быстрому включению студентов в учебный процесс, повышает качество и уровень обучения, обеспечивает высокую мотивированность овладения знаниями, умениями и навыками.

Студентам, обучающимся по программе Флагман, предлагаются специальные курсы и дополнительные стажировки, связанные с узкоспециальной областью их профессиональных интересов. Авторами статьи был проведен социологический опрос руководителей баз практики в Казахстане с целью улучшения рабочего процесса. Использовались различные варианты выявления суждений при помощи анкетирования. Наиболее распространенными типами вопросов выступили открытые вопросы без ограничения. Результаты опроса двадцати руководителей стажировок студентов обобщены в диаграмме.

Прохождение практики в русскоязычной среде в незнакомой области деятельности способствует дальнейшему развитию

русского языка, отрабатывает навыки грамотной письменной и устной речи, речевого мастерства.

Ключевые слова: адаптация, профессиональная среда, иностранные студенты, языковая подготовка.

ВВЕДЕНИЕ

Последнее десятилетие Казахский национальный университет им. аль-Фараби активно занимается развитием академической мобильности, в связи с чем укрепление международного сотрудничества и расширение научно-академических связей с ведущими вузами мира выходит на первый план в развитии научного потенциала университета. Поскольку Казахстан позиционирует себя как страна, где поддерживается политика триединства языков, и значимость русского языка находится на одной ступени с государственным казахским языком, то Казахстан и Казахский национальный университет им. аль-Фараби, как флагман гуманитарного образования республики, обретает особую привлекательность для иностранцев из дальнего зарубежья, желающих изучить русский язык и погрузиться в азиатскую культуру. Особый интерес у иностранцев вызывает желание погрузиться в изучение быта и жизни столь многонационального общества, проживающего в условиях дружбы и согласия, с возможностью сохранения собственной национальной идентичности и религиозной принадлежности. Это служит дополнительным стимулом развития программы «Флагман», ведь в настоящее время в Казахстане мирно уживаются более 120 разных этносов и народностей

Как показывают статистические исследования, в течение последних 5 лет программы академической мобильности и международного сотрудничества Казахского национального университета им. аль-Фараби расширили свой географический охват, привлекли значительно большее число участников в сравнении с предыдущими годами. Так, по последним данным с целью изучения русского языка как иностранного в университет поступили студенты из двадцати зарубежных государств, в числе которых особой активностью выделяются такие страны, как США, Корея, Китай, Афганистан. В большинстве случаев с большей частью этих стран были заключены двусторонние соглашения по академическому взаимодействию и сегодня активно работают разные международные программы по обмену студентами, программы двойного диплома и т.д. В связи с возросшим интересом к изучению русского языка, в 2015 году на базе Казахского национального университета имени аль-Фараби основан Центр русского языка и культуры.

ЭКСПЕРИМЕНТ

Что касается работы по адаптации к новым реалиям американских студентов, приезжающих в КазНУ им. аль-Фараби по программе «Флагман», то стоит отметить, что, прежде всего, приезжая получать образование в нашей стране, американские студенты оказываются погружены в совершенно новые непривычные социокультурные и языковые условия казахстанского многонационального общества. Студенты сталкиваются с тем, что местные реалии становятся для них слишком непривычными, во многих аспектах абсолютно неизвестными и неожиданными, при этом у них за плечами уже имеется свой жизненный опыт, полученный на родине. Чтобы помочь студентам справиться с культурным шоком в первые месяцы жизни в новой стране, профессорско-преподавательским составом, привлеченным к работе в программе «Флагман», разработан ряд шагов, помогающих максимально безболезненно адаптироваться студентами к новой жизни и полностью погрузиться в изучаемый язык. Так, все студенты этой программы на протяжении всего обучения проживают семьях, где имеют возможность круглосуточно общаться с носителями языка на разные и интересные для студента темы; также студенты проходят производственную практику, связанную с их научно-исследовательской работой; им предоставляется всесторонняя поддержка в решении возникающих вопросов (оформление виз, регистрация, покупка билетов и т.д.).

В научном сообществе термин адаптация имеет широкое понимание: сюда входит и языковое взаимодействие, и погружение в культуру, и непосредственный контакт с окружающей средой, и новые социальные условия, и климат, и смена часовых поясов, и новая образовательная среда, и перестройка мотивационной сферы, привычек. Адаптация представляет из себя длительный и сложный процесс, успех которого сопряжен не только со страной происхождения, этносом, широтой кругозора и знанием языка той страны, в которой адаптирующийся сейчас проживает, но и с тем, в какую среду он попадает, с его личностными качествами, с открытостью, коммуникабельностью и готовностью воспринимать новую информацию [2].

На результат адаптационного процесса активное влияние оказывают как внешние, так и внутренние факторы.

Одними из существенных факторов адаптационного процесса, влияющих на академическую успеваемость иностранного студента, обучающегося в высшем учебном заведении неродной страны, выступают:

- климатический фактор,
- фактор личностно-психологического восприятия,
- социально-бытовой фактор,

- фактор межличностного общения,
- фактор адаптированности к педагогической системе.

Для снижения влияния перечисленных факторов существует ряд направлений в адаптационном процессе иностранного студента, как отдельного индивида:

- адаптация к жизни вне семейного и привычного окружения (семья, друзья, знакомые с детства люди и т.д.),
- климатическая адаптация (привыкание к новым погодным условиям, температурным перепадам, влажности и т.д.),
- социальная адаптация (приспосабливание к новым бытовым реалиям проживания (в общежитии, на квартире), специфике взаимодействия с социумом вне учебного процесса (в магазине, в транспорте, на почте),
- межнациональная адаптация (подстройка к новому коллективу (одногоруппникам), общение с представителям различных культур),
- адаптация к образовательной системе обучающей организации (привыкание к новым формам контроля знаний, требованиям, системе обучения и оценивания).

Следует особо отметить, что конкурентоспособность программы «Флагман» значительно выше среди подобных программ, нацеленных на приобретение и развитие языковых компетенций. «Флагман» является активным и продуктивным проектом подготовки студентов в сфере изучения русского языка как иностранного (сертификационных уровней). Эта программа предоставляет студентам возможность овладеть русским языком на высоком профессиональном уровне, достаточном для выражения собственных мыслей, оценочных суждений и мнения в различных речевых ситуациях, используя профессиональную терминологию и широкий лексический запас.

Одной из важных целей программы является повышение эффективности языкового обучения для построения межкультурного диалога на русском языке. Данная программа позволяет студентам обучаться языку не только в рамках университетских курсов, но и проживать в русскоязычных семьях, где у студентов появляется возможность полностью погрузиться в языковую среду и уделить все свое внимание общению на русском языке. Помимо этого, студентам предлагаются специальные курсы и дополнительные программы, связанные с узкоспециальной областью их профессиональных интересов. Также в рамках данной программы регулярно проводятся различного рода культурно-массовые мероприятия, такие, как посещение музеев, выставок, культурно-развлекательных заведений, туристические походы и загородные поездки, целью которых является знакомство с природой и достопримечательностями Казахстана.

Обучение студентов по программе «Флагман» построено таким образом, что, начиная со второго семестра, в течение пяти месяцев каждый студент программы проходит научную стажировку в различных государственных, коммерческих и общественных организациях города Алматы и Республики Казахстан, где имеет возможность приобрести коммуникативные навыки в определенной сфере общения, расширить свой словарный запас приобретенными терминами в соответствии с выбранной исследовательской областью. За время стажировки студент становится активной и полноправной частью коллектива той организации, которая служит базой его научно-исследовательской практики, и в итоге, закончив практику, он приобретает весьма полезные навыки для построения своей будущей карьеры.

Целью подобных программ стажировок является возможность приобретения студентами новых лингвистических и социокультурных знаний и дополнительных профессиональных навыков, а также получение и развитие багажа фоновых знаний об экономике, политике, социальной жизни, культурной составляющей и духовно-нравственных проблемах казахстанского общества.

В рамках работы над развитием и улучшением программы «Флагман» нами был проведен социологический опрос руководителей баз практики в Казахстане с целью улучшения рабочего процесса, связанного с выбором мест практик и подготовки студентов. Нами использовались различные варианты выявления суждений при помощи анкетирования, в частности наиболее распространенными типами вопросов выступили открытые вопросы без ограничения, такие как: «Как Вы оцениваете работу стажера?», «Какие трудности в работе со стажером возникали во время прохождения практики?» «Какие личностные и профессиональные черты студентов Вы можете особо отметить?» и т.д.

Результаты опроса двадцати руководителей стажировок студентов обобщены в диаграмме (Рис. 1).

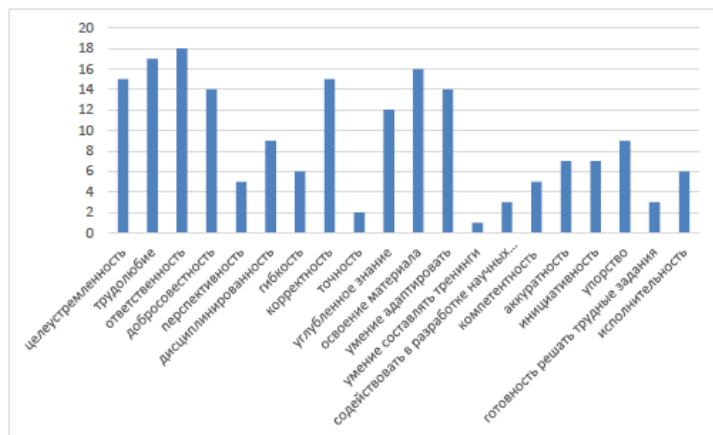

Рисунок 1 – Профессиональные и личные качества студентов-американцев

Следует отметить, что личные качества студентов-практикантов назывались больше и чаще, чем профессиональные. Наверняка это объясняется тем, что стажер является иностранцем, и корпоративная этика в американских и казахстанских компаниях существенно отличается. Поэтому профессиональные качества американцев не в полной мере проявляются на практике.

Вместе с тем практически все респонденты отметили такое нравственно-этическое качество студентов, как ответственность. Из этого следует, что все американские студенты, приезжающие изучать русский язык по программе Флагман, имеют высокий уровень мотивации, очень добросовестно относятся ко всем видам деятельности в целом и к научной стажировке в частности.

На одном уровне с ответственностью находится в диаграмме трудолюбие. Стажеры-практиканты проявляют положительное отношение к процессу трудовой деятельности, имеют потребность и привычку трудиться. Они видят и понимают смысл и результаты своей практики. Следовательно, достаточно закономерным является тот факт, что на высоком месте по частотности в диаграмме занимают целеустремленность и освоение материала. Студенты прилагают определенные усилия, чтобы познакомившись с чем-либо, приобрести определенные знания, научиться пользоваться, включить в круг своей хозяйственной деятельности. У многих студентов программы Флагман есть четкая и ясная цель в жизни, связанная с овладением русского языка, которую он всеми силами стремится достичь с какими бы трудностями ему не пришлось столкнуться.

Высокий процент частотности набрало и такое личное качество, как корректность. Студенты-американцы, достаточно хорошо владеющие русским языком, имеющие неплохие страноведческие и культурологические знания, очень любезны и обходительны в общении, деликатны и политкорректны, вежливы и тактичны по отношению к своим коллегам, преподавателям, руководителям компаний, в которых проходят практику.

Трудолюбие проявляется в добросовестности, увлеченности самим процессом труда, а также в умении адаптироваться в незнакомой социокультурной и языковой среде. Добросовестность и умение адаптироваться отражают уровень интеграции и генерализации позитивных психических свойств, отношений и волевых действий человека. Именно эти качества способствуют успешному, результативному и плодотворному труду в достижении поставленной цели и решении практических задач.

Любопытен тот факт, что 12 из 20 опрошенных руководителей практик считают, что студенты из США обладают углубленными знаниями в своей сфере деятельности. Это проявляется в функциональной грамотности, способности решать задачи в различных сферах жизнедеятельности на базе теоретических знаний и выработанных на их основе способах практической деятельности. Углубленные знания приезжающих студентов-иностранцев в значительной степени помогают им вступать в отношения с внешней средой (как языковой, так и профессиональной) и максимально быстро адаптироваться и функционировать в ней.

Из функциональной грамотности вытекают упорство студентов в выполнении возложенных на него или добровольно взятых на себя функций. Существует и другой подход к пониманию функциональной грамотности, включающий воспитанность человека в духе доброжелательности и дружелюбия, что обеспечивает культуру общения, личностно-профессиональную подготовленность. Смеем предположить, что именно поэтому почти половина руководителей практик отмечают в американских студентах такие качества, как упорство и дисциплинированность.

Исполнительность, аккуратность и инициативность – необходимые качества молодого специалиста. Иными словами, американцы не только исполнительны, трудолюбивы, усидчивы, радуют за свое дело, но и при всем при этом являются энтузиастами, фонтанируют идеями по совершенствованию процесса. Однако данные качества отмечены лишь 6–7 респондентами нашего анкетирования.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Между адаптацией иностранных студентов к новым социокультурным условиям и обучением русскому языку существует тесная связь и

взаимозависимость. Благоприятное протекание процесса адаптации способствует успешному усвоению русского языка.

Хотелось бы отметить, что с каждым годом студенты успешнее проходят практику, приобретая в процессе стажировок жизненно важные навыки и умения. Студенты стремятся к самосовершенствованию, развитию профессиональных навыков и умений, обретению новых знаний. Прохождение практики в русскоязычной среде в незнакомой области деятельности способствует дальнейшему развитию русского языка, отрабатывает навыки грамотной письменной и устной речи, речевого мастерства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В планы организаторов программ стажировки входит дальнейшее расширение баз практик с целью предоставления максимально большей возможности реализации профессиональных навыков. Надеемся, что с каждым годом число активных студентов с большой мотивацией, желающих испытать себя в новых реалиях и достичь больших высот, будет возрастать. У иностранных студентов с высоким уровнем адаптации (на констатирующем этапе основного исследования) доминирует интерактивный тип. Они демонстрируют готовность вхождения в новые социокультурные условия, стремятся к расширению круга общения с представителями других культур, ориентированы на совместное решение проблем, у них в меньшей степени выражено чувство одиночества.

Комплексная, систематическая работа с учетом профессиональной направленности иностранных студентов способствует эффективному изучению русского языка, быстрому и полному вхождению и ориентации иностранцев в новых социальных условиях, становлению у них устойчивой потребности познания. Профессиональная деятельность является неотъемлемой частью процесса изучения любого иностранного языка. Невозможно переоценить информационные, социально и духовно формирующие возможности, которые открываются перед студентами программы Флагман на производственной практике.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Арсеньев, Д. Г., Зинковский, А. В., Иванова, М. А. Социально психологические и физиологические проблемы адаптации иностранных студентов. – СПб. : Издательство СПбГПУ, 2003, с. 49.

2 Конюхова, Т. В., Конюхова, Е. Т. Адаптация иностранных студентов в социально-образовательном пространстве вуза // Современные проблемы науки и образования. – 2017. – № 6.

3 Тихонова, Е. Г. Особенности адаптации иностранных студентов в вузе региона / Е. Г. Тихонова // Регионология. 2010. – № 2. – С. 149–155.

4 Шевелева, С. И. Формирование межкультурной компетенции обучающихся из стран Азиатско-Тихоокеанского региона на этапе предвузовской подготовки / С. И. Шевелева: автореферат дис. ... канд. пед. наук. – Томск : ТГПУ – 2015. – 23 с.

5 Пономарева, Л. А. Развитие речевой активности иностранных обучающихся на довузовском этапе / Л. А. Пономарева, С. И. Шевелева // Вестник науки Сибири, 2015. – № 1 (15). – С. 209–212.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Ж. Ж. Кузембекова¹, С. С. Сагатова², Б. Н. Наубай³

Шетел студенттерінің кәсіби ортадағы тілдік бейімделуі

^{1,2,3}Филология және әлем тілдері,

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,

Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Zh. Zh. Kuzembekova¹, S. S. Sagatova², B. N. Naubay³

Language adaptation of foreign students in a professional environment

^{1,2,3}Faculty of Philology and World Languages,

Al-Farabi Kazakh National University,

Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Мақала әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті филология және әлем тілдері факультетіне келген америкалық студенттердің жаңа білім алу ортасына бейімделу мәселелеріне арналған. Флагман білім беру бағдарламасы аясында келген америкалық студенттер таныс емес өзге тілдік, әлеуметтік ортада бірінші күннен бастап болады. Олар қысқа уақыт аралығында ғана таныс емес әлеуметтік мәдени кеңістікте бейімделуі қажет. Сәтті бейімделу студенттердің оқу үдерісіне ыңғайлануына, оқытудың сапасына, өзіндік білік-дағдыларының жоғарылауына қызығушылықты тудырады.

Флагман бағдарламасы бойынша келген студенттерге кәсіби қызығушылықтарына орай арнайы курстар мен қосымша тағылымдамалар ұсынылады. Оқыту үдерісін жоғарылату үшін практика жетекшілері тарапынан әлеуметтік сауалнама жүргізілді.

Сауалнама арқылы тұжырымдардың бірнеше нұсқасын алуға қол жеткізілді.

Студенттердің таныс емес орыстілді ортада практика өтуі орыс тілін жақсы игеруге, жазба және сөйлеу тіліндегі дағдыны қалыптастыруға, сөйлеу шеберлігін арттыруға алып келеді.

The article is devoted to the problem of adaptation of American students who came to the Philological faculty of Al-Farabi Kazakh National University to learn Russian, to a new educational environment. The Americans, who came on the Flagship Educational Program, have been in an unaccustomed sociocultural, linguistic and national environment since the first days of their stay at the university. They have to adapt to a completely unfamiliar socio-cultural space in the shortest time. Successful adaptation contributes to the rapid inclusion of students in the educational process, improves the quality and level of education, provides a high motivation to master the knowledge, ability and skills.

Flagman students are offered special courses and additional internships related to a highly specialized area of their professional interests. The authors of the article conducted a sociological survey of the heads of practice bases in Kazakhstan with the aim of improving the working process. Various options were used to identify views using questionnaires. The most common types of questions were open questions without restriction. The results of a survey of twenty heads of student internship are summarized in a diagram.

Practicing in the Russian-speaking environment in an unfamiliar area of activity contributes to the further development of the Russian language, improves the skills of competent written and oral speech and speech mastery.

FTAMP 16.21.07

М. С. Кулахметова¹, М. А. Рамазанова²

¹ф.ғ.к., қауымд. профессор, Гуманитарлық факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140005, Қазақстан Республикасы, ²Әлеуметтану магистрі, Гуманитарлық факультеті, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140005, Қазақстан Республикасы e-mail: ¹kmergul@yandex.ru; ²soehne@mail.ru

ҚАЗІРГІ ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ДИСКУРС МӘСЕЛЕСІ

Мақалада тіл білімінде дискурстың қазіргі ұғымына қатысты мәселе қарастырылады. Дискурсты әр түрлі авторлардың пікірі тұрғысынан сипаттауға, сондай-ақ оның қазіргі лингвистикадағы орнын анықтау әрекеті жасалады. Дискурс ұғымының көпәспекттілігі әртүрлі шекаралық ғылымдарда көрініс табады және мәтін, сөйлеу, диалог және т.б. ұғымдарға қатысты даулы мәселе болып табылады. Бұл мақалада дискурс ұғымын пәнаралық жоспар ұғымы ретінде қарастыру ұсынылады.

Кілтті сөздер: дискурс, мәтін, стилистика, когнитивті лингвистика, коммуникация теориясы, текстология.

КІРІСПЕ

Дискурс ұғымы көп мәнді, қазіргі құрылымдық-семиотикалық зерттеулерде оның көптеген түсініктемелері берілген. В. И. Карасиктің пікірі бойынша, осы зерттеулердің авторлары бұл құбылыс анықтамасын әртүрлі ғылыми жүйелерде береді, тіпті «дискурс» ұғымының өзі «тіл» ұғымынан да кеңейіп кеткен [1, 271].

«Дискурс» ұғымы «мәтін» категориясы арақатынасында қарастырылатыны белгілі, бұл дискурсты мәтін лингвистикасының координаталары жүйесіне енгізді.

Жоғарыда аталған ұғымдардың әрқайсысына түсінік береміз.

«Лингвистикалық энциклопедиялық сөздікке» сәйкес, мәтін (лат. сөзінен *textus* – мата, өру) – бұл «мағыналық байланыспен біріктірілетін таңбалы (вербалды) бірліктердің жүйелілігі, олардың негізгі қасиеттері байланыстылық пен тұтастық болып табылады» [2, 507].

И. Р. Гальперин анықтамасы бойынша, «Мәтін – бұл жазбаша құжат түрінде объективтелген, сөйлеу шығармашылығы үдерісінің туындысы, атауы (тақырыбы) және белгілі бір бағыттылығы мен прагматикалық қондырғысы бар лексикалық, грамматикалық, логикалық, стилистикалық

байланыстардың әртүрлі типтерімен біріктірілген, бірнеше ерекше бірліктерден (аса мағыналы бірліктерден) тұратын туынды» [3, 18].

И. П. Сусов «мәтін» терминін тек жазбаша ғана емес, ауызша сөйлеуге де қатысты пайдалану, сондай-ақ коммуниканттардың динамикалық әсер ету құралы ретінде мәтінді түсіндіру кезінде заңды деп санайды, сонымен бірге аталған жағдайлардың соңғысында «дискурс» терминін пайдалану үрдісі байқалады. Басқа сөзбен айтқанда, егер мәтін тарихқа тиесілі болса, дискурс өзекті коммуникативтік оқиғаның мезеттік аспектісіне бағытталған [4, 25].

Сонымен, дискурс (фр. discours – сөйлеу) – бұл экстралингвистикалық-прагматикалық, әлеуметтік-мәдени, психологиялық және басқа да факторлармен жиынтықтағы байланыстырылған мәтін; адамдардың өзара қарым-қатынасына қатысатын компонент ретінде және олардың санасының (когнитивтік үдерістер) компоненті ретінде қарастырылатын сөйлеу тілі; «өмірге сіңген» сөйлеу тілі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Дискурс бір қырынан дискурстың байланыстылығын, оның коммуникативтік барабарлығын анықтау үшін, сондай-ақ оның пресуппозицияларын анықтау үшін тартылатын прагматикалық жағдайға бағытталған. Екінші қырынан дискурс қарым-қатынасқа қатысушылардың ментальдық проблемаларына: этнографиялық, психологиялық және әлеуметтік-мәдени ережелер мен сөйлеу мен түсінудің стратегияларына бағытталған.

Дискурстың ішкі ұйымдастырылуын анықтау мақсатында алғашқы зерттеулер XX ғасырдың 50-жылдардың аяғында пайда болды және әсіре фразалық тұтастық деп атала басталған екі және одан да көп сөйлемнен тұратын синтактикалық құрылымдарға арналған.

1970-інші жылдардың басында жаңа ғылыми ағым – «Мәтін лингвистикасы» қалыптасты, бұл ағым таза лингвистикалық, әрі онымен байланысты амалдарды, оның ішінде теориялық (әдебиеттану, функционалдық стилистика), сондай-ақ қолданбалы (коммуникация теориясы, мәтіндерді статистикалық өңдеу, психология, тілдерді оқыту, автоматтандырылған аударма, информатика және т.б.) біріктірген. Бұл жағдай категориясын қосқан соң мүмкін болды. Дискурс «мәтін плюс жағдай» деп, ал мәтін, сәйкесінше, «дискурс минус жағдай» деп түсіндірілді.

Қазіргі тіл білімінде мәтін мен дискурсты сөйлем мен пікірге ұқсас қарастыруға болатын тәсіл бар. Сөйлем құрылымының қарапайым элементі ретінде түсініледі, ал сөйлеу сөйлем мен оны қолданудың әлеуметтік контекстінде үйлеседі. Мәтін мен дискурс бұл қатынастарды жоғары деңгейде қайталайды.

Т. А. Ван Дейк ұсынған кең түсініктегі дискурс – бұл сөйлем (нысаны), мағына және әрекеттің күрделі тілдік бірлігі [5].

Э. Бенвенист жағдайларды ғана емес, «ой нысаны» болып табылатын оқиғаларды, деректерді білдіретін дискурс белгілері құрылымының әртүрлілігімен және олардың мағынасымен ерекшеленеді» [6].

В. З. Демьянков ерекше бөліп көрсеткен дискурс өлшемдеріне мәтіннің (бір үлгідегі мәтіндердің) еркін фрагменті; нақты концепт айналасында міндетті шоғырлануы; әрекет етуші тұлғаларды, объектілерді, мән-жайларды, уақытты, қылықтарды және т.б. сипаттайтын жалпы контекст құруы және т.б. жатады. Дискурс элементтеріне ол айтылатын жағдайларды, олардың қатысушыларын, перформативті ақпаратты және «жағдай еместі», яғни экстралингвистикалық факторларды – дереккөз түрін, тақырыбын және мәтін дербестендіруді жатқызады.

Ю. С. Степанов бұл анықтаманы «ерекше грамматика, ерекше сөздік, сөз қолдану мен синтаксистің ерекше ережелері, ерекше семантика» сияқты дискурс мәтіндерінің белгілерін көрсете отырып толықтырады [7, 85].

Көптеген ғалымдар тілдік дискурстың негізінде диалог жатыр деген пікірді ұстанады. Дискурс – белгілі бір мақсаты бар кері қайтарым. Диалогтік дискурс қазіргі прагматикада екі (немесе одан да көп) коммуниканттардың қарым-қатынасы ретінде түсіндіріледі.

Зерттелетін объектінің көпаспектілігі когнитологияға, әлеуметтануға, әлеуметтік лингвистикаға, психологияға, психолингвистикаға және басқа да пәндерге ерекшеленетін пәндік салалар құруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған ғылымдар тұрғысынан дискурс ұғымын қарастырайық толығырақ.

Когнитивті лингвистика тұрғысынан дискурсты нақты сөйлеу өнімімен, сөйлеу шығармасын жасаумен және оны қабылдайтын жеке тұлғаның түсінуімен байланысты когнитивті процесс ретінде анықтауға болады.

Әлеуметтану ұғымы дискурсты әлеуметтік детерминантталған феномен ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Социоллингвистика тіл білімі, әлеуметтану және әлеуметтік психология түйіскен ғылыми пән ретінде дискурсты адамдардың қандай да бір әлеуметтік топқа жататындығы тұрғысынан немесе қандай да бір әлеуметтік-сөйлеу жағдайына қатысты қарастырылатын олардың қарым-қатынасы ретінде зерттейді. Сөз мағынаға ие болып, коммуниканттардың өзара іс-қимылы болып табылатын және осы өзара іс-қимылды ұйымдастыратын қарым-қатынас тілдік емес контекст құрылымында ғана ұғынылуы мүмкін.

Коммуникация теориясы дискурсты сөйлеу актісіндегі коммуникативтік-сөйлеу семантикасының өзектілігі ретінде анықтайды. Duden грамматикасы

[8, 824–826] адам қарым-қатынасына қатты әсер ететін коммуникация теориясындағы келесі ұғымдарды атайды:

- жағдай,
- коммуникациядағы бейвербальдық маңызы,
- коммуникацияның интенциямен байланысы.

Коммуникация теориясы шеңберінде дискурс мәселелер жиынтығын қарастыру кезінде біз риторикалық алғышарттан шығамыз, оған сәйкес сөз адамдардың қызметін басқару құралы болып табылады.

Текстология және оның әдістері мәтіндердің жанрларына, типтеріне және сұрыптарына қатысты дискурс өлшемдерін анықтауға мүмкіндік береді. Әр түрлі түрдегі мәтіндер бір-бірінен өз құрылымдарымен ерекшеленеді. Типология негізінде нақты мәтіндердің әлеуметтік және әлеуметтік-психологиялық функцияларының айырмашылығы ретінде операциялдық деңгейде сөз сөйлесетін автордың коммуникативтік ниетінің (интенциясының), әлеуметтік ұстанымдарының айырмашылығы жатыр.

Қазіргі лингвистикада «дискурс» терминінің төрт мәні ең көп қолданылатын болып табылады: нақты әлеуметтік-мәдени жағдайға енгізілген мәтін/пікір; мәтінді оның басқа құрамдастарымен интеграциялайтын коммуникативтік жағдай; мәтінмен қатар сөйлеу субъектісі ұғынылатын «сөйлеу жағдайы»; дискурстың сөйлеу, негізінен ауызша ұқсастығы туралы француз семиотикалық дәстүрінен туындайтын түсіндіру; дискурс тәжірибесінің түрі. Қазіргі ғылыми-лингвистикалық әдебиетте дискурстың жалпы қабылданған түсіндірмесінің жоқтығына қарамастан, оны зерттеуге арналған шетелдік және отандық зерттеулердің саны үнемі өсуде.

Кезінде Гумбольдт адамды тілсіз, ал тілді адамсыз үйренуге болмайды деп жазған. Психоллингвистика постулаттары бойынша дискурс жалпы психология заңдылықтарына сәйкес келген кезде ғана табысты болуы мүмкін. Ең алдымен, сөзді қабылдау және көру бейнесін қабылдау ерекшеліктері, мақсатты жағдайларды қалыптастыру ерекшеліктері сөз болған.

Сонымен, тіл стилистикасы немесе құрылымдық стилистика, түрлі функционалдық стильдерді, яғни типтік белгілер кешенімен сипатталатын стильдерді зерттейді. Бірақ олардың арасындағы қатаң шекаралар жоқ, олардың аралас келуі туралы айту заңды. В. В. Виноградов стилистика ғылымы нысанын анықтаудың күрделілігін көрсетеді: Өнертаным, әдебиеттану және стилистика саласында бұдан көп мағыналы, стиль термині мен стиль ұғымына қарағанда... тұрақсыз терминді... – және оған сәйкес түсінікті табу қиын» [9, 7]. Дискурстың қандай да бір түріне тән функциялар В. В. Виноградов жасаған стильдік классификацияға сәйкес оның жекелеген кіші түрлерін шектеуге мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл мақалада біз «дискурс» ұғымының негізгі түсініктерін ұсынып, «дискурс» ұғымы қазіргі тіл білімі мен қазіргі лингвистикадағы ең көп қолданылатын ұғымдардың қатарына жататынын анықтадық. Алайда, оның мазмұны мен формаларының көп аспектілігіне байланысты тіпті лингвистер арасында дискурсты түсіндіруге қатысты ортақ пікір жоқ, өйткені, осы ұғымды пайдалана отырып, зерттеушілер жиі қарама-қайшы ұстанымдарды негізге алады. Сондықтан оны зерттеуге арналған шетелдік және отандық зерттеулердің саны үнемі өсуде.

Сөйтіп, дискурс мәселелері қазіргі уақытта ең өзекті де әлеуетті әзірленетін қазіргі тіл білімі мен онымен аралас ғылымдардың қатарына жатады.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Карасик, В. И.** Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград, 2002.
- 2 Лингвистический энциклопедический словарь. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. 685 с.
- 3 **Гальперин, И. Р.** Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981.
- 4 **Сусов, И. П.** Деятельность, сознание, дискурс и языковая система // Языковой общение: процессы и единицы. Калинин, 1988.
- 5 **Дейк ванн, Т. А.** Язык. Познание. Коммуникация. – М. : Прогресс, 1989. 312 с.
- 6 **Бенвенист, Э.** Общая лингвистика. – М. : Едиториал УРСС, 2002. 448 с.
- 7 **Голованевский, А. Л.** Оценочность и ее отражение в политическом и лексикографическом дискурсах // Филологические науки: № 3. – 2002, – С. 78–87.
- 8 **Drosdowski, G.** Duden: Band 4 «Grammatik». Dudenverlag: Mannheim – Leipzig – Wien – Zürich.
- 9 **Виноградов, В. В.** Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

М. С. Кулахметова¹, М. А. Рамазанова²**К вопросу о дискурсе в современном языкознании**

^{1,2}Гуманитарный факультет,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140005, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

M. S. Kulakhmetova¹, M. A. Ramazanova²**To the question of discourse in modern linguistics**

^{1,2}Faculty of Humanities,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140005, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются вопросы, затрагивающие современное понятие дискурса в языкознании. Делается попытка охарактеризовать дискурс с точек зрения разных авторов, равно как и установить его место в современной лингвистике. Многоаспектность понятия дискурс имеет отражение в различных пограничных науках и является спорным вопросом в соотношении с такими понятиями как текст, речь, диалог и т.д. Интересна точка зрения и высказывания, как классиков лингвистической науки, так и современных ученых лингвистов, чьи мнения вызывают еще большее разногласие и споры об углублении самого понятия дискурс. В данной статье предлагается рассмотреть понятие дискурс как понятие междисциплинарного плана.

The article deals with issues affecting the modern concept of discourse in linguistics. An attempt is made to characterize the discourse from the points of view of different authors as well as to establish its place in modern linguistics. The multidimensionality of the concept of discourse is reflected in various frontier sciences and is a controversial issue in relation to such concepts as text, speech, dialogue etc. An interesting point of view and statements of the classics of linguistic science as well as modern scholars of linguistics, whose opinions cause even greater disagreement and debate about the deepening of the discourse concept. This article proposes to consider the concept of discourse as a concept of an interdisciplinary plan.

SRSTI 17.07.61

G. Kurebayeva

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Shakarim State University of Semey, Semey, 071410, Republic of Kazakhstan
e-mail: gkurebaeva@yandex.ru

INTERLINGUAL PROBLEMS OF TRANSLATION

The article analyzed the types of translations and the substantial similarities and differences of scientific and artistic styles of speech. The following features and problems of literary translation were highlighted: the complete absence of a literal translation, the translation of stable expressions (aphorisms, idioms), a pun, and humor, adherence to style, culture and age. Next, we consider the text styles and means of designing artistic information in the text. Examples of stylistic tools are given. The article concludes that the main task of the translator is to translate the characteristic features of the original translation, and the translator must find the best linguistic devices.

Keywords: translation, style, linguistic devices, peculiarities, text.

INTRODUCTION

The main objective of a translation is to «transfer the meaning of the original text accurately and clearly to the readers». Meaning with all its various respects should be preserved. To judge the similarity of meaning a translator has to experience the target language text. He should acquire the sense of «the other meaning» If there is vagueness in the target language text, he has the license to modify. Translation is defined as «a movement in the words used to make language along the context in which words or sentences are used». That skill is called «the verbal art» according to. A good translator should find a way in which the desired meaning can be expressed in the receptor language even if the target language form is different from the source language form.

There is no doubt that different literary works have discernibly different styles. Style is the essential characteristic of every piece of writing, the outcome of the writer's personality and his emotions at the moment, and no single paragraph can be put together without revealing to some degree the personality of its author. However, regarding the question of translatability of the original style, opinions differ. Some will say that a translation should reflect the style of the original and others say that a translation should possess the style of the translator [1].

MAIN PART

Literary translation or translation of poetic and artistic works sharply differs from other types of translation and requires the using of not only old and memorized words but presupposes speech creativity. After all, people get different excellent translations in their estimations of the same phrase. Such a translation is a real art, as the effect is achieved by appropriate means, including rhythm, rhyme and alliteration. Literary translation is not purely a technical change in language, but it requires that the translator duplicate the author's process of artistic creation, grasp the spirit of the original, find the most appropriate expression of his own thought, feeling and experience, and reproduce fully and correctly the content and form of the original in a literary language comparable to the original style. Such a creative artistic translation is necessary, since the main task of literary translation lies in the faithful reproduction of the spirit and features of the original. The translator activates thinking activity, artistic taste, broadens his horizons, deepens knowledge of not only foreign language, but also Kazakh.

In fact, translation is a complex entity, which involves a large number of variables other than reproduction of meaning. In this regard, in the process of translating a text the translator should know not only the languages involved, but also their cultures and rhetorical traditions. Being receiver and producer of text, the translator «has the double duty of perceiving the meaning potential of particular choices within the cultural and linguistic community of the source text and relaying the same potential, by suitable linguistic means, to a target readership» [2]. Baker believes that «no approach, however sophisticated, can provide the answer to all the questions raised in the discipline» [2].

Artistic and scientific styles are two opposing systems of expression. In written literary language, we find, first of all, two large groups of its varieties: different forms of the language of fiction and various forms of business language. Turning to the latter, we see a clerical language, or style, language of laws, a scientific language and others. In other words, the variety of speech created by the human collective is united in two contrasting groups: artistic speech and non-fiction. This contrast is embodied in a number of features that form the basis of artistic and scientific styles.

In the very nature of artistic and scientific thinking, as different ways of knowing reality, there is a functional difference. The function of scientific thinking is to realize the world through its logical assimilation; the function of artistic thinking is the realization of the world through understanding it through creative re-creation. In scientific thinking, creative imagination gives an impetus to the movement of thought, paving the way for the formation of concepts expressed abstractly in the formulas of universality. In artistic thinking creative imagination creates an artistic whole, it leads to the formation of images and symbols – concrete and at the same time multivalued.

Scientific and artistic thinking have developed their own, specific ways of organizing linguistic material. Explicit and hidden imagery of words which is so characteristic and necessary for the style of artistic speech is not an organic part of scientific works. Because it generates the necessary associations, makes it difficult to understand the phenomenon, which is described. The image, being a specificity of literary creations, their organizing, constructive element, distinguishes artistic poetry and prose from the scientific. The scientific exposition reproduces not images, but logical judgments, put in the causal relationship. In other words, scientific and artistic styles are different in their attitudes toward expressive and emotional qualities.

Scientific and artistic styles of speech demonstrate the polarity of not only such a feature as imagery – the lack of imagery, but also the polarity of the type: subjective appraisal – objective neutrality; dynamism – static; pronounced personality – lack of individuality.

And despite of the profound functional differences between the artistic and scientific styles of speech, there is much in common between them.

Both scientific and artistic creativity have (even if in different degrees) elements of fantasy: «By serving scientists, fantasy created molecules, atoms, ethers and, with few remains of bones and leaf prints preserved in the layers of the earth, created antediluvian animals and primitive fern forests. The hypothesis of the scientist is the fruit not only of logical considerations and conclusions, but also fantasy. The power of the poet is the same as imagination.»

Artistic and scientific thinking as two modes of cognition of reality have a single, homogeneous focus; they are in an organic relationship, the boundaries between them are not absolute, «... we find a difference between science and art only in the methods that they use. The method of science is analysis; the method of art is synthesis. Science by means of comparisons, comparisons, ratios tries to decompose the world into their constituent elements. Art by analogy wants to link the elements of the world into some integers» [3].

The connection between science and art is primarily determined by the fact that science and art reflect a substantially real, objective world outside of us, researching the world around us, enriching people with knowledge at various stages of the evolution of human society.

Translation plays an important role in increasing awareness and understanding among diverse cultures and nations. Literary translations in particular help these different cultures reach a compromise. The increasing interest in the literature of other languages has required a more studious regard for the problems of literary translation. A translator deals with a text which involves linguistic, pragmatic and cultural elements. Such factors often pose problems to target readers. More often than not, translators pay more attention to linguistic and cultural elements than to the pragmatic aspects of a source text

As a result of the similarities found between scientific and artistic thinking, we think that the elements of the artistic style penetrate deeply into the linguistic fabric of scientific works and back: it is not difficult to find a rigorous scientific narrative in a number of works of art. Contrasting feelings and thoughts in scientific and poetic creativity have an artificial nature.

Art translation has many features and problems:

1 The whole lack of verbatim in translation

Art translation does not assume verbatim, and especially during text writing. That's why translation of artistic texts causes many disagreements among scientists and translators.

Some scientists are of the opinion that the best translations are obtained not when the translator follows syntactic and lexical correspondences, but when the specialist is engaged in a kind of creative research. Practically it turns out the reconstruction of the text in another language.

Some are tending to think that it is impossible to preserve the structure of the text, departing in translation from the original as much as translators of art work. Especially such disputes often arise about poetry.

2 Translation of stable expressions (aphorisms, idioms, etc.)

This moment is not as complicated as it might seem at first glance. It requires only a large vocabulary and the availability of a specialized dictionary.

Let's take the usual expression «How do you do» – hello. Certainly, nowadays nobody who is familiar with the English language would translate it as «How are you?». This is one of the first phrases taught at school. But this example clearly shows that ignorance of stable expressions can lead to incorrect perception of the text as a whole. Just like «First night» (premiere) and «public house» (beer, snack bar) can turn into Russian on the «wedding night» and «brothel».

Especially, it concerns aphorisms, proverbs and sayings, which are translated into different languages in completely different words, but have the same meaning.

3 Playing words, humor

One of the most interesting moments in the artistic translation – when the translated text has a humorous or ironic background. You need to have special skill to manage keeping the wordplay that the author means.

The play of words based on the polysemy of the word or on the revitalization of its internal form – in rare cases the coincidence of the ambiguity of the played word in the original and the translation preserves both the meaning and the principle of the game; in other cases the game is not transmitted, but can be compensated by playing another word with the same meaning, which is entered into the same text;

But practice shows that language coincidences in the play of words are extremely rare.

Here is one of the English jokes:

Someone comes to the funeral and asks the question: Am I late?

The answer: Not you, sir. She is.

And what to do in this case? Here's how the translator came out of this situation: Did it all end? «Not for you, sir.» For her.

That is why the ability to bring a joke to the reader, to convey the humor that the author wanted to convey is the highest skill.

4 Observance of style, culture and era.

The translator of literary texts should be an explorer. It is difficult to translate the text of another era, another culture, if you are not familiar with its features.

A good example:

Let's take this phrase: – «The underground Railroad». It can be translated as a land railway. This introduces the translator in another temptation, to write simply «metro». But... in the middle of the century before last in the United States under this expression it had meant the secret correspondence of black slaves to the northern states of America and the southern ones.

It is equally difficult to work with the text, if it abounds with some religious quotes, comparisons, etc.

Special difficulties emerge when the languages of the original and the translation belong to different cultures. For example, the works of Arab authors abound with quotations from the Koran and hints about its subjects. The Arabic reader recognizes them as easily as an educated European referring to the Bible or ancient myths. In the translation, the same quotations remain incomprehensible to the European reader. There are also different literary traditions: the comparison of a beautiful woman with a camel can be seen ridiculous for European, whereas it is quite well-known in Arabic poetry. In the languages of hot Africa in general it is not clear how to translate a fairytale which is called «Snow Maiden», based on Slavic pagan images. Different cultures create almost more difficulties, and different languages.

First of all, the linguistic principle of translation presupposes the re-creation of the formal structure of the original. However, the proclamation of the linguistic principle can lead to an excessive follow-up in the translation of the original text to a literal, linguistically exact, but artically weak translation, which would be one of the varieties of formalism that shows when the foreign language forms are accurately translated, according to the laws of a foreign language. In cases where the syntactic structure of the translated sentence can be expressed in a similar way in translation, the literal translation can be considered as the final version of the translation without further literary processing. Literally accurate translation does not always reproduce the emotional effect of the original text, therefore, the verbatim accuracy and artistry are in constant contradiction with each other. It

is undoubtedly that the translation is based on language material that translation of words and phrases cannot exist, and the translation process must also rely on knowledge of the laws of both languages and on the understanding of the laws of their correlation. Compliance with language laws is required for both the original and the translation. But artistic translation is by no means a search for only linguistic relations.

The translation technique does not recognize modernizations of the text, being based on the simple logic of equality of impressions: the perception of the work of the modern reader of the original should be similar to the modern reader of the translation. It is not a question of a philologically authentic copy of the translation language at the time when the original was written. Modern translation gives the reader information that the text is not comprehensive, tries to show how much it is driven with the help of special techniques.

Chukovsky wrote «Each era has its own style, and it is unacceptable that there were such typical words of the decadent nineties as moods, experiences, searches, superhuman in the story associated with the thirties of the last century... [3]

The same translation dominants, which have already been named, can be an evidence of the ancient text. Specificity of the text of syntactic structures features of tropes have a specific binding to the era. But the named features pass time only indirectly, As firstly they are connected with features of literary traditions of that time, literary direction and genre affiliation. The same time is directly reflected in the linguistic historical features of the text: lexical, morphological and syntactic archaisms. They are used by translators to create an archaic stylization. Styling is not a complete assimilation of the language of translation, the language of the past era, but only the marking of the text with the help of archaisms.

Means of registration of information in the artistic text can hardly list and comment all the means of design of artistic information in the text. We will only address some of the frequency ones, and immediately try to assess the possibilities of their translation, knowing well that the conflict of form and content is inevitable from this frequent application of compensation and the imminent effect of neutralizing some significant dominants of translation with such an abundance of linguistic mean. Not having in mind a specific text, all means of translation can be attributed to the dominants of the translation, but in reality some of them will be presented in a weakened version, either by a limited number of lexical repetitions or by transferring the metaphor it will not be possible to preserve the specificity of the image.

These funds include:

1) Epithets. They are transmitted taking into account their structural and semantic features (simple and complex adjectives, the degree of compliance with the normative semantic agreement with the word being defined, the presence of

metaphor, metonymy and synesthesia), taking into account the position in relation to the word being determined and its function;

2) Comparisons. They are transmitted taking into account the structural features, stylistic coloring of the vocabulary entering into it;

3) Metaphors. They are transferred taking into account the structural characteristics, taking into account the semantic relations between the figurative and the subject plan;

4) Author's neologisms. They are transmitted according to the existing in the translation language word-formation model, similar to the one used by the author, with the preservation of the semantics of the components of the word and stylistic coloring.

5) Repetitions phonetic, morphemic, lexical, syntactic, leitmotif. They are transmitted as far as possible with the retention of the number of repeat components and the principle of repetition at a given linguistic level;

7) Irony. First of all, the principle of contrasting collision, comparison of the incommensurable is transferred for its reproduction in translation.

8) «Speaking» names and place names. They are transmitted with preservation of the semantics of the «speaking» name and the word-formation model typical for the original language, which is exotic for the target language.

9) The syntactical specificity of the original text. It is the presence of the contrast of short and long sentences, the rhythm of prose, the predominance of a coherent connection, etc. Also it is transmitted through grammatical correspondences;

10) Dialects. As a rule, they are compensated by common speech; jargons, swear words are transmitted using the language vocabulary with the same stylistic coloring.

CONCLUSION

Each translation as a creative process must be marked by the individuality of the translator, but the main task of the translator is still the transfer in the translation of the characteristic features of the original, and the translator must find the best language tools: to choose synonyms, appropriate artistic images for the creation of an artistic and emotional impression adequate to the original.

These are not all the features and problems of artistic translation. But those moments that were mentioned are the main ones and they make the work of the translator so complex and interesting.

REFERENCES

1) **Алексеева, И. С.** Введение в переводоведение: учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / И. С. Алексеева. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ; – М. : Академия, 2012. – 368 с.

2 **Genztler, E.** Translation and cultural studies / E. Genztler // Übersetzung, Translation, Traduction. 1. Teilband. – Berlin, N. Y.: Walter de Gruyter, 2004. – S. 166–170.

3 **Нарбут, Е. В.** Оригинал, текст-донор, перевод: проблемы взаимодействия: на материале переводов романа Э. М. Ремарка «Искра жизни» на русский язык / Е. В. Нарбут: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.20. – Магадан, 2007. – 283 с.

4 **Karamanian, A. P.** Translation and Culture [Electronic resource] / A. P. Karamanian // Translation Journal. – 2002. – № 1 (January). – URL: <http://www.translationdirectory.com/article14.htm> (accessed: 25.07.2017).

Material received on 20.01.20.

Г. А. Куребаева

Аударманың тіл аралық мәселелері

Семей қаласының Шәкәрім атындағы мемлекеттік университеті,
Семей қ., 071410, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. А. Куребаева

Межъязыковые проблемы в переводе

Государственный университет имени Шакарима г. Семей,
г. Семей, 071410, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Бұл мақалада автор аудармалардың түрлерін, сондай-ақ ғылыми және көркемдік стильдерінің елеулі ұқсастығы мен айырмашылықтарын талдаған. Әдеби аудармалардың келесі ерекшеліктері мен мәселелерін көрсеткен: тұрақты аударманың толық болмауы, тұрақты сөйлемдердің (афоризмдер, идиомалар және т.б.) аудармасы, әзіл, юмор, стильге, мәдениетке назар аудару. Бұдан әрі мәтіннің стильдері мен көркемдік ақпараттардың құралдары қарастырылады. Стилистикалық құралдардың мысалдары келтірілген: Мақала соңында автор аудармашының негізгі міндеті қажетті тілдік құралдарды қолдана отырып түпнұсқа мәтінге тән ерекшеліктерді аудару керек деген қорытынды жасайды.

В данной статье автором были проанализированы виды переводов и содержательные сходства и различия научных и художественных стилей речи. Были выделены следующие особенности и проблемы

художественного перевода: полное отсутствие дословного перевода, перевод устойчивых выражений, игра слов, юмор, соблюдение стиля, культуры и эпохи. Далее рассматриваются стили текста и средства оформления художественной информации в тексте. Приведены примеры стилистических средств. В статье делается вывод, что главной задачей переводчика является перевод характерных черт оригинала, и переводчик должен найти лучшие языковые средства.

Қ. С. Құлманов¹, М. Б. Нұртазина², Ә. Құрмашқызы³

¹ф.ғ.к., профессор, «Практикалық қазақ тілі» кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы;

²ф.ғ.д., профессор, «Теориялық және қолданбалы лингвистика» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы;

³п.ғ.м., аға оқытушы, «Практикалық қазақ тілі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹kuandik_1971@mail.ru; ²maral0204@mail.ru; ³kulmanova.75@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАСС-МЕИАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ҚЫРЛАРЫ

Бұл мақаланың мақсаты масс-медиаалық технологияларды пайдаланудың креативті әлеуетін көрсету болып табылады. Ерекше акцент «мағыналарды ығыстыру» деп аталады, олар бір мағыналарды басқаларына ауыстыруға, тіпті әлемнің бейнесін өзгертуге, адресаттың санасын тиімді мақсаттарға бағыттауға мүмкіндік береді. Мысал ретінде интернет ортадағы медиаалық дискурстар мен БАҚ материалдарын дискурс-талдау нәтижелері келтірілген. Қазіргі қоғамда Интернет-қарым-қатынаста сыртқы факторлар (саяси, әлеуметтік, экономикалық), сондай-ақ ішкі себептер (коммуникация стилі, қарым-қатынасқа қатысушылардың ролі, тілдік құралдарды іріктеу, дискурсивтік стратегиялар мен тактикалардың үстемдігі) маңызды рөл атқаратыны анықталды. Олар дискурстың прагматикалық құрамын күшейтеді және әлеуметтік билікті жүзеге асыру үшін шындықты аксиологиялық қайта қарауға ықпал етеді. Бұл материалдар Қазақстан Республикасының саяси-экономикалық мәселелері бойынша орыс тілді және қазақ тілді әлеуметтік желілердің деректерін зерттеуге негіз болды.

Кілтті сөздер: Интернет-коммуникация, адресат және адресант, Ақпараттық технологиялар, интерактивті қарым-қатынас, семиотикалық байланыс, рефрейминг.

КІРІСПЕ

Масс-медиаалық лингвистикада ақпараттық себеп (newsbreak, inject, ақпараттық себеп) – бұл кем дегенде екі фактор қызмет ететін дискурсивті-коммуникативтік оқиға түрі: 1) әлеуметтік маңызы бар күйзелістерді тудырған осы қоғамдастық үшін маңызды нақты тұрмыс оқиғасының фактісінің өзі және 2) болмыстық құбылыстан (болмыстан) туынды конструктивтік, мұнда со – префиксі – медиадискурс үшін маңызды мағынаны қамтитын, белгілі бір қоғамдастықтың «бірлескен әрекеті» – медиадискурстегі оқиға – және ерекше мағынасы бар: адамдардың бір мезгілде қатар өмір сүруі мен өзара әрекеттесуі ғана емес, сонымен қатар олардың жанасуы [1, с. 119–121].

Осы тұрғыда, Н. Алефиренко мен М. Нуртазиннің зерттеулеріне сүйенер болсақ, ол «диалогтық қарым-қатынасты қалыптастырушы және оның өзегі болып табылатын әрекет болып табылады» [1, с. 123–128].

Бұдан бұрын ақпараттық себеп ұғымы негізінен екі салаға тән – ахуалдық маркетинг және қоғаммен байланыс (PR) [2, с. 42; 3, с. 224; 4, с. 48–52]. Осылайша, егер бірінші ақпараттық себеп көбінесе брендтің танылуын арттыру және сатуды арттыру құралы ретінде пайдаланылса, екіншісі – компанияның немесе жеке тұлғаның белгілі бір имиджін құру үшін қажет. Дегенмен, қазіргі заманғы виртуалды ортада ақпараттық себеп әлеуметтік салада жиі пайда болады, онда қоғамдық маңызды оқиғалар (объектілер, қаланың немесе елдің маңызды орындары, саябақтар, мұражайлар, мәдени-тарихи орындар және т.б.) қозғалады, онда әсіресе бейнелі және көзге қанық тақырыптар пайдаланылады.

Ақпараттық себептердің негізінде әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың үлкен массасын тартатын пікірталастар туындайды, ал қоғамның қызу пікірі қоғамда белгілі бір өзгерістерге, қандай да бір көзқарасты қолдайтын адамдар тобының бірігуіне немесе ажыратылуына (мысалы, Қазақстанда қазақ әліпбиінің латын әліпбиіне көшуіне және Қазақстан Республикасы астанасының (2019 жылғы 21 наурыз) Астанадан Нұр-сұлтан атауына) әкеледі [10, қайта ат қою туралы... 2019].

Ақпараттық себеп үшін кері байланыс, яғни хабарлама алатын аудиториямен интерактивтіліктің болуы қажетті шарт болып табылады. Сондықтан, сайттар, форумдар және әлеуметтік желілер, чаттар сияқты электрондық (цифрлық) ақпарат көздері назар аударудың ең қолайлы құралдары болып табылады, яғни қоғамдық пікірді қалыптастыру құралы ретінде медиа-бағытталған факторлар болып табылады.

Ақпараттық себеп виртуалды коммуникацияға қатысушының назарын аудару үшін оған жоғарыда аталғандардан басқа үлкен ақпарат ағынында қандай да бір назар аудару мақсатында ерекше қоғамдық резонанс беріледі. Ақпараттық себеп дәл түсінуге жету үшін орыс тілінің нормаларына сәйкес

барынша дұрыс ресімделуі тиіс. Байланыс барысында жөнелтушінің алушыға арналған хабарға салған идеяларды аудару үшін пайдаланатын код ерекше маңызға ие болады.

НЕГІЗІ БӨЛІМ

Ақпараттық себептің маңызды сипаттамаларын қарастырар болсақ, болмысқа қарағанда, ол сияқты оқиға өткен, қазіргі және болашақ, яғни уақыт бойынша дамымайды; бұл тек қазіргі сәтте болған іс-әрекет, «болмыс» сияқты, онда ...бұл диалог болады» [11, с. 125–126].

Егер болмыс шексіз болса, онда «оқиға» әр түрлі дауыстарды драмалық салыстыру арқылы әрекет етеді. «Мұндай атмосфераның бірде – бір элементі, – деп жазады Т. Г. Добросклонская, – бейтарап болуы мүмкін емес: барлығы тірі, арандатуы, сұрауы, тіпті полемизациясы және қорлауы тиіс» [6, с. 87–88].

Ақпараттық себеп ұжымның имиджін қалыптастыру және ақпараттық қолдау үшін қажет.

Ақпараттық себеп – қазіргі қоғамдағы интерактивті қарым-қатынастың туындысы; ол әлеуметтік және экономикалық саяси оқиғалар сияқты сыртқы факторлардың, сондай-ақ тілдік құралдарды іріктеудегі өзгерістерді, қарым-қатынасқа қатысушылардың рөлін, коммуникация стилін қамтитын ішкі факторлардың әсерін сезінеді. Көптеген жағдайларда ақпараттық нарық жағдайында оқиғаны БАҚ-та кеңінен насихаттайды.

Жоғарыда аталғандардан басқа, әлеуметтік медиадағы коммуниканттардың қарым – қатынас сипатына қоғамда болып жатқан, белгілі бір қызығушылық тудыратын және өзінің маңыздылығына, барлық қоғамға әсер ететін ықтимал нәтижелерге байланысты кең аудиториядан қолдау табатын оқиғалар болып табылатын ақпараттық себептер (бұдан әрі – ақпараттық себептер) елеулі әсер етеді. Г. Н. Немец атап өткендей, «ақпараттық себеп әлемнің ақпараттық картинасымен маңызды оқиғаның семиотикалық байланысын береді» [9, с. 23–24; 8, с. 710; 11, с. 124; 1, с. 117–122; 2, с. 42–43; 3, с. 220–222].

БАҚ-та келтірілген шынайылықты, объективтілікті және релеванттылықты көрсететін әр түрлі оқиғалар, күндер, объектілер өз кезегінде идеологияның «құралы» (PR, аудиторияға психоаналитикалық әсер ету, сананың мифологизациясы, коннотативті бейнелер сияқты) болуы мүмкін. Көбінесе ақпараттық себеп болжанатын оқиғалар, жоспарланған оқиғалар, коммуниканттардың фондық білімі деп аталатын алдыңғы жоспарға ұсынатын ірі іс-шаралар сияқты оқиғалардан туындайды. Алайда, қазіргі заманғы ақпараттық ортада берілген фактілердің шынайылығы мен маңыздылығын ескерместен, ақпараттық себептердің өздігінен пайда болу үрдісі жиі байқалады.

Сонымен қатар, ақпараттық себеп ауқымдылық (адамдардың көп немесе аз дәрежеде тартылуы, пікірталасқа белсенді қатысудан бастап жаңалықпен үстіртін танысуға дейін қамту), өзектілік (кейбір жаңалықтар оқиғалары бірнеше күн ғана өзекті болып қалады, өзінің жаңалығын жоғалтады және қысқа уақыт аралығында ғана қызығушылық тудырады), фактінің ақпараттық қанықтығы [7, с. 66–67] (мақсатты аудиторияның «ақпараттық қажеттілікті» қалыңдатуға қажеттілігі), қоғам үшін маңыздылық (себебі әдетте қалыпты-этикалық мәселелерді қозғайды; прецеденттік болған имидждік оқиғаларға ерекше резонанс береді; әлеуметтік маңызды қайшылықтар мен проблемаларды ашады; қоғамдағы өзгерістерге әкеледі), жаппай санаға белсенді манипуляциялық әсер етеді (қандай да бір әлеуметтік-экономикалық және мәдени проблемаларды шешуге бағытталған идеологияны қалыптастыру үшін); (тыңдаушы үшін маңызды, кез келген ақпаратты жаңа перспективаны ашу арқылы оң немесе теріс ретінде ұсынуға болатын кезде, проблеманы вербалды жеткізуде сөздің сиқырлы күшінің көрінісі ретінде өзгерту, эмоционалдық қарым-қатынастың өзгеруі, мағыналық кешендерді пайдалану).

Осы факторлардың барлығы қазіргі қоғамды ақпараттандыру (цифрландыру) және жаһандандырудың үдемелі процесіне байланысты өзекті болып отыр, біз жастардың құндылық бағдарларының дағдарысын көріп отырмыз, осылайша оның санасына манипуляциялық әсер ету бастамашысының міндетіне кіретін әлеуметтік мінез-құлықтың сол қондырғыларын, қоғамдық құрылымдарды, эталондар мен стереотиптерін белсенді енгізу орын алады.

Елдегі саяси оқиғалардан туындаған Қазақстан Республикасының виртуалды кеңістігінде прецеденттік болған ақпарат себептерінің ең айқын мысалдарының бірі – ҚР президентінің м.а. Қ. Тоқаевтың ұсынысынан кейін ҚР астанасының Нұр-сұлтан аталуы және Парламенттің Астананы қайта атау туралы Конституцияға түзетулер енгізу туралы заңды қабылдауы болды. Мұндай жаңалық әлеуметтік желілерде резонанс алды, онда пайдаланушылар осы прецеденттік медиа-фактіге қатысты өз пікірін белсенді білдірді, идеялармен алмасып, өтіп жатқан оқиғаға өз көзқарасын білдірді.

Мысалы, Фейсбук желісінің пайдаланушылары өздерінің постыларын және түсініктемелерін #моястолицанурсултан хештегімен жиі атап өтті, ал желінің қатысушылары Астананың атын өзгертуді түсінбеуін немесе келіспеуін білдіретін, #моястолицастана хештегін көрсетті. Алайда, 3–4 күннен кейін жаңалықтарды қолдайтын немесе онымен келіспейтін жарияланымдардың саны айтарлықтай азайды, бұл ақпараттық себептің толық болмауын растайды.

08.04.2019-да жарияланған «Нұр-Астанада»: жас вице-министр елорда атауынан шатасып кетті» деген ақпарат құралының тағы бір мысалы. Қазнеттің

«жұлдызына» айналған Қаржы министрінің бірінші орынбасары Берік Шолпанқұлов журналистердің сұрақтарына жауап бере отырып, Астананың атауында: «Алматы, Астана қалаларында... а, яғни Нұр-Астана...».

Көптеген пайдаланушылар жағдайды түсініп, оны аз ғана түсінбеушілік үшін айыптаған жоқ. Әйелдер жас шенеунікті өте сүйкімді деп санады, кейбіреулері тіпті «няшка» деп атады: «қандай сүйкімді», «не деген няшка», «алғашқы рет осындай ашық және мейірімді шенеунікті көруім», «кім болса да қателеседі, қатаң сөкпеңіздер», – деп жазды комментаторлар. Қолданушылар бұл мәселе бойынша өздері де үйренбегендіктен осындай ыңғайсыз жайтқа тап болатындарын айтып жатты.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тағы бір ақпараттық себептердің бірі Н. Ә. Назарбаевтің бастамасымен 2019 жыл Қазақстанда Жастар жылы деп жарияланды. Медиа ортада желіні пайдаланушылардың жарияланымдары, оқиғаны қолдау форумдардағы посттар, БАҚ-тағы мақалалар және #годмолодежи хештегімен бірге жүретін түсініктемелер саны көп. Алайда, бұл ақпарат шоғыры жоғалып кеткен жоқ, себебі жастардың жылына орайластырылған оқиғалар көрсетілген хештегі жиі белгіленетін желіде жарияланымдар жалғасын табуда.

Ақпараттық себеп байланыс процесіне желіні пайдаланушыларды тартудың қуатты құралы болып табылады және қозғалған оқиғалардың маңыздылығының арқасында ақпарат ағымында адамдардың назарын тартады. Ақпараттық себептер әдетте дәлелді болып табылады. Олар саяси немесе экономикалық дивидендтер алу мақсатын көздейді, тілдік құралдарды жүзеге асыру технологияларын қолданатын үлкен күшке ие.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Алефиренко, Н. Ф., Нуртазина, М. Б.** Дискурсивное сознание как фактор формирования медиапространства // Язык и речь в Интернете: Личность. Общество. Коммуникация. Культура: Сб. статей II Междунар. научно-практ. конф. – Москва, РУДН, 29–30 марта 2018 г. В двух томах. Том 1. – М. : РУДН, 2018. – С. 116–128.

2 **Клушина, Н. И.** Интенциональная конфигурация медийного пространства // Политическая лингвистика. – № 2. – 2013. – С. 40–45.

3 **Карасик, В. И.** Коммуникативная тональность медиадискурса // Дискурс и стиль. Теоретические и прикладные аспекты. – М. : МГУ, 2014. – С. 218–230.

4 **Alefrenko Nikolay, Nurtazina Maral.** Metaphorical Discourse: in Search for the Essence of Speech // Imagery Cuadernos de Rusística Española, 14 (2018), 49–65. (Web of Science, Clarivate Analytics).

5 **Володина, М. Н.** «Медийная культура»: proetcontra (с позиции отечественных и зарубежных исследователей) // Политическая лингвистика. – № 1. – 2018. – С. 10–18.

6 **Добросклонская, Т. Г.** Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М. : Флинта, 2008. – 263 с.

7 **Ухова, Л. В.** Модель описания языковой личности медиаперсоны // Сетевой журнал «Научный результат». Серия «Вопросы теоретической и прикладной лингвистики». – Т. 2. – № 1(7). – 2016. – С. 65–71.

8 **Alefrenko, N. F., Nurtazina, M. B.** The system panorama of cognitive representation for taxis semantics // Russian Journal of Linguistics, 2017, 21 (4), 706–728. (Web of Science, Clarivate Analytics).

9 **Немец, Г. Н.** Использование информационного повода как инструмента формирования имиджа города (на примере общественно-политической газеты «Прибой» г. Геленджик) // Научный вестник. – ЮИМ. – № 4. – 2015.

10 О переименовании города Астаны – столицы Республики Казахстан в город Нур-Султан – столицу Республики Казахстан. www.akorda.kz. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-pereimenovanii-goroda-astany-stolicy-respubliki-kazahstan-v-gorod-nur-sultan-stolicu-respubliki-kazahstan (дата обращения: 27.03.2019).

11 **Uli Schamiloglu, Құлманов, Қ. С., Нұртазина, М. Б.** Еуразия кеңістігіндегі халықтардың рухани идеясындағы лингвоэкология // Наука и жизнь Казахстана. – № 2 (36). 2016. – С. 123–131.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Қ. С. Құлманов¹, М. Б. Нұртазина², Ә. Құрмашқызы³

Аспекты реализации масс-медийных технологий в Республике Казахстан

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан. Материал поступил в редакцию 20.01.20.

K. S. Kulmanov¹, M. B. Nurtazina², A. Kurmashkyzy³

Aspects for implementation of mass-media technologies

^{1,2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan. Material received on 20.01.20.

Целью данной статьи является показать креативный потенциал использования масс-медийных технологий. Особый акцент делается на так называемом «смещении смыслов», которые способствуют замене одних смыслов на другие, даже изменять картину мира, управлению сознанием адресата в выгодных для адресанта целях. Приведены результаты дискурс-анализа материалов СМИ в медийном дискурсе в Интернет-среде. Выявлено, что в Интернет-общении в современном обществе важную роль играют как внешние факторы (политические, социальные, экономические), так и внутренние причины (стили коммуникации, роли участников общения, отбор языковых средств, доминирование дискурсивных стратегий и тактик). Они усиливают прагматическую составляющую дискурса и способствуют аксиологическому реконструированию действительности для осуществления социальной власти. Материалом для исследования послужили открытые данные русскоязычных и казахоязычных социальных сетей по политико-экономическим проблемам Республики Казахстан.

The purpose of this paper is to show the creative potential of using mass media technologies. Particular emphasis is placed on the so-called «displacement of meanings», which contribute to replacing some meanings with others, even changing the picture of the world, managing the mind of the addressee for beneficial goals for the recipient. The results of the discourse analysis of media materials in the media discourse in the Internet environment are presented. It is revealed that an important role in the Internet communication in modern society is played by both external factors (political, social, economic) and internal reasons (communication styles, the role of participants in communication, the selection of language means, the dominance of discursive strategies and tactics). They reinforce the pragmatic component of the discourse and contribute to the axiological reconstruction of reality for the implementation of social power. The material for the study was the open data of Russian-language and Kazakh-speaking social networks on political and economic problems of the Republic of Kazakhstan.

FTAMP 16.21.33

Ә. Ж. Құрманова¹, Г. К. Сарсикеева²

¹Phd, Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы;

²PhD (Париж Нантер Университеті, Франция), профессор қ.а., Филология факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹ademi_kurmanova@mail.ru); ²gsarsikeieva@gmail.com

САЯСИ ДИСКУРС: БАРАК ОБАМАНЫҢ ЕЛ АЛДЫНДА СӨЙЛЕГЕН СӨЗІНЕ ФОНОСТИЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада автор саяси дискурсты, саяси тілді зерттеу қазіргі лингвист ғалымдар арасында өзекті мәселе екенін тілге тиек етеді. Қазіргі саяси аренадағы көшбасшылардың ел алдында сөйлеген сөзінің халықтың санасына әсер етуін зерттеу мақсатында АҚШ бұрынғы президенті Барак Обаманың өзін презентациялау материалы негізінде жүргізілді.

Кілтті сөздер: саяси дискурс, манипуляциялау құралы, коммуникация, әлеуметтік, саяси партиялар.

КІРІСПЕ

Тіл құдіретін тиімді пайдалана алған тұлға лингвистикалық механизмдерді жетік меңгерген сайын мүмкіншілігін арттырына еш күмән жоқ. Сәйкесінше, сөздер мен айтылымдардың сөз өнерін, сөз маржанын әдемі тере білген сайын оның әсер етуін, сөздің мағынасын терең түсінген саясаткер құдіретті құралды тиімді пайдалана білген саясаткер жеңіске жетеді. Тілді әлеуметтік күшті құдіретті құрал ретінде қолданар болса ресепиенттің түсінігіне тән әсер етеді. Саяси дискурс жанрларына саясаткердің ел алдында сөйлеген сөзі, парламент дебаты, партияның бағдарламасы, президенттік жарысөздері жатады.

Лингвистикада саяси дискурсты талдау барысында парламентаралық, саяси партиялар арасындағы қарым-қатынас, саяси көшбасшыларының жергілікті сайлау кезінде, жалпы сайлау барысында, спикердің жаһандық аудиторияға арнауы дискурстың аспектілері анықталды.

Саяси ғылым мен саяси лингвистиканың маңызды пәні болып табылатын, саяси дискурсты саяси тілдің ерекшеліктері мен дискурстық тәжірибеде қолданылуын зерттеу мақаланың негізгі нысаны болып табылады. Автор лингвистиканың нысаны саяси белсенділігі артқан ел

азаматтарының эмоциясына әсер етуші ел алдында айтылған сөздерін мақалада қарастырады.

Саяси мәтінді талдаудың жаңа әдістері халық санасына қалайша әсер ететінін, әлеуметтік-саяси істерге саяси көзқарастарының қаншалықты басымдылығын зерттеуге мүмкіндік берері сөзсіз. Саяси коммуникацияда, тіл – әсер етуші, манипуляциялау құралы іспетті, саяси құбылысты түіндіру, жіктеу ең маңызды жолы болып табылады. Кез келген күш өзінің тілдік қолданысын, өзіндік «тілдік ойын» (language game), «тілдік құдіреті» (language of power) түсіну немесе «дискурс құдіретті» (discourse power) күш ретінде қарастыру.

Халық санасына, пікіріне әсер ету үшін саясаткердің саяси коммуникацияда сөйлеу техникасы мен әдіснамасын меңгеріп мәлімдемені жүйелі және орынды тауып сөйлеуі зерттеудің басымдылығы мен маңыздылығы болып табылады. Саяси дискурсты зерттеуде АҚШ экс-президенті Барак Обаманың сөзі негізінде жүргізілмек. Сонымен, саяси көшбасшылардың тілдік мінез-құлқы, мульти-өлшемді құбылыс зерттеуді керек етеді. Көшбасшының мәдениеті, биографиясы, саяси көзқарасы мен ойлау жолдарын заманауи тілдік әдістемесін қолдана отырып зерттеу мүмкіндік береді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Саяси дискурстағы тілді зерттеу кезінде сөзсіз екі мәселе туындайды – тіл билігі мен билік тілі. Олар біз сияқты көрінеді: билік тілі – ол қалай айтылады, қазіргі билік қандай тілдік құралдар мен әдістерді қолданатыны зерттеу бұл «таза» лингвистиканың зерттеу тақырыбы. Тілдің күші бұқаралық сананың қалай жұмыс істейтіндігінде. Бұл тілдік құралдар мен әдістерді саяси лингвистика арқылы зерттеу керек.

Саяси дискурс деген не? «Дискурс» гуманитарлық ғылымның күрделі концептісі. Дискурс концептісі танымал болғаны соншалықты, көптеген ғалымдар бұл концептіге түсініктеме беруге тырысуда. Патрик Серио «дискурс» туралы бірнеше анықтама береді: Фердинанд де Соссюрдың ойынша, мәтін және контекст, әңгімелесу, айтылған сөзді түсіну және т.б.

90-жылдардың ортасында Алтунян, Проскуряков, Шейгал еңбектері саяси лингвистиканың жақын онжылдық дамуын анықтап берді.

А. П. Чудиновтың пікірінше, қазіргі заманауи саяси лингвистиканың негізгі ерекшеліктері: антропоцентризм (тілдік тұлға тіл құбылыстарын меңгеруде негізгі басшы рөлде болады), экспансионизм (лингвистика саласында аралас мәселелерді зерттеп, қарастыру яғни кеңейту), функционализм (тілді тілдік әрекет барысында зерттеу, функциялануы), экспланаторлық (тілдік факторларды сипаттап қана қоймай оған түсініктеме беру) [1, 4 б.].

Саяси дискурсты зерттеушілер арасында соңғы онжылдықтағы шоқтығы биік еңбектердің бірі Е. И. Шейгалдың «Семиотика политического дискурса» деп аталады, еңбекте автор саяси дискурс дискурстың басқа түрлеріндей екі өлшемі бар: реалды және виртуалды деп атап көрсетеді. Реалды өлшем ретінде зерттеуші, нақты бір әлеуметтік кеңістіктегі ағымдағы сөйлеу әрекеті, сол әрекет нәтижесінде лингвистикалық, паралингвистикалық және экстралингвистикалық факторлар арақатынасынан түзілетін тілдік шығарманы (мәтін) атайды.

Дискурстың виртуалды өзгеріске ұшырауы туралы Е. И. Шейгалдың пікірінше, бұл семиотикалық кеңістік, вербальді, вербальді емес белгілері бар, денотаты саясат әлемі болып табылатын, айтылым тизаурусы, тілдік іс-әрекеттің, жанрлардың модель жиынтығы, аталмыш сферадағы спецификалық қарым-қатынасы делінген [2, 25 б.].

Ю. А. Сорокин саяси дискурсты идеологиялық дискурспен байланыстыра түсіндіреді. Шындығында, саясат ол-идеология. Саясаткерлер сол идеологияны ұстанушылар және таратушылар. Қандай да бір саясаткердің сөзі, ісі белгілі бір идеологияны ұстанатыны сөзсіз. Сол идеологияны насихаттаушы, өзгелерді өзінің идеологиясының дұрыстығына сендіруші тұлға. «Саяси дискурс – әртүрлілік, идеологиялық дискурс. Саяси дискурстың әртүрлілігі оның эксплицитті прагматикалығында болса, идеологиялық дискурс-имплицитті прагматикалығында. Бірінші дискурстың түрі-субдискурс, екіншісінің түрі-метадискурс» [3, 57 б.].

Сонымен, лингвистикада «саяси дискурс» термині кең және тар мағынада қолданылады. Кең мағынасында субъект не адресаттың мәлімдемесі саясат саласына арналған қарым-қатынастың формасы сақталған болуы тиіс. Тар мағынасында саяси дискурс – мақсаты саяси билікті сақтап қалу, жаулап алу болып келеді.

Т. А. Ван Дейк дискурс талдауды зерттеуші терминге түсініктеме беру қиын екенін айтады. «Өкінішке орай, «тіл», «қарым-қатынас», «арақатынас», «әлеумет» және «мәдениет», «дискурс» концептісі белгісіз, анықталмаған құбылыс». Т. А. Ван Дейктің «дискурс» құбылысына коммуникацияның әртүрлі аспектілерін зерттеуді қажет ететінін, дискурсты пәнаралық зерттеп барып анықтама беру керек дейді. Тілдік қолданыс, ой білдіру, әлеуметтік жағдаяттың өзара әрекеттесуі. Осы өлшемдерді ескере отырып әлеуметтануда (Фокал), критикалық ойлау лингвистикасының өкілі (Фоулер), критикалық дискурс талдау өкілі (Ван Дейк) дискурс ұғымына түсініктеме береді. Барлығы өз саласы тұрғысынан және теориялық әртүрлі түсініктеме береді [4, 52 б.].

Саяси дискурс талдауы туралы айтпас бұрын зерттеу нысанын анықтап алу қажет. Жауап ретінде біріншіден саяси акторлар немесе автор, саясаткерлер деген ұғымдарға тоқталып өтпек керек. Шынында да,

саяси зерттеулердің үлкен бөлігі пікірталастары – жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейдегі кәсіби саясаткерлердің президенттер, премьер министірлер және өкіметтің басқа мүшелері, парламент немесе саяси партия өкілдерінің сөздері өзара әңгімесі және мәтіндеріне талдау жасау.

Саясаткерлер (саяси) іс-қимылдары үшін төленетін топ және дауыс беру арқылы сайланатын саясаттың негізгі ойыншылары. Әлбетте, бұқаралық ақпарат құралдарының дискурсы саласын анықтау үшін, сонымен қатар оның аудиторияларына назар аудару қажет. Сондай-ақ, медициналық, заңды немесе білім беру дискурсы, тек дәрігерлер, заңгерлер сияқты ғана емес не мұғалімдер, сонымен бірге науқастар, айыпталушылар және студенттер арасындағы саяси коммуникацияға қатысушылар болып табылады.

Қазіргі саясаттану ғылымында бірден бір жиі көтерілетін мәселелер иммиграция, мультикульткризм және расизм тақырыбына саясаткерлердің қызығушылығын тудыруда. Әсіресе АҚШ-та қатты мазалайтын және «саяси» деген мағыналы пікір мен сөйлескен пікірталас дұрыстығын «бұл саяси және қоғамдық маңыздылығын көрсетеді сондай-ақ оның көптеген дискурсивті формалары мен салдары болып табылады.

Саяси дискурс талдауын көпшілік ғалымдар лингвистикалық тұрғыдан қарастыруды жөн санайды (Chilton 1985, 1988; Geis 1987; Wilson 1990; Wodak & Menz 1990). Көріп тұрғанымыздай, саяси ғылым саяси коммуникация мен риториканы зерттейтіні анықталды.

Барак Обама екі автобиографиялық кітаптың «Dreams from My Father» (1995), «The Audacity of Hope» (2006) авторы, көптеген зерттеушілердің пікірінше, дискурстық талдаудың маңызы зор. Обаманың дискурсының ерекшелігі оның автобиографиялық табиғатында. Оның президенттік өмірінен деректер мен идеологиялық байланыс саяси дискурсында анық айтылады.

Автобиографиялық мәтін Барак Обаманың негізгі мәтіндік қызметін атқарады. Американдықтар мен ұлтына қатысты түрлі мәселелер жөнінде айтылады. Барак Обаманың негізгі талқылайтын мәселесі: расалық теңдік, денсаулық пен білім саласы, энергияның балама ресурстары, отбасы, жастар мәселесі, ұлттық құндылықтар, религия, саясат, Америкадан тыс жердегі әлем жайлы. Обаманың автобиографиялық табиғаты президенттің ұмтылысы оның эстетикалық жағымды, семантикалық хабарламасы тартымды. Автобиографиялық табиғаты дискурстың өзгеше болуына себеп саясаткердің американдық дискурстың қалыптасқан дәстүрлерінен бөлек.

Барак Обаманың 2004 жылы Бостонда Ұлттық Демократиялық Конвенциясында ол өзінің ел президенті ретінде ел алдында сөйлеген сөзінде өзін көпшіліктің ішінен шыққан қарапайым тұлға екенін, әкесі Кениядан шыққан шетелдік студент болғанын қарапайым тілмен баяндайды.

2004 жылдары ол ешкімге таныла қоймаған белгісіз тұлға еді. Бұл қарапайым Американдық оқиға әр американдыққа таныс болғандықтан бұл сөздер тыңдаушыларынан үлкен қолдау тапты. «Бүгінгі айтар сөзімде мен Америка – консервативті Америка, либералды Америка деп бөлмеймін, бұл – Америка Құрама Штаттары» деп елді бірлікке шақырды. Бұл сөзінде Барак Обама өзін жұрт алдында сөйлей алу қабілеті мен ұшқыр ойлы саясаткер ретінде көрсетті, сөйлеген сөзі тыңдаушысына әсер етіп, халқына таныс әңгімелерді айтуды ұнатады өз сөзінде антитеза қайталаулар жиі қолдануы «Бұл Ақ Америка, бұл Қара Америка, бұл Латын Америка, бұл Азиялық Америка емес, бұл – Америка Құрама Штаттары!» көпшіліктің ризашылығын алды, бұл шынымен, «біздің жігіт, біздің бала» екен деп жұртшылық жылы қабылдайды. Себебі, ел ішінде партияға, нәсілге, азиялық, латындық т.б. бөліну күнделікті көрініс тапқан ортаға «біз Американдықпыз!», сондықтан мүддеміз де ортақ деп үлкен мінбеден бірлікке шақыруы көпшіліктен қолдау тапты. Сөйлеу барысында оң қолын жоғары көтеріп, сұқ саусағын белгілі бір бағытқа сермеп сөйлеуі, тұлғаның энергиясы басым екенін, бұл сөзді нақты «иә, саған, саған айтып тұрмын, босқа жатпа, Америка үшін қызмет қыл» дегендей әсер қалтырады сөзсіз. Сөзінде «Біз» деп айтуы, «бұл жетістік тек менікі емес, біздікі, шешім біздікі-яғни ортақ, болашаққа үміт, өткендегі ата-бабалары от басында болашаққа сенім артқаны, үміт еткені айтқан өлеңдерінде көрініс тапты, қызыл штат, көк штат демей, ортамызда гейлер де бар, қалай дегенмен, жаратушымыз бір Құдай, адамбыз, жұлдыз бен жолақтың астында жиналған елміз!» деген сөздері бүкіл американдықтардың бүгінгі кейпінің қандай болса да бір Америка Құрама Штаттары екенін тағы бір еске салып өтті, жаңа «оқуын бітрген лейтенант, күлкілі есімді кішкентай бала» болсын Америка бұл әркім үшін үміт пен сенімі іске асатын мекен болып қала береді! «Мен саясаттың қараңғы тұсы ашық күндерге айналатынына, бүгін берілген уәделердің орындалатынына сенемін!» деп сөзін аяқтады, бұл сөздер көпшіліктің көңілінен шықты, себебі, әр айтылған сөз бен оқиғалар әр американдыққа жақын әрі көшбасшының әр сөзінің шынайылығында еді. Бұл Барак Обаманың президент ретінде алғаш салтанатты жиында сөйлеген сөзі [5].

Зерттеушілер «Азаматтық религия» деп атап кеткен сөзінде тек қана Құдайға деген сенім ғана емес, мемлекеттік жүйенің мүмкіндігіне шексіз сену дегенді еске салады. Американдықтар өте діншіл халық. Олардың сенімі прагматикалық және шындықпен тығыз байланысты. Макс Вебердің «Протестанттардың этикасы және капитализм елесі» жұмысында ол Құдайға сенетінін және шіркеулердің бір мүшесі ретінде «нағыз ердің этникалық теңдік және бизнес сапасының кепілі» деп қарастырады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Тіл арқылы оның стратегиялық қызметі мен микро-қарым қатынастың табиғаты қандай? 21 ғасырда жаңа әлемде қоғамда тілдің алатын орны қандай коммуникативті қарым-қатынас адамдарды бірлікке шақыра алады ма? Америка Құрама Штаттары сияқты мемлекетте когнитивті қабылдауы мен ой-пікірлері, ұстанымы әртүрлі тұлғалармен акторлар мен әрекет етуші жақ қалай тіл табысады? Теориялық фрейм өзін өзгеше ойлайтын топ өкілдерімен түсінісу үшін қандай сөздер қолдану тиімді? Аудиторияның ойын оқу, интенциясы мен ой-түрткілерінің бағытын аулай білу, әртүрлі әлеуметтік, саяси, мәдени тәжірибесі қандай, қаншалықты ұзақ уақытқа есіне сақтай алады? Тілдік материалға талдау саяси тілге экстралингвистикалық факторлар әсіресе әлемдік саяси жүйеге үлкен әсерін тигізеді.

Мақалада айтылған талдауда көшбасшының халықпен тікелей қарым-қатынасы, коммуникативті үдерістің сәтті өткені, тыңдаушымен диалогының көрінісі интонация, жест, бет әлпетінің қосымша әсер етуші құрал ретінде қолдануы байқалды. Саясаткер ретінде өзінің ұстанымын, саяси көзқарасын айқын жеткізе алды. Таныс емес тұлғаның өзін көпшілікке таныстыру жолы, әрі қарай қандай саясатты ұстанатыны туралы ақпаратты жұртшылыққа қарапайым түрде жеткізе алуы билік басына келген адамның ойы, «өзіміздің жігіт, яғни сенім артуға болады» дегендей пікір қалыптастыра алды. Бұл жерде елді басқарушы өкілдің сөздері әлеуметтік ортасы әр түрлі ортаға оңды әсер етуін байқадық. Әлеуметтік коммуникацияға ене білу, ақпараттық әсер ету, басқару, өзіне қарай көпшілікті икемдеу, түсініктер қалыптастыру, осы үдеріске қатысушыларды өз идеясын іске асыру үшін ортақ мүддеге жұмылдыра алу. Спикердің мінбеге шығардағы негізгі мақсаты да сол еді. Саяси ортадағы саяси коммуникацияның негізгі рөлі де осы болса керек.

Саяси дискурсты талдау барысында парламентаралық, саяси партиялар арасындағы қарым-қатынас, саяси көшбасшыларының жергілікті сайлау кезінде, жалпы сайлау барысында, спикердің жаһандық аудиторияға арнауы дискурстың аспектілері анықталды.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Чудинов, А. П.** Современная политическая коммуникация: учебное пособие. / А. П. Чудинов – Екатеринбург : Уральский государственный педагогический университет, 2009. – 292 с.

2 **Шейгал, Е. И.** Семиотика политического дискурса. – М. : Логос. – 2006. – 326 с.

3 **Сорокин, Ю. А.** Политический дискурс : попытка истолкования понятия // Политический дискурс в России. – М., 1997.

4 **Teun, A. van Dijk** Discourse and Power Cambridge University Press 2008.

5 YouTube C-SPAN: Barack Obama Speech at 2004DNC Convention.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Ә. Ж. Құрманова¹, Г. К. Сарсикеева²

Политический дискурс: фоностилистический анализ речи Барака Обамы

^{1,2}Филологический факультет,

Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,

г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

A. Zh. Kurmanova¹, G. K. Sarsikeeva²

Political discourse: phonostylistic analysis of Barack Obama speech

^{1,2}Faculty of Philology,

L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются проблемы исследования политического языка, политического дискурса которые являются актуальными среди современных лингвистов. Материал самопрезентации бывшего президента США Барака Обамы был использован для изучения, большое внимание уделяется влиянию лидеров на нынешней политической сцене, как влияет речь лидера на сознание страны.

The article discusses the problems of the study of the political language, the political discourse that are relevant among modern linguists. The material of the self-presentation of former US President Barack Obama was used to study, much attention is paid to the influence of leaders in the current political scene, how the leader's speech affects the country's consciousness.

3. Х. Латыпова¹, Н. Докторханқызы²

¹ф.ғ.к., профессор, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы;

²студент, Гуманитарлық-педагогикалық факультеті, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹zakiyalatypova@mail.ru; ²aidana_bope@mail.ru

**ЛӘЗИЗА СЕРҒАЗИНА – ЖУРНАЛИСТ,
КӨРНЕКТІ ҚОҒАМ ҚАЙРАТКЕРІ**

Мақалада өз заманында ақпарат әлеміне айқара жол ашқан, қазақ қыздары арасынан шыққан тұңғыш кәсіби журналист, аудармашы және қоғам қайраткері, текті отбасының ұрпағы, «Қызыл жұлдыз» орденінің иегері, журналистика саласының майталманы, бүкіл Қазақстанға аты әйгілі ақын Әбу Сәрсенбаевтың жары Ләзиза Мешітбайқызы Серғазина туралы қарастырылады. Қазақ журналистикасының көшін бастаған ер азаматтардың ісін жалғаған Ләзиза Серғазинаның қазақ журналистикасында өз қолтаңбасы бар. Қоғамның үні мен көзі һәм құлағына айналған бүгінгі БАҚ-та қоғамдық мәселелерге үн қатып, өзіндік ойын, өзіндік көзқарасын айқын, әрі ашық білдірген журналист, өңіріміздің мәдени өмірінің өрлеуі жолында сүбелі үлес қосты. Дүниеден өтіп кетсе де, арамызда сөзі қалған ерекше тұлға.

Кілтті сөздер: Серғазина, журналистика, БАҚ.

КІРІСПЕ

Ертіс-Баян өңірі ақылына көркі сай, мың бұралған биші, жезтаңдай әнші, жан-жақты өнерпаз, ақылымен де, сұлулығымен де көпшіліктің жүрегін баурап, талайдың тағдырына бақыт құсын қондырған нәзік жандардан кенде емес. Солардың бірі белгілі журналист, қоғам қайраткері, «Қызыл жұлдыз» орденінің иегері Ләзиза Мешітбайқызы Серғазина еді. Ол – отбасының көп жылдар күттіріп дүниеге келген тұңғышы.

Журналист әйелдің сол замандағы ауқымды проблемалық тақырыптарды көтерген әрбір мақалалары оқырман жүрегінен орын алды. Әсіресе, ауыл қала әйелдерінің проблемалары оның басты тақырыбы болатын. Қиын-қыстау уақыттарда олардың қасынан табыла біліп, қол ұшын беріп отырды.

Оқырмандардың алғысына бөленді. Қыр-сыры көп журналистиканың тарланы атанып, «Қызыл жұлдыз» орденінің болды. Патша заманымызда жоғарғы дәрежелі білім алған Абай қазақтың бас ақыны болса, Ахмет Байтұрсынов қазақтың бұрынғы-соңғы тарихында қазақтың бас журналисі, баспагері. «Дала уәлайаты», «Айқап» журналынан «Қазақ» есімді газетінен Ахаңның (Ахмет Байтұрсыновтың) көтерген мәселелері, арқалаған жүгі ауқымды, көш құлашты еді. Сол ауыр жүкті көтерушілердің бірі қазақ әйелдерінің арасынан шыққан белгілі Ләзиза Мешітбайқызы Серғазина болған. Ләзиза Мешітбайқызы Керекулік, бәрі бәсентіін руынан (белгілі ақын Әбу Сәрсенбаевтің сүйікті жары). Ләзиза Серғазина – үлкен журналист. Қазіргі әйел қаламгерлердің ойлы да озық өкілі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Серғазина Ләзиза Мешітбайқызы Павлодар облысының Ермак ауданында (қазіргі Ақсу ауданы) 1908 жылы дүниеге келеді. Жиырмасыншы жылдардың басында Павлодар қаласында ашылған мұғалімдер даярлайтын қысқа курсқа оқуға қабылданады.

1930 жылы Алматыдағы КомВУЗ-да оқуын жалғастырып, журналист мамандығын алып шығады. Осыдан былайғы өмірі журналистикамен байланысты болады.

1933 жылдан бастап «Сталин жолы» облыстық газетінде әдеби қызметкер, бөлім меңгерушісі қызметін атқарады.

«Социалистік Қазақстан» газетінде де 1938–1949 жылдары жемісті еңбек етеді.

1949 жылы республикалық «Қазақстан әйелдері» журналы ашылып, оны жауапты хатшы қызметіне шақырылады. Осы жұмысты зейнет демалысына шыққанша абыроймен атқарады.

Латыштың халық жазушысы Вилис Тенисович Лацистің «Дауыл» атты роман-эпопеясын қазақ тіліне аударған. Өз заманының жоғарғы марапаты «Қызыл жұлдыз» орденінің иегері.

Серғазина Ләзиза қазақ баспасөзіне, қазақ мәдениеті мен әдебиетіне елеулі еңбек сіңірген. Сонымен қатар шебер аудармашы болатын.

Әкесі Мешітбай қажы Мекке – Медина, кейін Ыстамбұлда 10 жылдай тұрып, елге оралғаннан кейін Медресе ашып, ауыл балаларын оқытады.

Совет үкіметінің саясатын қолдап жүрді.

Серғазина Ләзиза ауыл мектебінде қазақша-орысша оқып, хат танығаннан кейін, қысқа мерзімді мұғалімдік курстарды оқи жүріп, 1929 Жылдан бастап бастауыш мектептерде мұғалім болады. Сонымен бірге халықтың сауатсыздығын жою ісіне, әйелдерді оқуға тарту, түрлі қоғам жұмыстарына таныстыру шараларын жүзеге асыру ісіне де араласады.

1930 жылдың мартында коммунистік партияның мүшелігіне өтеді. 1930–1933 жылдары Алматыдағы Комвуздың журналистика факультетін бітіргеннен кейін баспасөз жұмысына ауысады.

1936–1937 жылдары Алматының облыстық «Сталин жолы» газетінде әдеби қызметкер, кейін жауапты редактор болып істейді.

1938–1949 жылға дейін «Социалистік Қазақстан» газетінде істеп жүріп, 1950 жылы «Қазақстан әйелдері» журналының жауапты секретары болып, 1966 жылы зейнеткерлікке шыққанша қызмет атқарды.

1945 жылы Л. Серғазина «Социалистік Қазақстан» газетінің 25 жылдығына орай «Қызыл жұлдыз» ордені мен «за доблестный труд в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» медалімен марапатталады.

«Қазақстан әйелдерінде» көтеріп жазған мәселелер ұшаң теңіз. Ол семья бақыты, бала тәрбиесі, ене мен келін қарым-қатынасы, ері мен әйелдің сыйластығы, адамгершілікке үйрету болды.

Ләзиза Серғазина 1958 жылдан журналистер Одағының мүшесі. Ол I-II-VI съезінің делегаты, горсоветтің мүшесі болған.

Журналдың жылма – жыл тиражының өсуіне Л. Серғазинаның үлесі мол болды. Осының барлығы сол кісіге тән үлкен іскерлігімен, жылдамдылығымен, ұйымдастырушылығымен, мінезінің байлығымен, жауаптылығымен келген. Ләзиза Серғазина талай жастарды баулып, журналистер қатарына қосқан адам.

Журналда істеп жүріп Ләзиза Серғазина аудармашы жұмысымен де шұғылданады. Аудармашы ретінде ол төл әдебиетімізге сіңірген еңбегі зор.

Соғыс біткеннен кейін бейбітшілік кезінде де Ләзиза Серғазинаның еңбегі бағаланбай қалған емес. 1957 жылы «XXX лет победы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», 1957 жылы «За освоение целинных земель», «За доблестный труд в ознаменовании 100 лет со дня рождения В. И. Ленина», «Ветеран труда» медальдарымен марапатталды. Қайтыс болуына 10 күн қалғанда 1982 ж. «50 лет пребывания в КПСС» значоғы мен удостоверениясы тапсырылады.

Ләзиза Серғазина Риллис Лапистің «Дауылының» I-II кітабын, Аркадий Гайдардың мектебін». Ликстановтың «Малышоғын», пайдалы кеңестерін» орысшадан қазақшаға аударды.

Табиғатынан зейінді де, зерек – Ләзиза Мешітбай қызы бес жасынан бастап өз әкесінің аралас медресесінде оқып, кейін сол медреседе ашылған Совет мектебін 1922 жылы озат бағамен бітіріпті. Бұдан әрі ше? «Өлім сарқыты... өзгенің он ұлына бермейтін...» қарлығашын оқытуды армандаған Мешітбай бабаны мынау сұрақ қатты толғандырыпты. Қайда оқыту керек? Мектепті бірге бітірген ересек балалар оқу іздеп Кереку, Семейге кетіпті. Бұл үйде құлазып жалғыз қалды. Алысқа жіберуге тәуекел де етпейді. Бұрын жол

шығып көрмеген қыз бала. Он төртке енді ғана толады. Оның үстіне соғыстан соңғы жұтаң кез. Азық тапшылығы, елді сүзек жайлаған. Ойлана-толғана келіп, әзірге өз бетімен білімді толықтандыруды ұйғарды. Әке кеңесін мақұлдаған зерек қыз кітаптан бас көтермей оқуға кірісті. «Қазақ» газетінде, «Айқап» журналында, Қазан мен Уфада шығатын татар, башқұрт газет-журналдарын да парактады. Қиссаларды сан рет оқып, жаттап алды. Көп нәрседен хабардар оқымысты әке «жалықпайтын ұстаз» екендігін танытты. Осындай күндердің бірінде Мешітбай бабаға Керекуден қаһарлы хат келді. «...Сіз қызыңызды оқуға жібермей жүрген көрінесіз... осы аптаның ішінде мұғалімдер курсіне жеткізбесеңіз, сотқа тартып, милициямен алдырамыз...» Мешітбай баба сүйікті қарлығашына налысты түрмен қарады. «Қартайғанда мені сақалымды желбіретіп сотқа шақыртпай-ақ, өзіме айтпаушы ма едің?!» Қарлығашы тізерлей құлап, жылап жіберді. «Міне жаным, міне иманым... Мен арыз бергенім жоқ...» Әке түсін жылытып, қарлығашының маңдайынан сүйді. «Қоя ғой... баяғы бір жылы менің тапсырмамды ұмытып, тезек терген қыз-келіншектерге еріп кеткенінде «қарлығашым-ай, тезек теруден әрі өрістемей қалар ма екенсің... тәңірі сені ұл бала етіп беруге қимады-ау маған», – деп жылағаным бар еді... Қазір мен қуанып отырмын, қарлығашым... Ертең шешең екеуің жол жүресіңдер...» Әке уағдасында тұрды. Ертесіне қажы қарлығашы Керекудегі мұғалімдер курсінің партасында отырды.

Екі айдан кейін сабақ кезінде есік ашылды да, курс оқушылары орындарынан дүр көтеріліп, қайтадан отырды. Облыстың ағарту бөлімінің меңгерушісі келген екен. Басшының көзі алдыңғы тартада отырған балапан қызға түсті де, күліп жіберді. «Мынау балапан кім? Бұны мұғалімдікке дайындайсыңдар ма? Әлде қуыршақ ойнатасыңдар ма?» Курс меңгерушісі батыл жауап қайтарды. «Өзіңіз қаһарлы хатпен шақыртып алғансыз. Мешітбай қызы Ләзиза». Басшы күрсінді де, балапан қызға мүсіркей қарады. «Қарағым-ай, тым жас екенсің ғой, үйіңе қайтқаның дұрыс шығар...» Қыз басын шайқады. «Бармаймын... мазақтайсыз ба?» Бәлекей қызды курс меңгерушісі қостады. «Шақыртып алып, кері қайтаруымыз обал шығар, бойы кішкене болғанымен де ойы толық... Осындағы ең озатымыз...». Облыс жетекшісі өзін-өзі жазғырғандай, ауыр күрсінді. «Жасың нешеде?» Бәлекей қыз бұл жолы қысыла жауап берді. «Он төртке толамын». Бастық шошып кетті. «Не дейді?.. Жоқ, Бәлекейім, онда қайтасың... заң көтермейді... бәлиғатқа толмаған бала ұстаз бола алмайды...» Бәлекей бақырып жіберді. «Әкемді соттатып, мені милициямен алдыртпақ боласыз да, енді кері қуасыз, міне хатыңыз... оқудан қуылғанша Ертіске құлап өлемін...». Бастық сасып қалды. «Әкеңнің үстінен шағым жасаған өзің ғой...» Бәлекей қолын жүрегіне қойып, орнынан көтерілді. «Міне жаным, міне иманым... Әкемнің үстінен шағым жасайтын мен қарабет емеспін... Мен арыз жібергенім жоқ. Кәне

көрсетіңізші, өз қолымды өзім танимын...» Ортадағы парталардың бірінен аққұба жігіт ілгері шықты. «Кешіре көріңіз. Бұл менің немере қарындасым... Біз кетерде жылап қалғансың... Мен жазған едім». Бастық енді жас жігітке шүйілді. «Сен кімсің?» Жігіт басын төмен құлатты. «Бағыман Кенжекей ұлымын... қарындасым оқысын деп...» бастық жас жігітке жұдырығын түйді де, Бәлекейге бұрылды. «Жарайды көгершінім... сен оқысын... Бірақ та жасыңды заңға сәйкестіруді ойластыралық...». Сонымен бәлекей қыз «Шортанның әмірі, бастықтың қалауымен» бір сәтте алты жыл жасап, жиырмаға толды да, оқуды жалғастырды. Бірақта, көктем түсе қалада жаппай сүзек басталып, курс таратылды. «Шортан әмірімен» балиғатқа толған бәлекей, үйге амалсыз оралғаннан кейін «сауат ашу мектебінде сабақ беріпті де, екі жылдан соң Керекуде қайтадан ашылған мұғалімдер курсына, Ертіс ауданындағы бастауыш мектепке орналасты. Бұл мұғалімнің аса қадірлі кезі болса керек. Күндіз балаларға сабақ берсе, кешке үлкендерге әліппе үйретті. Ара-тұра өз шәкіртімен ауыл адамдарының көңілін көтеріп сауық кештер өткізіпті. Жәбірленгендердің мұңын тыңдап, арыздарын жазушы да, әйел-қыз теңдігін қорғаушы да, газетке хабар жазушы да мұғалім. Кейде кезекті сабаққа дайындалуға уақыты жетпей, сығырайған май шам сәулесінде түнімен отырады. Оқулықтардың да тапшы кезі...». Сол жылы, ауылдағы әйел-қыздар намысын қорғай жүріп, анамыздың әбден сасқан бір кезі болыпты. Бұл жолы анамыздың өз жазбаларын парақталықшы.

Азия – Африка жазушылардың әйел тағдыры туралы жазылған әңгімелер, новеллаларды да көп аударған. Олар газет, журнал беттерінде жарық көрген. Кейін Ләзиза Серғазина қайтыс болғаннан кейін бұл топтамалар «Түнгі жыландар биі» атымен жеке кітап болып жарық көрді. (алмат. 1987.15 б.) Оның ішінде Индия, Египет, Ливан, Сирия, Конго, Индонезия, Тайланд, Түркі жазушыларының әңгімелері кірді.

Ләзиза Серғазина Болгария мен Египетте болды.

Ләзиза Серғазинаны тану, оның еңбектерімен танысу, өмірінің құпиясына қанығу арқылы біз ол өмір сүрген уақытқа, ол туылған топырақтың қасиетіне жақындай түсеміз. Оның көзі кетсе де елі, қазағы, азаматы, туғаны туралы жазған еңбектерінде оның болмысы мәңгі сақталған.

Туған жердің қасиеті онда өмір сүрген абзал жандармен ғана қасиетті болса керек. Ауасын жұтып, аяғы басқан, қолы тиген, сөзі жараған жақсы жанның қасиеті өз атамекеніне дарыйтыны шын. Себебі, Ләзиза Жүсіпбек Аймауытұлы, Сұлтанмахмұт Торайғыров, олардың ізін басқан Қаныш Сәтбаев, Мұзафар Әлімбаев сынды өр тұлғалы азаматтарды дүниеге әкелген топырақтың тумасы еді. Ол қазақ журналистикасының қарлығашы атанып, қазақ журналистикасынан өшпестей орын алды. Өйткені, қырық жылдан аса журналистік ғұмырында қоғамдағы түйткілді мәселелерді қозғаған әртүрлі

жанрда алуан түрлі еңбектер жазды. Ләзиза апайымыз қоғамның барлық саласын қамтитын тақырыптарда қалам тербеді. Мәселен, әйел теңдігі, денсаулық, саясат, мәдениет, әдебиет, экономика, шетел жаңалықтары, отбасылық қатынастар, т.т.

Ләзиза Серғазина 1908 жылы қыркүйек айында әйгілі қажы Мешітбайдың отбасында дүниеге келеді. Стамбулда мұсылмандық білім алып келген Мешітбай қажы ауыл балаларының сауатын ашуға өмірін арнады. Әкесі қызын діни білімнен өзге шығыс философиясы мен әдебиетіне сусындатып, кішкентай Ләзизаның мәдениетті де саналы, рухани сарайының мейілінше биік болғанына аса мән берді. Әкесінің тәрбиесі оны білімге құштар етті, оқуға зерек, жаңаға жақын болуына жол ашты.

Павлодар қаласында мұғалімдер оқытатын қысқа курстың ашылғаны туралы хабар 14 жасар Ләзизаның құлағына да жетеді. Ол бұл мектепке де өзінің өжеттілігі мен қайтпас қайсарлығының, білімге деген құштарлығының арқасында қабылданады. Оқуын үздік аяқтап, өз ауылында 1929 жылға дейін бала оқытады. Ауыл ішінде «мұғалім қыз» атанған Ләзиза білімнің көкжиегін бағындыруға бел байлап, Алматыға жол тартады. 1930 жылы КомВУЗ-ға оқуға түсіп, ал 1933 жылы маманданған журналист болып оқуын тәмамдайды.

Келдің сен бақытымның бақ құсы боп...

Ертістің ерке қызы қазаққа танымал, қазақтың бағына біткен шоқтығы биік тұлғалардың бірі Қазақстан халық жазушысы Әбу Сәрсенбаевтың өмірлік жары болды. 1933 жылы КомВУЗ-да білім алып жүргенде екеуі танысып, содан бері жұптары жазылмаған. Екеуі жарты ғасырдан артық бірге кешкен ғұмырында Ләзиза апайымыз жазушының жан серігі, адал досы, ақылшысы, кейде шығармаларының өткір сыншысы бола білді. Екі жанның үйлесімін тапқан жұбайлық ғұмыры тазалықтың, сыйластықтың үлгісі болғанын бұл отбасына жақын болғандардың аузынан шығатын алғашқы сөзі. Осы орайда Әбу Сәрсенбаевтың сүйікті жарына арнаған шумақ жолдары еске түседі:

Өрқашан өзің болдың сағынарым,

Мөп-мөлдір қасиетіңе табынды арым.

Келдің сен бақытымның ақ құсы боп,

Көркейтіп Сәрсенбайлар шаңырағын....

Ләзиза Серғазинаның кәсіби шеберлігі турасында оның өмірлік жолдасы Қазақстан халық жазушысы Әбу Сәрсенбаев баспа бетіне шыққан бір мақаласында былай деп еске алып еді: «Соғыстан кейін әйелдер журналы қайта шығатын болды. Бүкіл қазақ қауымы бұл хабарды жүрекжарды қуанышпен қарсы алды. Бұл жеңістен кейінгі еркіндікті сезінген тұсымыз болатын. Кімдер қызметке бекітілер екен деп асыға күттік. Редакторлыққа партия қызметкері, жас коммунист Хасиба Сейтқазиева тағайындалды.

«Бәрекедді» – дедік. Хатшылыққа «Социалистік Қазақстанда» жиырма жыл істеген тәжірибелі журналист Ләзиза Серғазина шақырылды. Ол кісі менің зайыбым болатын. Ләзизаның кейбір достары мұндай шешім күтпесе керек: «Барма, баспасөздің не екенінен хабарсыз жас коммунист қыз редактор да, жиырма жыл тәжірибесі бар сен хатшы ғана болғаның не?» – десті. Ләзиза өзінің салиқалы мінезімен достарына рахмет айта отырып, өзінің шешімін айтты: «Достарым, басшылыққа өзім де құмар емеспін. Менің әкем қажы болғандықтан партия мүшелігінде жоқпын, сондықтан басшы жұмысқа жібермейді. Өзім де оған тырыспаймын, қайта осы жұмысқа баруға бел байладым. Балаң редакторды өзім тәрбиелеймін. Менің көргенім көп, тәжірибем жетерлік. Оны қазақ қыздарын, қазақ әйелдерін тәрбиелеуге жұмсауға тиістімін. Бұл жұмыстың қолымнан келетіндігіне сенімдімін, сендер де сене көріңдер», – деген-ді сонда. Оның сөзіне достары қол соғып қошемет білдірді...».

Міне, Ләзиза өзінің қажырлы еңбегінің арқасында ғана қызметте өсті. Өзінің еңбек жолын 1933 жылы «Сталин жолы» облыстық газетінде бастады. 1937 жылы «Социалистік Қазақстан» газетіне әдеби қызметкер болып орналасады да, көп ұзамай бөлім меңгерушісіне жоғарылатылады. Ал 1950 жылы «Қазақстан әйелдері» журналында жауапты хатшы қызметін атқарады. Ләзиза Серғазина – баспасөздегі еңбек жолында қазақ журналистикасының нығаюына елеулі үлес қосып, артынан мол өнеге қалдырған жан.

ҚОРЫТЫНДЫ

Еліне сіңірген еңбегі, қазақ әйеліне деген қамқорлығы мен жанашырлығы, атақ-лауазымнан жоғары болғандығы, жастардың білім алып, қоғамда орынын табуына жол ашқан ақылшы ұстаз, мейірімді ана болғаны талайлардың ғана емес халқының да жадында мәңгі қала бермек.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Құлжанова, Н.** Шығармалары: мақалалар, очерктер, педагогикалық ой-пайымдар, аудармалар / Н. Құлжанова. – Алматы : Ана тілі. – 2014.

2 «Ардақты бар Нәзипа деген ханым...»: [Алаш қозғалысы кезінде қайраткерлігімен көзге түскен, қазақ қыздарынан шыққан тұңғыш ұстаз, этнограф, аудармаш, журналист Нәзипа Құлжанова туралы Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, құрметті журналист Балтабек Ерсәлімовпен сұхбат] /сұхбаттасқан Орал Шәріпбаев // Ана тілі. – 2012. – 15–21 қараша.

3 **Өтегенова, Ғ.** Алаштың ардақтаған Алмасы: [қазақтың қыздары арасынан шыққан тұңғыш мұғалім Алма Оразбаева туралы] / Ғ. Өтегенова // Қазақстан тарихы: әдістемелік журнал. – 2017. – №3. – 14–17 б.

4 **Сейсенбаева, А.** Сегіз қырлы Сара: [қоғам қайраткері, ағартушы Сара Есова туралы] / А. Сейсенбаева // Ақиқат. – 2008. – № 8 – 79–82 б.

5 **Хасан, С.** Аллашыл Абайтанушы: [қайраткер қаламгер, ел зиялысы Нәзипа Құлжанова туралы] /С. Хасан // Ақиқат. – 2011. – № 11. – 25–32 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

3. *Х. Латыпова¹, Н. Докторханқызы²*

Лазиза Сергазина – журналист, видный общественный деятель

^{1,2}Гуманитарно-педагогический факультет,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,

г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

3. *Х. Latypova¹, N. Doktorkhankyzy²*

Laziza Sergazina – journalist, a prominent public figure

^{1,2}Faculty of Humanities and Education,

S. Toraighyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье будет рассмотрена история о первом профессиональном журналисте среди казахских девушек, в своё время открывшей дверь в мир информации, переводчике и общественном деятеле, потомке знатной семьи, обладателе ордена «Қызыл жұлдыз», ветеране в сфере журналистики, жене известного на весь Казахстан Абу Сарсенбаева – Лязизе Мешилтабаевне Сергазиной. Продолжательница дел лидеров казахской журналистики – Лязиза Сергазина занимает особое место в казахской журналистике. Журналист, затронувший общественные проблемы, открыто и чётко выразивший свою мысль и взгляд в СМИ, который сегодня является глазами и ушами общества, внесла свою значительную лепту в процесс развития культурной жизни нашей окрестности. Особенная личность, которая оставила после себя всю себя.

The article tells about the first professional journalist among Kazakh girls, who at one time opened the door to the world of information, a

translator and public figure, a descendant of a noble family, the holder of the order «Kyzyl zhuldyz», a veteran in journalism, the wife of Abu Sarsenbayev, famous throughout Kazakhstan, – Laziza Meshitbaevna Sergazina. The continuer of the work of the leaders of Kazakh journalism, Laziza Sergazina, occupies a special place in Kazakh journalism. A journalist who touched on social problems, openly and clearly expressing her thought and view in the media, which today is the eyes and ears of society, has made a significant contribution to the development of the cultural life of our region. A special person who left behind all of herself

FTAMP 811.512.122:39

Ш. Мажимаева¹, Ж. А. Қасқатаева²

¹ф.ғ.д., профессор, «Қазақ тіл білімі» кафедрасының меңгерушісі, Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы;

²филология магистрі, «Қазақ тіл білімі» кафедрасының докторанты, Е. А. Букетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ., 100028, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹S_mazhit@mail.ru; ²janrasul@mail.ru

ӘРТҮРЛІ ЖҮЙЕДЕГІ ТІЛДЕРДЕ ТҮР-ТҮСТІ СИПАТТАУДЫҢ ӨРІСТІК ҰСТАНЫМЫ

Мақалада лингвистикадағы өріс теориясының қалыптасуы мен түр-түс атауларының лексикалық-семантикалық өрісі репрезентациялануының ерекшеліктері қарастырылады. «Тілдік өріс теориясы» және «лексика-семантикалық өріс» сияқты базалық негізгі түсініктер талданады. Қазақ, неміс және т.б. тілдерінің материалында түр-түс атауларының лексика-семантикалық өрісіндегі кейбір әмбебап ұқсастықтар анықталады.

Кілтті сөздер: өріс, өріс теориясы, лексика-семантикалық өріс, түр-түс атаулары, түр-түс атауларының лексика-семантикалық өрісі.

КІРІСПЕ

Қазіргі лингвистикада екі негізгі үрдіс қалыптасқан: бір жағынан, оның міндеттеріне жеке тілдерді олардың өзіндік ерекшеліктеріне назар аударатырып сипаттау мен интерпретациялау кірсе, екінші жағынан, лингвистердің тілдің барлық деңгейлерінде тілдік универсалияларды типологиялық деңгейде зерттеуге ұмтылысы айқын көрінеді. Аталған үрдістер түрлі тілдердегі түр-түс атауларының қолданысын зерттеу барысында да көрінеді.

Тіл құбылыстарын сипаттаудағы өрістік тәсіл қазіргі лингвистикада кеңінен таралған. Семасиологияда пайда болған және И. Трир мен В. Порцигтің есімдерімен байланысты бұл тәсіл сипатталатын құбылыстардың шеңберіне кең тарады – лексикалық топтар немесе парадигмалар, парадигмалық өріс (Трир, Гуденаф, Лаунсбери, Косериу), синтаксистік өріс (Порциг, Веггербер), грамматикалық өріс (Адгмони), грамматикалық-лексикалық өрістер (Гулига, Шендельс), функционалдық-семантикалық өріс (Бондарко), сөзжасамдық өріс (Р. С. Мурясова, Н. И. Букетова) және т.б. [1].

Өріс теориясы отандық ғана емес, сондай-ақ көптеген шетелдік зерттеулердің пәні болып табылады. Потебня, Мейер, Шперберг, Ипсен сияқты зерттеушілер XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басында тіл бірліктері арасындағы семантикалық байланыстардың заңдылықтарын, сондай-ақ семантикалық өрістердің типтерін анықтады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі уақытта жекелеген тіл өрістері де, жалпы тілдің өрістік сипаты да терең зерттелуде. Жүргізілген зерттеулер тіл жүйесінің өрістік моделінің нәтижелілігін көрсетеді, ол тіл жүйесін бір-біріне өзінің шеткі аймақтарымен өтетін және көп деңгейлі сипаты бар өрістердің үздіксіз жиынтығы ретінде анықтайды.

Қазіргі орыс тілі материалында жете зерттеліп, дамып келе жатқан функционалды-семантикалық өріс теориясын зерттеген А. В. Бондарконың пікірінше, функционалды-семантикалық өріс – тілдің грамматикалық тәсілдерімен, сонымен қоса сөз жасаушы элементтері бар лексикалық, лексика-грамматикалық және сөзжасамдық элементтері бар бір семантикалық аймаққа жататын екі жақты (мазмұнды-формалды) бірлік [2].

Семантикалық өріс – жалпы (инварианттық) мағына арқылы біріктірілген және тілде белгілі бір ұғымдық саланы көрсететін лексикалық бірліктер жиынтығының иерархиялық құрылымы. Тілдің идеографиялық сипаттамасы тұрғысынан, лексиканы өзара әрекет ететін семантикалық өрістер жүйесі түрінде көрсетуге болады, олар әрбір тіл үшін күрделі және ерекше «әлем бейнесін» (Weltbild) құрайды және оның ішкі формасымен анықталады: мысалы, өзінің сипаты бойынша әртүрлі уақыт, кеңістік, қозғалыс атаулары, түстің, туыстықтың, сұлулықтың белгіленуі, орын ауыстыру құралдарының атаулары, музыкалық аспаптар, ағаш пен т.б. семантикалық өріс бірліктерінің саны салыстырмалы түрде шектеулі болуы мүмкін, сондай-ақ өте көп те бола алады (мысалы, уақыт бірліктері, түр-түс атаулары). Жылжымалы «мозайка» құрайтын оның бірліктерінің байланысы көрсетілетін семантикалық өрісті электромагниттік өріспен және оның бөлшектерімен салыстыруға болады.

Бұл бағыттағы негізгі зерттеулер көрсеткендей (Адмони 1964; Е. В. Гулыга, Е. И. Шендельс 1969; А. В. Бондарко 1971, 1972, 1983; Кузнецова 1981), тілдің өрістік концепциясының/тұжырымдамасының басты ережелері:

- өріс ішіндегі сөздер бір-бірімен жүйелі байланыста болады;
- 2) өрісті құрайтын элементтердің жалпы мағынасы бірдей болып келеді және олар тілде бірдей қызметте жұмсалады;
- 3) өріске біртектес және әр тектес элементтер кіре алады;
- 4) өріс кемінде екі парадигматикалық қатардан тұратын элементтерден құралатын микроөрістерге бөлінеді;

5) өріс құрамында орталық және шеткері аймақтар болады. Олардың шегі кей кезде нақты болмайды;

6) бір өрісте орталық аймаққа жататын элемент басқа өрісте шеткері аймаққа жатуы мүмкін;

7) өріс көлденең және тік кесінді түрінде көрсетуге болатын күрделі құрылымнан тұрады. Өрістің көлденең кесіндісі бойында оның семантикалық түрлері – микроөрістер, ал тік кесіндісі бойында оны құрайтын тілдік құралдар орналасады.

8) Микроөрістің сыртқы құрылымын өріс ортасы (өзегі) және өріс ортасына жақын аймақтар құрайды, ал қалғандары микроөрістің шеткері аймағында орналасуы мүмкін.

9) Лексика-семантикалық өрісте микроөрістер, семантикалық бірлестіктер бөлініп шығады, олардың мүшелері жалпы (интегралды) нышандармен байланысқан және микроөрістің тірек сөзімен (доминанта) белгіленеді.

10) Өзек пен шет арасында орындалатын қызметтер бөлінеді: қызметтің бір бөлігі өзекке, бір бөлігі шетке тиесілі [3, 98–100 б.].

Сонымен, лексика-семантикалық өріс бір тектік мағынамен біріккен белгілі бір сөздер тобы (сөз тіркестері) болып табылады. ЛСӨ құрамы мағынасы жағынан өріс ортасынан (өзегінен) әртүрлі «қашықтықта» (орталыққа жақын және шеткері аймақтар) орналасқан бірліктерден тұрады.

Лексика жүйесін лексика-семантикалық өріс тәсілі арқылы зерттегенде, алдымен өрістің құрылымын анықтау және оны айқындап алу негізгі мәселе болып табылады. Ю. Н. Караулов семантикалық өрісті екі жолмен: ұғым арқылы (ономасиологиялық тұрғыда) және сөз мағынасы арқылы (семасиологиялық тұрғыда) анықтауға болатынын атап өтеді [4, 79 б.].

Түр-түс ұғымы барлық тілде бар. Ресейлік лингвист, психолог Р. М. Фрумкина «Түр-түс мағынасын білдіретін сөздердің тобын түрлі білім саласының мамандары – психологтар мен филологтар, психо – және этнолингвистер, этнографтар мен антропологтар, тарихшылар мен тіпті физиологтар үшін теңдесі жоқ материал санауға болады. Аталған бағыттар бойынша жыл сайынғы жарияланымдардың саны жүз мың асады» дегенді айтады [5, 18 б.].

Ондаған тілдерді зерттеген лингвистер түс атауларының жүйелеріне тән белгілі бір әмбебап ерекшеліктерді анықтаған. Ағылшын ғалымдары Брент Берлин мен Пол Кей барлық ежелгі тілдерде адамдар түсті білдіретін екі ғана лексеманы білген деген қорытындыға келді. Бір сөзбен айтқанда, олар барлық қара түсті бір сөзбен, ал ашық түстерді екінші сөзбен атаған. Уақыт өте келе тағы бір түсті білдіретін бірлік – «қызыл» сөзі де сол кезде

осы түстің барлық реңктерін білдіретін болған. Біраз уақыт өткеннен кейін тілдердің сөздік қоры молайып, басқа да түстерді білдіретін атаулар пайда бола бастады [6].

В. Тернердің айтуынша, ақ-қара-қызыл триадасы әмбебап қана емес, бастапқы болып табылады. Адам өміріндегі қызыл түстің маңызы тарихтың ерте сатысында оның қан мен оттың түсімен ұқсастығымен түсіндіріледі. Үшінші-бесінші кезеңдерде көк, жасыл, сары түстер пайда болған. Бұл үш түстің маңыздылығы ең алдымен қоршаған табиғи ортада (су, өсімдіктер, аспан, күн мен жұлдыздардың жарығы, алтын түсі) басым болуымен түсіндіріледі.

Алтыншы кезеңде «қоңыр» түс пайда болды, ал жетінші кезең қызғылт, күлгін және сұр түстердің пайда болуымен сипатталады.

Тілдер әртүрлі семантикалық сфераларды, атап айтқанда, түрлі-түсті кеңістікті ажыратудағы өзгешеліктерімен ерекшеленеді. Әлемнің тілдік концептуалдану тәсіліндегі ерекшеліктерге орыс тіліндегі «көк/синий және «көгілдір/голубой» деген екі бөлек сөздің болуы сияқты мысалды келтіруге болады. Басқа тілдерде спектрдің тиісті бөлігінің түсін белгілеу үшін, мысалы, ағылшын тілінде – blue, француз тілінде – bleu деген бірыңғай термин пайдаланылады.

Тілдердегі түс атауларының дамуы этностың дәстүрлі мәдениетінің деңгейімен және дамуымен анықталады. Бастапқыда түстер көбінесе «қар» (ақ), «қан» (қызыл), «күйе» (қара) және т.б. болып белгілі бір заттарға тән екендігімен белгіленген. Бұл сөздердің бір бөлігі түстер кеңістігінде негізгі категориялардың атаулары болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, түр-түс атаулары әмбебап санат деген қорытынды жасауға болады. Бұл салғастырылған тілдердің сөздік құрамында тұрақты сөз тіркестерінің, фразеологиялық сөз тіркестерінің, жалқы есімдерінің, топонимдерінің болуымен дәлелденеді, ондағы семантикалық негізгі сөз түс атауы болып табылады. Тілдердің түр-түс атауларының сөздігі, негізінен, сөз тіркестерінің, суффикстердің, калька және басқа тілден алу есебінен толықтырылып отырады.

Лингвистер арасында әлі күнге дейін түс атауларының бірігу жолдарын, тәсілдерін анықтауда ортақ пікір жоқ. Кейбіреулер «түр-түс атауларының жүйесі» десе, екіншілері «лексика-семантикалық топқа» біріктіреді (Бахилина, Соловьев), ал үшіншілері семантикалық өріс (Москович, Кульпина, Тойшыбаев) аясында қарастырады.

Қазіргі ғылыми зерттеулерде лексика-семантикалық өрістің өзегі (ядрасы) мен оның шеткері аймақтарын (перифериясын) анықтаудың әртүрлі тәсілдері сипатталған. Оларға, біріншіден, адамның түс қабылдау моделін, екіншіден, колоронимдердің жиілігі туралы статистикалық деректерді есепке

ала отырып «түс» лексикалық-семантикалық өрісін құрылымын анықтау жатады.

Неміс тіліндегі түр-түс номинациясы өріс принципі бойынша қалыптасқан және жалпытілдік жүйелі құрылымдарды (орталық және шеткі) ғана емес, микрожүйе ерекшеліктерімен анықталатын қасиеттерді да көрсететін жүйе болып табылады.

Бір жағынан, бұл – ортасында түсті білдіретін сөз, ал шеткі аймағында сөзде нақты түстің семасын қамтитын жүйе. Екінші жағынан, бұл микрожүйе қатары, әрқайсысының ортасында – орталық түстің белгісі, оның айналасында белгілі бір тәртіппен осы орталық түсті белгілеу семасымен байланысты сөздер топтастырылады. Мысалы, қызыл түстің got микрожүйесі қызыл түстің түрлі реңктерін беретін бірнеше атауды қамтиды: *hellrot (fleischfarben, zartrosa, korallenrot, pink); dunkelrot (himbeerfarbig, weinrot, bordeauxrot); gelb (orangefarben арқылы) марматындар; braun (terrakottafarben, kupferig usw.); blau (violett арқылы)*. Орталық (негізгі) түсті белгілеу үшін шеткі объектілерді бөлу тәртібі семантикалық мәнге (түстің қанықтылығы дәрежесі), стилистикалық мүмкіндіктерге, қолданылу дәрежесіне байланысты болады.

Орталықты негізгі түс атаулар тобын атайтын сөздер (*rot, gelb, grün, blau, weiss, grau, schwarz, braun*); басқалары, яғни түрлі реңкті білдіретін сөздер шеткі аймақта орналасады.

Түрлі реңкті білдіретін атаулар аналитикалық бірліктер болып табылады (түстің екінші аталымы – *milchig, rosig, krebsrot, bleifarben*) түстің қарқындылығын нақтылайтын синтетикалық бірліктер (*gelblichgrün, goldgelb*); сондай-ақ құрамдас бірліктер – *polar-blau*) күрделі түс атауы ретінде (сөз тіркестері – *von der Farbe des Bleis, rötlich braun*), күрделі сөз оралымдары (*bräunlich rot wie rost*) қолданылады [7].

Қазақ тілінде де түстерді атау жүйесі өрістік принцип бойынша қалыптасқан: ядросы (орталығы) және перифериясы (шеткі аймағы) бар. Өріс элементтері арасында парадигматикалық және синтагматикалық қатынастар бар.

Парадигматикалық қатынастар синонимдік, антонимдік, гипер және гипонимикалық корреляцияларға негізделеді. Гипер және гипонимикалық корреляциялардың негізінде түр-түс атауларының семантикалық өрісі ішінде жеке микрожүйелер бөлінеді. Мысалы, кейбір зерттеушілер алтай тілінің түстер жүйесінде 8 шағын микрожүйені бөледі: 1) ақ түстің микроөрісі; 2) қара түстің микроөрісі; 3) қызыл түстің микроөрісі; 4) көк түстің микроөрісі; 5) сұр түстің микроөрісі; 6) қоңыр түстің микроөрісі; 7) жасыл түстің микроөрісі; 8) сары түстің микроөрісі [8, 3 б.].

Синтагматикалық қарым-қатынас түс атауларын білдіретін сөздердің кең үйлесімділігі негізінде көрінеді. Көптеген тілдерде олар еркін түрде синтаксистік және фразеологиялық байланысқа түседі.

Сонымен, түр-түс атауларының семантикалық өрісінің негізгі терминдері: *ақ, қара, сұр, жасыл, көк, қоңыр, қызыл, сары*. Қалған терминдер олардың айналасында жеке микроөріс құрай отырып топтастырылады [9].

Тілдік материалды талдау көрсеткендей, қарастырылған тілдерде «түс» лексика-семантикалық өрісінің өзегін (ядросын) барлық ахроматикалық түстер (қара, ақ және сұр) қалыптастырады, олар 25 %, 23 %, 21 % құрайды. Таяу шеткі аймағын (перифериясын) алтын (сары), қызыл, көк түстер құрайды. Алыс шеткі аймағын қызғылт, жасыл түстер құрайды. Зерттелген тілдердегі негізгі түс белгілерінің қызмет ету аясы өте кең. Түстер табиғат құбылыстарын, адамның сыртқы келбетін, киімін, әртүрлі жануарлар мен құстардың, өсімдіктердің және т. б. атауларын сипаттайды. Түс атауларының семантикалық құрылымында ауыспалы мағыналар да кездеседі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта айтқанда, тілдік құбылыстарды сипаттау кезінде өрістік тәсіл өте жемісті болып табылады, өйткені ол тілдің жүйелі құрылымын анықтауға көмектеседі.

Қарастырылған тілдердегі түс атаулары өріс принципі бойынша қалыптасқан және жалпы тілдік жүйелі сапаларды (орталық пен периферия) ғана емес, микрожүйелердің ерекшеліктерімен анықталатын қасиеттерді де көрсететін жүйелер болып табылады. Бір жағынан, бұл жүйе, оның ортасында «түс» ұғымын білдіретін сөз. Екінші жағынан, бұл микрожүйелер қатары, әрқайсысының ортасында – «негізгі» түсті белгілейтін сөз, оның айналасында белгілі бір тәртіппен осы орталық түсті білдіретін семамен байланысты сөздер топтастырылады. Яғни кез келген түс санатының микрожүйесі түрлі реңктерді беретін бірнеше түстерді қамтиды. Перифериялық объектілерді орталықтағы түс атауы айналасына бөлу тәртібі бірліктің семантикасына, стилистикалық мүмкіндіктеріне, қолданылу дәрежесіне байланысты болып келеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Щур, Г. С. Теория поля в лингвистике. – М. : Наука, 1974. – 125 с.
- 2 Бондарко, А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка. – М., 2002. – 736 с.
- 3 Кульпина, В. Г. Лингвистика цвета. Термины цвета в польском и русском языках. – М., 2001. – 470 с.

4 Караулов, Ю. Н. Словарь как компонент описания языков: Принципы описания языков мира. – М., 1976. – С. 78–81.

5 Фрумкина, Р. М. Цвет, смысл, сходство. Аспекты психолингвистического анализа. – М., 1984. – 176 с.

6 Berlin, B., Kay, P. Basic Color Terms: Their Universality and Evolution. – Berkeley 1969.

7 Котова, И. С. «Цветные» фразы. – 2006. – 20 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.trc.uouara.ru/doc/Referats/Inyaz/color%20frazedoc>

8 Майзина, А. Н. Семантическое поле цветообозначений алтайского языка в сопоставлении с монгольским языком : Автореф... к.ф.н. – Новосибирск, 2006. – 33 с.

9 Kaskataeva, Zh. A., Mazhitayeva, Sh., Khasenov, B., Bakhtikireeva, U. M. Verbalization of the concepts «qonyr» and «sary» in Kazakh language. Bulletin of the Karaganda University. Philology, 2018. – P. 38–44; Zhanar Omasheva, Nadezhda K. Khan, & Shara Mazhitayeva. The Word-Formation Analysis of Names of Medicinal Herbal Plants in Russian and Kazakh Languages. Opcion, Aco 34, No. 85 (2018). – P. 985–1001: Opcion (ISSN10121587-Venezuela-Scopus) [Электронный ресурс]. – <http://www.produccioncientificaluz.Org/index.php/opcion/issue/view/2670/showhttp://www.produccioncientificaluz.org/index.php/opcion/article/view/24051>

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

III. Мажитаева¹, Ж. А. Қасқатаева²

Полевой принцип описания цветообозначений в разносистемных языках

^{1,2}Қарагандинский государственный университет
имени Е. А. Букетова,
г. Караганда, 100028, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Sh. Mazhitayeva¹, Zh. A. Kaskataeva²

The field principle of color descriptions in different system languages

^{1,2}E. A. Buketov Karaganda State University,
Karaganda, 100028, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются особенности репрезентации лексико-семантического поля цветообозначений и становления теории поля в лингвистике. Анализируются базовые понятия «теория языкового поля» и «лексико-семантическое поле». Выявляются некоторые универсальные сходства в лексико-семантическом поле цветообозначений на материале казахского, немецкого и других языков.

The article discusses the features of the representation of the lexical-semantic field of color designations and the formation of field theory in linguistics. The basic concepts of «language field theory» and «lexico-semantic field» are analyzed. Some universal similarities are revealed in the lexical-semantic field of color designations on the material of the Kazakh, on the material of Kazakh, German and other languages.

ГРНТИ 19.21.11

Т. А. Морозова¹, А. Ж. Шайкенова²

¹ст. преподаватель, кафедра «Журналистика», Факультет истории, экономики и права, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан;

²к.ф.н., доцент, кафедра «Журналистика», Факультет истории, экономики и права, Северо-Казахстанский государственный университет имени М. Козыбаева, г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан

e-mail: ¹t.a.morozova1980@mail.ru; ²aisulu_04_09@mail.ru

ЭТНОЖУРНАЛИСТИКА СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ НА ПРИМЕРЕ ПЕЧАТНЫХ И ЭЛЕКТРОННЫХ СМИ

В статье раскрываются вопросы лингвостилистических особенностей медиатекстов в поликультурном пространстве Северо-Казахстанской области. Изучены публикации на примере республиканской газеты «Казахстанская правда» и некоторых других; областных газет: «Северный Казахстан» и «Информ вест».

В первой части исследования рассмотрена теоретическая основа по теме исследования. Вторая часть состоит из контент-анализа поликультурной лексики СМИ Северо-Казахстанской области.

Выявлены причины необходимости формирования лингвистического поликультурного медиапроцесса как явления проведения эффективной политики посредством СМИ.

Ключевые слова: текст, медиатекст, инфосфера, поликультурный контент, лингвостилистические особенности.

ВВЕДЕНИЕ

Актуальность вопросов межнационального сотрудничества в странах мультикультурного населения складывается из следующих показателей:

- значительным междисциплинарным интересом к данному вопросу;
- необходимостью создания единой системы оценочной модели для этнокультурных единиц, функционирующих в поликультурном пространстве;
- малой долей теоретических исследований функционирования этнокультурной лексики в медийном контенте в Северо-Казахстанской области.

«Несмотря на этническое, культурное и религиозное многообразие, мы сохранили в стране мир и политическую стабильность. Казахстан стал родным домом для представителей 140 этносов и 18 конфессий. Гражданский мир и межнациональное согласие – наша главная ценность. Мир и согласие, диалог культур и религий в нашей многонациональной стране справедливо признаны мировым эталоном». Эти слова Н. А. Назарбаева открывают сборник высказываний «Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев о межконфессиональном согласии, толерантности и религии» [1, с. 3].

Формирование положительного имиджа страны зависит от грамотной и толерантной политики СМИ, подготовленных медиатекстов в поликультурном пространстве Республики Казахстан и в частности Северо-Казахстанской области.

Ментально-лингвистическая картина мира формирует сознание и за счет отражения поликультурной личностью личностью мультикультурного сознания разных социальных слоев населения, имеющих свое применение в различных отраслях деятельности человека: научной, деловой, публицистической, быденной и т.д.

Объект исследования – семантическая структура этнокультурных лексем в произведениях журналистов, работающих в межкультурном полилоге.

Предметом изучения представлена этнокультурная лексика в медиатекстах начинающих и маститых журналистов, работающих в поликультурном пространстве.

Необходимость изучения особой этно-лингвистической обстановки, создаваемой текстами казахстанских СМИ через призму характерных черт оценочно-прогностического соучастия автора и адресата периодических печатных и электронных изданий. Восприятие элементов разноориентированных СМИ в формировании языковой картины мира и событийной модели как отражения когнитивно-речевого взаимодействия журналиста и потенциальной аудитории в печатных и электронных СМИ актуально для данного исследования, в частности – коммуникативный аспект.

Разработка и написание современного медиа-текста СМИ Северо-Казахстанской области, образующих часть информационного слоя, состоящего из бесконечного множества ежедневно производимых и распространяемых материалов, функционирующих в ментально-языковом пространстве информационного общества – актуальна и мало изучена.

Нами поставлены следующие задачи:

1 Изучение литературы, посвященной вопросам поликультурного пространства, этнокультурной лексики, особенностей медийных текстов;

2 Рассмотрение понятий «этнокультурная лексика», «поликультурное пространство»;

3 Описание способов проявления этнокультурной специфики в лексическом наполнении медиатекстов СКО;

4 Проведение контент-анализа лексем этнокультурной направленности в медийном тексте СМИ СКО.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Гипотеза исследования: медиатексты СМИ Северо-Казахстанской области влияют на формирование поликультурного пространства.

Контент, определяемый лингво-стилистическими характеристиками, среди которых определенное место принадлежит коммуникантам, обусловленный элементами ментально-речевой ситуации, образуемой текстами казахстанских СМИ. Учет интересов адресата – ведущий в текстах массовой коммуникации – с ориентацией на лингвистические особенности языковой личности потенциального читателя позволяет автору наиболее точно воплотить в жизнь свои творческие и коммуникативные замыслы.

Уникальность исследования заключается в этнокультурном подходе к описанию текстов журналистов Северо-Казахстанской области через призму оценочно-лексического консенсуса языковых личностей журналиста и аудитории.

Материалом исследования послужила поликультурная лексика СМИ Северо-Казахстанской области, используемая и интерпретированная различными СМИ в сравнении – основа данной работы. Тексты некоторых информагентств (ленты, блоги) привлечены к анализу по той же причине. Базу исследования составило около 200 текстов.

Методы исследования. В работе осуществлен комплексный подход к анализу материала: ментально-языковая ситуация анализируется путем опросов, показывающих потребность читателей в текстах лингвокогнитивных, ориентированных на «адресата».

Исследование обусловлено интересом современной лингвистики к поликультурной лексике через призму носителя языка, а также изучением ментально-языковой модели поликультурного пространства, образуемого современными СМИ Северо-Казахстанской области. Данное пространство представляет собой специфический фрагмент концептосферы медиа-языка.

Данное исследование может составить методическую основу для подготовки к лекционным или практическим занятиям.

Многоязычие в лексико-семантическом аспекте является явным преимуществом языковой картины мира Казахстана. В условиях современной реальности СМИ призваны вести полилог с аудиторией как с полиэтническим обществом. Человек в современной социокультурной ситуации находится

в центре нескольких культур, взаимодействие с ними настраивает на диалогичность, понимание, уважение культурной идентичности других людей.

Нами выявлены и сопоставлены лексические особенности материалов поликультурного контента в республиканских и областных СМИ. С этой целью мы анализировали материалы журналистов, применяя методы как сплошной, так и случайной выборки. Например, нами изучены материалы газеты «Казахстанская правда», газеты «Северный Казахстан», газета «Информ-Вест» методом случайной выборки за 2015 год. Из практического интереса и для сравнения мы посмотрели материалы республиканских газет «Новая газета», «Экспресс К», «Литер», «Панорама», «Время».

Характерной чертой лексики материалов поликультурного контента является «национальная вариативность», то есть «вид манифестации определенной языковой системы в соответствующем национальном центре. Национальный вариант – это форма адаптации единого литературного языка к условиям, потребностям и традициям наций – носителей данного языка,

Сферы использования русского языка в Казахстане формируют собственную социофункциональную модель, то есть совокупность форм существования языка, в рамках которой реализуются речевые потребности данного социума во всех жизненных ситуациях и которые позволяют считать русский язык Казахстана одним из национальных вариантов

Данные процессы наблюдаются в русскоязычных СМИ Казахстана, что ярко выражено в насыщенности лексической системы единицами, отражающими реалии данного сообщества и освоенной заимствованной лексикой из казахского языка.

Стоит отметить, что в процессе анализа материалов СМИ нами выявлены только заимствования из казахского языка, которые мы рассматриваем в данной работе. Заимствования из языков других народов, населяющих Северный Казахстан, при сплошной выборке за анализируемый период (2015 год) нами не выявлены. Однако при случайной выборке только дважды встретились подобные примеры: Это слова «балиш» (обозначение татарского блюда) и «сырники» (обозначение украинского блюда). А также встречались антропонимы – немецкие, украинские имена.

Для обозначения соответствующих языковых единиц в русском языке Казахстана нами принимается термин «регионализм» в тех случаях, когда эти единицы находятся либо в оппозиции общеупотребительному литературному стандарту, либо расширяют его границы. Приведем несколько характерных примеров, выявленных из газетных заголовков:

«Крепче за баранку держись, апай!» («Время», 18 марта 2015 г.);

«Как Алтын адама обокрали» («Время»);

«Синдром токал» («Караван», 1 мая 2015 г.);

«Золотые хиты казахских тоев» («Караван», 20 марта 2015 г.);

«Кресло бастыка по преysкуранту» («Время», 19 марта 2015 г.).

Как видим, слова казахского языка, употребляются в газетных русскоязычных текстах без перевода. Таким образом, адаптированная казахская лексика и русские лексические единицы, характеризующие реалии данной страны, отмечаемые в русском языке Казахстана как регионализмы, освоены русским сознанием, употребляются в речи и участвуют в коммуникативном процессе.

В указанных примерах использованы регионализмы «апай», «алтын адам», «токал», «той», «бастык». Данные единицы не имеют аналогов в русском языке России и других стран, что позволяет рассматривать их как свидетельство вариативности лексической системы русского языка.

Функционирование регионализмов в казахстанских СМИ зависит от концепции издания. Мы изучили номер газеты «Казахстанская правда» от 1 декабря 201 года (№ 230), выделив методом сплошной выборки из текстов данного номера все регионализмы.

При использовании регионализмов в газете «Казахстанская правда» наиболее частотное употребление антропонимов. В номере 230 газеты «Казахстанская правда» за 2015 год используется 410 единиц антропонимов. Из них 146 раз употреблено имя Президента РК.

Второе место по частотности употребления регионализмов занимают топонимы – географические наименования. Так, в анализируемом нами номере 63 раза встретилось слово Астана, 32 раза – Алматы, 8 раз – Актау, 7 раз – Шымкент и т.д. В общей сложности топонимы в данном номере употреблены 228 раз.

Особое место в газете «Казахстанская правда» занимают эргонимы – слова, обозначающие названия предприятий, организаций и т.п. В № 230 данного издания эргонимы встретились 61 раз: «Атамекен» (8 раз), Кенеш (5 раз), «Барыс» (4 раза), «Парасат» (4 раза) и т.д.

В анализируемом нами номере газеты отмечены также слова-регионализмы, представляющие собой общественно-политическую и бытовую лексику.

Общественно-политическая лексика: Елбасы – 23, «Мәңгілік Ел» – 15, Нурлы жол – 14 и т.д. Бытовая лексика: шанырақ (2 раза), корпе-тосек (2 раза), шымылдык, коржын, бесик, аксакал, той, дастархан, достык – по одному разу.

Таким образом, в 230-ом номере газеты «Казахстанская правда» общественно-политическая лексика использована 135 раз, бытовая лексика – 11 раз. Функционирование регионализмов в «Казахстанской правде» зависит

от концепции данного издания. Газета «Казахстанская правда» на своих страницах проводит государственную информационную политику. В связи с этим здесь наиболее частотное употребление антропонимов, обозначающих имена политических деятелей, депутатов. В ряду топонимов наиболее часто употребляется слово Астана. Среди общественно-политической лексики наиболее частотное слово Елбасы.

Влияние казахского языка на «казахстанский» русский ограничивается различными видами лексических заимствований. Н. Н. Чайковская и Л. П. Осенмук называют заимствованные единицы казахизмами [2, с. 13]. Можно наметить несколько векторов влияния казахского языка на русскую лексику, каждое проявление которого нуждается в характеристике.

Первую группу составляют казахизмы, которые появились в русском языке в связи общественно-политическими изменениями в суверенном Казахстане и которые представляют переименования существовавших реалий: глава администрации – аким, совет (областной, городской, районный) – маслихат. Данный тип заимствований можно назвать казахизмами–переименованиями

В связи с перестройкой политической системы в стране русским языком заимствуется слово мажилис (название нижней палаты парламента), именующее новую реалию. Таким образом, слово мажилис входит во вторую группу заимствований – казахизмов-именований.

Отдельная группа слов – это экзотизмы. Часть экзотизмов лексически освоена русским языком. Это казахизмы типа айтыс, акын, аксакал, бешбармак, малахай, той, чапан, жайлау, казы, кумыс, шужук и др., которые известны практически всем носителям русского языка в Казахстане. Другая часть экзотизмов, не являющихся общеупотребительными, связана с наименованием предметов или явлений казахской культуры. Обычно такие слова используются в публицистике для воссоздания казахского национального колорита. Подобные казахизмы требуют разъяснения в виде толкования в тексте или сносок. Например, кыстау – зимнее пастбище, тор – почетное место в жилище и т.п. Такие слова не затрагивают лексической системы русского языка, а скорее представляют собой трудно квалифицируемое явление с перспективой вхождения в лексический состав русского языка, функционирующего на территории Республики Казахстан (например: Иримшик на смену йогурту – «Казахстанская правда», № 6, 2016).

Специфическим вектором влияния казахского языка на русский являются все более употребляемые в русском языке казахские онимы-наименования, например: программы «Болашак», «Дарын», газета «Дидар», радио «Шалкар», аттестат о среднем образовании «Алтын белгі», санаторий «Коктем», движение «Алаш», партия «Нур Отан». Значимую

роль в распространении казахских онимов-наименований играют СМИ: «Идея молодости нашей – движение «Алаш» («Казахстанская правда» № 4, 09.01.2016), «Болашак – наш «мост» за океан» («Казахстанская правда» № 12, 17.01.2016), «Энергичный черлидинг «Барыса» («Казахстанская правда» № 4, 09.01.2009) и т.п.

Под влиянием фактора регулярности и высокой частоты употребления некоторые онимы-наименования теряют статус собственных имен, приобретая признаки нарицательности. Так, единицы болашак и алтын белгі в связи с актуальностью обозначаемых ими понятий осознаются носителями русского языка как нарицательные имена. Об этом свидетельствует употребление данных единиц в разговорной речи без родового слова, например, во фразах типа: Еду в Японию по болашаку; он идет на алтын белгі. Кроме того, в русской разговорной речи употребляются дериваты со значением носителя качественного признака – болашаковец и алтынбелгиец, которые становятся собственно русскими словами.

ВЫВОДЫ

Язык СМИ обладает рядом особенностей. Не существует такого понятия, как разнообразие газетного языка, радио-языка, телевизионного языка. Средства массовой информации отражают все аспекты состояния человека и предоставляют широкой общественности множество разновидностей лексических, грамматических, фонетических структурных единиц, которые часто употребим в жизни общества, но, в то же время, являются этнически маркированными. В языке СМИ сообщение и презентация новостей являются доминирующими. Информация о новостях, будь то в устной или письменной прессе, отражает одну из самых трудных ситуаций, которые можно найти в области использования языка. Главное ограничение в текстах СМИ является пространственным. Необходимо соотнести пространственно-временной лимит с важностью новости и количеством фактов, обязательных к сообщению. Как известно, новостной сюжет является продуктом кооперативной работы журналистов, редакторов, субредакторов, наборщиков, корректоров, компоновщиков, печатников. Однако ответственность журналиста за собственный сюжет является огромной. Для успешной работы в области журналистики молодому специалисту необходимо обладать набором следующих качеств:

- Стремление к истине;
- Умение общаться с людьми;
- Выносливость;
- Готовность к ненормированному рабочему дню;
- Гибкость;

- Корректность;
- Обладание высокими этическими и моральными качествами и т.д.

Поведение журналиста в поликультурном пространстве должно быть подчеркнуто политкорректным. Недопустимо употребление жаргонизмов, этнически маркированной лексики, которая может быть воспринята в оскорбительном ключе.

Использование регионализмов в медиатекстах служит одновременно как выражению авторской интенции, так и выполняет экспрессивную функцию. Культурно маркированная лексика привлекает внимание читателя, позволяет ему оценить определенные особенности описываемых событий. Кроме прямой номинативной функции, регионализмы нередко используются в символическом значении.

В медийном тексте актуализируется специфический местный колорит, реализующий в структуре газетного текста локальные этнокультурные признаки посредством определенных лексических средств, являясь определённой точкой отсылки читателя к определённому культурному срезу.

Этнокультурно маркированная лексика, наряду со словарным значением, содержит ассоциативный дейктический компонент, локализирующий определенные импликации в сознании читателя.

В медийных текстах СМИ СКО представлены следующие виды регионализмов:

- Бытовые реалии;
- Этнографические и мифологические реалии;
- Реалии мира природы;
- Реалии государственно-административного устройства и общественной жизни (актуальные и исторические);
- Ономастические реалии;
- Ассоциативные реалии.

Наиболее распространенными являются топонимы и антропонимы, входящие в группу ономастических реалий, наиболее же редко встречающимися являются мифологические и ассоциативные реалии.

Необходимо отметить цикличность определенных регионализмов в газетных текстах. Так, регулярны использования религиозно маркированной лексики, регионализмов, относящихся к значимым событиям в жизни общества.

Необходимо отметить, что большая часть регионализмов, использующихся в медийных текстах СМИ СКО, принадлежит к лексике, маркирующей особенности казахской и русской этнических общностей, как содержащих наибольшее количество людей в СКО.

Гипотеза, выдвинутая в начале исследования о наличии ряда признаков, специфически маркирующих этнокультурную лексику в газетном тексте, функционирующем в поликультурном пространстве, подтверждена.

Особый интерес вызывает процесс образования окказиональных слов и проникновения их в русскую разговорную речь, связанный с билингвизмом казахоязычного населения. Окказиональные производные создаются билингвами на базе лексики казахского языка, не заимствованной русским языком, с помощью русских словообразовательных аффиксов, например, махаббатизация (каз. махаббат – любовь), жулдызнуться (каз. жулдыз – звезда).

Билингвальный и бикультуральный характер аудитории казахстанских СМИ дает возможность авторам журналистских текстов использовать образные средства, фразеологизмы, устойчивые сочетания второго языка для усиления функции воздействия на адресата. При этом, как показывает наш материал, наилучший результат дает употребление тех идиом и образных выражений, которые отражают самобытность народа, его менталитет, его культуру, его этикет.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 «Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев о межконфессиональном согласии, толерантности и религии» // Сборник высказываний. – Астана, МЦКР, 2014. – 37 с.

2 **Чайковская, Н. Н., Осенмук, Л. П.** О некоторых тенденциях влияния казахского языка на русский язык в Казахстане. URL: <http://inlang.linguanet.ru/ScientificWork> (дата обращения: 23.03.2018).

3 **Табаква, З. П.** Этнопоэтика. – Петропавловск : СКГУ им. М. Козыбаева, 2008. – 93 с.

4 **Журавлева, Е. А.** К проблеме национальной вариативности языков: особенности развития русского языка в Казахстане // Мысль. – 2009. – № 3. – С. 9–13.

5 Демографический ежегодник Казахстана. Статистический сборник. – Астана, 2015.

6 **Ожегов, С. И.** Словарь русского языка. Под общ. ред. проф. Л. И. Скворцова. – М. : Оникс, 2007.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Т. А. Морозова¹, А. Ж. Шайкенова²**Баспа және электрондық БАҚ үлгісіндегі Солтүстік Қазақстан облысының этножурналистикасы**^{1,2}Тарих, экономика және құқық факультеті,

М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,

Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Т. А. Morozova¹, A. Zh. Shaikenova²**Ethno-journalism of the North Kazakhstan region on the example of print and electronic media**^{1,2}Faculty of History, Economics and Law,

M. Kozybayev North Kazakhstan state University,

Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Мақалада Солтүстік Қазақстан облысының полимәдени кеңістігіндегі медиатекстердің лингвостилистикалық ерекшеліктері қарастырылған. «Казахстанская правда» республикалық газеті және «Северный Казахстан» мен «Информ Вест» облыстық газеттерінің мысалында жарияланымдары зерттелді.

Зерттеудің бірінші бөлімінде зерттеу тақырыбы бойынша теориялық негіз қарастырылған. Екінші бөлім Солтүстік Қазақстан облысы БАҚ-ның полимәдениеттік лексикасының контент-талдауынан тұрады.

Лингвистикалық полимәдениеттің медиаүрдісін БАҚ арқылы тиімді саясат жүргізу құбылысы негізінде қалыптастыру қажеттілігінің себептері анықталды.

The article deals with the issues of linguistic and stylistic features of media texts in the multicultural space of the North Kazakhstan region. There was made the study of publications on the example of the republican newspaper «Kazakhstanskaya Pravda» and some other regional newspapers «Severny Kazakhstan» and «Inform Vest».

The theoretical basis of the research topic is considered in the first part of the study. The second part consists of a content analysis of the multicultural vocabulary of the media of the North Kazakhstan region.

The reasons for the need to form a linguistic multicultural media process as a phenomenon of the implementation of effective policy through the media are revealed.

FTAMP 81'42

М. Б. Нұртазина¹, Қ. С. Құлманов², Ә. Құрмашқызы³¹ф.ғ.д., профессор, «Теориялық және қолданбалы лингвистика» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы;²ф.ғ.к., профессор, «Практикалық қазақ тілі» кафедрасының меңгерушісі, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасы;³ педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, «Практикалық қазақ тілі» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан қ., 010008, Қазақстан Республикасыe-mail: ¹maral0204@mail.ru; ²kuandik_1971@mail.ru; ³kulmanova.75@mail.ru**ЖАҢАДАНУ ҮРДІСТЕРІ ДӘУІРІНДЕ
БАҚ-ТЫҢ СӨЙЛЕУ ФОРМАЛАРЫН ЖАҢАРТУ**

Осы мақалада қазіргі заманғы адамдардың өміріндегі, әсіресе масс-медиадағы ауызша және жазба сөйлеудің өзара қарым-қатынасының үрдісі мен үдерістері қарастырылады, интернет-коммуникацияның негізгі нысаны ретінде жазба сөйлеу ролінің өсуі және оның дүниежүзілік Интернет желілерінің жұмыс істеуіне байланысты ауызекі сөйлеу мәнеріне әсері көрсетіледі. Мақалада БАҚ-та жазба сөйлеуді трансформациялау процесінде жаңа үрдістердің әсері талданады. Сонымен қатар зерттеуде Нарративті кеңейту және тереңдету мен уақыт, кеңістік сынды факторлардың ықпалымен сөйлеуші мен тыңдаушының қашықтықтағы үрдістерінің жүзеге асуы үшін Интернет-қарым-қатынастағы синергетика Заңының көріністері сөз болады. Болмысты нақты сипаттайтын жаңа сөздердің пайда болуымен байланысты масс-медиа тіліне қолданбалы дискурстық зерттеулер жүргізудің нәтижелері келтірілген. Әдетте, олар Интернет ортадағы медиалық дискурста номинация үшін күресте когнитивті механизмдер мен тілдік құралдар әлеуметтік оқиғадан кейін сөйлеуде пайда болады. Ашық және демократиялық норма бұқаралық коммуникация мен әдеби шығармашылыққа қатысушылар өткізетін тілдік эксперименттерге, әсіресе лексикалық деңгейде жол береді.

Кілтті сөздер: синергетикалық қарым-қатынас заңдары, тіл формалары, тілдегі постмодернизм, сөйлеу мәдениеті, полилог, тілді дамыту.

КІРІСПЕ

Интернет өрісінің пайда болуы мен табысты жұмыс істеуі, әрине, компьютерлік технологияларға міндетті, және де олар оның категориялық белгілерін анықтамайды. Оның басты ерекшелігі табиғи тілде қарым-қатынас жасау мүмкіндігін анықтайды. Бұл жерде оның жазбаша нысанының артықшылығы зор. Жазбаша сөйлеу-Интернет-коммуникацияның негізгі түрі [1, с. 88]. Қарым-қатынастық бұл түрі коммуниканттардың бір-бірінен алыстығына байланысты бастапқыда графикалық символдарды пайдалану негізінде ойластырылған. Бұл өз кезегінде эпистолярлы Ренессансты қайта құру және дәстүрлі сөйлеу жанрын жаңарту процестеріне оң әсер етеді. Коммуниканттардың назарын ойларды анық және айқын баяндау қажеттігіне аудартады деп ойлауға болады.

Сонымен, тілдің жазбаша нысаны-Интернеттегі тілдік қарым-қатынастың объективті басым жүйесі. Бүкіл әлемдегі ғаламдық үдерістер дәуірінде жалпы жазбаша сөйлеудің трансформациясы жаңа үрдістерді тудырмайды.

НЕГІЗІ БӨЛІМ

Ең алдымен, тілдің жазбаша түрінің үстемдік рөлін мойындай отырып, оған ауызша сөйлеудің әсерінің болатынын естен шығармау керек. Нәтижесінде әр түрлі факторлардың әсерінен Интернет-қарым-қатынастағы жазбаша сөз екі заңға қарама-қайшы келеді: бастапқыда синергетикалық (бейсызық) қарым-қатынас заңы. Бұл заң Интернет-коммуникацияның белгілі бір артықшылықтарын береді: әртүрлі сілтемелер жасау, ауытқулар арқылы ойды нақтылау, сол арқылы нарративті кеңейте және тереңдете отырып, адресатпен байланыс (ол қарым-қатынасты жалғастырады, кезекті репликаны қалыптастырады) орнату [2, с. 123]. Бұл хронотоп факторының арқасында мүмкін болады: коммуниканттар уақыт пен кеңістікке тәуелді емес.

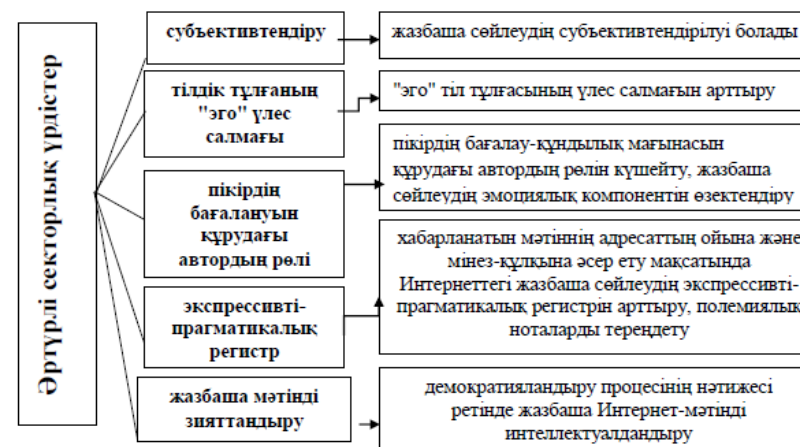
Ауызша сөйлеуден айырмашылығы, жолдаушы оны қабылдау кезінде жасаған мәтінді шегініс жасап жөндеп немесе толықтыруға мүмкіндігі бар. оны тікелей нарративті әрекетте қайта құруға кедергі келтіретін формальды нәрселерге көңіл бөлмейді. Жазбаша сөйлеудің маңызды артықшылығы адресатқа жіберер алдында өз мәтінін редакциялауға мүмкіндік береді. Бұл бізді эпистолярлық жанрға, сөйлеу мәнеріне қайтарады немесе, қалай болғанда да, сөйлеу мәдениетін арттырады, өйткені авторға барлық мәтіннің стилистикалық архитектурасы ретінде алғаш қолданылған лингво-семиотикалық құралдарды рефлексивті талдауды жүзеге асыруға болады.

Алайда жазбаша мәтіннің синергетикасы интернет-коммуникацияның жалғыз қағидасы болып табылмайды. Ол мәтінді жасаудың бастапқы және соңғы факторы болып табылады. Алдымен айтылатын пікірдің дискурсивтік моделін құру мақсатында коммуникативтік оқиғаны синергетикалық өңдеу

жүріп отырады. Содан кейін хабарды пішімдеу сызықтық қағидасы күшіне енеді: мәтін тікелей жазылады. Нәтижесінде хабарды қабылдау және дұрыс түсіну адресатты синергетика заңдарын орындауға септігін тигізеді.

Интернетте жазбаша сөйлеуді демократияландыру тұрғысынан трансформацияға бірнеше факторлар әсер етеді: а) ауызша сөйлеудің әсері оның демократиялануына алып келеді; б) сөз жасамның жаңа «жауһарлары» пайда болады; в) сөздер тілдегі өзге сәйкестіктермен алмастырылады [4, с. 68].

Осының бәрі әртүрлі үрдістерді тудырады:

Сурет 1

Демократияландыру тілді «босату» процестерін белгілеу, функционалдық кіші жүйелер арасындағы шекараларды бөлу, әдеби норманы шешу үшін жалпы Жүйелік ұғым болып табылады. Тілді демократияландыру процесі, ең алдымен, оның нормасының өзгеруінде көрініс табады. Ол бір жағынан, екінші жағынан, бұрын одан тыс жерлерде болған элементтер үшін міндетті емес. Тілдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, бұл әдеби норманың төмендеуіне әкеледі [5, с. 222]. Ашық және демократиялық норма бұқаралық коммуникация мен әдеби шығармашылыққа қатысушылар өткізетін тілдік эксперименттерге, әсіресе лексикалық деңгейге әсер етеді. Олардың субъективті-жеке тілдік талғамы, қазіргі дәуірдің жалпы тілдік таңдауының ықпалымен оның болашақта нормаға айналатынын анықтайды. Тілді демократияландырудың әрбір кезеңі тілдік дереккөздердің ерекше сандық-сапалық арақатынасын сипаттайды.

Тілді демократияландыру үрдісі мағынаны білдіруді қысқартады.

«Демократияландыру» терминімен орыс әдеби тілі тарихындағы негізгі үрдістердің бірін, содан кейін қазақ тілін де белгілеу қабылданған. Ол тұрақтылық пен елеулі өзгерістер кезеңдерінің алмасуын және мәдени-тарихи парадигмалардың ауысуымен жиі сәйкес келеді. Тілді жеңілдету және теңестіру, функционалдық кіші жүйелер арасындағы шекараларды бөлу, әдеби тілден тыс элементтер арасындағы өзара іс-қимыл, жаргонға айналдыру, ырықтандыру, дәстүрлі норманы шешу үдерістерін белгілеу үшін ортақ ұғым [6, с. 55–56]. Қазіргі уақытта демократияландыру үрдісі тілдің ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын жақындастыру, ауызша сөйлеудің жазбаша нұсқасын қалыптастыру болып отыр [7, с. 70]. Постмодернизм Үстемдігі бей берекеттікке бағытталған көркем стиль ретінде Броун қозғалысы, яғни әлемнің принципті құрылымсыздығы («әлем хаос бар») сынды иронияға және ауызша фамиллярлыққа құрылған формаларды білдіреді [8, с. 12]; репортажға, тікелей эфирге, тікелей қосылыстарға, реали-шоуға және ақпарат берудің басқа да нысандарына бағдарланған бұқаралық ақпарат құралдарының ролі; уақыт бойынша жылдам және аудитория бойынша планетарлық қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін жаңа сөйлеу факторларының («Skype» бағдарламасы бар Интернет, ұялы телефон) пайда болуы. Сондай-ақ эстетикалық өзгерулер, стильдердің диффузиясы, әлемдік көркем мәдениет тәжірибесін оның ирониялық дәйексөз келтіру, яғни» әлемді хаос ретінде» ойын арқылы игеру постмодернизмге тән құбылыс. Сол себепті осы постмодернизм дәуірінің барлық қазіргі заманғы мәдени – тарихи парадигмасының ерекшеліктерін ескеру қажет.

Тілдің демократиялануы – синтаксис құрылымын, тілдің барлық функционалдық-стильдік әртүрлілігін жеңілдетіп, номинативті құралдардың түрін өзгертіп, оның барлық деңгейлерін қамтиды.

Интернеттің жаппай таралуы оның кең массаға енуі үшін саяси немесе экономикалық кедергілердің салыстырмалы түрде жоқтығын көрсетеді: Интернет бар мобильді құрылғылар айтарлықтай қол жетімді болады (2018 жылғы жағдай бойынша 5 млрд. астам иеленуші бар); Интернетті қарым-қатынастан басқа, түрлі мақсаттар үшін пайдалануға мүмкіндік беретін жақтары бар: қосылу жылдамдығы мен сапасын арттыру; компьютерлердің болуы (сәйкесінше дамыған және дамушы елдерде 83 % және 36 %); ұтқыр ұялы байланыс (қазіргі уақытта ғаламшардың); қосылу құнының төмендеуі.

Осының барлығы адамдарға медиа кеңістікті қарқынды пайдалануға мүмкіндік береді. Виртуалды кеңістікте бір минут ішінде: 2,5 млн. посты пайдаланушылардың лайктерін алады, 9,7 мың твит эмодзи Twitter-ге жіберіледі, 400 сағат жаңа бейне баян YouTube-ке жүктеледі, шамамен 216 мың хабарлама Facebook Messenger-ге жіберіледі, 3,5 млн. мәтіндік хабарлама тек АҚШ-қа жіберіледі. Интернетті ойын-сауық мақсаттарында

пайдалану үрдісі байқалады. Аз дамыған елдерге интернеттің қарқынды енуін ескере отырып, оқу мен жаза алмайтын, бірақ коммуникацияның осы түрін пайдаланатын адамдардың Интернетке келуі болжануда. «WeAreSocial» медиа агенттігінің және әлеуметтік желілерді басқаруға арналған платформаны әзірлеушінің «HootSuite» есебі Африка мен Орталық Азия, Орталық және Оңтүстік Африкада 12 % -50 % және тиісінше 50 % өсу көрсеткіштерімен ең жылдам таралған аймақтарды атап өтеді [1].

Халықаралық Электр байланысы одағының (ITU) есебіне сәйкес, жер шарының барлық халқының жартысынан көбі (51,2 % немесе 3,9 млрд. адам) дүниежүзілік желіні пайдаланады, бұл дүниежүзілік ақпараттық қоғамға көшудің басталуы болып табылады. Интернетке қолжетімділік дамыған және дамушы елдерде де өсуде. Алайда, мұндай елдерде қол жеткізу деңгейіндегі үлкен айырмашылықты атап өту қажет: егер бірінші үлес 80,9 %-ға дейін өскен болса (2005 жылы 51,3 %-дан), дамушы елдерде 7,7 %-дан 45,3 %-ға дейін өскен [1].

Қандай да бір дәрежеде Интернет-коммуникация кез келген адамның өмір салты мен қарым-қатынасын ғана емес, сондай-ақ тілдің өзін де, оны пайдалану тәсілдерін де өзгертеді. Сәйкесінше, қарым-қатынас стилі, қарым-қатынас үшін қолданылатын сөйлеу түрлері, қатысушылардың өсіп келе жатқан санының ықпалымен, медиа-кеңістікте цензураның болмауымен және сөз бостандығымен өзгереді. Интернет-коммуникацияның өзінен басқа, ақпарат мазмұнының сипатына әсер ететін факторлар бар: сыртқы әсер етудің, саяси оқиғалардың, әлеуметтік өзгерістердің, техникалық прогресс жетістіктерінің нәтижесі ретіндегі қоғамдағы өзгерістер. Бірақ тіл қарым-қатынастың жаңа құралдарының ықпалымен адамдар қарым-қатынастағы қалыптасқан рөлдерді өзгертетіндіктен, қарым-қатынас процесіне өзінің көзқарасын өзгертетіндіктен және оған белсенді түрде қатысуынан түбегейлі өзгерістерге ұшырайды.

Аталған факторлар «жазбаша» және «ауызша» сөйлеу формалары арасындағы айырмашылықтың жоғалуына әсер етеді және жеткілікті зерттелмеген құбылысты білдіреді. Н. Ф. Алефиренко, М. Б. Нұртазинаның пікірінше « әдеби тіл – белгілі бір халықтың жазуының жалпы тілі, ал кейде бірнеше халықтардың ресми – іскерлік құжаттарының, мектептегі оқытудың, жазбаша-тұрмыстық қарым-қатынастың, ғылымның, публицистиканың, көркем әдебиеттің, ауызша түрде, жиі жазбаша, бірақ кейде ауызша түрде берілетін мәдениеттің барлық көріністерінің тілі. Сол себепті әдеби тілдің жазбаша-кітап және ауызша-ауызекі формалары әртүрлі болады. Олардың пайда болуы, арақатынасы мен өзара әрекеттесуі белгілі тарихи заңдылықтарға бағынады» [3, с. 118–122].

Бұл дихотомия «кітап» / «сөйлесу» ұғымдарымен басқа нұсқалар толық болмаған кезде қиылысқан [2] жазбаша сөз белгілермен берілген және

ақпаратты бекіту, сақтау және тасымалдау үшін пайдаланылатын тілдің бар болуын білдіреді. Ауызша сөйлеу өзінің қайтымсыз, аудиальділігімен және бірізді болмауымен сипатталған. Алайда, интернет-технологиялардың пайда болуымен және белсенді енгізілуімен медиа-ортада ауызша сөйлеудің жазбаша түріне барынша әсер етеді. Бұл ауызша сөйлеудің басымдығымен осы екі форманың гибридтелуіне әкеледі. Олардың арасындағы шекараның жойылуына әкеледі. Мысалы, Uli Schamiloglu, Құлманов Қ. С., Нұртазина М. Б. сөйлеудің гибридтелуі мен тілдің «ауызшалануы» туралы айтады.

Жазбаша сөйлеуді «ауызша» жасайтын, «жазу» шеңберін жылжытатын, «ауызша» шекарасын кеңейтетін факторлар мен қозғаушы күштер сөзсіз қызығушылық танытады. Олардың арасында: қарым-қатынастың еркін стиліне әкелетін цезураның болмауын; желіде жұмысты, өмірді, қоғамдық оқиғалар мен жағдайларды талқылайтын қатысушылардың қарым-қатынасының ауызекі-тұрмыстық сипатын; қарым-қатынасты орталықтандырудың болмауының нәтижесі ретінде олардың салыстырмалы мәртебелік теңдігін атап өтуге болады.

Алайда, ең салмақты фактор-коммуниканттың виртуалды желіде қарым-қатынас жасау арқылы өзін-өзі көрсетуге ұмтылуы болып табылады. Көбінесе коммуникацияға қатысушы тіл құралы мен стилін әдейі таңдайды, олар оның ойлары мен көзқарасын дәл жеткізе алады. Интернет-қарым-қатынас мүмкіндігін ескере отырып, географиялық алшақтығына немесе уақытша айырмашылықтарына қарамастан, қатысушыларды бірден байланыстыру, жазбаша сөйлеу күрделі синтаксистік құрылымдардың болуы, ойдың қисындылығы мен байланыстылығы, құрылымдылығы сияқты өзінің ең басты сипаттамаларын жиі жоғалтады, өзінің сипаты бойынша «ауызша» бола алады. Мұндай өзгерістер тек желілік қарым-қатынастың (чат, блог немесе форум) сөйлесу жанрларын ғана емес, сонымен қатар тілдің ресми және ресми стильдері болып саналатын іскерлік хат алмасуларды да қозғайды.

Жазбаша сөйлеуге тән белгілер монологтық, яғни оқушыны қатыстырмайтын, егжей-тегжейлі ойластырылған, мұқият ұйымдастырылған және тексерілген, қажет болған жағдайда қайта жасалған сөйлеу болып табылады. Жазбаша мәтінге мазмұны мен толықтырылуы бойынша ерекше талаптар қойылатындықтан, ол қатаң регламенттелген және ғылыми-публицистикалық, ресми-іскерлік және көркем жанрларда ұсынылған. Алайда, бұл сипаттамалар виртуалды коммуникацияда қолданылатын тілде ғана сақталады. Осылайша, жазушы бастапқыда өзінің мәтінін оқитын адамға бағыттайды және» көпшілік үшін бір «бола отырып, әдетте шексіз аудиторияға бағытталған мәтінді шығарады. Соның салдарынан мәтінді бір адам емес, көптеген адамдар әр түрлі көру және ақпаратты қабылдау

арқылы оқиды. Мұндай қарым-қатынас түрінің монологиялығы жоғалады, оқырмандардың пікірлері коммуникацияның жаңа актілерін тудырады, жазушы және оқитын адамдар полилогқа түседі.

Егер жазушының әдеттегі мәтінді жазу барысында мәтінді тексеру және түзету мүмкіндігі болса, онда желілік байланыс ауызекі сөйлеу элементтерін пайдалануға әкеп соқтырады. Мысалы, эмоционалдық, стилистикалық таңбаланған сөздер, қысқа сөйлемдер, күрделі құрылымдар, тілдік құралдар жазбаша сөйлеуге қарағанда тез таңдалып алынады. Себебі жазбаша пікірдің жылдамдығы ойластырылған іріктеуге уақыт қалдырмайды.

Жазбаша сөйлеу аз ұйымдастырылған, регламенттелген және ауызша белгілермен беріледі. Күрделі құрылымдардан аулақ болу, қысқа сөйлемдерді, қысқартылған формаларды пайдалану үрдісі, ауызша сөйлеу түрінде сөздерді графикалық жазу, неологизмдер, кірме сөздерді алу (көбінесе ағылшын тілінен), эмоцияларды беру үшін пунктуациялық белгілерді пайдалану желілік қарым-қатынасқа жазбаша сөйлеудің ауызша түрін пайдалануға әкеледі. Таңқаларлық, бірақ тіпті ауызша сөйлеудің ең көрнекті сипаты, бейвербальды, қимыл және мимика арқылы берілетін экспрессивтілік ретінде смайлдарда, эмодзи мен эмотикондарда өз көрінісін тапты.

Қолданушылар көбінесе осы құралдарды белсенді пайдалануға қарамастан, смайл, эмодзи және эмотикон ұғымдарын шектемейді. Жиі смайл кез – келген графикалық сурет қате деп аталады, ал смайл-бұл күлкілі көз және аузы бар шеңбер түріндегі графикалық сурет. «Смайл» Оксфорд сөздігі 2015 сөзі деп аталды. Эмодзи (жапон тілінен «э» – «сурет», «модзи» – «белгі»), өз кезегінде, өткен ғасырдың 90-шы жылдарының соңында Жапонияда пайда болған графикалық тіл болып табылады және сөздерді белгілеу үшін суреттерді қолданады, ал типографиялық құралдар ұсынылған сөздер эмотикондар деп аталады.

Жазушының эмоционалдық күйін дәл беру, оның жеке сипатын және жазбаша түрде айтылатын сипатын көрсету және тілдік кедергіні еңсеру үшін бұл символдар әдетте бір өңірдің пайдаланушылардың көпшілігімен бірдей дәрежеде қолданылады және түсініледі. Алайда, бір эмодзи қабылдау аумақтық әр түрлі қоғамдарда өзгеше болуы мүмкін екенін атап өту қажет. Мысалы, сұқ саусақты және жоғары көтерілген шынашақтв бейнелейтін эмодзи рок-концерттердегі айқындылықты да, Италияда, Аргентинада, Кубада және басқа да кейбір елдерде алдамшы ретінде де көрсете алады [9, 10].

Сондай-ақ, эмотикондарды жазу стилі де ерекшеленеді-пунктуациялық белгілермен орындалған және эмоцияларды беру үшін қолданылатын пиктограммалар. Хат жолдау бағытына сәйкес батыс және шығыс стильдері бар. Мысалы, Батыста қуанышты білдіретін пиктограмма былай көрінеді:) шығыста (Шығыс Азия елдерінде қабылданған каомодзи) ол мынадай

түрде көрінеді (: және екі жағдайда да сызықша жинақтауды жеңілдету үшін және басып шығарудың жоғары жылдамдығы үшін пайдаланушылар қызығушылығын тудырады [9, 10].

Жазушының ой-өрісін дәл көрсететін тілдік және әсіресе тілдік емес құралдарды таңдаудағы еркіндік әлемдік практикадағы тілдің эволюциясына, сондай-ақ Қазақстан аумағындағы орыс және қазақ тілдеріне айтарлықтай әсер етеді. Қазақстан Республикасында, бүкіл әлемдегі сияқты, әлеуметтік желілерді пайдаланушылар арасында ақпарат алмасу үшін, Интернет желісінде әлеуметтік қатынастарды құру, алаңы болып отыр. «Elim» маркетингтік және әлеуметтік зерттеулер институты біздің еліміздегі әлеуметтік желілердің танымал деректерді келтіреді. Қазақстандықтардың көпшілігі әлеуметтік желілерді, атап айтқанда, Instagram – 36,2 %, одан әрі WhatsApp мессенджері және Фейсбукті пайдаланады.

BrandAnalytics мәліметтері бойынша, ақпан айында постылар саны: Вконтакте – 18,7 млн. (негізгі контент – спорт, фильмдер, сериалдар мен музыка, бұл аудиторияның орта жасы 35-тен кіші аудиторияға байланысты), Фейсбук – 10,2 млн. (күрделі әлеуметтік құбылыстарды, оқиғаларды, білім беру, бизнесті дамыту мүмкіндіктерін талқылау үшін әлеуметтік желі), Инстаграм – 10 млн. (негізінен фотосуреттер мен бейнелер ұсынылған).

Осыған орай, Фейсбук желісінің тілдік контентіндегі рөлі мен үлесі көрінеді. Мұнда қазіргі заманғы дамудағы тілдік материал, пайдаланушылар посттарының мысалында нақты көрсетілген, олар көлемі бойынша қысқа болады, көзбен шолып мазмұны бар желілер танымалдылығынан кем түспейді. Алайда, аса көлемді посттар, олар қызықты және өзекті болған жағдайда, аудиторияның қарап шығу және пікірлері лайк және түсініктеме түрінде тез теретін болса, «бөлісу» функциясының арқасында желіде тарату мүмкіндігіне ие болады. Пайдаланушылар ойланып оқуға, ақпараттың үлкен көлемін талдауға бейім, осыған байланысты кең, бірақ қысқа посттарға қарай беталыс байқалады. Ұзын мәтіндерді (лонгридтерді, ұзын мәтіндерді, ақпарат саны көп мақалаларды, көлемі 1500 белгіні, журналистика жанрында қозғалатын тақырыпқа егжей-тегжейлі қарау және толық үңілу) болдырмауға тырысады. Мұндай беттердің көлеміне қарамастан, лонгридтерге деген қызығушылық онда көтерілген мәселенің өзектілігімен ғана емес, талқыланатын мәселенің өткірлігімен және әлеуметтік маңыздылығымен, сонымен қатар ойды түйінлеу, дамыту және шарықтау форматымен түсіндіріледі. Олар танымал бола отырып, кең бұқараның ойынан шығады.

Виртуалды қоғамдастыққа қатысушылар санының үнемі артуы, әлеуметтік шеңбердің ауысуы, анонимдік және сөз бостандығы бірінші кезекте тілдің құрылымы мен орфографиялық ереже белгілерді қозғай отырып, қазақ және орыс тілдерін пайдалану сипатына әсер етеді.

Болмысты нақты сипаттайтын жаңа сөздердің пайда болуын атап өту қажет. Әдетте, олар қандай да бір әлеуметтік оқиғадан кейін, мысалы, жалаңаштанған депутат Т. Шолтаевтың іс-әрекеті, оның пікірінше, Астана паркіндегі мүсінді жапқан және алматылық суретші М. Дильмановтың ойлап тапқан және салған бейнесі ұятменнің ойдан шығарылған кейіпкерінің прототипі болған. Сөз тез Интернет-ортада үлкен танымалдыққа ие болды және «уятизм» сөзімен қатар моральдің бауырларын белгілеу үшін жиі иронично қолданылады. Мысалдар: Уятмен Қазақстанда қайғылы қаза тапты (26 мамыр 2016, 10: 45 Дана Круглова, Inform Бюро). Сол жерде: «нәтижесінде ең жақсы деген сөз жарияланды:» жалаң тауық – бұл жалаң тауық-бұл жалаң тауық». Тағы мысалдар: 2016-05-26. Бұл туралы <url> хабарлады. nurl.kz: «кеше қайғылы жағдайлар кезінде кейіпкер қаза болды(!!!), Халық сүйіктісі УЯТМЕН. Куәгерлердің айтуынша, өлім бірден болды. УЯТМЕН туралы әңгімелер біздің жүрегімізде жарық дақ болып қалады. Покойся с миром УЯТМЕН» (Хамид Муминов поделился жариялаумен. 20 қыркүйек 2018 ж.: «Америкада Супермен, Бэтмен, Спайдермен және т.б. сияқты өз кейіпкерлері бар!»).

Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрінің С. Абденовтың 2013 жылы «БТБА бекіту туралы» бұйрығы (14-шығарылым) журналистердің әйелдердің зейнеткерлік жасын арттыру туралы сұрағына жауап ретінде бергені Желіде «патамушто, патамушто» сөзін пайдалану тікелей қойылған сұраққа мысқылмен жауап беру ретінде қолданылады. Мысалдар: Дмитрий Куцель. 2 шілде 2017 ж.: Патамушта біз банда!) Фейсбуктің ең тамаша бастары); Аустин Мартин, 10 сәуір 2017 ж. – Астана: «Патаму што quattro, патаму што фсегда толық ПРЕВЕД! Бұл сізге «Патамуштапатамушта» емес.

Ең өзекті тақырып – Smart and sustainable city. Яғни ақылды және тұрақты қала. Неліктен? ПАТАМУШТА-ПАТАМУШТА))) қалжындаймын.

Жиі кездесетін лексикалық құбылыс – бұл виртуалды ортада немесе интернетке байланысты іс-әрекеттерді белгілеу үшін ағылшын тілінен шыққан кірме сөздерді пайдалану. Ағылшын share-бөлісу, мазмұнды пайдаланушылар таратуын білдіреді. Мысалдар: «мен обыр туралы айту мен жазу қиын. Бірақ мұндай күні бұл жобаны жоюға болмайды. Бұл баланың анасының қорғаушысы. Өтініш расшерить болады. БАҚ оны пайдалана алады. «Жылдың үздік сауалнамасының» авторы 150 000 теңге алады, оған қоса ұйымдастырушылар сауалнаманы өз есебінен «сынауға» міндеттенеді.

«Френдесса» сөзі ағылшын тілінен friend-әйел жынысты пайдаланушыға қатысты қолданылатын дос, бұл Фейсбук-да бір нәрсе. Мысалдар: «менің ең әдемі және сүйікті френдесса»; «менің бір френдессам аптада аспаздық курсы ашты».

«Личка» сөзі ағылшын тіліндегі «personal/private message», жеке хабарламалар калькілеу нәтижесінде пайда болды және «маған жекеге жаз» (жеке хабарды жіберіңіз), «мен жеке тұлғаға қарадым» (мен жеке хабарды жібердім) деген сөздер үшін пайдаланылады. Мысалдар: «жеке сұрақтар»; «Достар, маған түсініктеме немесе жекеге жазыңыз, сіздің аймақтардың әкімдері немен барады? «Сіздің жеке хабарламаңызды күтемін»; «маған жеке жазбаңыз!» Ал содан кейін бұл постты анықтамалық ретінде жеке сақтаймыз».

Жаппай пайдалану, сыйымдылықтар мен кең бұқараға түсінікті болғандықтан, қарызға алынған сөздер орыс сөздерінің сипаттарына ие болады. Мысалы, «скрин» сөзі (ағылш. screen-экран), негізінен «скриншот» (ағылш. screenshot-экран сурет). Мысалдар: «ФБ жалғады, экранда бірдеңені көтерді, бояйды»; «бірнеше күн бұрын осы сәтте 5 мың достар мен 6 мың жазылушылар дәл»; «Астанадағы дәстүрлі қысқы көңілді: Фейсбукке ауа – райы бар скриндерді қою – температура төмен болған сайын, соншалықты салқын боласың!»; «Мен мұнда instagram-да бір ағылшынсаксондық саясат сөйлесуді бастадым»; «таспада зұлым тілдерді көрдім және алдымен бұл күлкілі әзіл деп ойлады. Бұл шын мәнінде мүмкін емес пе? Жаңсақ. Қосымша шындықта бәрі болуы мүмкін»; «кез келген жағдайға»; «мен бұл рецензияның бастапқы нұсқасын қабылдамағаныма өкінемін, себебі редакцияланған түрде ол осылайша ұят емес көрінеді»; «Мен мұнда жиі пайдаланылатын эמודжерді көруді шештім».

Ағылшын қарыз алу тақырыбын жалғастыра отырып, «тегнуть» (ағылш. TAG-белгі, белгілеу), «осы әлеуметтік желінің пайдаланушысын белгілеу» мәні бар, оған хабар беру туралы хабарлама келіп, хроникада көрсетіледі. Қазақстандағы Фейсбук қарым-қатынас үшін әлеуметтік желі ғана емес, сондай-ақ қоғамның өткір мәселелері бойынша шешім қабылдауға ықпал ету құралы болып табылады, сондықтан белсенді пайдаланушылар мен комментаторлардың көпшілігі өздерінің посттарында «тегнуть» қолданады. Мысалдар: «осыған байланысты бұл жарияланымның ең көп репостын сұраймын, Қарағанды қ. ПД, ҚР ІІМ»; «Досым, маған билайн тег, ругаться келеді»; «қымбатты пікірлестер! Тегтеңіз, келесі ұйымдардың байланыстарын өтінеміз»; «Мұны кім көруге тиіс екенін тегтеңіз. Өзім істей алмаймын».

Қазақстанда Фейсбукты пайдаланушылар Фейсбукты (фейсбукты) деп атайды, сирек фейсбуктан (фейсбуктан) және дәл осы сөздің қысқартылған түрінде ең көп қолданылатын және кең таралған. Мысалдар: «Құрметті ФБшники, айтшы, әр түрлі елдер мен жылдардағы монеталарды бағалау үшін қайда / кімге жүгінуге болады?»; Booking арқылы қонақ үйлерді брондау тәжірибесі кім болды? Егер иә, бұл қалай?»; «ФБшники көмек, сіздің кеңесіңіз қажет!».

ҚОРЫТЫНДЫ

Келтірілген мысалдар жалпы виртуалды қоғамдастық сияқты Фейсбук сегментіндегі медиалық кеңістіктегі орыс тілінің тұрақты эволюциясын көрсетеді. Халықаралық ақпараттық технологиялар университетінің мәліметтері бойынша, 2018 жылғы желтоқсандағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасы халқының цифрлық сауаттылық деңгейі 76.2 %-ды құрады және бұл сан ұдайы өсе түседі деп күтілуде, өйткені 2018–2022 жылдарға арналған «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасы өз мақсаттарының бірі халықтың цифрлық сауаттылығын арттыруды көздейді, бұл Интернет пайдаланушыларының келуіне әкеп соғады және виртуалды коммуникацияда қолданылатын тілдің одан әрі дамуына әсер етеді.

Сонымен, салыстырмалы түрде жақында пайда болғанына қарамастан, Интернет әрбір адамның өміріне тез еніп, адамдардың іс-әрекетінің барлық салаларына еніп отыр. Бүгінгі таңда заманауи мульти-медиа технологиялар мен виртуалды медиа-кеңістіктегі қарым-қатынас жоқ өмір көптеген адамдар үшін мүмкін емес. Егер бастапқыда Интернет ақпаратты сақтау және беру құралы ретінде құрылса, онда ол көп ұзамай коммуникация ортасы ретінде жұмыс істей бастады және қазіргі уақытта адамдар арасындағы әлеуметтік қатынастарды орнатудың құралы болып табылады. Қолданушыларға қарым-қатынастағы кедергілерді жеңу оңай, өйткені «тірі» қарым-қатынас виртуалды түрде ауыстырылады, олар: жазу мен оқитын адамның анонимділігі, пікір еркіндігі, пікірді бейвербалды құралдармен толықтыру мүмкіндігі, грамматикалық немесе пунктуациялық ережелерді сақтамауы сияқты бірқатар артықшылықтарға ие.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Добросклонская, Т. Г.** Лингвистические способы выражения идеологической модальности в медиатекстах // Вестник МГУ им. М. В. Ломоносова. – Сер.19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2. – 2009. – С. 85–94.

2 **Uli Schamiloglu, Құлманов, Қ. С., Нұртазина, М. Б.** Еуразия кеңістігіндегі халықтардың рухани идеясындағы лингвоэкология // Наука и жизнь Казахстана. – № 2 (36). 2016. – С. 123–131.

3 **Алефиренко, Н. Ф., Нуртазина, М. Б.** Дискурсивное сознание как фактор формирования медиапространства // Язык и речь в Интернете: Личность. Общество. Коммуникация. Культура: Сб. статей II Междунар. научно-практ. конф. – Москва, РУДН, 29–30 марта 2018 г. В двух томах. Том 1. – М. : РУДН, 2018. – С. 116–128.

4 **Клушина, Н. И.** Медиатизация современной культуры и русский национальный стиль // Русская речь. – №1. – 2014. – С. 66–73.

5 **Карасик, В. И.** Коммуникативная тональность медиадискурса // Дискурс и стиль. Теоретические и прикладные аспекты. – М. : МГУ, 2014. – С. 218–230.

6 **Alefrenko Nikolay, Nurtazina Maral.** Metaphorical Discourse: in Search for the Essence of Speech // Imagery Cuadernos de Rusística Española, 14 (2018), 49–65. (Web of Science, Clarivate Analytics).

7 **Булатова, Е. К.** Лонгрид как артефакт новой книжности (рус.) // Филологический дискурс. – М. : Флинта, 2016. – № 13. – С. 67–74.

8 **Володина, М. Н.** «Медийная культура»: proetcontra (с позиции отечественных и зарубежных исследователей) // Политическая лингвистика. – № 1. – 2018. – С. 10–18.

9 **Ухова, Л. В.** Модель описания языковой личности медиаперсоны // Сетевой журнал «Научный результат». Серия «Вопросы теоретической и прикладной лингвистики». – Т.2. – №1(7). – 2016. – С. 65–71.

10 **Alefrenko, N. F., Nurtazina, M. B.** The system panorama of cognitive representation for taxis semantics // Russian Journal of Linguistics, 2017, 21 (4), 706–728. (Web of Science, Clarivate Analytics).

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

М. Б. Нуртазина¹, К. С. Кульманов², Ә. Құрмашқызы³

Модернизация форм речи в СМИ в эпоху глобализационных процессов

^{1,2,3}Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

M. B. Nurtazina¹, K. S. Kulmanov², A. Kurmashkyzy³

Modernization of forms of speech in the mass-media at the epoch of globalization processes

^{1,2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В настоящей статье рассматривается процесс и тенденции взаимоотношения устной и письменной речи в жизни современных людей, особенно в масс-медиа, показывается возрастание роли письменной речи как основной формы Интернет-коммуникации и ее

влияния на устную форму в связи с функционированием Всемирной паутины Интернет. Анализируются новые тенденции в процессе трансформации письменной речи в СМИ. Демонстрируются проявления закона синергетики в Интернет-общении для расширения и углубления нарратива и реализации тенденции удаленности говорящего и слушающего под воздействием таких факторов, как время и пространство. Приведены результаты прикладного дискурс-исследования языка масс-медиа, связанные с появлением новых слов, более точно и четко описывающих новые реалии. Как правило, они появляются в речи после какого-либо социального события когнитивных механизмов и языковых средств в борьбе за номинацию в медийном дискурсе в Интернет-среде. Открытая и демократичная норма допускает языковые эксперименты, особенно на лексическом уровне, проводимые участниками массовой коммуникации и литературного творчества.

This article discusses the process and tendencies of the relationship between speech and writing in the life of modern people, especially in the media, shows the increasing role of writing as the main form of Internet communication and its impact on the oral form in connection with the functioning of the Internet World Wide Web. New trends in the process of transformation of writing in the mass-media are analyzed. The manifestations of the law of synergy in Internet communication are shown to expand and deepen the narrative and to realize the tendency of the speaker and listener to be remote under the influence of such factors as time and space. The results of the applied discourse-study of the language of the media associated with the emergence of new words that more accurately and clearly describe the new realities are presented. As a rule, they appear in speech after some social event of cognitive mechanisms and language means in the struggle for nomination in media discourse in the Internet environment. An open and democratic rule allows language experiments, especially at the lexical level, conducted by participants in mass communication and literary creativity.

Н. А. Оразахынова¹, Г. М. Кенжебаева², Ә. П. Шахарман³

¹п.ғ.д., профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

²п.ғ.к., аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы;

³философия докторы (PhD), қауымд. профессор (доцент), С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., 140007, Қазақстан Республикасы

e-mail: ¹nyrsha_1@mail.ru; ²dariga_64.09@mail.ru; ³shaharman_1978@mail.ru

«САТЫЛАЙ КЕШЕНДІ ОҚЫТУ» – ҚҰЗІРЕТТІ МҰҒАЛІМ ҚАЛЫПТАСТЫРАТЫН ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ

Мақалада орта мектепте және жоғары мектепте білім алушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру үдерісін дұрыс ұйымдастыруға байланысты мәселелер қарастырылады. Дұрыс ұйымдастырылған оқыту процесінде білім алушылардың белсенділігі артады, білім тереңдейді, ақыл-ой қабілеті, танымдық әлем дамиды, ғылыми ұғымдарды түсіну, түрлі мазмұнды сұрақтар қою, оларға нақты жауаптар алу дағдылары қалыптасады.

Кілтті сөздер: сатылай кешенді оқыту, модульмен оқыту, оқу әрекеті, кешенді меңгерту, ұлттық құндылықтар, тіл байлығы.

КІРІСПЕ

Оқытуды іске асыру адам баласына белгілі заңдылықтарды, білімді меңгеру негізінде жүзеге асады. Егер оқушы оқуды өзінің міндеті деп санамаса, білім алуға деген өзінің жауапкершілігін сезінбесе, онда оқытуды да өз деңгейінде ұйымдастыруға болмайды. Дұрыс ұйымдастырылған оқыту үрдісінде оқушының белсенділігі артады, білімі тереңдейді, ақыл-ой қабілеті, танымдық дүниесі байиды, ғылыми ұғымдарды өз мәнінде түсініп, іздену нәтижесінде түрлі мазмұндағы сұрақтар қоюға, оған нақты жауап алуға дағдыланады. Оқыту үрдісінің өзіне тән компоненттері бар. Олар: оқытудың мақсаты, мазмұны, формалары мен әдістері, сонымен қатар нәтижесі. Ал нәтижеге жетудің бірден-бір жолы – білім беру технологияларында екендігі баршамызға аян.

Кез келген технологияны білім беру үрдісіне енгізуде міндетті орындалуға тиісті бірнеше шарттар бар. Тікелей қазақ тіліне байланысты мынадай шарттар болуы қажет:

а) нысанаға алынып отырған технологияның теориялық және әдістемелік мәселелерін жан-жақты ашып көрсететін ғылыми-әдістемелік еңбек;

ә) технологияны сабақ және сабақтан тыс уақытта жүзеге асыруға толық мүмкіндік жасайтын бүгінгі күн талабына сай компьютер, аудио-визуалдық құралдармен жабдықталған лабораториялар;

б) сол технологияға бейімделіп жазылған оқу кешендері: бағдарлама, оқулық, оқу құралдары, әдістемелік және көрнекілік құралдар;

в) ең басты шарттың бірі – осы технологиямен толық қаруланған мұғалім.

Себебі, кез келген технологияның білім беру үрдісіне дендеп енуіне тікелей қызмет ететін – мұғалім. Ол үшін мұғалім жаңа технологияны меңгеріп қана қоймай, өзі меңгерген технологияны өз іс-әрекетіне байланысты қолдана алуы, жетілдіре білуі, сондай-ақ, өзінің анализі, рефлексиясы арқылы өзін-өзі жетілдіріп отыруға тиіс. Пікірімізді А. Байтұрсыновтың мына бір қағидасымен түйіндесек: «Мектептің жаны – мұғалім. Мұғалім қандай болса, мектебі һәм сондай болмақшы, яғни мұғалім білімді болса, білген білімін басқаға үйрете білетін болса, ол мектептен балалар көбірек білім біліп шықпақшы. Солай болған соң, ең әуелі мектепке керегі – білімді, педагогика, методикадан хабардар, оқыта білетін мұғалім. Екінші, оқыту ісіне керекті құралдар қолайлы һәм сайлы болуы. Құралсыз іс істелмейді. Һәм құрал қандай болса, істеген іс те сондай болмақшы. Істің толық жақсы болуына, құралдар сайлы һәм жақсы болуы шарт. Үшінші, мектепке керегі – белгіленген программа. Әр іс көңілдегідей болып шығуы үшін оның үлгісі я мерзімді өлшеуі боларға керек. Үлгісіз я мерзімді өлшеусіз істелген іс олпы-солпы, я артық, я кем шықпақшы. Керексіз нәрселерді үйретіп, балалардың өмірін босқа өткізбес үшін, үйретуге тиісті білімді кем үйретпес үшін, балалардың күші жетпейтін өте алысқа сүйреп кетпес үшін, бастауыш мектепте үйрететін нәрселердің кесімі-пішіні болуға тиіс. Сол пішін программа деп аталады», – десе [1, 438 б.], ғалым Р. Шаханова: «Педагогикалық технологияны енгізу – оқытушылардың шығармашылық жұмыс нәтижесінде әдістемелік жүйесін дамытады, оқытушылар мен студенттердің міндеттері мен құқықтарын орындауды, білім ордасында өзін-өзі ұйымдастыруды, құралдары, әдістері, түрлері сияқты өзара байланысты компоненттер кіретін оқу мазмұнын тарату тәсілі», – деген тұжырым жасайды [2, 80 б.]. Ал, ғалым-әдіскер К. Жаксылықова өз зерттеуінде жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін модульмен оқытуды жан-жақты зерттей келе былай дейді: «Сонымен, жоғарыда келтірілген «модуль» ұғымы жайындағы пайымдаулардың теориялық құндылығы мен практикалық мәнін ерекше атай отырып, біз «модульге» мынадай анықтама бермекпіз. Модуль – іс-әрекеттің мақсатты бағдарламасы белгіленген деңгейіне жету үшін сұрыпталған, дидактикалық өңделген білім, білік, дағдылы мазмұнының

бірлігі және оның әдістемелік нұсқауы мен оқытудың негізгі құралы, басқаша айтқанда, адамның өзіндік дамуының шамасы. Ол модульге ену және одан шығу дегеніміз – студенттердің модуль материалын игермей тұрғандағы олардың бастапқы білім деңгейін тексеру жұмысы. Ал модульден шығу үшін бақылаудағы студенттердің модульді игеру деңгейі тексеріледі. Модульден шығу бақылауының нәтижесі студенттің келесі модульге ену-енбеуінің көрсеткіші болып есептеледі.

Модульмен оқыту – толық немесе жекелей түрде модульге негізделген оқыту. Енді модульмен оқыту түсінігін белгілейтін не деген сұраққа жауап беру үшін, «оқытып, үйрету белсенділігін арттыру» деген ұғымды енгізу қажет деп ойлаймыз. Біз сол арқылы оқытушы мен оқушылар әрекетінің модульдық сипатын сөз қылуға мүмкіндік аламыз» [3, 69 б.].

Ал педагогика ғылымдарының докторы З.Бейсенбаева қазақ аудиториясында қазақ тілінің бір саласы сөзжасамды модульдік технология негізінде оқытуды дәлелдей отырып: «Оқыту технологиясы – өзінің мәні жағынан тұтас дидактикалық жүйе. Ол оқу үрдісін ұйымдастыруда, оқытудың мақсаты мен мазмұнын, басқару жүйесін, материалдық, психологиялық жағдайын, оқытудың тиімділігі мен нәтижесін, бағалау межелерін өзгертуді талап етеді. Технология педагогикалық жүйенің процессуальды психологиялық тұжырымдарына сүйенеді. Оқыту технологиясы, ең алдымен, педагогикалық мақсат пен ұстанымдарды, білім мазмұнын іске асырудың амалы. Оның өзіне тән әдістер жүйесі, оны қамтамасыз ететін формалары жабдықтары болады. Оған жоспарлылық (мақсатты айқындау, оқу-тәрбие үдерісін ғылыми негізде құру, материалды тиімді игерудің әдіс, тәсілдерін анықтау, оқытудың тиімділігін көтерудің жолдарын қарастыру), оқу үдерісін стандарттау, үйлестіру (жобалау, тексеру), жүйелілік, икемділік, нәтижелілік, кәсіби сапаларды қалыптастыруға бағыттылық сипаттар тән. Оның өзіне тән жүйесі бар. Атап айтқанда:

- оқу жоспарына, бағдарламаға сай берілетін білім мазмұнын айқындау;
- оқытудың (жалпы және жеке) мақсатын анықтау;
- мақсатқа сай технологияның түрін таңдау;
- оны оқыту үдерісінде қолдануға дайындау», – деп қорытынды жасайды [4, 106 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Оқыту технологиясының ерекшеліктері ғалымдар зерттеулерінде әр қырынан көрінеді. Бұл туралы ғалым М. М. Жанпейісова былай дейді: «Оқыту технологиясының біз әзірлеген нұсқасының бір ерекшелігі – оның білімді меңгеруге емес, тұлғаның танымдық қабілеттерін және танымдық процестерді: яғни, жадының алуан түрлерін (есту, көру, қимыл және

т.б.), ойлауды, ынтаны, қабылдау қабілетін арнайы жасалған оқу және танымдық жағдайлар арқылы дамытуға, сондай-ақ тұлғаның қауіпсіздігін, өзін-өзі өзектендіру, өзін-өзі бекіту, қарым-қатынас, ойын, танымдық және шығармашылық қажеттіліктерін қанағаттандыруға, белсенді сөздік қорын (ауызша және жазбаша) дамытуға бағытталуы» [5, 5 б.], – деп тұжырымдайды. Ал, «Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері» атты зерттеу еңбегінде ғалым Н. Ж. Құрманова оқыту технологиясының мазмұнын былайша сипаттайды: «Қазақстандық білім беру аясында бүгінгі күні кең орын алып отырған вариативтік ұстаным бойынша оқу орындары қандай оқыту технологиясын да таңдап алуға құқылы. Мұндай бағыт білім берудегі догмалық жолды бұзып, қажеттісін таңдау, тиімділігін анықтау, педагогикалық-әдістемелік ой-пікірлерді салыстыру сияқты жаңа леп, жаңа сапаларға көтерілуге мүмкіндік беріп отыр. Дәстүрлі оқыту жүйесіндегідей оқушыны объекті емес, білімді ізденуші субъекті деп тану арқылы дамыта оқыту технологиясының басты қасиеті анықталады» [6, 46 б.].

Зерттеуші Ж. Н. Сүлейменова «Қазіргі қазақ тілі морфологиясын жоғары мектепте оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері» деп аталатын зерттеу еңбегінде білім беру технологиясы жайлы: «...инновациялық оқу үрдісінде оқу әрекетінің оқытушы мен студенттің ынтымақтастық қарым-қатынасы негізінде жүзеге асуының нәтижелілігі көрсетіледі. Оқу әрекеті – студенттің білімді игеруі, меңгеруі, екіншіден, оқытушының оның білімге ынта-ықыласын оятып, белсенділігін көтеріп, дүниеге саналы көзқарасын қалыптастыру жолындағы әрекетінің тоғысы» [7, 24 б.] дейді.

Осындай технологиялардың бірі – ұлттық құндылықтарға негізделген, ұлттық танымға басым бағыт берілген, Алаш зиялыларының педагогикалық ой-тұжырымдарын басшылыққа алған «Сатылай кешенді оқыту».

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясы дегеніміз – оқыту мақсаты, міндеттері, әдіс-тәсілдері, өзіндік ерекшелігі бар және оқушыларға білімді ғылыми негізде сатылай, жүйелі, кешенді меңгертіп, оларға ұлттық құндылықтарды бағалай, қолдана білуге машықтандыратын оқыту. Сатылай кешенді оқыту – оқушылардың жас ерекшелігін ескере отырып, әр пәннің ғылыми мазмұны мен жүйесін, талдап үйретумен қатар ойын дұрыс жеткізуге, әдеби тілде сөйлеп үйренуге, ана тілінің байлығын бағалай білуге баулитын ұлттық төл технология. Ұлттық төл технология дейтін себебіміз: қазақ тілін оқытудан бастау алып, халқымыздың әдебиетін, тарихын, жағрафиясын т.б. пәндердің жиынтығын құрап, оқушыларға жан-жақты білім беретін, оларды өз елінде, өз жерінде ұлтының биік тұлғалы азаматы етіп қалыптастыра алатын оқыту. Төл технологияны жасауға өзге елдің озық ой-пікірлерімен қатар алаш арыстарының психология-педагогика, әдістеме

саласындағы құнды ғылыми тұжырымдарымен қатар қазақ халқының көрнекті ғалымдарының оқыту, тәрбие туралы жасаған ғылыми еңбектері мен әдістемелік кешендері негіз етіп алынды.

«Сатылай кешенді оқыту» технологиясы – тек қана білімді белгілі бір көлемде беріп, қажетті шеберлік пен дағдыны меңгертумен ғана шектелмейтін, сонымен қатар баланың жалпы жан-жақты дамуына, ойлау, есте сақтау, қиялдау, елестету сияқты басқа танымдық-психологиялық қасиеттерінің жақсы үйлесімді дамуына бағытталған, қазақ тілінде ойлайтын, өз тілінде дітін орындата алатын, қазақ мәдениетін меңгерген тілдік-мәдени тұлға қалыптастыратын оқытудың түрі. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясының басты қағидаларының бірі – жоғары қиындықта оқыту.

Бұл жүйеге бүгінгі таңда оқушыларымыздың да, мұғалімдеріміздің де қызығушылығы жоғары. Өйткені бұл технологияның әр пәнді оқытудағы алдына қойған мақсаты айқын. Сол арқылы оқушының өз бетінше ойлау, пікірін жасқанбай айта білу, жинақтаған әдеби білім қорын орынды қолдана алуға дағдыландырады, танымдық болмысын қалыптастырады. Оқушылар бірте-бірте шығармашылық ізденіс деңгейіне жетеді. Сонымен қатар бұл технология мұғалімдер қауымының өзара әріптестікте жұмыс жасап, тәжірибе алмасуына да тигізер мүмкіндігі мол екендігіне көз жеткіздік.

Жоғарыда айтқанымыздай республикамыздың көптеген мектептерінде таңдау пәндерін мұғалімдеріміз осы технологиямен оқытып келеді. Әр мұғалім өзінің қабілетіне, қолындағы материалдарына қарай бағдарламалар жасап, түрлі аудандық, облыстық, республикалық жарыстарға қатысып, білім басқармаларының қолдауымен тәжірибелеріне енгізіп келеді. Бұл технологияның басты құралы – сызба. Білім беруді жүйелейтін, бірден-бірге күрделендіріп, мұғалім мен білім алушының сабақ жүйесінде танымдық іс-әрекетін үйлестіретін төмендегідей он деңгейі бар:

Бірінші деңгей. Теориялық материалдарды толық жазылым бойынша сатылай кешенді талдау. Бұл деңгейде оқушы:

- Сауатты жазып, оқып, айтуға дағдыланады;
- Әр пәннен өтілген материалдарды жүйелі түрде түсініп, ғылыми тілде баяндауға машықтанады;
- Сөйлеу мәнері белгілі жүйеге түсіп, әуезді сөйлеуге жаттығады;
- Өзі талдап баяндап отырған материалдың ерекшелігін дұрыс ажыратып, жолдастарына, мұғалімге нанымды түрде жеткізуге бейімделеді;
- Тыңдаушы оқушылар да назар қойып, жолдасының жауабын мұқият тыңдауға дағдыланады, кеткен кемшіліктерді дұрыс аңғарып, оған түзету енгізуге үйренеді.

Екінші деңгей. Теориялық материалдарды қысқаша жазылым бойынша талдап, айтылым бойынша толық ауызша сатылай кешенді талдау. Бұл

деңгейде сатылай кешенді талдау – айтылым – тыңдалым – жазылым түрінде жүзеге асады. Тыңдалым жайлы ғалым-әдіскер Ф. Ш. Оразбаеваның пікіріне жүгінсек: Тыңдалымды жете меңгеру үшін қойылатын алғы шарттар:

- 1 Тыңдауға ұсынылатын мәтінде әңгімеде, пікірде айтылатын басты ой түсінуге жеңіл болу керек.
- 2 Үннің ырғағы мен әуені дұрыс естілуі қажет.
- 3 Тілді жақсы үйрену үшін тыңдалым бірінші сабақтан бастап, үздіксіз жүргізілуі тиіс.
- 4 Оқушының тілге қатысты білімі мен дайындығы ескерілген жөн.
- 5 Тыңдалымға қатысты жұмыстардың бәрі бақылауға алынған дұрысы.

Үшінші деңгей. Теориялық материалды жазылым бойынша ықшамдау принципімен өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық сатылай кешенді талдау. Бұл деңгейде де тілдік қатынастың бірінші – айтылым; екінші – жазылым; үшінші – тыңдалым әрекеттері қатар іске асады. Бұл талдау – күрделілігімен ерекшеленеді. Мұнда материал қатар алынып, әр саты бойынша ұқсас ұғымдар жинақталып, талдау арқылы дәлелдеме жұмысы жүргізіледі. Сондай-ақ талдаудың бұл деңгейіндегі көзделетін мақсат оқушыларды ой ұшқырлығына баулу, танымдық дүниесін байыту.

Төртінші деңгей. Теориялық материалдарды жазылым бойынша символдар арқылы өрнектеу, айтылым бойынша ауызша толық талдау. Төртінші деңгей – оқушылардың алдыңғы игерген білім-білік, дағдыларын жинақтап, сауатты әңгіме әдісі қолданылады. Әңгіме әдісі туралы ғалым Т. А. Ильина былай дейді: «Әңгіме дегеніміз – бұл оқытудың сұрақ-жауап әдісі. Ол оқу үдерісінің барлық буындарында қолданылады».

Бесінші деңгей. Диалог арқылы талдау. Бесінші деңгейдегі талдау үлгілері көбінесе ауызша орындалады. Бұл талдау арқылы аңғарымпаздыққа, әріптесінің жауабын мұқият тыңдауға, ойын әрі қарай жалғастырып кетуге машықтанады. Сонымен қатар мұндағы іс-әрекет көбіне ойын түрінде жүргізіледі. Ұлы педагог В. А. Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды» – дейді. Демек, оқушының ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы байи түседі. Адамның жан-дүниесінің дамып жетілуі, әлеуметтік өмірге бейімделіп тіршілік етуі әртүрлі. Баланың психикалық даму үрдісінде ойын әрекетінің тағылымдық және тәрбиелік маңызы осы заманғы тәлім-тәрбиелік психологиясында өзекті мәселе болып саналады. Ойын әрекетінде баланың денесі мен ақыл-ойы дамып, өзін қоршаған ортаны тани біледі.

Алтыншы деңгей. Жат жазу. Оқушылардың сатылай кешенді талдау арқылы меңгерген теориялық білімдерін жатқа жаздыру арқылы:

- а) теориялық білімді меңгеру деңгейін;
- ә) талдауды сауатты жүргізу машығын;

- б) орфографиялық сауаттылығын;

- в) тыныс белгілерді дұрыс қою дағдысын байқаймыз, қорытынды шығарамыз, келесі сабақтарда кәсіптік жұмыс жасалады.

Осы арқылы мұғалім әр оқушының теориялық материалдарды қаншалықты сауатты меңгергендігін анықтайды. Ең бастысы, келесі жетінші деңгейге берік негіз қаланады. Өйткені уақытқа талдаудың негізгі қағидаларының бірі – сауатты талдау. Тәжірибе барысында уақытқа талдаудың төмендегідей жүйесі анықталды.

Жетінші деңгей.

Уақытқа талдау:

- а) Өте жылдам – 3 минутта
- ә) Жылдам – 5 минутта
- б) Баяу – 7 минутта

Тілдісін арқылы талдауды меңгерген оқушылар уақытқа талдауға тез икемделеді. Уақытқа талдау барысында оқушылар мына талаптарды қатаң сақтауы тиіс:

- 1 Талдаудың барлық түрі сауатты жүргізілуі керек.
- 2 Талдау жылдамдығымен қатар, әр сөздің анық, айқын айтылуы басты шарт.
- 3 Талдауды оқушылар түсініп, айтылған пікірдің дұрыс-бұрыстығын өзі аңғарып отыруы керек.
- 4 Талдауды тыңдаушы оқушылар да белсенді, мұқият тыңдап, әріптестерінің жіберген қателіктерін бақылап отыруы қажет.

Сегізінші деңгей. Компьютерлік талдау. Қазіргі ақпараттық қоғам барлық типті оқу орындарының, оның ішінде жалпы орта білім беретін мектептер алдына мынадай міндеттер қояды:

- қажетті білімді өз бетінше ала отырып, туындаған алуан түрлі мәселелерді шешу үшін оларды тәжірибеде біліктілікпен пайдалануға, жылдам өзгеріп отырған өмір жағдайларына оңай бейімделуге;
- дербес сыни тұрғыда ойлай білуге, пайда болған мәселелерді көре білуге және жаңа технологияларды пайдалана отырып, оларды шешудің тиімді жолдарын табуға, өзінің алған білімдерін қоршаған ортада қай жерде, қалай пайдалануға болатынын саналы түрде түсіне білуге;
- ақпараттармен сауатты жұмыс жасай білуге (ақпараттарды іздеу, өңдеу, ойлегінен өткізу, қолдану, сақтау және тарату);
- әртүрлі әлеуметтік топтарда коммуникабельді, тез тіл табыса алатындай болуға, кез келген жанжалды жағдайларды болдырмауға немесе мұндай жағдайлардан шыға білуге;
- өз адамгершілік қасиеттерін, интеллектісін, мәдени деңгейін дамыту бойынша өз бетінше жұмыс жасауға қабілетті бітірушілерді дайындау.

Бұл міндеттерді «Сатылай кешенді оқыту» технологиясымен білім алған оқушылар мүлтіксіз орындайды.

Тоғызыншы деңгей. Ашық тест. Ашық тест. Бақылаудың бірнеше түрі бар. Солардың бірі – тест. Тест – оқушылардың білімін бақылау мен бағалаудың тиімді әдісі. Тест – белгілі бір деңгейдегі әрекетті орындауға арналған тапсырмалар жүйесі. Тест жұмысы – оқушылардың игерген білімін тексеру мен бағалау, танымдық әрекетін, ізденімпаздық деңгейін, оқу әрекетіндегі әдістер мен тәсілдердің тиімділігін анықтаудың тиімді жолы ретінде қарастырылады. Бұл – оқушының білімін, біліктері мен дағдыларын тексеріп, бағалауда, сондай-ақ олардың шығармашылық қабілеттерін анықтаудағы ең тиімді әдіс. «Сатылай кешенді оқыту» технологиясында көбіне ашық тест үлгісі қолданылады. Себебі бұл тесттің ерекшелігі жауабы жазбаша беріледі.

Оныншы деңгей. Шығармашылық жұмыс. Шығармашылық – бұл адамның өмір шындығын өзін-өзі тануға ұмтылуы, ізденуі. Өмірде дұрыс жол табу үшін адам дұрыс ой түйіп, өздігінен сапалы, дәлелді шешімдер қабылдай білуге үйренуі керек. Адам бойындағы қабілеттерін дамытып, адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі табуына көмектеседі. Өйткені, адам туынды ғана емес, тудырушы, жаратушы да, ал өзін-өзі шынайы болмысында бастайтын жол іздеуі керек. Адам өзін-өзі жетілдіруге, сонымен қатар өзін-өзі жоюға да қабілетті болады. Адамның өз болмысын тануға ұмтылуға көмектесіп, тереңде жатқан талап-тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімнің ең маңызды мақсаты болып табылады. Осы деңгейге дейінгі алған білімдерін басшылыққа ала отырып әр пәннің мазмұнына сәйкес түрлі шығармашылық жұмыстар жасауға бейімделеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, «Сатылай кешенді оқыту» – технологиясы ұлттық құндылықтарды ұрпақ бойына сіңіру. Сонымен қатар ұлттық дүниетанымды қалыптастыру арқылы ұлттық кодты сақтаудың, оны ұрпақтан-ұрпаққа жеткізудің қайнар көзі. Ұрпақ тәрбиелеуде осы ұлттық инновациялық оқыту жүйесі басты құрал болатындығына сеніміміз мол.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Байтұрсынов, А.** Тіл тағлымы. «Ана тілі», – Алматы, 1991 ж. – 444 б.
- 2 **Шаханова, Р. Ә.** Техникалық жоғары оқу орындарының орыс бөлімдерінде қазақ тілін мамандыққа қатысты оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: п.ғ.д. дисс... 13.00.02. – Алматы : Абай атындағы АлМУ, 2001. – 327 б.

3 **Жақсылықова, К.** Қазақ тілін орыс тілді бөлімдерде модульмен оқытудың ғылыми-теориялық негіздері: п.ғ.д. дисс...13.00.02. – Алматы : Абай атындағы АлМУ, 2001. – 397 б.

4 **Бейсенбаева, З.** Қазақ тілін модульдік технология негізінде оқыту. – Алматы, ЖШС Жания-Полиграф, 2006. – 174 б.

5 **Жанпейісова, М. М.** Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде. – Алматы : 2002. – 180 б.

6 **Құрманова, Н. Ж.** Қазақ мектептерінде сөз тіркесі синтаксисін дамыта оқыту технологиясының ғылыми-әдістемелік негіздері: п.ғ.д. дисс... авторефер. 13.00.02. – Алматы : ҚызПИ, 2004. – 61 б.

7 **Сүлейменова, Ж. Н.** Қазіргі қазақ тілі морфологиясын жоғары мектепте оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері: п.ғ.д. автореф... 13.00.02. – Алматы : ҚызПИ, 2005. – 50 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Н. А. Оразахынова¹, Г. М. Кенжебаева², Ә. П. Шахарман³

«Поуровневое комплексное обучение» – современная технология, формирующая компетентность учителя

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050000, Республика Казахстан;

³Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова,
г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

N. A. Urazakhynova¹, G. M. Kenzhebaeva², A. P. Shaharman³

«Tiered integrated learning» – modern technology, forming competency of a teacher

^{1,2}Abai Kazakh National Pedagogical University,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan;

³S. Toraihyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

В статье рассматриваются вопросы, связанные с правильной организацией процесса формирования языковой компетентности обучающихся как в средней школе, так и высшей школе. В процессе правильно организованного обучения повышается активность обучающихся, углубляется знания, развиваются умственные способности, познавательный мир, приобретаются навыки

понимания научных понятий, постановки вопросов различного содержания, получения на них конкретных ответов.

The article deals with the issues related to the correct organization of the process of formation of language competence of students in middle school and high school. In the process of properly organized training increases the activity of students, deepening knowledge, developing mental abilities, cognitive world, acquired skills understanding of scientific concepts, ask questions of different content, getting them specific answers.

G. O. Rakhimbekova¹, D. E. Kapanova²

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Head of the Foreign languages Department S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan;

²Candidate of Philology, Full Professor, Department of Foreign Languages, S. Seifullin Kazakh AgroTechnical University, Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan

email: ¹grahimbekova@mail.ru; ²damelia07@mail.ru

THE APPLICATION OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES (ICT) IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES TO THE STUDENTS OF NON-LINGUISTIC UNIVERSITIES

The article reveals the essence of information and communication technologies, determines their role in teaching a foreign language in the context of modernizing education and proposes a classification of new information technology tools used in teaching a foreign language. The use of new information technologies in teaching a foreign language is one of the most important aspects of improving and optimizing the educational process, enriching the arsenal of methodological tools and techniques, allowing diversifying the forms of work and making the process of learning a foreign language interesting for students. The listed ICT tools allow activating students' cognitive activity; provide a positive learning motivation; a high degree of differentiation of learning; improve the control of knowledge and skills. The effectiveness of ICT application depends on the methods and forms of application of these technologies, on how well the teacher knows how to work with them, on the electronic resources used by him. The author of the article highlights a number of recommendations and useful electronic resources for teachers using information and communication technologies in their classes.

Keywords: teaching a foreign language, activating students' cognitive activity, information and communication technologies, learning motivation, differentiation of learning.

INTRODUCTION

Nowadays, in the system of professional higher education, knowledge of a foreign language as an essential element of the general and professional culture of a specialist and a means of communication has acquired particular relevance. A foreign language becomes a necessary component of both the training system and the key to future successful professional activity. Modern methods of teaching foreign languages are based on a communicative approach and include the use of various Internet technologies that bring democracy, openness and mobility to the educational process. Modern methods of teaching foreign languages are based on a communicative approach and include the use of various Internet technologies that bring democracy, openness and mobility to the educational process. Learning a foreign language in a non-linguistic specialized university is a difficult task associated with a number of difficulties for both students and teachers of foreign languages. The use of information and communication technologies is designed to help increase students' interest in learning a foreign language due to the opportunities they possess. They contribute to the individualization of learning, the intensification of students' independent work and the enhancement of their cognitive activity.

MAIN PART

In Kazakhstan, the application of information and communication technologies (ICT) in the education system, including in universities, is carried out within the framework of the state policy of informatization of society and education.

Education is recognized as one of the most important priorities of the long-term Strategy «Kazakhstan – 2030». The overall goal of educational reforms in Kazakhstan is to adapt the education system to a new socio-economic environment. Improving the education system plays an important role in achieving this goal [1].

Nowadays, the age of intensification and modernization of education requires the introduction of such innovative technologies that pursue the goal of creative personality education in the intellectual and emotional dimension. The tasks of the development of society raise high demands on the professionalism of modern specialists with higher education, on the level of their ability and readiness to productively solve scientific, technical, innovative, managerial and other tasks.

Modernization of the content of education in Kazakhstan at the present stage of development of society is not least connected with innovative processes in the organization of teaching foreign languages [2].

In recent decades, innovations have penetrated into all spheres of life, which greatly simplified and accelerated the process of interpersonal and business communication. With the accession of Kazakhstan to the Bologna Agreement, the use of innovative educational technologies, including information communication

training technologies, has become even more acute. The Bologna process defined the principle of the competence approach as fundamental in the new educational system [3].

Today in the field of education is the widespread introduction of computer technology in the educational process. In this regard, new and very promising prospects are opening up in the methodology of teaching a foreign language. Thanks to expanding computer literacy, it becomes possible to use techniques that we didn't have to talk about ten or fifteen years ago. Teaching a foreign language requires the use of modern didactic methods and multimedia programs. However, computer technology and electronic manuals in this area are not used enough.

In our opinion, computer programs will reduce the gap between the high requirements for the level of proficiency in a foreign language of graduates of a non-linguistic university and the limited number of academic hours allocated to a foreign language by curriculums. Computer technology will also help to combine individual and group training. After all, it is believed that a freshman speaks a foreign language to the extent that is provided for in the Model High School Program. Due to the lack of entrance exams in the subject «Foreign Language» in non-linguistic universities, a significant number of first-year students have a low level of proficiency in a foreign language [4].

So, in order to significantly modernize the content and methods of teaching students a foreign language, increase their interest in learning, activate independent trainee activities of students, individualize and differentiate the pace of their progress towards the achievement of educational goals, it is necessary to use modern multimedia and hypermedia technologies. Most of the classrooms in our universities are equipped with modern technical means (computers, video projectors, interactive boards, televisions, etc.) and teachers work on testing new educational technologies in practical classes and during self-training of students using a large number of online components and online resources.

The possibilities of the Internet define various tasks that can be solved in the educational process. The most important tasks that can be implemented when teaching a foreign language through Internet technologies in a non-linguistic university are:

- development of foreign language skills in various fields and situations;
- the formation and improvement of language skills;
- development of skills of independent and research work of students through specially organized activities using Internet technologies, which contributes to the initiation of independent activities and the elimination of gaps in knowledge, skills, and skills;
- increasing motivation and creating a need for learning a foreign language;

• implementation of an individual approach by taking into account the individual characteristics of students through the use of Internet communication services;

- the formation of communication skills and communication culture.

Working with a computer in a foreign language class allows to work out individual skills:

- pronunciation (the program recognizes speech, it is possible to record and play the student's version, then compare with the original);
- grammar (there are many programs for working out various grammatical phenomena that are implemented at different levels);
- work with texts (despite the fact that we can do these tasks without a computer, in some cases involving the computer in the educational process makes it more productive);
- vocabulary replenishment (work on the Internet allows to replenish vocabulary (both active and passive) with the vocabulary of the modern language, reflecting a certain stage of development of the culture of the people, social and political structure of society. Students can also use the excellent monolingual multimedia dictionaries produced publishers such as Cambridge University Press, Oxford University Press, Pearson Education, etc.).

One of the effective ways to learn a foreign language is to use educational sites that contain modern authentic material on any subject. Through such electronic educational resources, many didactic tasks can be solved, such as developing reading skills, enriching students' vocabulary, helping to increase motivation to learn a foreign language, expanding horizons, forming students' foreign language competence. Many sites offer various educational and methodological materials and allow students to independently monitor and evaluate the results of educational and cognitive activity [5].

Recently, the role of computers in the process of learning a foreign language has significantly changed. Teachers no longer use computer programs exclusively for tests and exercises, they create new virtual educational spaces that are better integrated into the learning process. One of the main advantages that distinguish a computer from other technical teaching aids is the possibility of introducing interactivity, in which the future course of program execution depends on the particular choice of the student.

Interactive learning solves several problems, the main of which is the development of communication skills, removes nervous load from students, helps to establish emotional contacts between students, teaches them to work in a team, listen to the opinions of their groupmates, increases students' own activity and their motivation to learn. professional activity. For example, Students can use the unique Internet site «bbclearningenglish.net» for independent work in learning

English. The site offers all sorts of educational and teaching materials and allows the student to test their knowledge. Moreover, in teaching English the significance of using Skype is great. Students can communicate with native speakers – their peers or participants in group classes conducted by native speakers. In the process of communicating via Skype, students develop the skills of perception of English speaking aurally and speaking skills, increase vocabulary, learn grammar. Students learn reading and writing (chat) [5].

Besides the educational sites, a teacher can use interactive multimedia projects in a foreign language in class. These are projects that contain images, texts and data, accompanied by sound, video, animation, other visual effects, and include an interactive interface – a means of student interaction with the information environment. Such multimedia, containing information in a foreign language, must be included in the teaching process, choosing the appropriate topic of the lesson.

Along with the use of the Internet, the use of special computer programs is becoming an integral unit of the teaching process. This group of technologies can include such specialized programs as:

- Computer courses (Reward, The Business);
- electronic dictionaries and translators (Macmillan English Dictionary, Lingvo, Prompt);
- test shells, with the opportunity for the teacher to create their own tests,
- professional software, examples of which are programs such as PowerPoint, which is used to prepare presentations, slide shows and PR-actions, creating a portfolio;
- AdobeAudition, which allows to improve phonetic skills and create own audio texts [3].

New educational standards of many universities in Kazakhstan have already included the mandatory provision of the process of teaching foreign languages with innovative technical means, which include interactive boards, projectors, DVDs, video cameras and voice recorders; allowing diversity in teaching process and making it possible for a teacher and students themselves to analyze the learning situations.

Currently, in teaching foreign languages, a demonstration method is widely used, which is based on using special computer programs that facilitate the creation of slide presentations. Increasingly, this kind of presentation of information is used in educational process too. Slide lectures usually arouse the interest of the audience, increase motivation to study the subject and create a special emotional perception of educational material. There are several software tools for creating and editing presentations, the most well-known PowerPoint program included in the Microsoft Word software package. This program provides the user with a wide choice of means for presenting the material [3].

The global Internet offers foreign language teachers many useful resources. These are special programs for teaching foreign languages, as well as authentic material that the teacher can select independently and adapt to specific educational tasks. The inclusion of web content into the content of the lesson is one of the main possibilities of using the Internet [6].

When preparing a lesson, first of all, the teacher should remember that the simplest information in English from the Internet can be used with groups of any level and is valuable for its authenticity. For example, the teacher can print today's weather forecast in different countries www.weather.com, distribute to students and ask where they would like to go on a trip.

In addition, there are many pages of ready-made lessons on the Internet, i.e. not only texts for students, but also methodological recommendations for teachers. A wide variety of materials are collected on the methodical page www.geocities.com/ – here teacher can find various regional country-specific materials, and rather complex dialogues «At the restaurant», «At the doctor». But the plans of quite interesting lessons, finely detailed, which are really worthy of attention are in the site www.geocities.com/Athens/Olympus/4459/lessons.html. The site grove.ufl.edu/~ktrickel/activity.html provides materials for listening. The BBC program can be found on the Internet at www.bbc.co.uk/worldservice/BBC_English/index.html students can not only listen to the program, but also read it. Numerous handouts can be copied from the site <http://members.home.net/kayem/teach/wrkshts.html> [5].

CONCLUSION

So, we see that today the activities of foreign languages teachers, as well as students, are not limited to the lesson-based system of training, it goes beyond the room, educational institution, city and country.

All in all, information computer technologies play a crucial role in the development of the scientific potential of universities, the intellectual potential of students and provide students with significant opportunities for independent work on the language in order to provide a difference in different levels using various electronic resources. This allows students to develop an individual trajectory and gives an opportunity to realize and improve their skills. And in its turn, teaching students with the help of the up-to-date information technologies allows to increase students' motivation to learn, contributes to the development of their cognitive activity, significantly increases the interest in learning and the level of creative self-realization, and also gives good results in developing communication skills compared to traditional method.

REFERENCES

- 1 **Назарбаев, Н. А.** Индустриально-технологическое развитие Казахстана ради нашего будущего // Казахстанская правда. – 15 мая. – 2009 г.
- 2 **Байденко, В. И.** Болонский процесс: Середина пути. – М., 2005.
- 3 **Ярмухамедова, К. Г.** Обучение английскому языку студентов с использованием интеллектуальных и образовательных технологий // Вестник КазНПУ, 2016 Серия Педагогика.
- 4 **Ажель, Ю. П.** Особенности внедрения Интернет-технологий в организацию самостоятельной работы студентов при обучении иностранным языкам в неязыковом вузе // Молодой ученый. – 2011. – № 6. Т.2. – С. 116–119. [Электронный ресурс]. – URL <https://moluch.ru/archive/29/3364/> (дата обращения: 19.01.2019).
- 5 **Михайлова, Л.В.** Использование интернет-ресурсов при обучении студентов иностранному языку в вузе. Владивосток, 2010. Эл. Ресурс (дата обращения: 19.01.2019).
- 6 **Артамонова, Л. А., Архипова, М. В.** Инновации в обучении английскому языку студентов неязыковых вузов // – НУ, 2012. – № 2. – С. 28–33.

Material received on 20.01.20.

Г. О. Рахимбекова¹, Д. Е. Капанова²

Тілдік емес жоғары оқу орнында білім алатын студенттерді шетел тілін оқытуда ақпараттық және коммуникациялық технологияларды (АКТ) қолдану

^{1,2}С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Г. О. Рахимбекова¹, Д. Е. Капанова²

Внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в процесс преподавания иностранного языка неязыковым специальностям

^{1,2}Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Мақала ақпараттық және коммуникациялық технологиялардың мәнін ашып, жаңартылатын білім беруді модернизациялау

жағдайында шет тілін оқытудағы олардың ролін анықтайды. Оқу үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану оқу процесін жетілдіру мен оптимизациялаудың, сонымен қатар, жұмыс формасын түрлендіруге және студенттердің шет тілін оқу процесіне деген қызығушылықтарын арттыруға мүмкіншілік беретін әдістемелік әдіс-тәсілдердің арсеналын арттырудың ең маңызды аспектілерінің бірі болып саналады. Аталған АКТ құралдары студенттердің танымдық қызметін белсендіруге, позитивті оқыту мотивациясы мен оқудың дифференциациясының жоғары дәрежесін қамтамасыз етуге, білім, біліктілік пен дағдыларды бақылауды жақсартуға мүмкіндік береді. АКТ-ны қолданудың тиімділігі осы технологияларды қолдану әдістері мен түрлеріне және оқытушының электрондық ресурстарды қолдану барысында сол әдістерді қаншалықты деңгейде меңгергендігіне байланысты. Мақала авторлары шет тілін оқыту процесінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолданатын оқытушыларға бірқатар кеңестер мен пайдалы электрондық ресурстарды ұсынады.

В статье раскрывается сущность информационно-коммуникационных технологий, определяется их роль при обучении иностранному языку в условиях модернизации образования. Использование новых информационных технологий в преподавании является одним из важнейших аспектов совершенствования и оптимизации учебного процесса, обогащения арсенала методических средств и приемов, позволяющих разнообразить формы работы и сделать процесс обучения иностранному языку интересным для студентов. Перечисленные средства ИКТ позволяют активизировать познавательную деятельность студентов; обеспечить положительную мотивацию обучения; высокую степень дифференциации обучения; усовершенствовать контроль знаний, умений и навыков. Эффективность применения ИКТ зависит от способов и форм применения этих технологий, от того, насколько грамотно преподаватель владеет методикой работы с ними, от используемых им электронных ресурсов. Авторы статьи выделяет ряд рекомендаций и полезных электронных ресурсов для преподавателей, использующих информационно-коммуникационные технологии на своих занятиях.

С. Н. Сеудомарова

докторант, 1 курс, Институт филологии и полиязычного образования,
Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
г. Алматы, 050010, Республика Казахстан
e-mail: sauleshka.69@inbox.ru

**ГАЛЛИЦИЗМЫ В СИНТАКСИСЕ РУССКОГО ЯЗЫКА
КОНЦА 18-ГО – НАЧАЛА 19-ГО ВЕКОВ**

В XIX-м веке в высшем обществе Российского государства превалировал французский язык, и конечно же, он оказывал большое влияние на русский литературный язык, поскольку писатели принадлежали к дворянскому сословию, которое буквально с рождения слышало и впитывало французский язык.

В данной статье рассматриваются примеры из произведений русских писателей начала XIX-го века, в которых явно видны следы французского влияния. Карамзин был одним из основателей нового русского языка, избавляя его от тяжелых конструкций старославянского и пытаясь сделать по образцу французского более легким и изящным.

В работе приводятся примеры галлицизмов (французских моделей построения фраз) национального корпуса русского языка по классификации Булаховского Л. А., которые наиболее часто встречаются в произведениях того периода.

Ключевые слова: галлицизмы, синтаксис, синтаксические конструкции, русский язык, французский язык.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно некоторые аспекты русского языка, особенно синтаксис 19 века описан не достаточно полно. Так, есть два основополагающих труда, на которые мы и будем опираться в данной статье, это труд Л. А. Булаховского «Русский литературный язык первой половины XIX века. Фонетика. Морфология. Ударение. Синтаксис.» – 1948 года [1], а также работа «Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века.» Под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой [2].

Булаховский Л. А. пишет о том, что одним из первых кто пытался произвести разрыв с церковнославянской и латино-немецкой синтаксическими структурами, которыми был переполнен русский литературный язык конца

18-го века был Н. М. Карамзин. Данные структуры обслуживали жанры деловые и философские и, в какой-то степени, новую переводную литературу. Н. М. Карамзин противопоставил им стиль книжный, но сильно сближенный с разговорным языком, направленным на темы, которые существовали на тот момент в дворянском обществе [1].

В языке, котором на тот момент было сильно влияние французского эпистолярного жанра, неизбежно было присутствие французских синтаксических конструкций. Тем более в условиях ограниченного собственного литературного слога и отсутствия твердых норм грамматики, даже у самых талантливых писателей язык нес стихийный общественный характер. А высшее дворянское сословие начала 19-го века было двуязычным, и даже думая на родном языке, это двуязычие пыталось сохранить.

Определяя литературный стиль на тот момент Карамзин Н. М. ставил две цели: писать как говорят и говорить, как пишут [4].

К новому литературному слогу Карамзин Н. М. предъявлял следующие требования: 1) базой для нового литературного слога должна стать речь светского общества, которая и будет использоваться в разговорной и книжной формах языка; 2) на новый русский литературный слог не должно оказываться влияния со стороны жанра; 3) русские и общеевропейские слова и выражения должны равномерно использоваться в новом литературном слоге; 4) необходимо избегать использования архаической лексики, присущей книжно-славянской традиции; 5) новый литературный слог должен соответствовать языку светского общества, должен быть эстетичным: «гладким, изящным и музыкальным» [4].

Если М. В. Ломоносов литературным критерием считал жанр, то Н. М. Карамзин таким критерием считает вкус высшего общества. Н. М. Карамзин стремился сблизить письменный и разговорный речи, выработать нормы литературного языка, что было прогрессивным, но этот процесс не реализовался из-за отношения к простонародной речи. Н. М. Карамзин хотел очистить язык от грубых, простонародных элементов. Самое важное для развития языка было то, что Н. М. Карамзин приблизился к понятию «литературный язык». Он считал, что писатели должны формировать нормы литературного языка, но его понимание языка было несколько субъективным, классовым. И все же его взгляды оказали большое влияние на развитие русского литературного языка. Н. М. Карамзин отказался от системы «3 штилей» М. В. Ломоносова, старался очистить литературный язык от архаизмов, он, в своем творчестве, преобразовывал старославянизмы в художественные средства поэтической речи [4].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Н. М. Карамзин разработал новый синтаксис русского литературного языка, в противовес сложным синтаксическим конструкциям старославянского языка, он отдает предпочтение простым предложениям, вводит строгий порядок слов в предложении по модели западных европейских языков, то есть сначала подлежащее, затем сказуемое и второстепенные члены предложения. Много было им сделано для обогащения лексики русского языка, было придумано и введено много новых слов, как-то: «промышленность, общественность, будущность, влюбчивость, человечный, общепользительный, занимательный, развитие, впечатление» и др. Н. М. Карамзиным были введены заимствования: «будуар, эгоист, круиз, карикатура, мост, тротуар, терраса, авансцена»; «новые фразеологизмы (тоже кальки с франц.): убить время, видеть в черном свете, оказаться не в своей тарелке» [3].

Н. М. Карамзиным в данный период разрабатываются «сложные и узорные, но легко обозримые формы» синтаксических конструкций с использованием принципа сцепления однородных (односюжных и бессоюзных) предложений. Это повлияло на сжатие и укорачивание предложений. Сокращение союзов компенсировалось многообразием оттенков экспрессивности, игрой живых интонаций. Почти полностью сохранились лишь союзы сочинительные, из которых чаще всего употреблялись *и, или, а и но*, очень редко – *ибо*. Из подчинительных союзов остались лишь: *что, чтобы, когда, как, пока или покамест, между тем как, едва, лишь, потому что, затем что, для того что, есть ли* (=если), (очень редко – *ежели*) и формы относительного связывания (*который, кой, где* и т.п.). Исключение устаревших союзов (типа *поелику, понеже, зане, дабы* и т.п.) способствовало элегантно-простоте нового слога. Н. М. Карамзин запрещал длинные предложения, когда одно включено в другое, предпочитал сочинительные формы подчинительным. Таким образом, увеличилось смысловое разнообразие бессоюзных сочетаний, начал чаще использоваться прием неожиданных и остроумных присоединений. Сокращение количества союзов привело к усложнению функций союзов, в которых развивались тонкие экспрессивные оттенки значений. Таким образом, отрыв от старой книжной традиции был осуществлен.

Конечно же, Н. М. Карамзин очень сильно повлиял на русскую литературу, преобразовал язык, приблизив его естественной, живой, разговорной русской речи. Н. М. Карамзин писал: «Истинное богатство языка состоит не во множестве звуков, не во множестве слов, но в числе мыслей, выражаемых оным. Богатый язык тот, в котором вы найдете слова не только для означения главных идей, но и для изъяснения их различий, их оттенок, большей или меньшей силы, простоты и сложности. Иначе он беден;

беден со всеми миллионами слов своих. Какая польза, что в арабском языке некоторые телесные вещи, например меч и лев, имеют пятьсот имен, когда он не выражает никаких тонких нравственных понятий и чувств?

В языке, обогащенном умными авторами, в языке выработанном не может быть *синонимов*; всегда имеют они между собою некоторое тонкое различие, известное тем писателям, которые владеют духом языка, сами размышляют, сами чувствуют, а не попугаями других бывают» [4].

Продолжая мысль о влиянии французского синтаксиса на современный Н. М. Карамзину художественный стиль, мы можем сказать, что оно наблюдается и в общей структуре свойственных Н. М. Карамзину литературных форм (например, синтаксическое и ритмико-мелодическое оформление предложения, его эстетика, важная роль вопросительных и восклицательных интонаций риторического характера и т.п.) и в деталях его повествования, вроде применения определенных видов перифразы: «Макария, князь Михаил, оглашаемый церковным пением иноков и звуком труб воинских как *Гений отечества*, неуспынно бодрствовал день и ночь для спасения царства; сносился с городами северными, принимал от них дары, казну и воинов; поручил генералу Зоме устройство дружин, образование людей неопытных в ратном деле, и нетерпеливо ждал всех шведов для дальнейших предприятий. (Н. М. Карамзин. История государства Российского: Том 12 (1824–1826)). «И ты, о благотворное время! спеши излить целебный свой бальзам на рану их сердца! И ты, подобно *Морфею*, рассыпаешь маковые цветы забвения: брось несколько цветочков на юного моего Героя...» (Рыцарь наш. врем., 1799–1802). Склонность к эмоциональным заключениям-характеристикам в виде назывных приложений – сочетаний: Уничтожься навеки, мысленная и чувствительная сила моя, прежде нежели поверю, что сей мир есть пещера разбойников и злодеев, *добродетель – чуждое растение на земном шаре, просвещение – острый кинжал в руках убийцы!* (Н. М. Карамзин. Филалет к Мелодору. 1795) Говорят, что автору нужны таланты и знания: *острый, проницательный разум, живое воображение и проч.* (Н. М. Карамзин. Что нужно автору? 1794). В специально продуманных заминках сообщения (чему внешне соответствуют многоточия и тире): Эраст чувствовал необыкновенное волнение в крови своей никогда Лиза не казалась ему столь прелестною – никогда ласки ее не трогали его так сильно – никогда ее поцелуи не были столь пламенны – она ничего не знала, ничего не подозревала, ничего не боялась – мрак вечера питал желания – ни одной звездочки не сияло на небе – никакой луч не мог осветить заблуждения. – Эраст чувствует в себе трепет – Лиза также, не зная, отчего, но зная, что с нею делается... Ах, Лиза, Лиза! Где ангел хранитель твой? Где – твоя невинность? (Н. М. Карамзин Бедная Лиза. 1792).

В истории русского синтаксиса особое место занимает развитие крупной фразовой структуры (периода), пропорциональная соотносительность частей предложения и работу в этом направлении Н. М. Карамзин завершает в «Истории Государства Российского» (1816–1824), выписывая стройные и красивые фразы, украшенные обособленными частями предложения. Благодаря данной работе русский язык приобретает возможность величаво вещать об истории русского народа, гордого своим прошлым.

Однако Н. М. Карамзин при всем своем стремлении приблизить литературный русский язык к живой разговорной речи все же тяготел к эстетической литературе. Так академик В. В. Виноградов отмечал в своих трудах не совсем демократическое и несколько пренебрежительное отношение к народному языку, совершеннейшее неприятие славянской культуры языка, и, наоборот, склонность к европеизмам, а также легкую и сглаженную до приторности манеру письма, все это не удовлетворяло широкие слои общества того времени [2].

Тем не менее, как бы не стремились русские писатели к очищению языка от галлицизмов в этот период, проникновение последних, начавшееся в 18-м веке, продолжается и первые два десятилетия 19-го века. Французский язык и французская литература остаются основными показателями культуры для верхушки общества и продолжают влиять на русский литературный язык, что в какой-то мере способствуют закреплению как синтаксических, так и стилистических галлицизмов.

Пытаясь освободиться от тяжелой синтаксической структуры 18-го века русские писатели опирались на слог французской прозы и старались выработать новую интернациональную синтаксическую манеру письма, которая в то же время должна была основываться на русской манере общения междуклассовых сословий, то есть специфических синтаксических русизмах.

В этом отношении можно выделить басни И. А. Крылова как первый опыт по употреблению национальных идиом, национального стиля и синтаксиса. Нужно отметить, что Крылов все-таки добился своей цели и его произведения, как стали популярными тогда, так и остаются таковыми до сих пор, являясь бездонным источником афоризмов.

А. С. Пушкин понимал необходимость сближения литературного русского языка и национальной идиоматики, для того, чтобы литература стала живой и эмоциональной.

Но чрезмерное использование русских идиоматизмов, как например, в сказках В. И. Даля, не делало литературу народной, а, напротив, представляло ее не слишком приятной, режущей слух.

Было важно выработать всеобщую национальную речь, которая была бы единой для всего народа независимо от сословия, эта задача оставалась

главной в синтаксисе прозаического художественного языка. Необходимо было дать доступ к литературному языку большой массе населения, которое в большинстве своем было неграмотным, но положительным моментом было то, что оно не было двуязычным.

Нельзя сказать, что народные элементы не были представлены в русской художественной литературе, но в основном это были фольклорные жанры, как-то: песни и сказки, которые редко использовались в повседневной речи, в широком употреблении. Те элементы, которые заимствовались бы у народа должны были органично влиться в новое книжное речевое полотно и придать необходимую языку разнообразность и экспрессивность.

Возвращаясь к галлицизмам, следует отметить, что лексических галлицизмов, в том числе и фразеологических, на тот период времени наблюдалось больше синтаксических, то есть имелось большое количество заимствованных слов и словосочетаний. К фразеологическим калькам можно отнести такие выражения, как «не в своей тарелке», «плоская шутка». Во французском языке слово тарелка имеет также переносное значение, которого в русском языке нет, второе выражение можно отнести к семантическим калькам, поскольку в русском языке нет у слова *плоский* значения банальный, но таковое значение это слово имеет во французском языке. Также велико было количество словосочетаний, образованных именно по французским моделям, но количество конструкций, которые выходили бы за рамки литературного стиля, все же не так много. Как раз первые три десятилетия 19-го века таковые резко уменьшаются вследствие настороженного внимания к ним всей пишущей братии, писатели и редакторы стремятся избавиться в художественной литературе от подобных галлицизмов.

Л. А. Булаховский приводит следующие важные галлицизмы: «1. При глаголах со значением «думать, полагать, казаться» и под. употребляется не придаточное предложение изъяснительное с союзами **что, будто, чтобы** и т.д., а зависимый от них инфинитив: «. – И я прославленную видел, *И думал прежде обожать* (Шевырёв, К непригожей матери, 1829), ...прежде думал, что обожаю». *Славлюсь я быть уроженцем широковрагинного Крита* (Жуковский, Одиссея, XIV). К тому же типу восходят, вероятно, и обороты с опущенным «быть»: «*Я полагала вас далеко от Москвы*» (Грибоедов, Горе от ума, 1824). Верно, *вы полагаете меня* в Нерчинске (Пушкин, письмо Плетневу, 1826). «Долго не получая от отца никакого известия, он и не подумал о нем осведомиться, полагая его в разъездах или хозяйственных заботах» (Пушкин, Дубровский, 1832)» [1].

Также следует сюда добавить следующие примеры из произведений А. С. Пушкина: «Видя мое доброе согласие с Пугачевым, он *думал употребить* оное в пользу; но мудрое намерение ему не удалось.

(А. С. Пушкин. Капитанская дочка, 1836); В первый раз в жизни она дошла с ним до рассуждений и объяснений; *думала усювестить* его снисходительно доказывая, что долг долгу рознь и что есть разница между принцем и каретником. (А. С. Пушкин, Пиковая дама, 1833); «*Я думала провести вас по потаенной лестнице, но надобно идти мимо спальни, а я боюсь*» (А. С. Пушкин, Пиковая дама, 1833).

2 В начале 19 века типичным было использование сочетаний обособляющихся прилагательных и причастий в именительном падеже, в предикативной форме или только с соответствующим обособлением, которые относятся не к тому лицу, которое формально должно было бы выступать при сказуемом: ...*Грозный, неукротимый во мщении, ни вопли, ни улыбки невинного младенца не пронизали в его неприступную душу* (Жуковский, Марьяна роща, 1809). ...*Две ножки, Грустный, охладельный*, И нынче иногда во сне *Они смущают сердце мне* (Пушкин, Евгений Онегин, 1 изд.; примечание – «непростительный галлицизм». Позже эти строки изменены так: «*Грустный, охладельный, Я все их помню...*»). Маша не обратила никакого внимания на молодого француза, *воспитанная в аристократических предрассудках, учитель был для нее род слуги или мастерового...* (Пушкин, Дубровский, 1833). Но здесь, пришедши в обыкновенную жизнь, *окруженный мелочами смешными и подлыми*, притеснениями маленькими, *душа моя упала с высоты* (Герцен, письмо к Н. А. Захарьиной, 1835) [1].

3 Одной из самых распространенных синтаксических ошибок, происходящей под влиянием иностранных языков, и скорее всего, французского, является употребление деепричастий, при котором в качестве действующего лица используется подлежащее со сказуемым употребляемым в другом лице: *Подходя к колодезю, слышался ей жалостный вопль*, как будто выходящий с самого дна (Перовск. Погорельск., Лафетовск. маковница, 1825). *Возвращаясь* вчера домой, *одна молодая женщина* со слезами просила меня об освобождении от платы за холст... (Дневник Н. И. Тургенева, 1818). *Проезжая* на возвратном пути в первый раз весною знакомую березовую рощу, у меня голова закружилась и забило сердце от смутного сладкого ожидания (Тургенев, Гамлет Щигровск. уезда, 1849). *Лишившись матери, мне оставался друг*, Для коего сносить я жизнь еще хотела (Озеров, Димитрий Донской, 1807). На первого он оборвется на него, и первому скажет, для чего он *будуч* полицеймейстером, не глядит, не *смотрим*... (А. Т. Болотов. Жизнь и приключения Андрея Болотова, описанные самим им для своих потомков. 1800). Ведая же, что *ревнуешь* быть любителем не блудоукрашенной, но благодушественной речи, без порядка из собственных моих заметок наврал много речей, дышущих врачеванием и упокоением сердцу. (Григорий Сковорода. Толкование из Плутарха о тишине сердца. (1766–1794)).

Ср. франц.: ...*Et les chants qui sortaient de votre coeur, Louise, En attendant les pleurs* (V. Hugo, A mademoiselle Louise B.).

Это характерно труду Ростопчина «Правда о пожаре Москвы»: «Пожар Москвы, не будучи никогда ни приготовлен, ни устроен, зажигательные вещества Шмидта сами по себе уничтожаются». Во французском языке – «*L'incendie n'ayant jamais ete organise, ni prepare, les matieres combustibles de Schmidt rentrent dans le neant*».

«С другой стороны, Москва, будучи целью и предметом похода Наполеона в Россию, разграбление сего города было обещано армии». Французский текст: «*D'un autre coté Moscou ayant été le but et le terme de l'expédition de Napoléon en Russie, le pillage de cette ville avait été promis a l'armée*».

У Радищева также можно найти подобные примеры: 1) От Одиноборки, *поднявшись* на гору и *проехав* лесом вёрст 12, *откроются* во все стороны холмы и долины от лесов обнажённые, многие деревни и деревушки или починки и изгороды. 2) *Не доезжая* ещё Косулиной, *лес стал* березник и места ровные. 3) *Выехав* из одного, *открываются великие поля* без малейшего возвышения, где видно бывал лес, но все покрыты жатвою. 4) Земля расчищена по реке, а вдоль болота. *Переехав* Вагай, *места становятся* пустее. От Кусеряка до Голопутова волок, то есть пустое место, где начинают строиться мужики из-за Ишима на полянах, где могут сидеть 2000 душ. 5) Наконец, проехав лес, чрез берёзовые дубровы, дорога выходит лугами к Заледеевой деревне, от Заледеевой вниз, по речке Каче едучи, дорога входит наклонностию в горы. (А. Н. Радищев. Записки путешествия в Сибирь. 1790).

4 Как примеры галлицизмов можно также рассматривать использование падежей по моделям французского языка, к примеру:

Из твоего письма видно, что ты *порядочного расположения духа*, да и Щербаков мне сказывал, что слышал от Облеухова, что ты весел... (письмо Чаадаева к брату М. Я., 1820).

Родительный объекта при именах существительных типа:

«Неужели, – говорил я, – ты думаешь, что изображения твои выполняют всю мысль величия и святости(= «о величии и святости»), какие может человек понимать и хочет изобразить?» (Н. А. Полевой. Живописец. 1833). *Мысль обогащения* подспудными сокровищами опять в нем пробудилась с новою силой. (О. М. Сомов. Сказки о кладах. 1829). Одна *мысль неверности* первой есть уже утешение! (В. Т. Нарезный. Российский Жилбаз, или Похождения князя Гаврилы Симоновича Чистякова. 1814). Я жаждал покоя, награждал трудолюбие, и ни одна неистовая мысль *любочестия* или *корыстолюбия* не имела для себя ни одного биения сердечного. (В. Т. Нарезный. Славенские вечера. 1809). Пагубная *мысль*

самоубийства вкоренилась глубоко в сердце сего пылкого любовника. (А. И. Клушин. Несчастный М-в. 1793). *Мысль возвышения* моего для того вознесла мгновенно мое сердце, что всех благ, всех радостей Пробу в удел доставшихся, Филарету будет половина. (А. Н. Радищев. Положив непреборимую преграду..., 1790). Тогда и едина *мысль твердости* ее тревожит, глагол истины ее сокрушит, деяние мужества ее развеет. (А. Н. Радищев. Путешествие из Петербурга в Москву (1779–1790)).

Погрешности в синтаксисе наблюдаются и в случаях глагольного управления, таких как: «...Но алчные тираны, Едва возникшие, наш *угрожают край*» (Озеров, Димитрий Донской, 1807). Ср. французский глагол *menacer* употребляемый с винительным падежом.

Заочно образ ваш прелестный Моей *присутствовал мечте* (Вяземск. в письме С. И. Тургеневу, 1820). Ср. французское *assister* используемый с дательным.

Надобно счастье, чтобы попасть на добрый выбор, и деньги, чтобы *заплатить это счастье* (письмо Вяземского А. И. Тургеневу и В. А. Жуковскому, 1826). Ср. франц. *payer* с вин. пад.

5 Буслаев в своей грамматике [5] приводит примеры с использованием союза *чтобы* которое соответствует французскому *pour*: кто (такой) ... чтоб (чтобы): Кто осмелится помыслить, чтоб мы перестали быть сильными и непобедимыми! (Ф. В. Булгарин. Димитрий Самозванец. 1830).

А также следующие союзы: слишком ... чтобы (ср. франц. *trop-pour*): Он слишком любит спокойствие, чтобы затеять доносы. (И. Лажечников. Ледяной дом. 1835). Нет, этот кусочек слишком лакомый, чтобы в простоте сердца отдать его агенту Шлиппенбаха. (И. И. Лажечников. Последний Новик. 1833). Его давно я знаю. Он слишком горд, чтобы скрываться. Вдруг в себя он погружается, как будто Весь мир в его груди, он тонет в нем, Не видя ничего вокруг себя. (Н. А. Полевой. Живописец. 1833).

6 К влиянию французских синтаксических конструкций имеет отношение использование инфинитивов после союзов *чем, нежели* в придаточных предложениях после сказуемого в изъявительном наклонении:

Потом уже оказалось, что весь Переяславский курень, расположившийся перед боковыми городскими воротами, был пьян мертвецки; стало быть, дивиться нечего, что половина была перебита, а другая перевязана прежде, *чем* все могли *узнать*, в чем дело. (Н. В. Гоголь. Тарас Бульба (1835–1841)). И не легче ль чувствовать слезу, капнувшую на сердце, *чем видеть* ее замерзшею на холодной груди равнодушного?.. (Е. А. Ган. Суд света. 1840). Чувствуя, сколько энергии таится в груди моей, каким раем любви могу я подарить любимого, я не желала продать своего сокровища за бедную лепту неимущего; считала преступлением слить чистое пламя с ракетным

огнем, разбрасываемым на всех перекрестках, и лучше хотела задушить в себе неизведанным этот напрасный дар, который не мог ни дать, ни выкупить счастья, *чем* лицемерно *посулить* его легковерному искателю и зарыть потом в груди, чтобы довольствоваться его скудными крохами холодной полувзаимности. (Е. А. Ган. Суд света. 1840). Во-первых, я пишу не повесть, а путевые записки; следовательно, не могу заставить штабс-капитана рассказывать прежде, *нежели* он начал *рассказывать* в самом деле. (М. Ю. Лермонтов. Герой нашего времени (1839–1841)). Вообще на все пункты обвинения доктор Сегелиель отвечал весьма ясно, удовлетворительно и без всякого замешательства; во всех словах его и во всех поступках видна была больше досада на то, что его беспокоят из пустяков, *нежели* боязнь *запутаться* в своих ответах. (В. Ф. Одоевский. Импровизатор. 1833). Он подал знак остающимся военачальникам испрашивать от Александра повеления; а между тем, подвезли колесницу, в которую Леонад нечувствительно посадил государя и увёз его гораздо скорее, *нежели* он *уехал* думал. (Д. И. Фонвизин. Каллисфен. 1788).

Также можно отметить следующие стилистические галлицизмы, перешедшие в синтаксические: сочетания со словом *скажешь* в значении «можно было бы сказать», используемые поэтами начала века.

Ср. франц. : *Tu serais pour chacun la voix haute et sensée
Qui fait que tout brouillard s'en va de la pensée,
Et que la vérité, qu'en vain nous repoussions,
Sort de l'amas confus des sombres visions !*

*Tu dirais aux partis qu'ils font trop de poussière
Autour de la raison pour qu'on la voie entière ...*
(Victor Hugo, À Alphonse Rabbe, Recueil : Les chants du crépuscule (1836)
и из русских стихотворных произведений:

Ты скажешь: *он не знает и страданья!*
(В. А. Жуковский. Послание к Плещееву, 1812)

Ты скажешь: *«Мил заветный плод,
Не дважды молодость цветет
И без желаний волны Леты
Шумят всегда у наших стоп!»*

(А. А. Бестужев-Марлинский. Пресыщение, 1829)

Ты скажешь: *на суде, пред взорами Клеона,
Уснула грозная блюстительность закона,
Невинный осужден, оправдан плут... а он?*
(М. В. Милонов. К моему рассудку, 1812)

Ты скажешь, *что во всех единый дух вселен;
Не люди, сущие органы:*

Завел – поют, забыл завести – молчат.

(В. А. Жуковский. Похороны львицы, 1806).

Синтаксические конструкции с использованием назывных сочетаний в середине предложения можно рассматривать в качестве галлицизмов. Они предназначены для выражения внутреннего состояния лирического героя, что отличает их от схожих русских конструкций. Приведем примеры: «Бежал от радостей, бежал от милых муз И – слезы на глазах – со славою прощался» (Пушк., К ней, 1817); «Когда с угрозами, и слезы на глазах, Мой проклиная век, утраченный в пирах, Она меня гнала, бранила и прощала...» (Пушк., Андрей Шенье, 1825).

ВЫВОДЫ

Одним из продуктивных источников обогащения русского языка как в словарном составе, так и в количестве синтаксических конструкций, явился французский язык. Это сопряжено с тем, что французский язык использовался в качестве языка русского светского общества того исторического периода.

Н. М. Карамзин являлся одним из основоположников литературного русского языка того времени. Отказываясь от старо-славянских форм, которые по его мнению отягощали русский язык, он тяготел к литературным моделям европейских языков. Но такое почти полное отторжение славянской культуры языка было неприемлемо для литературы того периода.

Пытаясь избавиться от европеизмов в русском языке, русские писатели, тем не менее, испытывают их влияние в своем творчестве, особенно французского, который еще долго остается языком общения высшего общества.

Л. А. Булаховский в своем труде о русском литературном языке первой половины 19-го века приводит некоторую классификацию галлицизмов, наиболее часто встречающихся в произведениях того времени, это: глаголы со значением думать, полагать, казаться с инфинитивами вместо союзов; использование сочетаний обособляющихся прилагательных и причастий в именительном падеже; применение деепричастий не относящихся к подлежащему; употребление родительного падежа вместо дательного; управление глаголами, не соответствующее русскому языку; использование инфинитивов после союзов чем, нежели.

Таким образом, синтаксис русского языка начала 19-го века, несмотря на все свое стремление к русскости, все еще испытывал сильное влияние французского языка и изобилует на тот момент галлицизмами в литературной письменной речи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ:

1 **Булаховский, Л. А.** Русский литературный язык первой половины XIX века. Фонетика. Морфология. Ударение. Синтаксис. – М., 1948. – с.

2 Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX века // Под ред. В. В. Виноградова и Н. Ю. Шведовой. – М., 1964.

3 **Роль, Н. М.** Карамзина в истории русского литературного языка. [Электронный ресурс]. – <https://studopedia.org/13-73134.html>

4 **Карамзин, Н. М.** Избранные сочинения в двух томах. М.; Л., 1964.

5 **Буслаев, Ф. И.** Историческая грамматика русского языка, Т – II, §272, Москва, 1863.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

С. Н. Сеидомарова

XVIII ғасырдың аяғындағы және XIX ғасырдың басындағы орыс тілінің синтаксистегі галлицизмдер

Филология және көптілді білім беру институты,
Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,

Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

S. Seidomarova

Galicisms in the syntax of the Russian language of the late XVIII and early XIX centuries

Institute of Philology and Multilingual Education,
Abay Kazakh National Pedagogical University,

Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

XIX ғасырда француз тілі орыс қоғамында өте жоғары деңгейде қолданылған және орыс әдеби тіліне үлкен әсер етті, өйткені жазушылар туганнан француз тілін тыңдап, сіңірген данышпандарға тиесілі болды.

Бұл мақалада XIX ғасырдың басындағы орыс жазушыларының туындыларынан мысалдар келтірілген, онда француз тілі әсерінің іздері анық көрінеді. Карамзин ескі славяндық ауыр сөз тіркелерінен құтылып, орыс сөйлемдерін француз тілі синтаксикалық моделдері сияқты жеңіл әрі талғампаз етіп жасауға тырысты, жаңа орыс тілінің негізін қалаушылардың бірі болды.

Мақалада Булаковский Л. С. классификациясы бойынша орыс тілінің ұлттық корпусының галлицизмдердің (фразаларды жасаудың француз модельдері) мысалдары келтірілген.

In the XIX century, French prevailed in the high society of the Russian state, and of course, it exerted a great influence on the Russian literary language, since the writers belonged to the nobility, which literally heard and absorbed French from the birth.

This article discusses the examples from the works of Russian writers in the early XIX century, in which traces of French influence are clearly visible. Karamzin was one of the founders of the new Russian language, ridding it of the heavy constructions of the old Slavonic and trying to make the French model easier and more elegant.

The paper gives the examples of gallicisms (French models of constructing phrases) of the Russian language national corpus according to the classification of L. A. Bulakhovsky, which are most often found in works of that period.

SRSTI 16.21.27

S. M. Smirnova¹, A. K. Aktas²

¹senior teacher, Department of Foreign Languages, A. Baytursynov Kostanay State University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan;

²teacher of English, Department of Foreign Languages, A. Baytursynov Kostanay State University, Kostanay, 110000, Republic of Kazakhstan

e-mail: ¹smirnova.svetlana.1963@mail.ru; ²a.aktas@sorbonne.kz

SEMANTIC AND STRUCTURAL TYPOLOGY OF «BODY IDIOMS» IN ENGLISH

This article is devoted to the semantic and structural typology of English idioms in terms of their morphological and semantic correspondence. It explores the idiomatic expressions relating to the human body, focusing on features of the body idioms that contain a head. Mastery of idioms facilitates communication and promotes an innovative environment of social interaction. Since idioms quickly convey meaning and allow language users to express themselves more effectively, they must be integrated into the process of learning and teaching foreign languages. Nowadays this theme is rather contemporary as every learner must be ready to meet the challenge simply because idioms occur so frequently in the spoken and written English.

Keywords: semantics, structural typology, English, idioms, expression, body idiom, interaction, spoken and written language.

INTRODUCTION

Idiom is semantic is one that is indivisible in its entirety chains, which are absolutely different from the main, nominative meaning of the clans. Idiom – literally does not have any relation to the lexical-semantic meaning of each other, but it is quite different. English is also rich in idiom like circuits such as the Kazakh language, and they are widely used. One of the most remarkable facts in English is the idiom not only in language but also in language in the form of formal style, slang, poetry or in the Shakespeare language and in the Bible. Known linguist J. A. Shafrin: «idiom is a series of words used together and implying meaning to this series, not matching the meaning of each word idioms taken one by one» [1].

According to Gläser 1998 «a phraseological unit is a group of two or more words lexicalized, reproducible and in common use which is relatively stable syntactically and semantically, and can be idiomatized, have connotations and have an emphatic or intensifying function in a text». This which distinguishes

semantic and pragmatic units from each other is that these the latter designate complete states of affairs in extralinguistic reality and are in general complete sentences, while semantic units designate between other phenomena, objects and actions and function rather as parts of the speech. Semantic units can be roughly divided into idioms and collocations, the most important distinguishing features being the non-compositionality and figurativity of idioms.

The word idiom comes from ancient Greek, the word *idiōma* which means «own character» Svensson quotes several linguists to define the notion of idiom. According to Fraser after Svensson an idiom is «a constituent or series of constituents whose semantic interpretation can not be derived from of which he is composed».

The English dictionary Cobuild Dictionary of Idioms also mentions the metaphorical character of idioms.

An idiom is a special kind of phrase. It is a group of words which have a different meaning when used together from the one it would have if the meaning of each word were taken individually [1]. Idioms are typically metaphorical: they are effectively metaphors which have become ‘fixed’ or ‘fossilized’.

The Cambridge Encyclopedia of the English Language relates to an idiom as an expression the meaning of which «cannot be deduced by examining the meanings of the constituent lexemes «the expression being both grammatically and lexically fixed.

The cross linguistic comparison of idioms can involve risks. Although an idiom of one language has a lexically and structurally identical equivalent in another language, there is no guarantee that these two idioms have the same meaning [2].

Idioms, whose lexical constituents and mental images are the same but the meaning in the two languages is different, are called idiomatic «false friends». For example the English idiom to throw dust in / into someone’s eyes and the Russian idiom *puskat ‘pyl’ v glaza komu*-to are «false friends». If we know the meaning of one of these idioms, we could easily believe that the other has the same meaning too, but in truth these two expressions have quite different meanings.

The «same» idiom also exists in French language, to throw powder in the eyes of someone, whose meaning could be considered more or less equivalent to the meaning of the Russian idiom.

Idiomatic expressions are often found in magazines, newspapers, films or television shows. They are used in everyday speech and to a certain extent form part of the core values of culture. Mastery of idioms facilitates communication and promotes an innovative environment of social interaction. Since idioms quickly convey meaning and allow language users to express themselves more effectively, they must be integrated into the process of learning and teaching foreign languages.

The ready-made production of these figurative expressions contributes to fluency, allowing the speaker to concentrate more on the message to be delivered than on forming a sentence with a long literal explanation [3].

It is assumed that human-oriented idiomatic expressions are a significant source of phraseology in both languages and that they are very often used in everyday written and spoken language. With regard to the similar cultural heritage of these two languages, the purpose of this comparative study is to prove that the idioms of the human body are an important part of the basic vocabulary in both English and French and show that the body idioms of both languages are similar in sense, structure and using. Despite numerous linguistic works that have been written on idioms, there is no general agreement on the exact definition of idiomatic expressions.

One of the interesting things about idioms is that they are anomalies of language, mavericks of the linguistic world. The very word idiom comes from the Greek *idioms* – «peculiar, strange». The best examples of idioms are fixed grammatically and it is impossible to guess their meaning from the sense of the words that constitute them.

Idioms are a class of multi-word units which pose a challenge to our understanding of grammar and lexis that has not yet been fully met. They are commonly believed to be qualitatively different from ‘normal’ language, but the precise nature of this difference can be elusive. Even amongst idiom scholars, it is difficult to find a consensus as to what precisely is, or is not, an idiom, because of the heterogeneity of the class.

An *idiom* is a phrase or expression that has a meaning different from what the words suggest in their usual meaning. All idioms have some sort of meaning behind them such as «*Butterflies in my stomach*». The meaning is a feeling caused by nervousness. Idioms can be really funny but some are really tricky [4].

Idiom (noun) – an expression conforming or appropriate to the peculiar structural form of a language; in extend use, an expression sanctioned by usage, having a sense peculiar to itself and not agreeing with the logical sense of its structural form; The term red *herring*, an idiom meaning ‘false trail’, is used of something which is neither read nor a herring [5].

They can express human emotions and feelings or traits of human character. With regard to the language functions, human body idioms can acquire different (both positive and negative) semantic connotations. As such they can be divided into several thematic groups [5]:

• **Human emotions and feelings.** Body idioms can be very emotional, they can express emotions such as laughter, cry, moaning as well as delight, happiness, joy (*carry sb of his feet, to rub one’s hands*), love or passion (*to win sb’s hand, to offer sb one’s hand*). On the other hand, body idioms can display a strong

resentment, desolation and hopelessness (*My foot!, wring one's hand*) or feeling of exhaustion and tiredness (*to be dead on one's feet, sb's legs are giving away*)

• **Traits of human character.** These body idioms are based on positive and negative features of human nature. The concept of laziness can be expressed by *folding one's hands*, cowardice can be mocked at by an expression such as *get cold feet*, while bravery can be admired by *to get oneself in hand*. The ability to react quickly while being permanently active can be highlighted by expressions such as *think on one's feet or be a firm hand*. To show psychological stability, an idiom such as *to find one's feet or to be on one's feet* can be used. Similarly, special professional skills or experience can be rendered by somatisms such as *be an old hand, a fresh hand or be all thumbs*.

• **Features of different phenomena.** This group of somatisms covers various aspects of life as well as cognitive approach to personal and impersonal relationships and situations. For example, a concept of unity and peace may be expressed by *be at loggerheads with sb*, challenge and concession can involve expressions such as *gain the upper hand, every man's hand against one, hand it to sb*, attempt and violence can be rendered by *to fight hand in hand, lay violent hands on sb*, for power and influence can be used *to have long hands, to be in sb's hands or a hidden hand*, the notion of success can be represented by *to win hands down*, while that of failure by *to fall on one's feet*.

The fact that idioms can be subject to a certain variation indicates that idioms have an internal structure. We fill in suggesting that the structure of idioms is related to the structure of their non-idiomatic counterparts. He finds the rationale for this idea in the concept of possible variability in passivation and modification. Thus, it makes a distinction between transparent idioms, the syntactic structure of which coincides with their counterparts and opaque, the syntactic structure of which is different. He further argues that since all idioms have an internal structure, no idiom can be considered fixed. However, the behavior of idioms depends on how the structure relates to their non-idiomatic counterparts.

From the point of view of their construction, idioms can be divided into phrasal and sentence idioms [6]. Phrasal idioms have a structure of phrases of different types and are further subdivided into verbal (semi-advertising idioms) and non-verbal idioms, while sentence idioms have the complete structure of a sentence (s). The most common patterns of verbal idioms can be as follows:

Table 1 – Structures of verbal idioms

Structures of verbal idioms	Examples of idioms
V + (Adj) + N (+N)	<i>foot the bill</i>
V + (sb's) N + Inf (+N)	<i>have an axe to grind</i>
V + Prep + N	<i>play to the gallery</i>

V + Adj	<i>come clean</i>
V + Adv (+Prep)	<i>put up with</i>
V + and + V	<i>chop and change</i>
V + like + (Adj/-ed) + N	<i>sell like hot cakes</i>
V + sb/sth/N + adjunct/compl	<i>catch sb. napping, paint the town red</i>
V + Adv (+Prep)	<i>take off, put up with</i>
V + Adv (+ Prep) + N	<i>make up one's mind</i>
V + N + Prep + N	<i>have the ball at someone's feet</i>
V + sb/sth + Prep + N	<i>hand sth on the plate</i>
V + N + subordinate clause	<i>bite the hand that feeds you</i>

Non-verbal idioms have different syntagmatic structure and function as word classes representing nominal, adjectival or adverbial idiom [6]. As far as nominal idioms are concerned, these can take the following forms:

Table 2 – Structures of non-verbal idioms

Structures of non-verbal idioms	Examples of idioms
Adj/-ed/-ing + N	<i>blind alley, forbidden fruit</i>
N + N	<i>cupboard love</i>
N's + N	<i>bull's eye</i>
(Adj+) N + Prep + N	<i>storm in a tea cup</i>
N + -ed/-ing + Compl	<i>voice crying in the wilderness</i>
N + and + N	<i>part and parcel</i>

Adjectival idioms, on the other hand, can be structured as:

Table 3 – Structures of adjectival idioms

Structures of adjectival idioms	Examples of idioms
(as) + Adj + as + N	<i>as fit as a fiddle</i>
Adj + and + Adj/-ed/-ing	<i>high and mighty</i>
Adj + Prep + N	<i>wet to the skin</i>
nice/good + and + Adj	<i>nice and easy, good and angry</i>

The last group of adverbial idioms consists of the structures such as (Kvetko, Frazéológia 40):

Table 4 – Structures of adverbial idioms

Structures of adverbial idioms	Examples of idioms
N + N + and + N	<i>hook, line and sinker</i>
Adv + and + Adv	<i>back and forth</i>
Adv + Prep (+Adj) + N	<i>once in a blue moon</i>
Prep + N + Prep + N	<i>from rags to riches</i>
Prep + Adj + N	<i>in the long run</i>
Prep + N's + N	<i>within the stone's throw</i>
N + Prep + N	<i>step by step</i>
Prep + N + Prep + N	<i>from time to time</i>

Indeed, idiomatic expressions belong to the field of what is called the «Wisdom of Nations». To understand an idiomatic expression is to recognize the cultural content» is to take note of the fact that every language carries a philosophy of the world, an imaginary and even utopias that are inscribed in the fabric of his grammar, in the structure of his words and the organization of his sentences «. Folklore, literature, popular etymologies, cultural and historical facts are among the phraseological constructions, as we will see later.

The knowledge of this kind of units is a sign of a good cultural base that is more and more studied. Some specific historical aspects of a people or culture live today in the memory of people through idiomatic expressions, which are transmitted from generation to generation. These phraseological units inform us about the history or the old manners. I will present some examples of expressions idioms used today, but whose cultural content is difficult to understand, because their origin goes back to the Middle Ages and even before [6].

English – French idioms

This group includes English head idioms that have no idiomatic equivalents in French. Firstly, the meaning of the English idiom (M) is given. For this purpose *Cambridge Advanced Learner's Dictionary of English* has been used. Secondly, the literal translation of the French expression (FT) is included. The non-equivalent paraphrased counterparts of the English idioms have been found in the electronic version of *Collins French-English Dictionary*.

be head and shoulders above (3)	dépasser les autres d'une tête	Біреуден әдеқайда асып түсу
<i>M: to be far superior to someone else.</i> <i>FT: to surpass the others by a head</i>		
be over one's head (7)	passer au-dessus la tête de qu'un	Біреудің түсінігінен артық болу

M: to be beyond someone's comprehension.

FT: to pass over the head of someone

be weak in the head (8)	être faible d'esprit	Ой-өрісі төмен болу
-------------------------	----------------------	---------------------

M: be stupid.

FT: be weak of spirit

come to a head (10)	devenir critique	Сыайтын жасқа келу
---------------------	------------------	--------------------

M: to reach a critical or crucial stage.

FT: to become critical

fall head over heels in love with someone (12)	devenir follement amoureux de qu'un	Көзсіз ғашық болу
--	-------------------------------------	-------------------

M: be completely in love

FT: to become fully in love of someone

have a head start (18)	avoir une longueur d'avance	Басы мықты жасайтын болу
------------------------	-----------------------------	--------------------------

M: to have an advantage that makes someone more likely to succeed

FT: to have a length in advance

have old head on young shoulders (20)	être mûr avant l'âge	Жас болса да бас болу, ақылы өзінен үлкен
---------------------------------------	----------------------	---

M: to be mature in the young age

FT: to be mature before age

have rocks in one's head (22)	être cinglé	Ойланбай әрекет жасау
-------------------------------	-------------	-----------------------

M: to act with a lack of intelligence

FT: to be crazy

hold a gun to one's head (27)	presser un pistolet contre la tête de qu'un	Біреуді қорқыты, ққан лоқы жасау
-------------------------------	---	----------------------------------

M: to use threats to force someone to do what one wants

FT: to press a pistol against someone's head

knock sth on the head (30)	mettre fin à qch	Доғару, аяқтау
----------------------------	------------------	----------------

M: to stop doing something

FT: to put end to something

put one's head above the parapet (35)	oser s'exposer à la critique	Өз пікірін қорғау, сөзінде тұру
---------------------------------------	------------------------------	---------------------------------

M: to be brave enough to state someone's own opinion

FT: to dare to expose oneself to the critique

scratch one's head (37)	se gratter la tête	Бірнәрсені түсінбеу, қиындықпен түсіну
-------------------------	--------------------	--

M: to have difficulty understanding something

FT: to scratch the head

talk through the back of one's head (39)	dire des bêtises	Көп сөйлеу, аузына келгенін айту
--	------------------	----------------------------------

M: to talk nonsense

FT: to talk nonsense

French – English

Since the meaning of the French idioms is given by means of the paraphrased non-idiomatic English expressions, only the literal translation of the French idioms is supplied.

ne rien avoir dans la tête	be stupid	Басында түк жоқ
----------------------------	-----------	-----------------

LT: to have nothing in the head

avoir la tête comme un seau	be overloaded	Басы шарадай болу
-----------------------------	---------------	-------------------

LT: to have the head like a bucket

avoir tête ailleurs	think of other things	Ойы басқада болу
---------------------	-----------------------	------------------

LT: to have head elsewhere

être un tête en l'air	be a distraction	Ауада қалықтау
-----------------------	------------------	----------------

LT: to be a head in the air

à tue-tête	at the top of one's voice	басы ауырғанша, миы шаршағанша
------------	---------------------------	--------------------------------

LT: until tired head

la tête près du bonnet	get easily angry	Ашулану, убас киімін лақтыру
------------------------	------------------	------------------------------

LT: the head near the hat (this expression originates from the situation when a person that loses temper throws their hat away)

la tête sur le billot	claim something with certainty	Айтқанынан қайтпау
-----------------------	--------------------------------	--------------------

LT: the head on the block

faire la tête	turn one's nose up at	Ойлап табу
---------------	-----------------------	------------

LT: to make head

se creuser la tête	think really hard	Қабырғасымен кеңесу
--------------------	-------------------	---------------------

LT: to dig into the head

se casser la tête	get into a trouble	Басын жоғалту, қиындыққа тап болу
-------------------	--------------------	-----------------------------------

LT: to break the head

avoir la situation en main	have sth under control	Өз тағдыры өз қолында болу
----------------------------	------------------------	----------------------------

LT: to have the situation in hand

en mettre sa main à couper	be certain of sth	Өз жолын өзі кесу
----------------------------	-------------------	-------------------

LT: put your hand to be cut

The method of this comparative analysis was based on the concept of equivalence between the idioms of the source and target language. According to the level of equivalence, the idioms were divided into four categories ranging from absolute to close, partial and non-equivalent idioms. These categories were further divided into subcategories that specify more closely the particular deviations that may arise between English and French idioms.

In conclusion we would like to say that English and French share a similar cultural legacy, including the influence of Latin religion and secular literature, and thus it is likely that they also share many metaphorical idiomatic expressions.

REFERENCES

1 **Stoyanova, Inga.** «Semantic Aspects of English Body Idioms.» Diss. IRIM Chisinau, 2009.

2 **Kvetko, Pavol.** English Lexicology in Theory and Practice. – Trnava : Univerzita Sv. Cyrila a Metoda, 2009.

3 Cambridge Dictionary of American Idioms / Copyright © Cambridge University Press.

4 **McCarthy, Michael, and Felicity O'Dell.** English Idioms in Use. – Cambridge : Cambridge University Press, 2002.

5 **Kenesbayev, I. K.** Frazеologialyk sozdik – Almaty : Arys, 2007 – 79 p.

6 **Khasenov, A.** Til bilimi. – Almaty : Sanat, 2003.

Material received on 20.01.20.

C. M. Смирнова¹, А. К. Ақмас²

Ағылшын тіліндегі «Дене идиом» семантикалық және құрылымдық типологиясы

^{1,2}А. Байтұрсынұлы атындағы

Қостанай мемлекеттік университеті,

Қостанай қ., 110000, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

C. M. Смирнова¹, А. К. Ақмас²

Семантическая и структурная типология «идиом тела» в английском языке

^{1,2}Қостанайский Государственный университет

имени А. Байтұрсынова,

г. Костанай, 110000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Бұл мақала ағылшын тіліндегі дене идиомаларының морфологиялық және семантикалық түрлерін салыстыруға арналған. Ол адамның денесіне қатысты идиоматикалық өрнектерді зерттеп, дене идиомаларының ерекшеліктеріне назар аударады. Тұрақты тіркестерді шеберлікпен қолдану коммуникацияны жеңілдетеді және әлеуметтік өзара әрекеттесудің инновациялық ортасына ықпал етеді. Дене идиомалары мағынаны жылдам жеткізіп, тіл пайдаланушыларына өздерін білдіруге мүмкіндік беретіндіктен, олар шет тілдерін оқыту мен оқыту үдерісіне біріктірілуі керек. Бүгінгі күні бұл тақырып өте заманауи, өйткені әрбір оқушы қиындықты қанағаттандыруға дайын болуы керек, себебі идиомалар ауызша және жазбаша ағылшын тілінде жиі кездеседі.

Данная статья посвящена сравнению английских и французских идиом с точки зрения их морфологического и семантического соответствия. Авторы исследуют идиоматические выражения, относящиеся к человеческому телу. Владение идиомами облегчает общение и способствует инновационной среде социального взаимодействия. Поскольку идиомы быстро передают смысл и позволяют языковым пользователям более эффективно выразить свои мысли, они должны быть интегрированы в процесс изучения и преподавания иностранных языков. В настоящее время эта тема является довольно современной, поскольку каждый учащийся должен быть готов к восприятию просто потому, что идиомы встречаются так часто в устном и письменном иностранном языке.

ГРНТИ 17.07.51

А. М.Тенбаева

д.ф.н., кафедра «Истории Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин», Академия гражданской авиации, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан
e-mail: altynai06@list.ru

О ФУНКЦИОНИРОВАНИИ ЗООМОРФНЫХ ОБРАЗОВ БЕССОЗНАТЕЛЬНОГО В СТИХОТВОРНОМ ТЕКСТЕ

В статье представлен анализ образной системы стихотворного текста известного современного казахского поэта Гультар Салыкбай. Акцентируется роль зооморфных образов – улитки и черепахи. В семантике этих образов отчетливо прослеживается связь с психологическими символами бессознательного. Текст Г. Салыкбай – это своеобразный психоанализ. Образ улитки восходит к известному в психологии синдрому омара. Этот образ указывает на душевное состояние автора-героини, которое специалисты обозначают как психологическое айкидо.

Показано, как на значение психологических образов «наложились» аллюзии известного стихотворения А. Пушкина, значения традиционных мировых и национальных символов. Выявлено, что Г. Салыкбай вольно или невольно обращается к специфическому пониманию Иного мира и смерти в кочевой культуре. Отмечено, что в культуре номадов Иное – это не исход, а основа потенциального мира.

Сложный полисемантический образ-символ черепахи завершает психоанализ лирической героини. Он связан с ее сознательным выбором, внутренним решением.

Ключевые слова: стихотворный текст, образная система, зооморфные образы, психологические символы, бессознательное, психоанализ.

ВВЕДЕНИЕ

Бессознательное – важнейшая составляющая психической жизни человека. Оно объединяет утраченные, забытые образы и впечатления. Эти образы во многом определяют сознание, являются его неотъемлемой частью [1]. Как известно, психотерапевт К. Юнг научно осмыслил и обосновал архетипы бессознательного. Эти образы прослеживаются в мировой культуре. Символы/архетипы стали объектом изучения в работах ведущих философов, психологов, культурологов, филологов: Е. М. Мелетинского,

В. Я. Проппа, Ю. М. Лотмана и других. Как отмечает Ю. Г. Хазанкович, несмотря на то, что зооморфные образы-символы ярко маркируются в культурном пространстве, в науке они исследованы недостаточно [2].

В данной статье – интерпретация зооморфных образов в стихотворении известного казахского поэта Гульнар Салыкбай из сборника «Аспандағы аңсарым» [3].

Выбор текста данного автора обусловлен тем, что когда читаешь ее произведения вольно или невольно погружаешься в глубины бессознательного. В других работах мы уже анализировали тексты Г. Салыкбай, где реализуются такие символы, как Божественный ребенок, Тень, вода (например, [4]). Наряду с этими яркими образами Г. Салыкбай обращается к зооморфным символам бессознательного.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Жоқ қуаныш, қайғы да –

Бостық.

Осылардың ортасы бар – азат.

Кеше Айды да лайды да дос қып,

Қанша құладым, көзімді жас қажап.

Сыртқа керегі: қорғансыз күйім,

Жатталған, тапталған ізге салу.

Осы – қорғаным, осы – үйім:

Қабыршағым – қару...

Сырттың білмеймін көлемін, жасын,

Көрмеймін жайнаған көзін.

Дос түгіл, жоқ бүгін қасым,

Тығылам өзімнен өзім.

Сыртқа керегі – ішіңе орнау

Иіліп, соңына ерткен.

Күрестің көкесі – өзінді қорғау

Мағынасыз дерттен.

...Бізден де кетер, мәңгіге тұрмас

Бұл өмір, бәрін тастата.

Есімім – Ұлу. Сен кімсің, сырлас?

Тасбақа...

[3] («Жоқ қуаныш, қайғы да...»)

В начальных строках лирическая героиня с горечью говорит о разочаровании в жизни и людях. В этих строках маркируется аллюзия с пушкинскими строками:

Пора, мой друг, пора! покоя сердце просит –

Летят за днями дни, и каждый час уносит

Частичку бытия, а мы с тобой вдвоем

Предполагаем жить, и глядь – как раз умрем.

На свете счастья нет, но есть покой и воля.

Давно завидная мечтается мне доля –

Давно, усталый раб, замыслил я побег

В обитель дальнюю трудов и чистых нег.

[5] «Пора, мой друг, пора! покоя сердце просит...»)

Словно на сеансе у психотерапевта героиня рассказывает о восприятии самой себя. Героиня, неприкаянная, раздражаемая противоречиями, страдает. Ощущается, что ей необходимо выговориться как на сеансе у психотерапевта.

Она ассоциирует себя с улиткой. Единственный земноводный моллюск – улитка традиционно воспринимается как метафора медлительности [6]. Издавна известны ее лечебные свойства.

Во 2-ой строфе раскрываются причины противоречия: она находится во внутреннем конфликте с окружающими людьми; по ее словам, «не желает ходить по проторенной дороге» и предпочитает укрыться в свою раковину. Раковина – это ее защита, дом и оружие (!). Героиня не желает искать точек соприкосновения с внешним миром. Здесь звучит мотив конфликта личности и толпы, индивидуальности и серой массы.

Данное восприятие мира можно условно обозначить как синдром улитки. Вспомним, что современные психологи для обозначения состояний индивидов обращаются к образам животных; например, выделяют синдром омара. Известно, что суть синдрома в том, что омар растет и через какое-то время не умещается в своем панцире. Он взламывает панцирь и живет без защиты, пока не обрастет новым. На наш взгляд, синдром омара больше соответствует состоянию лирической героини данного текста.

Окружающие агрессивны по отношению к героине, желают ее психологически подавить, «загнать в раковину». Но данную агрессию, данный негатив она превращает в «плюс». Защита – это лучшая борьба. Она защищается от некоей болезни, которая (это трудно понять их текста) поразила либо ее, либо окружающих, либо всех вместе взятых. Данная позиция сродни психологическому айкидо. Как известно, суть психологического айкидо состоит в том, что не расстрачивать жизненную энергию на конфликты с

окружающими, спокойно воспринимать критику, даже соглашаться с ней. Это позволяет человеку жить своей жизнью без эмоциональных потерь, планомерно достигать свои цели.

Автор/героиня демонстрирует свое понимание воли: она вольна укрыться от неприятия ее толпой, вольна не конфликтовать. Это не поражение, это сознательный выбор в пользу уединения. В конце концов, этот мир преходящ. В заключительных строках маркируется известное изречение: «Все пройдет и это тоже пройдет». Таким образом, мотивы, содержащиеся в тексте, в концовке аккумулируются в библейский мотив.

Необходимо отметить, что мир иллюзорен и в кочевой философии. Казахское понимание Иного мира, смерти имеет свою специфику. Оно коренным образом отличается от европейского мировоззрения. Если в западной культуре XIX–XX вв. небытие человека представлялась как конечная точка творческого познания мира, то в кочевой культуре – это лишь исход, начало.

Иное – это не пустота и хаос, это основа потенциального мира. Граница между мирами не является абсолютной, как в античности. Первоначальной идеальной моделью отечественной культуры можно считать идею бесцельного путешествия, в котором поглощаются пространство, впечатления, и в итоге происходит катарсис [7].

Иной мир такой же реальный, как мир людей. Бытие не является абсолютным явлением. Время воспринимается в совокупности с движением человека [7]:

Все они пришли в этот мир и ушли,
Подобно каравану поселились и откочевали,
Их взяла смерть, поглотила земля
Лишь обманчивый мир остался после них.
Мир приходит и уходит,
В конце концов мир смертен
[цит по: 7, с. 56]

В анализируемом тексте – индивидуально-авторская интерпретация синдрома улитки, который, по сути, трансформируется в синдром омара. В концовке текста улитка трансформируется в рептилию.

В концовке расставляются тоски на I. Героиня открыто идентифицирует себя и просит самоидентифицироваться ее слушателя/собеседника. Образ слушателя заставляет ее задуматься. На это указывает фигура умолчания в последней строке. Образ черепахи является «центробежной силой» всего текста. В нем сосредоточились устремления, тайные бессознательные желания героини.

Вспомним, что у черепахи также есть панцирь. Но в отличие от моллюска улитки древняя рептилия черепаха – животное более высокого уровня.

К. Юнг в анализе сновидений пациента, где присутствует черепаха, указывал на исключительность данного сна: древние рептилии – крокодилы и черепахи связаны с психологией «холодного кровного в человеке»: «Шопенгауэр говорил: «жир ближнего годится, чтобы смазать наши ботинки». Этого нам никогда не понять, что иногда мы ужасно хладнокровны. Есть люди, которые при определенных обстоятельствах способны на вещи, которые просто не могут признать в себе. Это пугает, шокирует до глубины души, мы не можем этого принять» [8, с. 106].

Если крокодил символизирует темную силу бессознательного, которая тянет людей вниз, змея же способна сбрасывать кожу, обновляться, что маркирует вечность, то черепаха – древняя амфибия-долгожитель, ее символизм связан с активизацией глубинных инстинктов.

Исследователь указывал на трансцендентную функцию символа: он «вскрывает» стремление бессознательного приблизиться к сознанию. Это синтез позволяет индивиду постичь новое, понять суть проблемы, которая «сидит» в подсознании.

Черепаха в мировой культуре традиционно связывается с основами мироздания: китайская Ао держит на спине диск Земли, у японцев – Мировую Гору, в представлении индийцев слон удерживающий мир стоит на черепахе [6]. На протяжении всего своего рассказа героиня словно находилась в мифологическом поле. Она не называла своего имени, лишь указывала на характерные признаки, скрывалась за возможными номинациями. В концовке «чары спадают» и героиня называет свое имя. Вспомним, что в древних представлениях у многих народов назвать свое имя – значит стать «видимым» для потустороннего мира, стать менее защищенным от злых сил.

Героиня выходит за границы мифологического поля, дабы перейти на другой, новый для нее уровень жизни. Она внутренне готова к переменам.

ВЫВОДЫ

Таким образом, текст-психоанализ достиг своей развязки. Героиня совершила большую внутреннюю работу: чувство разочарования сменилось психологическим айкидо, а затем – прямым обращением к бессознательному. Эта трансформация позволила стать героине сильнее, спокойнее как архетипичная черепаха. Бессознательные желания парадоксальным образом стали осознанным выбором. Зооморфные образы раскрыли диалектику души.

Образы животных переплетаются с аллюзиями известного поэтического текста, традиционными символами мировой и национальной эстетики.

На данную корреляцию наложились понятия: психологическое айкидо и синдром омара.

Все это позволило казахскому поэту создать ярко индивидуальный по монтажу образов, по вскрывающимся глубинным мотивам и, в конечном итоге – по раскрытию внутренних состояний автора-героини стихотворный текст.

Данный анализ свидетельствует о широте диапазона темы исследования. Теория образной системы стихотворного текста огромная и сложная область науки. Нам представляются важными такие аспекты, как взаимодействие семантики образов с другими элементами структуры текста, дальнейшее исследование связи образов с элементами текста. Немаловажно, что непрерывно меняющееся культурное поле привносит новое в функционирование образов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Юнг, К. Архетип и символ. – М. : Ренессанс, 1991. – 262 с.
- 2 Хазанкович, Ю. Г. Архетип волка в фольклоре и литературе // Вестник ТГУ. – Серия «Гуманитарные науки». – № 4. (72). – Тамбов, 2009. – С. 177 – 183.
- 3 Салықбай, Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы : Жазушы, 2001. – 144 б.
- 4 Тенбаева, А. М. О функционировании символов бессознательного в стихотворном тексте // Вестн. КазНПУ им. Абая. – Серия «Филологические науки». – № 1(59). – Алматы, 2017. – С. 208 – 211.
- 5 Пушкин, А. С. Полное собрание стихотворений в одном томе. – М. : Эксмо, 2011. – 768 с.
- 6 Тресиддер, Д. Словарь символов. – М. : Фаир-Пресс, 1999. – 215 с.
- 7 Наурзбаева, З. Мифоритуальные основания казахской культуры (на материале фольклорных текстов): дисс. ...канд. филос.наук. – Алматы, 1994. – 145 с.
- 8 Юнг, К. Г. Анализ Сновидений. Лекция V от 4 июня 1930 г. // Юнг К. Г. Собрание сочинений: В 19 т. – М. : Ренессанс, 1992. – т. 7. – С. 105–111.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

А. М. Теңбаева

Поэзиялық мәтіндегі бейсаналықтың зооморфты бейнелерінің жұмыс істеу туралы

Азаматтық авиация академиясы,
Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

A. M. Tenbayeva

About the functioning of zoomorphic images of the unconscious in the poetic text

Academy of Civil Aviation,
Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

Мақалада қазіргі қазақ ақыны Гүлнәр Салықбай өлең мәтінінің бейнелі жүйесіне талдау жасалған. Зооморфтық бейнелер-ұлулар мен тасбақалардың ролі ерекше назар аударылған. Бұл бейнелердің семантикасында бейсаналықтың психологиялық Символдарымен байланысы анық байқалады. Г. Салықбай мәтіні-бұл психоанализ. Ұлулар бейнесі психологияда белгілі Омардың синдромына байланысты. Мамандар психологиялық айкидо ретінде көрсетілетін бұл бейне автордың басты кейіпкерінің жан-жақты жағдайын көрсетеді. Психологиялық бейнелердің мәні «А. Пушкиннің белгілі өлеңінің аллюзиясы, дәстүрлі әлемдік және Ұлттық символдардың мәні» көрсетілді. F. Салықбай көшпенді мәдениеттегі өзге әлем мен өлімнің ерекше түсінігіне еркін немесе беймәлім жүгінетіні анықталды. Көшпелілердің мәдениетінде өзге нәрсе-бұл нәтиже емес, әлеуетті әлемнің негізі.

Күрделі полисемантикалық сурет – Тасбақа символы лирикалық кейіпкердің психоанализін аяқтайды. Ол оның саналы таңдауымен, ішкі шешімімен байланысты.

In this article the analysis of the famous modern Kazakh poet Gulnar Salykbai's poem text image system is represented. The role of the zoomorphic images – snails and tortoises is being emphasized. The connection of the psychic symbols of unconscious notions with the semantics of these images is distinctly retraced. Salykbai's text is a peculiar psychic analysis. The tortoise' image is rising to the known in psychology lobster

image. This image indicates the author-heroine's spirit condition which some specialists mark as a psychic aikido.

It is marked out how allusions of Pushkin's famous poem are «put over» the meaning of psychic images, meanings of traditional world and of national symbols. It was revealed that G. Salykbai voluntarily or not addresses the specific comprehension of the Different world and death in the nomadic culture. It was marked out that in the nomadic culture Different is not the outcome but is the basis of the potential world.

Complicated polysemantic tortoise image-symbol completes the psychic analysis of a lyric heroine. It is connected with her conscious choice, inner solution.

FTAMP 821.512.122:82.02

А. Ә. Үсен

ф.ғ.д., профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., 010000, Қазақстан Республикасы

e-mail: aierke 0102@mail.ru

АЛАШШЫЛ ӘДЕБИЕТТЕГІ ТУҒАН ЖЕР КОНЦЕПТІ

Әр дәуірдегі ақындар шығармашылығында туған жер ұғымының идеялық-көркемдік мәнін қоғамдық-саяси жағдайлармен сабақтастыра қаралды. Қазақ мемлекеті пайда болғалы қоғамдық-саяси өзгерістерге сай туған жер ұғымының да көркемдік мәні, идеялық мазмұны өзгерістерге ұшырады. Алаш кезеңіндегі әдебиетте туған жер ұғымының саяси-әлеуметтік маңызы зор болды. Ақындар шығармалары негізінде туған жер концептінің негізі мағынасы айқындалады. Қазіргі кезеңдегі туған жер концептінің семантикасы мен эмоционалдық-экспрессивтік ерекшелігі сараланады.

Кілтті сөздер: концепт, образ, лирика, алашшыл әдебиет, туған жер, атамекен.

КІРІСПЕ

Жыраулар поэзиясы мен Абай поэзиясында туған жер деген ұғым кездеспейді. Туған жер ұғымы XX ғасыр басындағы әдебиетте ерекше орын алады. Туған жер деп тебірену 1900 жылдардан кейін орнығуы қоғамдық әлеуметтік және тарихи, саяси даму ерекшелігіне сай пайда болды. Бұрын туған жер деген ұғым мақал-мәтелдерде, халық өлеңдерінде кездеседі. «Ит тойған жерінде, Ер туған елінде», «Туған жердей жер болмас, туған елдей ел болмас», «Туған жердің күні де ыстық, түні де ыстық». Жалпы мақалдарда туған жер ұғымы кең жайылған. Бұл мақалдардың шығу тегі мен уақытын «Ақтабан шұбырынды Алқакөл сұлама» яғни жоңғарлармен соғыс кезеңінде өмірге келген «Елім-ай» әнінде туған жер концепті «ел-жұрт», «алаш» ұғымдары арқылы беріледі.

Ел-жұртынан айрылған жаман екен,
Қара көзден мөлтілдеп жас келеді,
Елім-ай, елім-ай.

.....

Мына заман қай заман? қысқан заман,
Бақыт құсы алаштан ұшқан заман,
Елім-ай, елім-ай.

«Бесік жыры» ретінде айтылатын «Ауылым көшіп барады Алмалыға» деп басталатын халық әнінде туған жер ұғымы кездеседі. Жырлар мен мақалдардың, жалпы халық ауыз әдебиетінің мәтінін тануда қиындық келтіретіні олардың өзгеріске ұшырау мүмкіндігі. Алты ауыз өлеңдер мен өзге шағын жанрлар уақытқа сай өзгеріске жиі түсетіні белгілі.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Бұл ұғым қазақ ауыз әдебиеті мен ертедегі ғасыр әдеби мұраларында кең жайылмағанмен, мүлдем кездеспейді деуге болмайды. Әр кезеңде туған жер концепті түрліше ұғымдармен беріледі. Ел, жұрт, атамекен, атақоныс, алаш, туған жер ... «XV–XIX ғғ. Ақын-жыраулар шығармаларындағы «кеңістік» концептісіне енетін «жер бедері», «тау», «су» жүйелеріне қатысты жиі қолданылатын жалпы атаулар мыналар: шөл, көл, қара жер, қыр, қоныс, өзен, жайлау, дала, тас т.б.» Абай шығармаларын ақтарып, туған жер ұғымын бір ғана өлеңде пайдаланғанына назар аудардық. «Келдік талай жерге енді» деп баталатын өлеңнің мына бір жолдарында ғана көрінеді: Өзге өлеңдерде тек ел, жұрт, қазақ және алаш деген ұғымдарды қолданады. Төмендегі өлеңде ел ұғымы 10 рет, жұрт ұғымы – 3, халық – 1 рет кездеседі.

Бай сейілді,
Бір пейілді
Елде жақсы қалмады.
Елдегі еркек,
Босқа селтек
Қағып, елін қармады.

.....

Ел де жаман,
Ер де жаман -
Аңдығаны өз елі.

Елде – сыяз,
Ойда – ояз,

Оңбай-ақ тұр әр түрі. [1, 127]

Абай шығармаларындағы ел ұғымы адамдарды меңзеп тұр. Жер емес адамдарды, қоғамды меңзей отырып, сыни бағытта ой өрбітеді. Ақынның өзі айтқандай «ызалы жүрек, долы қол, улы сия, ащы тілмен» жазылған өлеңдері қоғамдағы түрлі жайларды ашып айтып, сол арқылы жөнделмеке талпынуы, халықты қайрауы мен оған жанашырлықпен ой салуға бағытталған. Ел сөзін қайта-қайта келтіре отырып, сол кездегі байлар мен болыстардың елге жасап отырған қиянатын улы сатира тілімен түйрейді. Абайдың ел ұғымын жиі қолдану себебі оның өлеңдерінің сыншылдық болмысымен байланысты. Кей өлеңдерінде елдің өзі сынға іліксе, енді бірқатар өлеңдерінде ел мен

елге қиянат жасаушы адам мен топтың қайшылығы көрінеді. Осы тұрғыдан алғанда туған жер мен ел ұғымының мәнін, экспрессивті-эмоционалдық сипатын қоғамның саяси-әлеуметтік даму ерекшелігі айқындайды. Абай шығармаларындағы ел мен жұрт ұғымы қазақ поэзиясында мәні кеңейіп саяси-әлеуметтік сипат күшейе түсті. Бұл Абайдан кейінгі ақындар поэзиясында аса бір кең тарап, өткірлікпен жырланған елдігіміз бен егемендігіміз үшін аса зор маңызға ие ұғымдарға айналғанының айғағы.

«Туған жер мен адамды асқақтату сезімі қазақ дәстүрлі мәдениетінің мәтіндерінде – ауыз әдебиеті үлгілерінде, жыраулар мен ақындар шығармашылығында, ағартушылар деп аталып келген интеллектуалды алыптарымыздың еңбектерінде, алаш қайраткерлерінің саяси-әлеуметтік, әдеби-публицистикалық шығармаларында, кеңестік кезең мен тәуелсіздік тұсындағы мәтіндерде кең өріс алған.» [2]. Бұл қазақ баласының кеңістікті қабылдау ерекшелігінен туындаған. Қазақ баласы өз даласын, өз қонысын, қоршаған ортаны қасиетті, қастерлі дүние ретінде қабылдап, оны ата ұғымымен байланысты түсінеді. Атамекен, атақоныс деген ұғымдар арқылы мекеннің, қоршаған ортаның жақындығы мен құрметін білдіреді. Ол жай ғана туылған мекен емес, ол сенің тамырың, сенің негізің деген түсінікті ұқтырады. Осы мекеннің ажырамас бір бөлшегі, онымен тұтасқан әлем бола отырып, қазақ баласы сол мекеннің перзенті екенін түсінген. Туған жерден алыстау, одан ажырау өзін жоғалтқанмен бірдей саналған. Сондықтан туған жер туралы толғанбаған адам жоқтың қасы. Сондықтан бұл тақырып қазақ өнеріндегі күре тақырыптың бірі және ол қазақ баласы жасағалы жасап, өзгеріп келетін өміршең тақырып екені анық. XIX ғасырда орыс империясының тырнағы батып, қиянаты артқан сайын бұл ұғымның мәні артып, экспрессивтік бояуы да қалыңдай түсті. Ақындардың көпшілігі туған жер ұғымын нақтылай, өздерінің туып – өскен аймақтың аты аталып, түсі түстелетін болды. Ол жалпы қайғы емес, жеке қасіретке айналды. Осы кезеңде белгілі болған мекен атаулары туралы мына пікірді келтіруге болады: «Ал жалқы есімдер қатарын Еділ, Жайық, Көкшетау, Оймаут, Ойыл, Қиыл, Жем, Сағыз, Алатау, Мекке, Медине, Ақжайлау, Сандықтас, Тарбағатай, Аягөз, Сарыарқа, Арқа, Алакөл т.б.» сияқты жер-су аттары құрады» Дулат Бабатайұлы өлеңі «Ақжайлау мен Сандықтас»:

Атам қонған кең далам,
Мендей сені қызғанар,
Бауырында өскен бай-балаң?
Көл қорығын қызғыштай
Сен десе салам бай-балам.
Өксігінді ойласам,
Ұйқы беріп қайғы алам. [3, 255]

Зар заман ақыны Дулат өлеңдеріндегі туған жер, ата қоныс құлпырған, жұмақтай, сұлу өлке болғанымен оның қайғысы ауыр, қасіреті терең. Атамекеннің жат қолына кетіп, тарылып бара жатқаны, өзгенің иеленіп ойына келгенін істеп, басқыншылық жасауы ақынның жанын күйікке салып, өлеңін зарға суарады. Ал Махамбет өзінің Нарын құмы мен толқыған Жайықты айтып, кеудесі шерге толады. Нарыннан айрылуды өлгенмен тең санаған ақынның өлеңі ғана емес, өмірі де азаттықтың символындай болды. Туған өлкесінің атын атап, түсін түстеу арқылы империя қиянатының нақтылығы, деректілігін және бұл мекендердің ақын үшін ерекше қымбат әрі киелі екендігіне көз жеткіземіз. Жер үшін болған күрестің ауқымы кең болды. Қазақ даласының төрт бұрышын жыландай бұғаулап, тұншықтырып бара жатқан тегеурінін осы мекендер арқылы танытып, оның тарихи маңызын сездіреді.

Абайламай айрылдым,
Ар жақтағы елімнен –
Анау Нарын деген жерімнен.
Тірі кеттім демеймін,
Кем болмады өлімнен. [4, 269]

XX ғасырдағы жер үшін, татмекен үшін болған күрес осы ақындардың күресіне ұштасып, жалпы қазақтық сипат алды. Бұл ғасырдың ақындары жекелеген жер емес, бүкіл қазақ даласы үшін күресті. Сондықтан олардың өлеңдерінде туған жер мен қазақ ұғымы қатар кездесіп, азаттық үшін болған қозғалыстың ауқымын көрсетеді. Соның бірі М. Дулатовтың мына жолдарынан байқалады:

Қазағым, жерің қайда ата мекен,
Қазақ қазақ болғалы мекен еткен.
Хазірде бәріңізді қуып шығып,
Орныға қала салып хахол жеткен. [5, 135]

Міржақып өлеңдерінің жалпы қазақтық сипаты сөзінің бүкіл қазаққа қарата айтылып, біртұтас қазақтың қамын ойлаудан, оның қайғысын терең танудан, жете сезінуден байқалады. Бұл ұлт үшін күрестің жалпы ұлттық сипат алғанын, тұлғалардың мемлекетшілдік санасының жетілгенін, қазақ даласының біртұтас ел болып ұйысқанын айқындайды. Осылай «Қазағым» деп тебіренген ақынның бірі – С. Торайғыров. Сол кезеңнің ұлтжанды ақындары сияқты қазақты оятуды, азаматтық санасын сілкіндіріп, ел болып күресуді, жерді аман сақтап, бауыры бүтін ел болуды көксейді.

Қазағым, таянды ғой қылта мойын,
Жер, мал кетіп, бос қалды біздің қойын.
Қарашы өзіңе өзің көз жүгіртіп,
Жараспас бұдан былай күлкі-ойын.

Жетті енді қам жер мезгіл, жатпа бекер,
Ойламау келешекті түпке жетер. [6, 211]

Мағжан Жұмабаевтың «Туған жерім – Сасықкөл» өлеңі де ақынның мұңы, ақынның қасіреті болған бодандық, туған жерге деген қиянат, елге деген басқыншылықты айыптайды. Атамекенінің бұғауға түскен қалпын көріп жапа шегіп, қасіретке қамалған жанның жан дүниесін таныту арқылы халық қасіретінің қалыңдығын бағамдаймыз. Ақынның өлеңіндегі Сасықкөл езілген ел болып, жапа шеккен азаптың белгісі іспетті.

Білмеймін не боларың, қайран көлім
Жарайды тең болмаса күн мен түнің
Итиіп қарашекпен келіп қонса
Басыңнан құсың ұшып кетер сенің. [7, 183]

XX ғасырдағы өлеңдердегі туған жер ұғымының саяси-әлеуметтік сипаты күшті. Көпшілігінде атамекеннің бодандықта болуы қайғыға салып, ашындырады, бұрынғы еркін кезін сағындырырады, жаулаушыға деген ызысы мен өшпенділігін көрсетіп, күреске шақырады. Бұл кезеңдегі поэзия дәстүрден аластатылып, жерінен айрылып жатқан қазақ халқы үшін саяси күреске шақырудың бір үлгісі болды. Сондықтан асыл сөзге адал жандардың, қаламгерлердің барлығы дерлік қазақ халқының басындағы қиын халді жазбай отыру адамдық пен ақындыққа қиянат. Мағжанның «Туған жер» рөленінде бұл проблеманы өзінің жеке қайғысындай қабылдап, туған жерден алыстап кетем бе деген мұңы мен қимастығын сеземіз.

Жаратылдым топырағыңнан, сен – түбім.
Жалғаны жоқ, бәрі сенен жан-тәнім.
Сенен басқа жерде маған қараңғы,
Жарық болар Шолпан, Айым, сен – Күнім.

.....
«Адам басы – Алла добы» деген рас,
Қалай қуса, солай кетпек сорлы бас.
Кім біледі, мен де шетке кетермін,
Туған жерім, сені тастап басым жас. [7, 122]

Рухани жаңғыру бағдарламасы: «Біз – ұлан-ғайыр жері мен аса бай рухани тарихы бар елміз. Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі бауындай байланысы ешқашан үзілмеген.» [8] Киелі мекен арқылы олардың біртұтас географиялық жүйесін жасау арқылы тарихты бір тұтас ету, оның артында ұлтты біртұтас ету мәселесі тұр. Қазіргі кезеңде кей ру өкілдерінің өз батырларын ғана мадақтауы сияқты бөлінуге итермелейтін теріс әрекеттердің көрініп қалып жатқаны жасырын емес. Ол ұлтқа қауып төндіретін үрдіс.

ҚОРЫТЫНДЫ

Алаштың Қазақ мемлекетін құрудағы жанқиярлық күресі, туған жерге деген ұлы сезімі қазақтың бүгінгі ұрпағын ұлт үшін, мемлекет үшін жаңа жеңістерге жеткізер жаңа жолы, ұлағатты өнегесі. «Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды.» [8]. Жер бірлігі – ел бірлігі, тарих тұтастығы – ұлт тұтастығы, тіл ортақтығы – діл ортақтығы осы үш мәселе ұлтты ұйыстыратын, Мәңгілік ел құрудың негізі екендігін ұқтырған Алаш идеясы мен Мәңгілік ел идеясы, Рухани жаңғыру идеясы біртұтас. Осы тұтастық – Қазақтың жаңа мемлекетінің іргетасы, рухани мазмұны.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Абай.** Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 2005. – 295.
- 2 **А. Жанбатыр.** Жер концептісінің қазақ мәдениетінде алатын орны. [Электронды ресурс]. – <http://group-global.org/ru/node/32610>
- 3 **Д. Бабабайұлы.** Бес ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 1985. – 321
- 4 **М. Өтемісұлы.** Бес ғасыр жырлайды. – Алматы : Жазушы, 1985. – 296.
- 5 **М. Дулатов.** Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1988. – 318.
- 6 **С. Торайғыров.** Өлеңдер мен поэмалар. – Алматы : Жазушы, 2003. – 240.
- 7 **М. Жұмабаев.** Шығармалары. – Алматы : Жазушы, 1988. – 394.
- 8 **Н. Назарбаев.** Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар. [Электронды ресурс]. – <http://egemen.kz/article>.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

А. А. Усен

Концепт «Родной земли» в литературе Алаш

Евразийский Национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, 010000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

A. A. Ussen

The concept of «Native land» in the literature of Alash

L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, 010000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

«Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», программа объявленная президентом, рассказывает о любви и заботе к родной земле. В литературе периода Алаш понятие родины имеет политическое и социальное значение. Суть понятия родины определяется на основе стихотворений поэтов в начале XX века. Анализируются семантика и эмоционально-экспрессивные особенности концепции родной земли в современной литературе. С появлением казахского государства изменились художественный смысл и идеологическое содержание понятия родины, в соответствии с социальными и политическими изменениями. В литературе периода Алаша понятие родины имеет политическое и социальное значение. Суть понятия родины определяется на основе стихотворений. Анализируются современная семантика и эмоционально-экспрессивные особенности концепции родной земли.

«Looking to the Future: Modernization of the Commonwealth», the program announced by the president, tells about love and care for one's native land. In literature, the Alash period, the concept of homeland has political and social significance. The essence of the concept of homeland is determined on the basis of poetry poems in the early XX century. Semantics and emotional-expressive features of the concept of native land in contemporary literature are analyzed. With the advent of the Kazakh state, the artistic meaning and ideological content of the concept of the motherland changed, in accordance with social and political changes. In the literature of the Alash period, the notion of the homeland has political and social significance. The essence of the concept of homeland is determined on the basis of poems. The modern semantics and emotional-expressive features of the concept of native land are analyzed.

А. К. Хусаинова¹, А. Д. Карыбаева²

¹ст. преподаватель, Языковой Центр, Казахстанско-Немецкий Университет, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан;

²ст. преподаватель, Языковой Центр, Казахстанско-Немецкий Университет, г. Алматы, 050010, Республика Казахстан

e-mail: ¹khussainova_alma@dku.kz; ²karybaeva@dku.kz

РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ЯЗЫКУ

В статье рассматриваются вопросы, связанные с обучением студентов профессионально-ориентированному языку и необходимостью интеграции дисциплины «Иностранный язык специальности» с профилирующими дисциплинами. Проводится обзор форм и методов, применяемых в процессе обучения, и способствующих овладению иностранным языком в рамках своей специальности и использованию его в общении в сфере профессиональной деятельности.

Особое внимание в процессе обучения профессионально-ориентированному немецкому языку уделяется развитию навыков и умений устной коммуникации.

Основу формирования профессиональной коммуникативной компетенции наряду с другими методическими приемами составляет проблемный подход, позволяющий в процессе обучения симулировать возможные проблемные ситуации, максимально приближенные к реальной профессиональной деятельности.

Приводимые в статье методы и приемы обучения побуждают студентов к дискуссии, творческому высказыванию и способствуют развитию неподготовленной речи.

Ключевые слова: устная коммуникация, аутентичный текст, учебные ситуации, проблемный подход, профессиональная лексика, речевые средства.

ВВЕДЕНИЕ

В связи с процессом глобализации и развитием новых технологий и, соответственно, обменом международных контактов в профессиональной сфере встает острая необходимость в специалистах, владеющих иностранными языками на профессиональном уровне в рамках своей специальности. Владение иностранным профессионально – ориентированным

языком является обязательным компонентом профессиональной подготовки студентов. В современном мире обучение студентов профессионально-ориентированному языку требует интеграции дисциплины «Иностранный язык специальности» с профилирующими дисциплинами. Перед преподавателем ставится задача научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать язык как средство систематического пополнения своих специальных знаний, а также как средство коммуникации в сфере профессиональной деятельности.

Процесс обучения предполагает применение форм и методов, способствующих овладению профессионально-ориентированным иностранным языком и использованию его для дальнейшего общения в области своей специальности.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Изучению дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный (немецкий) язык» в Казахстанско – Немецком университете предшествует общеобразовательная дисциплина «Иностранный (немецкий) язык».

Целью обучения профессионально-ориентированному немецкому языку является формирование у студентов коммуникативных компетенций, необходимых им как средство общения с приглашенными преподавателями из Германии, для понимания и усвоения учебного материала по их специальности на занятиях, проводимых немецкими специалистами, а также для их дальнейшего обучения в ВУЗах-партнерах: University of Applied Sciences Hamburg по специальности «Энергетическая и экологическая техника» (BA); University of Applied Sciences Schmalkalden по образовательной программе «Информационный инжиниринг в экономике» (BA); Technical University of Applied Sciences Wildau по образовательной программе «Телематика» (BA) и для получения дополнительных знаний и осуществления будущей профессиональной деятельности в конкурентных условиях современного рынка труда.

Поэтому особое внимание в процессе обучения профессионально-ориентированному немецкому языку уделяется развитию навыков и умений устной коммуникации.

«Устная речь представляет собой двусторонний процесс, складывающийся из умения говорить на иностранном языке (экспрессивная сторона речи) и умения понимать речь других людей (рецептивная устная речь)» [1].

Таким образом, к устной форме общения относятся говорение и аудирование, которые неразрывны в общении и тесно связаны в обучении.

Обучение студентов профессионально-ориентированному языку требует интеграции дисциплины «Немецкий язык специальности» с профилирующими дисциплинами. В процессе обучения преподаватель решает следующие задачи: научить будущего специалиста на основе межпредметных связей использовать язык как средство систематического пополнения своих профессиональных знаний, а также как средство коммуникации, что предполагает использование форм и методов обучения, способствующих овладению профессиональной лексикой и терминологией, необходимых для дальнейшего общения в сфере профессиональной деятельности.

Эффективное общение требует формирования у обучающихся следующих коммуникативных умений: умение описать, изложить, сообщить, возразить, умение объяснить, доказать, аргументировать.

Среди языкового материала, необходимого для изучения профессионально-ориентированного немецкого языка и используемого на занятиях в определенном программой объеме, ведущую роль играет лексика (термины, вербализирующие понятия и действия, характерные для определенной профессиональной сферы, релевантные для языка специальности и отражающие его особенности и специфику).

В языковой материал входят также грамматические явления (формы, структуры), свойственные профессиональному немецкому языку, к примеру, развернутое определение, пассивный залог и замещающие его формы, придаточные предложения – определения, образа действия, косвенная речь (Konjunktiv I), глаголы с управлением.

Однако, знание специальных терминов и определенных грамматических структур, типичных для профессионально-ориентированного немецкого языка, недостаточно для свободы устно-речевого общения студентов, последнее возможно только в случае, когда коммуникативная компетенция сформирована.

В этой связи язык устной профессионально – деловой коммуникации, используемый при проведении презентаций, дискуссий, «круглого стола», учебных игровых ситуаций, требует знания и умения применять соответствующие разговорные клише (формулы согласия/ несогласия, высказывания своей точки зрения, прерывания собеседника и т.п.). Некоторые из них приведены ниже:

sich zu Wort melden:

- Dürfte ich etwas dazu sagen?
- Entschuldigung, ich würde gern etwas dazu sagen.
- Zu diesem Punkt möchte gern Folgendes anmerken.
- Ich würde gerne eine Bemerkung zu diesem Thema machen.

einer Meinung zustimmen

- Ich bin da völlig / ganz Ihrer Meinung.
- Ich bin (da) völlig mit Ihnen einverstanden.
- Dem kann ich nur voll zustimmen.
- Ich teile (in diesem Punkt) voll und ganz Ihre Meinung.
- Das ist eine gute Idee.
- Das sehe ich ganz genauso.
- Das ist auch meine Erfahrung, denn...
- Ja, genau.

widersprechen

sehr höflich

- Erlauben Sie mir, dass ich Ihnen widerspreche.
- Ihre Ansicht in allen Ehren, aber...
- Könnte es nicht vielleicht eher so sein, dass...
- Ich kann mich dem nicht so ganz anschließen.
- Tut mir Leid, aber da bin ich etwas anderer Meinung.

freundlich/ normal

- Ich teile Ihre Ansicht nicht so ganz, da...
- Da habe ich doch so meine Bedenken.
- Ich glaube, Sie haben da etwas übersehen.
- Ich sehe das (etwas) anders, denn...
- Für mich stellt sich das etwas anders dar.

jemanden unterbrechen

- Da muss ich aber jetzt doch kurz einhaken.
- Entschuldigung, darf ich Sie kurz unterbrechen?
- Tut mir Leid, wenn ich Sie unterbreche...

Основу формирования профессиональной коммуникативной компетенции составляет проблемный подход, позволяющий в процессе обучения симулировать возможные проблемные ситуации, максимально приближенные к реальной профессиональной деятельности.

Такие учебные «проблемные ситуации», то есть ситуации с упором на интерактивное иноязычное общение, включающие в себя постановку проблемы и предложения по ее решению, являются базовым элементом коммуникативных технологий в процессе обучения студентов иностранному языку для специальных целей.

Занятие «в условиях проблемного обучения приобретает диалогический характер. При помощи соответствующих методических приемов как: постановка проблемных вопросов; выдвижение гипотез и их подтверждение или опровержение; обращение к студентам за помощью и др., преподаватель побуждает студентов к размышлению, дискуссии [2].

«Проблемная заостренность, которая свойственна дискуссии, является стимулирующим толчком к творческому высказыванию. Дискуссия является такой организационной нормой, которая ведет к органическому слиянию обучения разговорным темам и развитию неподготовленной речи.» [3]

Применение проблемного подхода в целях формирования навыков устной речи на занятиях (профессионально-ориентированный немецкий язык) по специальностям «Информационные системы» и «Теплоэнергетика» осуществляется на основе аутентичных аудио-, видеоматериалов и печатных текстов, отражающих содержание изучаемой дисциплины.

Аутентичный текст по специальности студента является одним из основных средств обучения, на основе которого строится учебная ситуация и проводится дискуссия по проблемам текста в форме «круглого стола». Опираясь на текст, его информационно-содержательную сторону, а также его проблематику, используя приводимую в тексте специальную терминологию, участвуя в дискуссии и выражая свою точку зрения, студенты учатся производить собственный иноязычный текст.

Работа с текстом может включать следующие формы заданий:

- 1 Формулирование вопросов к тексту и ответов на них.
- 2 Обозначение поднимаемых в тексте проблем и предложение возможных решений к ним.
- 3 Нахождение в тексте терминов, относящихся к одной теме.
- 4 Подбор существительных, которые могут сочетаться с данным глаголом (прилагательным).
- 5 Заполнение пропусков в предложениях.
- 6 Замена слов в речевом образце словами из списка для подстановки.
- 7 Использование подходящих по содержанию текста слов вместо подчеркнутых в предложении.
- 8 Завершение диалога, в котором полностью приводятся только реплики одного собеседника, а вместо реплик другого даются наборы разрозненных слов.
- 9 Замена в предложениях подчеркнутых слов синонимами, антонимами.
- 10 Расширение предложений по указанному образцу с употреблением новых слов.
- 11 Сокращение предложений по образцу.
- 12 Перефразирование предложений с употреблением новых слов.
- 13 Преобразование прямой речи в косвенную, используя глаголы общения.
- 14 Трансформация монологического высказывания в диалог.
- 15 Передача основного содержания текста несколькими предложениями из текста, трансформируя их таким образом, чтобы получился связный пересказ текста.

16 Описание схемы, графика с применением новых слов. Составление сообщения на основе изображения.

17 Прочтение текста и нахождение предложения, в котором сформулирована тема.

18 Формулирование главной мысли текста.

19 Толкование выводов, изложенных в тексте своими словами с приведением доказательств из текста и своих собственных.

20 Самостоятельное развертывание реплик в диалоге в соответствии с коммуникативной задачей.

Другим средством развития навыков устной речи является видео как эффективная форма учебной деятельности, активизирующая внимание студентов и визуализирующая определенные технологические процессы в рамках соответствующих специальностей.

Наиболее эффективными заданиями, используемыми при работе с видеосюжетами, являются следующие виды работы:

1 Комментарий к происходящему техническому процессу на экране:

а) Студентам предъявляется видеосюжет без звука. После просмотра им предлагается ответить на общие вопросы, касающиеся содержания видеосюжета: о чем сюжет, где происходит действие, кто участники видеосюжета, о чем они говорят и т.д.

б) Студентам предлагается предположить, о чем говорят действующие лица.

в) Студентам предлагается написать текст озвучивания видеоролика и выбрать самый лучший и/или самый близкий к оригиналу вариант озвучивания, предъявив видеосюжет со звуком.

2 Was passiert weiter im Film? Студентам предлагается в группах предугадать, как дальше будут развиваться события. Далее проигрывается видеосюжет до конца и студенты определяют, какая группа наиболее точно предугадала вариант развития события.

3 In eine Reihenfolge bringen. На доске записываются основные события видеосюжета, но в произвольном порядке. После просмотра студентам предлагается восстановить последовательность действий или целого технологического процесса, как они появлялись в видеосюжете.

4 Zuschauer und Zuhörer. Студенты делятся на две группы. Те, кто смотрел, рассказывают партнеру, что они увидели, соответственно, те, кто слышал только аудиозапись, передают содержание услышанного. Таким образом, каждая пара восстанавливает видеосюжет. После этого студентам предъявляется исходный ролик, и они сравнивают свои высказывания с оригиналом.

Постоянное использование видеосюжетов на занятиях по иностранному языку будет способствовать формированию навыков и умений восприятия иноязычной речи на слух.

На основе всех видов учебного материала (аутентичные аудио-, видеоматериалы и печатные тексты) возможны к применению следующие методы обучения:

Ролевая игра позволяет моделировать ситуации реального общения и отличается, прежде всего, свободой и спонтанностью речевого и неречевого поведения персонажей. Итогом игры должно стать разрешение конфликта [4].

Круглый стол – представляет собой обмен мнениями по какому-либо вопросу, проблеме, интересующей участников общения. Участвуя в круглом столе, обучаемый высказывается от своего лица [4].

Дискуссия представляет собой одну из форм спора как словесного состязания. Это обмен мнениями в отношении какого-либо предмета с целью достижения единства взглядов на этот предмет. Обязательным условием дискуссии является наличие какого-либо спорного вопроса [4].

А также дискуссия как обмен мнениями может возникнуть при обсуждении представленного в форме **презентации** материала. Презентация как форма общения объединяет в себе подготовленную речь (доклад), а также спонтанную речь (ответы на вопросы по окончании презентации).

Немаловажная роль также отводится **кейс-методике**, поскольку её использование приводит к развитию, обновлению, повышению интенсивности и многообразию коммуникаций между субъектами учебного процесса, так как её характеристикой является ориентация на межличностное взаимодействие, воздействие на психическую и социальную структуру личности.

Большим образовательным потенциалом обладает **проектная работа**, так как мотивирует студентов в получении дополнительных знаний, способствует развитию социальных и деловых компетенций (планирование, поиск информации, принятие решений, систематизация, общение в группе, дискуссии, сотрудничество, презентация результатов, оценка и т.д.).

ВЫВОДЫ

Таким образом, для развития устной речи на занятиях по профессионально – ориентированному языку преподаватель может использовать широкий спектр различных методов и приемов обучения, создавая приближенные к реальной профессиональной деятельности учебные проблемные ситуации, что способствует формированию коммуникативных умений у студентов технических профессий для осуществления общения на языке специальности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Волынская, Г. А.** Обучение устной речи на занятиях по английскому языку// Альманах современной науки и образования. – Тамбов : Грамота, 2009. №. 8. – Ч.2. – С. 42–44.

2 **Махутова, Г. М.** Проблемный подход к обучению иноязычному общению студентов нелингвистических специальностей// Интернет-журнал «Мир науки» 2017. – Т. 5. – No.3. [Электронный ресурс]. – режим доступа: <http://mir-nauki.com/PDF/39PDMN317.pdf>

3 **Бореко, С. Г., Торопова, Л. П.** Дискуссия как средство усиления мотивации неподготовленной устной речи студентов старших курсов языкового факультета. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elib.bsu.by/bitstream>

4 **Кириллова, И. В.** Метод проектов как средство развития навыков устной речи. // Журнал «Образование и наука в России и за рубежом». – № 6. – 2014. – С. 26.

5 Redemittel für Diskussionen – : B2/C1 – Langfassung, [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.wirtschaftsdeutsch.de>

6 **Maria Steinmetz.** Fachkommunikation und DaF-Unterricht. – München : Iudicum, 2000. – S. 133, 167–168, 199.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

А. К. Хусаинова¹, А. Д. Карыбаева²

Кәсіби бағдарлы тіл сабақтарында ауызша сөйлеуді дамыту

^{1,2}Тіл орталығы, Қазақстан-Неміс Университеті,

Алматы қ., 050010, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

A. K. Khussainova¹, A. D. Karybayeva²

Development of speaking skill in professionally oriented language classes

^{1,2}Language Center, Kazakh-German University,

Almaty, 050010, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Мақалада студенттерге кәсіби-бағдарлы тілді оқыту және «Мамандықтың шет тілі» пәнін мамандық бейініне сәйкес пәндермен біріктіру қажеттілігіне байланысты сұрақтар қарастырылады. Оқу үрдісінде қолданылатын және өз мамандығы шеңберінде шет тілін меңгеруге, оны кәсіби қызметі саласындағы

қарым-қатынаста пайдалануға ықпал ететін нысандар мен әдістерге шолу жүргізіледі.

Кәсіби бағдарлы неміс тілін оқыту барысында ауызша қарым-қатынас дағдыларын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Кәсіби коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру негізін басқа әдістемелік әдістермен қатар, оқыту процесінде нақты кәсіби қызметке барыныша жақын болуы мүмкін проблемалық жағдайларды симуляциялауға мүмкіндік беретін проблемалық тәсіл құрайды.

Мақалада келтірілген оқыту әдістері мен тәсілдері студенттерді пікірталасқа, шығармашылық сөйлеуге итермелейді және дайындықсыз сөйлеуді дамытуға ықпал етеді.

The article discusses the issues of teaching Professionally Oriented Language and the necessity to integrate the «Foreign Language of Speciality» as one of the major disciplines. The article also reviews the methods and approaches applied in the teaching process to help having the foreign language within the scope of particular speciality and using it in professional communication.

During the learning process of Professionally Oriented German language, special attention is paid to the development of spoken communication skills.

Along with various approaches, problem-solving approach compiles the basis of professionally oriented communication competence providing the simulation of problematic situations most closely approximate the true-life professional activity.

The methods and approaches presented in the article motivate students to narrate creatively and discuss, as well as encourage the development of impromptu speaking.

FTAMP 19.31

А. Ж. Шайкенова¹, Т. А. Морозова²

¹ф.ғ.к., доцент, «Журналистика» кафедрасы, Тарих, экономика және құқық факультеті, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы;

²аға оқытушы, «Журналистика» кафедрасы, Тарих, экономика және құқық факультеті, М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, Петропавл қ., 150000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹aisulu_04_09@mail.ru; ²t.a.morozova1980@mail.ru

ИТЕРНЕТ-ЖУРНАЛИСТИКА ҚОЛДАНЫСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Журналистер мен бұқаралық ақпарат құралдары кез келген елдің дамуында айрықша рөл атқарады. Біздің жас мемлекетіміздің болашағы да, балауса демократияның тағдыры да қалам ұстаған қауымның қызметіне, іскерлігі мен жауапкершілігіне тікелей байланысты. Осы орайда, бүгінгі күні әлемде жаһандану жылдамдығын күшейтетін негізгі құрал Интернет екендігі ақиқат. Бірақ, қалай дегенмен де, ол ең әуелі ақпарат жеткізу мен адамдарды байланыстырудың құралы. Ол құралды дұрыс пайдалана білу, ұлт пен мемлекет мүддесіне жарату өзімізге байланысты. Ниет болып, сауат жетсе, бұл заманның ақпараттық технологияларын ана тіліміз бен тәл мәдениетімізді дамытудың кемел құралына, халқымызды ұлттық нышандар мен құндылықтар төңірегінде топтастырудың платформасына айналдыруға әбден болады. Бір сөзбен, қазақ тілді порталдар жалпы ұлт мүддесіне байланысты мәселелерді бір арнаға тоғыстырып, халқымыздың ой-санасын әлемдік өркениет деңгейіне көтеретін қазіргі заманғы маңызды БАҚ құралы болып табылады.

Мақалада автор ақпараттық қоғамдағы бүгінгі заманауи технологияның күннен күнге қанат жаюына байланысты, ондағы қоғамның атқаратын қызметі мен міндеттеріне де талапқа сай баға берілетінін айғақтайды.

Кілтті сөздер: интернет-журналистика, цифрлы технология, ақпаратты тұтыну, масс-медиа, әлеуметтік желі, мессенджер, мультимедиа, конвергенция.

КІРІСПЕ

Алғаш жеке мамандық ретінде Еуропа мен АҚШ-та мойындала бастаған XIX ғасырдың ортасынан бері журналистика көп жағдайда өзін шынайы сипатынан әлдеқайда мәртебелі, әлдеқайда бөлек, жоғары деңгейдегі құбылыс немесе кәсіп ретінде мойындатуға тырысты. Шамасы, бұл қоғамның ақпаратқа деген әлеуметтік сұранысының нәтижесінде қалыптасқан жағдай болса керек. Қазақстанда да журналистика кәсібі әлі күнге беделді, айырықша миссиясы бар мамандық сияқты қабылданып келе жатыр. Бұлай болуының себебі нақтылана қойған жоқ. Бәлкім, би-шешенге құрмет, сөз қадірін бағалау тәрізді қасиеттердің, сонымен қатар халықтың мүддесін журналистика арқылы қорғауға қатысты қалыптасқан стереотиптер бұл кәсіптің беделін өсірген болса керек [1, 82 б.].

Алайда, XXI ғасыр журналистикасының алдында заман талаптарына қалай сай болуы керек, мамандықтың болашағы қандай болмақ дегендей түрлі сауалдарға жауап беру міндеті тұр. Өйткені, бұл кәсіпке қатысты органдардың жұмыс істеу тәсілі, тіпті тұтас құрылымы өзгерді. Дәстүрлі масс-медиаға балама бола алатын коммуникацияның жаңа бағыттары пайда болды.

Журналистикадан бұрын бұқаралық коммуникация бағыты қарқынды дамуда. Демек, журналистиканың болашағына қатысты түрлі сауалдардың туындауы заңды. Салаға, кәсіпке түбегейлі өзгеріс әкелген бағыт коммуникациялық революция деуге болады.

2000 жылдардың басы ақпараттық және әлеуметтік-ақпараттық мамандықтар үшін бетбұрыс кезең болды. Өйткені жаһанда коммуникациялы революция басталды да, адамдар арасындағы қарым қатынасқа, ақпарат таратуға, ақпаратты тауар ретінде бағалауға негізделген мамандықтар заманның жаңа талаптарына бейімделуі керек болды. Бүгінде біз digital немесе «цифрлық» деп атап жүрген технологиялар жиынтығы кез келген медиа контентті нақты уақытта дүниенің түпкір-түпкіріне таратуға мүмкіндік берді. Әрі ақпаратты бұлай тарату дәстүрлі медиадағыдай көп қаражатты талап етпейтін еді. Осылайша бұл технологиялар үш жүз жылдан астам уақыт қоғамды ақпаратпен қамтамасыз етіп келген ақылы дистрибуцияға, медиа-бизнеске үлкен соққы жасады. Демек, медиа-бизнес тәсілдері өзгеріп, цифрлы технологиялардың ерекшеліктеріне бейімделуі қажет еді. Журналистердің де өзгерулері тиіс болатын. Бұл өз кезегінде дәстүрлі ұғымдағы журналист деген мамандықтың болашақта қандай болатындығы туралы пікірталастарға алып келген жайы бар.

World Association of Newspapers and News Publishers ұйымының 2007–2008 жылдарға арналған есебінде журналистиканың дамуы турасында сараптама жасалған. Аталған құжатқа назар аударсақ, өткен ғасырдағы журналистика мен масс-медиа дамуының өзіндік ерекшеліктерін байқаймыз.

XX ғасырдағы БАҚ-тың негізгі экономикасы монополия мен баспа және дистрибуция технологияларына қол жетімділіктің шектеулі болуымен қалыптасты. Бұл шектеулер авторитарлық та, тоталитарлық та қоғамдарда болды. Өйткені ондай мемлекеттерде бұл кедергілер мен шектеулер идеологиялық монополия формасына ұласты, кез келген ақпаратты алдын ала тексеру және ақпаратты еркін таратуға жол бермеу қалыпты жағдайға айналды. Мұндай шектеулер либералды, капиталистік қоғамдарда да кездесті. Онда жергілікті монополиялар мен технологиялық, патенттік монополияларға, көшіріп басудың диктаты арқылы ақпараттың тауар ретінде экономикалық сипаты қалыптасты. Бұқаралық басылымдарға қажет болып саналатын жылдам жұмыс жасайтын баспаханаларға қол жеткізу ірі инвестицияларды қажет етті, ал «баспа станогының» саяси маңыздылығы мемлекеттің реттеуші ретінде нарыққа араласуына алып келді. КСРО-да баспа өнімдерін көбейтіп басу цензура арқылы шектеліп отырды. Ешқандай баспахана тиісті органдардың жазбаша рұқсаты болмаса ешбір басылымды, газетті, журналды, кітапты баспайтын еді. Авторитарлық жүйе қалыптасқан мемлекеттерде БАҚ пен масс-медиа технологияларын, атап айтқанда баспаханаларды, радио және теле толқындарды бақылауда ұстауға ұмтылатын. Ал демократиялық елдерде авторлық құқықты шектеу қызметін тікелей капитал, «автор» мен шығарушының инвестициялық мүмкіндігі қандай да бір ақпараттың, баспа өнімінің таралуын шектеуі мүмкін еді, сонымен қатар таралуына да ықпал ете алатын. Міне, осы айтылғандардан-ақ XX ғасырдың өзінде ақпаратты таратуға қатысты ұстанымдардың өзіндік сипаты қалыптасқанын байқаймыз. Ал интернеттің пайда болуы авторлық пен ақпаратты жариялау мәселесіне түбегейлі өзгерістер енгізіп жатыр. Ақпараттың тауарлық сипаты азайып келеді. Коммуникация құралдары «баспа станогына» қол жеткізген құрылымдардың, тіпті телеарналар мен радиолардың, музыка бизнесінің монополиясына соққы берді, одан қалса медиакоммуникацияның айырықша түрі болып саналатын білім беру саласын да өзгертіп жатыр. Демек, XXI ғасырдың журналистикасы осыдан бұрынғы үш ғасырлық дәстүрден өзгеше болады деген сөз. Өкініштісі, біздің қоғам журналистиканың көне соқпақтарынан әлі де шыққымыз келмей отыр.

Ақпаратты таратудың жаңа тәсілдеріндегі интерактивті ерекшелік те дәстүрлі масс-медияның хабар тарату моделін өзгертті. Бұрын ақпарат тұтынушыға белгілі бір уақыттан кейін берілетін, тіпті меншік иесі мен монополистер қажет деп таппаса ақпарат тұтынушыға жетпейтін де еді. Қазір ақпаратты тұтынушының құқын бұлай шектеу мүмкін емес. Өйткені, «цифрлық ортаның» маңызды ерекшелігі журналистиканың барлық компоненттеріне араласып кетті. Сөйтіп, контентті «ағын» түрінде тұтыну моделін қалыптастырды. Бұрын газет күніне бір рет шығатын,

радио немесе телеарнаның жаңалығы ең жылдам дегенде сағатына бір рет эфирге берілетін, журнал аптасына немесе айына бір рет жарық көретін. Ескі үлгідегі медиабизнес тұрғысынан қарастырар болсақ ақпаратты тұтынушыға беретін уақыттардың аралығы ештеңемен толтырылмайтын. Тұтынушы мұндай жағдайда дискретті рефлекс қалыптастыруы тиіс еді. Яғни, күн сайын таңертең газетті сатып алады немесе теледидарды, радионы белгілі біруақытта қосады. Сөйтіп, ақпаратты тұтынушының да белгілі бір дағдысы қалыптасқан еді. Бұл өз кезегінде қосымша ақпарат көздерін қарап, балама деректер іздеуге, мәселені өзге қырынан қарауға мүмкіндік бермеді. Әрі масс-медияның мұндай формада жұмыс істеуі қоғамда белгілі бір стереотиптер мен ықпал қалыптастыруға себепші болды. Кейін 24/7 үлгісіндегі телеарналар іске қосылған соң, жаңалықтар мен ақпараттар беру үрдісі «ағын» формасына көшті. Қазір жаңа медиа құралдары бұл «ағынды» тасқынға айналдырып отыр. Сонымен қатар, мұндай жағдайда ақпарат тұтыну да өзгеруі мүмкін.

World Association of Newspapers and News Publishers ұйымы әзірлеген 1900–2020 жылдарға арналған медиа тұтыну нарығының өсу қарқыны жөніндегі графикаға көз салсақ, ондағы ақпаратты тұтыну мөлшері басқа болатынын, адамдардың ақпаратқа ғана емес өзге дүниелерге де көп көңіл бөле бастайтынын байқауға болады [2, 147 б.].

Міне, осы кестенің өзі ақпарат нарығында үлкен өзгерістердің болып жатқанын көрсетіп отыр. Бұл өз кезегінде журналистиканың да болмысының өзгеруіне алып келеді. Бұдан былай дәстүрлі түрде журналистика мамандығын оқып, сол арқылы жетістікке жетемін деу қиын. Журналистер транспрофессионал мамандарға айналулары керек. Оған даяр болмаған жаңдайда ақпарат тарату тетігін өзге мамандық иелері, азаматтық журналистика өкілдері иеленіп кетуі мүмкін.

Медиа коммуникациядағы технология рөлінің артуы журналистер қауымдастығының кәсіби құрамын да өзгертті. «Ескі мектептің» журналистері мен редакторлары интернет-медиаға аз қызыққандықтан, ұтылып жатыр. Өлемнің көптеген елдеріндегі ең басты интернет-медияның негізін әуесқойлар арқалап жатыр. Мысалы, Мэттью Дрэджді АҚШ-та танымал The Drudge Report-ты құрды. Ал Мэттьюдің тіпті жоғары білімі де болмаған. Gazeta.ru мен Lenta.ru-дың құрушысы Антон Носиктің негізгі мамандығы дәрігер. Бір сөзбен айтқанда журналист бәсекеге қабілетті болмаған жағдайда оның орнына өзге мамандық иелері ақпаратта рату тетігін қолға алмақ.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазіргі таңдағы технологиялардың тұтыншылық хәм кәсіби құрал ретінде дамуы журналистиканың ақпарат жинау, оны өңдеу мен тұтынушыға

жеткізудегі артықшылығын жойып жатыр. Бұрынғы журналистиканың кәсіби ерекшелігі ақпарат көзіне қол жеткізуі, сол арқылы кәсіпте артықшылық пен эксклюзивтілікті сақтауы технологиялар дамыған кезде монополия болудан қалды. Тіпті, журналистің ақпарат көздерімен байланыста жұмыс істеуі артықшылық та емес. Сонымен қатар, медиатұтыну мен коммуникация формаларының өзгеруімен бірге журналистикада да өзгерістер пайда болды. Оның кәсіп ретіндегі және мансаптық траекториясы өзгерген. Бүгінде журналистиканың болашақтағы дамуына оған деген тұтынушының сеніміз ор ықпал ететін түрі бар. Пост кеңестік елдерде масс-медиаға деген сенім әртүрлі деңгейде қалыптасты. Мәселен, Ресейде журналистикаға деген сенімінің ең жоғарғы көрсеткіші 1996 жылы тіркеліпті. Бұл сенім 1998 жылға дейін жалғасқан. Ресей қоғамында азаматтар шіркеуден кейін журналистерге сенім артқан. Көрсеткіш 45 пайыз болыпты. Қазақстанда сол жылдары қандай көрсеткіш болғаны анық емес. Бірақ, қазіргі қазақ журналистикасындағы бағыттарға, мемлекеттің масс-медиаға қатысты саясаты мен ұстанымына қарап журналистикаға деген сенімнің артатынына сену қиын. Әлеуметтік желілер мен мессенджерлердегі ақпараттардың ықпалы мен таралуы дәстүрлі масс-медиадан озып кетіп отыр. Қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық оқшылықтарды, мәселелерді дәстүрлі, соның ішінде мемлекеттен қар; ыландырылатын масс-медияның көтермеуі, масс-медиаға ғана емес журналистика деген кәсіпке де көлеңке түсіруі мүмкін. Өзірге бұл мамандықтың беделінің сақталып тұрғаны оның ақпарат таратушы сипатына қатысты емес. Ол – журналистика танымалдыққа апаратындығына деген сеніммен байланысты.

Жаңа мыңжылдықтағы ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуы нәтижесінде, ғаламтор әлемдік сипатқа ие болып, таралымы мен тағылымы зор құбылысқа айналды; заманымыздың бүкіл болмысын айқындайтын ортақ құндылық болып қалыптасты [3, 69 б.]. Сөйтіп, ғаламтор қоғамдық өмірдің барлық саласына дендеп енді: саясат пен экономика, әлеумет, мәдениет пен өнер, тіпті, жұмырбасты пенденің күнделікті тұрмыс-тіршілігі де желімен тығыз байланысып, біте қайнасып кеткендей. Әсіресе, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуына ғаламат әсер етіп, соны сатыға көтерді. Ғаламтор ақпарат ағымының тиегін ағытты, әлемдік ақпараттық кеңістікті қалыптастырып, шеңберін кеңейтті, журналистиканың тың саласы – жаңа медианы жасады. Бұл үдеріс Қазақстанның ақпараттық кеңістігін де айналып өтпеді. Әлі өзіндік бет-бейнесі дұрыс қалыптаспай тұрып, отандық БАҚ интернет-журналистика, яғни, жаңа медианың оң және теріс әсерінен соңғы жылдары орасан зор өзгеріске ұшырауда. Алайда, әлемдік жаңалықты жақсы-жаманын сұрыптамастан сіңіріп алғанымыз жарамасты. Сондықтан, жаңа медианың отандық БАҚ, ақпараттық кеңістікке ықпалын сараптап алу керек.

Өлемді ақпарат билеген заманда дәстүрлі медианың болашағы алаңдатпай қоймайды. Өйткені бүгінде қандай жаңалықты болмасын, оқырманға һәм көрерменге әп-сәтте жеткізуші электронды БАҚ-дың дәурені жүріп тұр. Әсіресе, интернеттің алдағы 20–30 жылда газет-журнал атаулыны ақпарат кеңістігінен ығыстырып тастауы мүмкін. Отандық БАҚ-тың дәстүрлі форматтан мультимедиалық форматқа көшу жолындағы жанталасы осыған саятындай. Сонымен қатар, 2006–2009 жылдарға есептелген Қазақстан Республикасының ақпарат нарығының бәсекеге қабілеттілігін дамыту жөніндегі тұжырымдамада отандық БАҚ-тардың бәсекеге қабілеттілігін дамытудың бірден-бір тетігі желідегі БАҚ сапасын арттыру деп көрсетілген. Сондықтан, отандық интернет–БАҚ-тың санымен қатар сапасын арттыру кезек күттірмейтін мәселе.

Жаңа технологиялық үрдіс адам санасының дамуына және қоғамдық қатынастардың қалыптасуына жаңартпашылық серпін әкеледі. Демек, даму түсінігінің саяси-әлеуметтік, мәдени-экономикалық шығармашылық түрін тудырды. Адамдардың ойлары мен ақылдарын біріктіріп қамти отыра, зиялылық қадамдарын тәуірлендірді. Жедел шешім қабылдау мен прогрессивті ойлау қабілеті, ғаламдық үрдістің тапе-теңдігін сақтау, қоғамдық өмірдің тыныштығын бағалау үшін алға ұмтылыс керек деген ойды білдіреді. Бұл болашақта ұрпақ тәрбиелеумен қатар ұлағаттылықтың естелік жолдарын ақылға салып, еңбегінің мақсатты болуына технологиялық үрдістердің әсері мол.

Сол үшін де, коммуникативті ақпарат құралдарының жанрлық сипаты үстіңгі сатыға биіктеп, толықты. Оқиға мен құбылыстың кез келгені қоғамдағы инновациялық жетістігіндегі құрылымын жекелей, жіктеп отырып, әлеуметтік сананың артықшылықтарына дискуссиялық жеделділік беруге ақпараттық көрсеткіш мультимедиалық әдіс бойынша да жүзеге асырыла бастады. Осы тұрғыда мыналарды басшылыққа аламыз: біріншіден, сиқырлы сандықтың (компьютер) тілі мен құпиялық қозғалыстарды меңгеру; екіншіден, ақпараттық кеңістіктегі болған оқиғалардың психологиялық әсерін тану; ал үшіншіден, мультимедиалық көркемділіктің мағынасы жағынан формасын айыру; және де төртіншіден, мультимедиалық өңдеу бағдарламаларын меңгеру болып табылады;

Мультимедиа медиа конвергенцияның технологиясы. Ол нарықтық қатынастың жаңа технологиялық жүйесі. Ал, технология болса, алдына мақсат қойып, соған жетуді көздеп отырған әдіс-тәсіл [4, 210 б.]. Бұл дегеніміз – мультимедиа кез келген саладағы негізгі факторларының біріне айналады. Сол себепті ол көп функционалды компьютерде жоспарланған элементтер формасын құрайды және ұғым мен түсінікті қалыптастырады. Яғни, ақпарат мәліметтерінің кескінін, бейнелердің қайта жасалымды қимылы мен құпия

қырларын ашудағы маңыздысы адамның таңым түйсігіне ерекше ықпалын тигізіп, психологиялық қозғау салынады. Сондықтан мультимедиалық технология интеллектуалды сананы интерактивті механизмге айналдырды. Өйткені, байланыстық қатынас іскерліп пен тиімділікті, талғам мен талапты күшейтіп, бесекелестікке қабілетті қылып, заңдылық туғызды. Яғни, бейімделу және бейімдеу дүниежүзілік дәрежедегі жоғарғы идеялардың фазасына айналды. Дыбыстық, инфографикалық, стенографикалық бейнефрагменттер ақпараттық медианың көлемін ұзартып, ғаламторда электронды ресурстар құзыреттілігінің көбейтті.

Ақпарат кеңістігінде конвергентті журналистика түсінігі кеңінен таралған. Егер де мультимедиа технологиясы түрлі бағдарламалар арқылы бейнекадрлерді, сюжеттерін видеоколлдердің көмегімен өзгешелендіріп, жүктесе, әр детальды ақпараттардың бастарын біріктіру конвергентті журналистикаға енгізілді. Яғни, мультимедиалық технологиялар – дыбыс, фото, бейнекамера, мәтін, монитор, микрофон жөндеу бағдарламалары мен компьютерлік құрылымдар жиынтығын өзгерту формалары ғана емес жеделдік элемент түрлерін құрастыруы құрамдасстарының кешенді тооптамасы. Сол үшін, бейне көрініс пен бейне өнімдерді дайындау кезінде мультимедиалық технология игеріледі. Детальдарды, яғни, бейнебөлшектерді анимациялау, графикаландыру мен инфографикалық шикізаттардың бастарын қосу нәтижесінде мультимедиалық технологияның артықтылығын байқаймыз.

Бірақ, теледидар арналарындағы тележанр көрсетілімдері, әлеуметтік, қоғамық құрылыстың айшықты қозғалыс парақшалары екенінде сөз жоқ. Ол заңдылық. Тарих, мұрағат, өмір мен тіршілік үдерісі. Ал, мультимедиалық идеяны іске асыратын технология болып табылады.

Тіршіліктің күнделікті құпияларын мультимедиалық технологияның мүмкіндіктерін қолдана отыра, қыр-сырын ашып, оның нәтижесіндегі қайшылықты ойлардың ортақ жауабын табу, яғни, адамның ойлау технологиясын дамытады, сондай-ақ, мақсатты мәнге жетелейді. Ойлау деген түсінікті өнер деп танитын болсақ, мультимедиа оны іске асырудың техникалық әдісі болып келеді. Мультимедиалық мотивация адамның ойлау қабілеті мен ақылының ара-қатынасын жақындататын философиялық бір элемент дегенді білдіреді. Өйткені, мәтіннің жазбашамен ауызша өңделуінен бұрын, оны ой-санамен дұрыстап, сараптау бірінші қатарда. Бейне өнім мен көріністің, мәтін мен меиалық тұжырымның сабақтасуы да қазіргі заманда мультимедиалық технологияның маңыздылығында. Мультимедиа сурет, графика, бейнекадр, мәтін және дыбыс ерекшеліктерінің өңдеу технологиясы болып табылады. Олар медиа ақпарат желісіндегі байланыс құралдар кеңістігін қамтыйтын болса, мультимедиалық технолгия оның ішіндегі формасының жиынтығы. Яғни, видеоколлдер континері фриналс

фильм (еркін, өз бетімен) бейне мазмұнның тәптіштеуін (детализация) көркем құрастыру механизмі. Мультимедиа конвергентті журналистиканың бір бөлігі ретінде ғаламдық инновацияда экономикалық бәсекелестікті туғызды. Товар өнімдерінің айналым процесін оны жарнамалау мен өтімділігін қамтамасыздандыруға ірі деген компаниялар технологиялық өндірістік аренада бастапқы қатарға шықты. Мультимедияның ақпарат тасымалдаушы негізі – дыбыстық карт (звуковые карт), бейнекарт (видеокарт), СД-РОМ, оның бағдарламасы КОРЕЛ ДРАВ (COREL DRAW X 3) [5, 58 б.].

Ақпараттық технологиялар маңыздылығының мысалы ретінде, Францияның индустриясындағы IT-дің өсуін айтуға болады. Өйткені, XXI ғасырда Интернетті қолданушылар саны көбейгендіктен, ақпараттық технологиялар саласындағы кәсіпорындар саны күн сайын күрт өсіп келеді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Интернет туралы әңгіме қозғағанда, бұл сала өзінің қазіргі гүлденуі және әлеуетімен таңқалдырып келеді. Егеменді еліміз ақпараттық технологиялар саласында көптген жобаларға, атап айтып кетсек, қазіргі күнгі әлемдік нарықта бәсекеге қабілетті интернет технологияларын дамытуға ерекше назар аударады. Республикадағы ауқымды біршама провайдер – «Қазақтелеком», «Nursat», «ASTEL», «KazTransCom» және т.б. қызмет көрсетсе, өңірлік жерлерде де жергілікті провайдерлер белсенді түрде еңбектеніп келеді.

Елімізде Президенттің қатысуымен өтетін интернет-конференциядағы параларының бірі болып табылатын ақпараттық технологиялардың жетістіктеріне Отандастарымыздың баяғыдан да көп бөлшегін үндестіретіні ешқандай күмән келтірмейді. Бұл өз кезегінде қоғамның қазіргі заманғы ырғағының даму үстінде екені ақпарат әлеміне интеграциялануына тағы серпін беретінін мәлім. Себебі, жаңа замандағы әлемдік кеңістікке өзінің ақпараттық жүгімен келіп, кіріп жатқан ел.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Маргарет Левин Янг и др. Полное руководство (пер. с англ.). – К. Издательская группа BHV, 2001. – 82 б.

2 **Китхан, В. В.** Информационные технологий в журналистике. – Ростов-на-Дону, 2004. – 147 б.

3 **Калмыков, А. А., Коханова, Л. А.** Интернет журналистика. – 2005. – 69 б.

4 2006 жылы халықтың компьютерлік сауаттылық деңгейі, интернет ресурстарды пайдалану дәрежесі және интернетті пайдаланушылар санаттарының мониторингі. – Астана, 2007. – 210 б.

5 Шафрин, Ю. Азбука компьютерной технологий. Образовательная книга самоучитель для взрослых пользователей. – Изд-во института психотерапии, 2001. – 58 б.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

А. Ж. Шайкенова¹, Т. А. Морозова²

Современные технологии в использовании Интернет-журналистики

^{1,2}Факультет истории, экономики и права,

Северо Казахстанский государственный университет
имени М. Козыбаева,

г. Петропавловск, 150000, Республика Казахстан.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

A. Zh. Shaikenova¹, T. A. Morozova²

Modern technologies in the use of Internet journalism

^{1,2}Faculty of History, Economics and Law,

M. Kozybayev North Kazakhstan State University,

Petropavlovsk, 150000, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Журналисты и средства массовой информации играют особую роль в развитии любой страны. И будущее нашего молодого государства, и судьба молодой демократии напрямую зависят от деятельности, профессионализма и ответственности общественности. В этой связи на сегодняшний день в мире основным инструментом, усиливающим скорость глобализации, является Интернет. Но как бы ни было, это, прежде всего, средство доставки информации и связи людей. Это зависит от нас, как правильно использовать инструмент, использовать интересы нации и государства. Если есть желание и грамотность, то можно превратить информационные технологии современности в совершенный инструмент развития родного языка и собственной культуры, платформу консолидации нашего народа вокруг национальных символов и ценностей. Одним словом, казахскоязычные порталы являются важнейшим инструментом современных СМИ, объединяющим вопросы, связанные с интересами нации в целом, поднимающим сознание нашего народа на уровень мировой цивилизации.

В статье автор говорит о быстроразвивающихся современных технологиях. И задача которая стоит перед обществом – быть востребованными и уникальными в информационной среде.

Journalists and the media play a special role in the development of any country. The future of our young state and the fate of our young democracy directly depend on the activities, professionalism and responsibility of the society. In this regard, today the main tool that enhances the speed of globalization in the world is the Internet. But be that as it may, it is a means of delivering information and communicating people. It depends on us how to use the tool properly, to use the interests of the nation and the state. If you have the desire and literacy, you can turn the information technology of today into a perfect tool for the development of the native language and your own culture, the platform of consolidation of people around national symbols and values. In short, Kazakh language portals are the most important tool of modern media, uniting issues that are related to the interests of the nation, raising the consciousness of people to the level of world civilization.

In the article, the author speaks about fast-developing modern technologies. And the task that society faces is to be in demand and unique in the information environment.

ГРНТИ 16.21.51

Н. А. Шахметова

к.ф.н., ассоц. профессор (доцент), Гуманитарно-педагогический факультет, Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: n.shakhmetova@mail.ru

**ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ
АНТРОПОЦЕНТРИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ**

В данной статье анализируются различные подходы к пониманию термина «языковая личность», сформировавшиеся в гуманитарных науках. Интерес к теории языковой личности возрастает и в современных условиях, в рамках стратегических задач, поставленных на государственном уровне, что обосновывает актуальность темы настоящей статьи.

Существование в гуманитарной науке различных трактовок понятия «языковая личность» обуславливается индивидуальными особенностями человека. Эти индивидуальные характеристики человека лежат в основе классификации языковой личности, представленной автором.

В статье также освещаются вопросы взаимовлияния языковой личности и дискурса. Языковая личность реализует себя в дискурсивном процессе, в то время как дискурс является продуктом творческой деятельности языковой личности. Автором подробно описывается содержание понятия «литературная личность», представляются этапы литературного самовыражения, которые составляют характеристику литературной личности, образуют портрет данной личности.

Ключевые слова: языковая личность, сильная языковая личность, межкультурная коммуникация, индивидуальный стиль, этническая принадлежность.

ВВЕДЕНИЕ

«Изучение человека в языке и языка в человеке» является основой современных лингвистических исследований.

Разные трактовки понятия «языковая личность», сложившиеся в гуманитарной науке, обуславливаются выдвиганием на первый план индивидуальных особенностей отдельного человека. Как показывает

аналитический обзор научной литературы, индивидуальные особенности человека охватываются терминами «речевая личность», «коммуникативная личность», «вторичная языковая личность», «иноязычная личность» и «поликультурная личность», «сильная языковая личность», «этноязыковая личность» и «национальная языковая личность», «образ автора» и «литературная личность». Таким образом, в толковании термина *языковой личности* сформировалось несколько достаточно разнообразных подходов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В психологии и психолингвистике под «языковой личностью» понимается человек как носитель языка (или языков), характеризующийся со стороны его способности к речевой деятельности, – *личность речевая* (А. Н. Леонтьев, А. А. Залевская, Е. Ф. Тарасов и др.). В лингвопрагматике под «языковой личностью» понимается человек, располагающий установкой, целями, правилами и тактикой коммуникации, равно как и пресуппозициями – оценкой собеседника и того, что сообщает, – *личность коммуникативная* (С. А. Сухих, В. В. Зеленская, В. В. Красных и др.). В настоящее время в лингвопоэтике, неориторике осуществляется структурное изучение языковой личности, характеризуемое как набор родовых способностей и готовностей в речевой деятельности (М. С. Соловейчик, А. К. Михальская, А. А. Ворожбитова и др.).

В современной лингвистике под «языковой личностью» понимается еще человек как носитель культуры, характеризующийся способностью практического владения неродным языком: «Освоение неродного языка можно было бы уподобить завоеванию новой позиции в прежнем видении мира; до известной степени фактически так дело и обстоит, поскольку каждый язык содержит всю структуру понятий и весь способ представлений определенной части человечества. И только потому, что мы в большей или меньшей степени переносим на неродной язык свое собственное миропонимание и, больше того, свое собственное представление о языке, мы не осознаем отчетливо и в полной мере, чего нам здесь удалось достичь» [1, с. 81].

В процессе нынешней глобализации практическое владение несколькими языками является показателем востребованности специалиста в мировом образовательном пространстве. Это объясняется спецификой неродного языка как носителя культуры. В современном обществе происходят значительные изменения: расширяется информационное пространство, повышается уровень компьютеризации, развивается глобальная компьютерная сеть Интернет; все это ведет к интеграции культур разных народов. Навыки межкультурной коммуникации, готовность и способность к диалогу культур

служат предпосылкой формирования *вторичной языковой личности* (И. И. Халеева), *иноязычной личности* (С. С. Кунанбаева, К. Дуйсекова и др.). В этом контексте очень своевременной является монография С. Кунанбаевой «Современное иноязычное образование: методология и теории» [2]. В работе расширена предметная область «иностранный язык» до уровня «иноязычное образование», предусматривающего обучение языку через «сито» двух культур: родной и иноязычной. Такой подход реально способствует формированию *поликультурной личности* – «субъекта межкультурной коммуникации», способного эффективно участвовать в диалоге культур, проявляя толерантность к представителям других стран и народов и добиваясь при этом полного взаимопонимания.

Проблемы сопоставительного анализа подходов к обучению межкультурной коммуникации, языковой личности в разных ее трактовках поднимаются также в трудах Д. Б. Гудкова и С. Г. Тер-Минасовой. Так, Д. Б. Гудков вводит понятие когнитивной базы как совокупности знаний и представлений, общих для всех членов лингвокультурного общества. Когнитивную базу составляют «национально детерминированные инварианты восприятия тех или иных культурных предметов». Поэтому, как подчеркивает исследователь, в целях успешной межкультурной коммуникации коммуникантам необходимо владеть «социокультурным кодом общества» [3]. С. Г. Тер-Минасова считает, что «три ипостаси окружающего мира – реальность мира / человек и его мышление, культура / язык как важнейшее средство выражения человеческой мысли – это «внечеловеческая» реальность и две человеческих ее модели, порожденных мышлением, культурой и выраженные вербально, языком, – от общечеловеческой картины мира (сходство) до национальной и индивидуальной» [4, с. 258]. По мнению ученого, личность формируется посредством «информативно-регуляторских текстов» на «перекрестке» международных, межнациональных связей [4, с. 260]. Формула успешной межкультурной коммуникации определяется автором через «три «Т» – Терпение, Терпимость, Толерантность».

Важно отметить, что в настоящее время все больше возрастает интерес к этнической специфике языкового поведения личности. Свидетельством тому служат появление термина «национальная языковая личность» (Ю. Н. Караулов, Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров, В. В. Воробьев. Более того, исследователи подчеркивают, что в основе личности лежат этностратегические особенности. Так, А. А. Юнаковская в качестве примера приводит «западную» личность с ее «Я-менталитетом» и «восточную личность» («Мы-менталитет») [5, с. 114].

В рамках антропоцентрического языкознания методологическим ориентиром выступает сложившаяся в лингвистической науке на рубеже 80–90 годов теория языковой личности. Разные аспекты этой теории получают освещение в работах Г. И. Богина, Ю. Н. Караулова, И. Я. Чернухиной, Е. Я. Шмелевой и других лингвистов. История и методология данной теории изложены в трудах Г. И. Богина.

Под языковой личностью Г. И. Богин понимает «человека как носителя языка, рассматриваемого с точки зрения его готовности исполнять речевые поступки, производить и воспринимать речевые произведения» [6, с. 12].

Ученый предлагает модель языковой личности, выделяя в ней пять уровней владения языком: 1) уровень правильности, предполагающий наличие большого лексического запаса, знание основных строевых закономерностей языка и позволяющий строить высказывания и продуцировать тексты в соответствии с правилами данного языка; 2) уровень интериоризации, включающий умения реализовать и воспринимать высказывания в соответствии с внутренним планом речевого поступка; 3) уровень насыщенности, выделяемый с точки зрения отраженности в речи всего богатства выразительных средств языка в области фонетики, грамматики и лексики; 4) уровень адекватного выбора, оцениваемый с точки зрения соответствия языковых средств, используемых в высказывании, сфере общения, коммуникативной ситуации и ролям коммуникантов; 5) уровень адекватного синтеза, учитывающий соответствие порожденного личностью текста всему комплексу содержательных и коммуникативных задач, положенных в его основу [6, с. 25].

Данную модель автор называет лингводидактической. Справедливости ради следует отметить значительную роль лингводидактики в разработке структуры и содержания языковой личности. Последняя представляет собой трехмерное образование на пересечении трех осей – уровней языковой структуры (фонетика, грамматика, лексика), четырех видов речевой деятельности (говорение, аудирование, письмо, чтение) и вышеперечисленных уровней владения языком.

Что касается концепции языковой личности Ю. Н. Караулова, то она получила широкую поддержку научной общественности.

В трактовке Ю. Н. Караулова, которой мы придерживаемся, языковая личность – «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений (текстов), различающихся: а) степенью структурно-языковой сложности; б) глубиной и точностью отражения действительности; в) определенной целевой направленностью. В этом определении соединены способности человека с особенностями порождаемых им текстов» [7, с. 3].

Одним словом, языковая личность – это углубление, развитие, насыщение дополнительным содержанием личности вообще, имеющая в своем содержании семантический, когнитивный и мотивационный уровни, которые в совокупности образуют структуру языковой личности.

Под структурой языковой личности исследователь понимает внутреннюю организацию языковой способности личности на основе трех уровней:

– вербально-семантический уровень, или ассоциативно-вербальная сеть, единицы которой – слова, грамматические, дискурсивные модели;

– лингво-когнитивный уровень, или тезаурус, единицы которого – понятия, концепты, мировоззренческие установки, идеологические стереотипы, структурирующие представления личности об окружающей действительности;

– мотивационный уровень, или прагматикон, единицы которого – деятельностно-коммуникативные потребности, мотивы речевого поведения [7, с. 56].

Ценностью данной структуры языковой личности, на наш взгляд, является то, что автором учитываются статистически вариативные компоненты, соответствующие вышеперечисленным уровням: 1) системно-структурные данные о состоянии языка в соответствующий период; 2) социальные и социолингвистические характеристики языковой общности; 3) сведения психологического плана, обусловленные принадлежностью изучаемой личности к определенному лингвокультурному сообществу и определяющие те ценностно-установочные критерии, которые и создают колорит ее дискурса.

В казахстанской лингвистике вопросы языковой личности освещаются в работах Н. И. Гайнуллиной, К. К. Садировой, Т. Е. Пшениной, А. Б. Жуминовой, Ф. Б. Кожахметовой, Ш. С. Ниятовой и других ученых.

По мнению Т. Е. Пшениной, языковая личность представляет собой систему: «открытую, если речь идет о личности как о порождающем и воспринимающем языковом процессе (конкретная языковая личность, национальная языковая личность), или закрытую, когда мы встречаемся с завершенным дискурсом, таким, как творчество определенного автора» [8, с. 10]. Следовательно, в исследовании языковой личности необходимо учитывать экстралингвистические факторы, что обуславливает ее изучение во взаимодействии с дискурсом.

Следует заметить, что теория языковой личности служит, в основном, построению обобщенного образа носителя языка как объекта словесного воздействия: «Мы сумеем вооружить каждого носителя языка пониманием того, как он сам может управлять своей внутреннеязыковой духовной

сферой, как он может формировать необходимые ему тексты, от чего зависит состояние его индивидуальной АВС (*ассоциативно-вербальной сети* – А.В.). Человек, оснащенный такими представлениями и знаниями, обладает иммунитетом, способен сделать выбор, способен сам решить – от каких текстов ему отказываться, от каких воздействий на свою ассоциативно-вербальную сеть он должен защищаться, чему сопротивляться, а какие тексты принимать и любить» [9, с. 103]. Следовательно, неотъемлемое качество языковой личности, одна из обязательных ее характеристик – любовь к языку.

Как мы обозначили выше, к языковой личности непосредственное отношение имеет еще понятие «образ автора», связанное с именем В. В. Виноградова.

По мнению самого ученого, «образ автора» «может быть обращен в разные стороны его восприятия и изучения. Этот образ является отпечатком творческого сознания его исследователя или поклонника и – вместе с тем – отражением объективных качеств художественных свойств стиля и личности самого предмета изучения» [10, с. 99].

Образ автора – это самоорганизующая сила произведения, объединяющая в единое целое его отдельные части, пронизывающая его единым сознанием, единым мировоззрением. Вслед за Ю. Н. Карауловым мы понимаем образ автора в широком смысле: «Образ автора – концентрированное воплощение сути произведения. Образ автора для любого читателя – это необходимая пресуппозиция всякого текста; образ автора – способы вмешательства в процесс понимания читателем текста. Открытие этих способов есть открытие лингвопрагматических средств воздействия на читателя», в чем заключается эстетическая ценность художественного произведения [11, с. 152–153].

Языковая личность применительно к сфере художественной коммуникации приобретает статус литературной личности. Феномен литературной личности, ее становление, диалектическое соотношение с биографической личностью писателя привлекают внимание исследователей (см. работы М. Б. Храпченко, Ю. Тынянова, В. В. Эйдиновой и др.; К. К. Ахмедьярова, Б. Шалабай и др.).

Термин «литературная личность» впервые был применен Ю. Тыняновым в статье «Литературный факт» в противопоставлении с понятиями «творческая индивидуальность», «личность писателя».

Понятия творческой индивидуальности и личности писателя трактуются М. Б. Храпченко как синонимы: «Творческая индивидуальность – это *личность писателя* в ее важнейших социально-психологических особенностях, ее видение и художественное претворение мира» (курсив наш – Н. Ш.) [12, с. 79]. Но, следует заметить, что М. Б. Храпченко не отождествляет данные понятия: «Личность писателя характеризуется своим

голосом, своей собственной ноткой, а также оригинальностью мышления, в убеждениях и, конечно, в стиле» [12, с. 60–61].

В целом под «творческой индивидуальностью» понимается творческая личность, понятие, на наш взгляд, более широкое, чем творческая индивидуальность, выявляющее не только индивидуальное, но и общее, вплоть до общности по литературным направлениям и течениям, по выбору литературных традиций (*хотя сам выбор той или иной традиции это тоже проявление творческой индивидуальности* – курсив наш).

Что касается терминов «творческая индивидуальность» и «литературная личность», то можно говорить о присущем каждому из них содержательном объеме. В определении первого содержится единство врожденных качеств (музыкального слуха, чувства цвета, формы, объема – точнее, видения мира), проявляющихся в художественном творчестве. При этом отметим, что особенности индивидуальности проявляются в способности избирательно реагировать на объект творчества, то есть здесь можно говорить о своеобразии интенциональной направленности сознания на предмет, что позволяет художнику слова не просто воспринимать мир, но и создавать свою художественную реальность, свой мир, наполняя его неповторимым содержанием, смыслом.

В процессе творческой деятельности творческая индивидуальность как бы растворяется в личности. Тем не менее, она составляет ее изюминку, своеобразие. Творческая индивидуальность – это в большей мере проявление таланта, чем его судьбы: талант может реализоваться или не реализоваться в зависимости от условий социальной среды, и именно это обстоятельство будет определять характер литературной личности. Масштабность последней обуславливается совокупностью всего литературного творчества художника слова: «Литературная личность писателя соотносима с его биографической личностью, но отнюдь не равна ей... Отношения реальной личности поэта и личности, открывающейся в его творчестве, предмет литературоведческих штудий, ибо понятие «литературная личность» используется в основном для выявления специфики художественного мира и понимается как нечто создаваемое в самом творчестве художника» [13, с. 6]. Поэтому понятие «литературная личность» сопрягается с индивидуальным стилем».

Следовательно, литературная личность не литературная конкретность, а творческое явление, то есть словесная модель действительности, определяющая направление творческой деятельности художника слова.

Понятия «языковая личность» и «литературная личность» детерминированы и симбиозны, что позволяет рассматривать их в соотношении. Попытаемся провести данное соотношение.

Языковая самореализация литературной личности осуществляется на уровнях языковой личности. Соответственно, литературная личность обладает: 1) детерминирующей ее индивидуальный стиль ассоциативно-вербальной сетью; 2) тезаурусом, конституирующим ценностную иерархию концептов, мировоззренческих установок, в совокупности образующих языковую картину мира литературной личности; 3) прагматиконем, доминирующей деятельностно-коммуникативной потребностью которого выступает стремление к творческой самоактуализации. При этом художник слова является сильной языковой личностью, то есть обладающей высокой профессиональной языковой компетенцией, которая формируется в процессе литературного самовыражения.

Представим основные этапы литературного самовыражения:

– преддиспозитивно-ориентировочный, в ходе которого формируется замысел произведения, накапливаются необходимые для реализации этого замысла элементы;

– инвентивный, обуславливающий когнитивную стратегию деятельности литературной личности по отбору и сортировке содержательных компонентов произведения с учетом индивидуальных способностей;

– диспозитивный как проводник коммуникативной стратегии, учитывающий фактор адресата, объективные законы восприятия и на этой основе формирующей архитектуру произведения;

– элокутивный, в процессе которого формируется языковое оформление произведения в рамках функциональной стратегии языковой личности адресанта;

– редакционный как осуществление текущего и итогового редактирования (внесение автором изменений в литературное произведение, вызванных ранее не учтенными особенностями восприятия читающей аудитории);

– мнемонический (диалектическое взаимодействие кратковременной и долговременной памяти, активизация ее глубинных пластов в процессе работы над созданием произведения);

– акциональный (чтение фрагментов на литературном вечере и т.п.).

Основу индивидуального стиля литературной личности составляет ее тип (прозаический, поэтический, маргинальный). Далее выделяются статус оратора и собственно литературный статус, то есть компоненты, обеспечивающие ориентацию литературной личности на социально значимый, этически ответственный поступок и художественно-эстетическую значимость ее результата.

Вышеперечисленные этапы литературного самовыражения составляют характеристику литературной личности, образуют общий портрет данной личности.

Таким образом, понятие «литературная личность» содержит специфические наслоения: профессиональная языковая компетенция, реализующая тот или иной тип литературной личности, ее статус оратора и собственно литературный статус. Данное соотношение можно представить формулой: $ЯЛ + ПЯК$ (в зависимости от типа) + $СО + ЛС = ЛЛ$, где ЯЛ – языковая личность, ПЯК – профессиональная языковая компетенция, СО – статус оратора, ЛС – собственно литературный статус и ЛЛ – литературная личность.

За исходную позицию примем предположение, что литературная личность является сильной языковой личностью, так как она владеет искусством слова. Соответственно, она обладает повышенной способностью к «индивидуально-образному квантованию когнитивного пространства» и «считыванию информации о нем» (курсив наш – Н. Ш.). Эта способность проявляется сполна в художественной коммуникации, в условиях художественного дискурса.

ВЫВОДЫ

Таким образом, формирование различных подходов к языковой личности определяется ее отношением к языку. Языковая личность классифицируется:

1) по способности к речевой деятельности и обладанию тактикой коммуникации (*личность речевая* и *личность коммуникативная*);

2) по способности обучения неродному языку, готовности к диалогу культур, к привитию навыков межкультурной коммуникации (*вторичная языковая личность, иноязычная личность, поликультурная личность*);

3) по способности владения искусством слова (*образ автора, литературная личность, сильная языковая личность*). Основой всей системы подходов к изучению языковой личности является ее этническая принадлежность, так как она определяет ее коммуникативное поведение (*этноязыковая личность, отсюда национальная языковая личность*).

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Гумбольдт, В. фон. Избранные труды по языкознанию / Пер. с нем. – М. : ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
- 2 Кунанбаева, С. С. Современное иноязычное образование : методология и теория межкультурной коммуникации. – Алматы : Интер Пресс К, 2005. – 264 с.
- 3 Гудков, Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М. : ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.

4 **Тер-Минасова, С. Г.** Язык и межкультурная коммуникация. – М. : Слово, 2004. – 624 с.

5 **Юнаковская, А. А.** Языковая личность как объект научных исследований // Язык. Время. Личность : Материалы межд. научн. конф. – Омск : Омск. гос. ун-т, 2002. – С. 111–116.

6 **Богин, Г. И.** Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов : автореф. ... докт. филол. наук. – Л. : ЛГУ, 1984. – 31 с.

7 **Караулов, Ю. Н.** Русская языковая личность и задачи ее изучения // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С. 3–8.

8 **Пшенина, Т. Е.** Дискурсное описание языковой личности Катулла : автореф. ... канд. филол. наук. – Алматы : КазНУ, 2000. – 31 с.

9 **Караулов, Ю. Н.** Русский язык и языковая личность. – изд. 7-е. – М. : Издательство ЛКИ, 2010. – 264 с.

10 **Виноградов, В. В.** О языке художественной прозы. – М. : Наука, 1980. – 360 с.

11 **Караулов, Ю. Н.** Словарь Пушкина и эволюция русской языковой способности. – М. : Наука, 1992. – 367 с.

12 **Храпченко, М. Б.** Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. – М. : Худ. литература, 1977. – 477 с.

13 **Тынянов, Ю.** Поэтика. История литературы. Кино. – М. : Наука, 1977. – 576 с.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

H. A. Shahmetova

Антропоцентрикалық парадигма аясындағы тілдік тұлға

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

N. A. Shahmetova

Linguistic personality in the context of anthropocentric paradigm

Faculty of Humanities and Education,

S. Toraihyrov Pavlodar State University,

Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.

Material received on 20.01.20.

Бұл мақалада гуманитарлық ғылымдарда қалыптасқан «тілдік тұлға» ұғымы жайлы ғылыми бағыттарға аналитикалық шолу жасалады. Қазіргі жағдайда, мемлекеттік деңгейде қойылған стратегиялық тапсырмалардың аясында тілдік тұлға теориясы ғылыми қызығушылықты арттырады. Бұл жағдай мақала тақырыбының көкейкестілігін айқындайды.

«Тілдік тұлға» ұғымы жайлы гуманитарлық ғылымда қалыптасқан бағыттардың алуандығы адамның дара қасиеттерімен негізделеді. Тұлғаның дара ерекшеліктері автор ұсынған тілдік тұлға жүйесінің негізі болып табылады.

Мақалада тілдік тұлға мен дискурстың байланысы мәселесі қарастырылады. Тілдік тұлға өзін дискурстық үрдісте көрсетеді, ал дискурс болса, тілдік тұлғаның шығармашылығының өнімі болып табылады. Ғылыми еңбекте «әдеби тұлға» ұғымының мазмұны сипатталады, әдеби тұлғаның портретін құрастыратын, оның сипаттамасын құрайтын сол тұлғаның шығармашылығының кезеңдері беріледі.

This article analyzes various approaches to understanding the term «linguistic personality» that have emerged in the humanities. Interest in the theory of linguistic personality is growing in modern conditions, in the framework of strategic tasks set at the state level, which justifies the relevance of the topic of this article.

The existence of various interpretations of the concept of «linguistic personality» in the humanities is determined by the individual characteristics of a person. These individual characteristics of the person underlie the classification of the linguistic personality presented by the author.

The article also highlights the issues of mutual influence of linguistic personality and discourse. A linguistic personality realizes itself in a discursive process, while a discourse is a product of the creative activity of a linguistic personality. The author describes in detail the content of the concept of «literary personality», presents the stages of literary self-expression, which make up the characterization of a literary personality, form a portrait of this personality.

Ә. П. Шаһарман

доктор философии (PhD), ассоц. профессор (доцент), Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан
e-mail: shaharman_1978@mail.ru

СТРУКТУРНЫЙ АНАЛИЗ РЕЛИГИОЗНОГО ДИСКУРСА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием религиозного дискурса, так как дискурс – особый вид коммуникации. В широком понимании дискурс – культурный речевой контекст определенного времени.

Ключевые слова: дискурс, религия, коммуникация, контекст, речь, культура, религиозный дискурс.

ВВЕДЕНИЕ

Все чаще в современном обществе происходят недопонимания на религиозной почве. Трудно поверить, что в век развития компьютерных и других высоких технологий именно вера во что-то духовное способна поражать недоверие, а то и конфликты. Сегодня в традиционном виде проводятся религиозные виды вознесения молитв и религиозные обряды, на разные темы проводятся религиозные нравоучения (проповеди). И на основе таких религиозных взаимоотношений формируется **религиозный дискурс**. Соответственно, возникает необходимость определения научной основы религиозного дискурса, сформировавшегося под влиянием среды.

Понятие «дискурс» начал широко применяться в философской науке в 70-х годах XX века. Впервые понятие «дискурс» было введено немецким ученым Ю. Хабермасом в его труде «Подготовка к теории коммуникативной компетенции». С тех пор этот термин широко используется в западной философии. Ю. Хабермас отмечает следующие признаки дискурса: «особый идеальный вид коммуникации, язык идеологии», состоящий из совокупности сформировавшихся норм, правил, главных ценностей общественной жизни того времени, это «вид коммуникации, осуществляемый в отстранении от реальной действительности». Дискурс – особый вид коммуникации. В широком понимании дискурс – культурный речевой контекст определенного времени. В данный контекст входят духовно-идеологическое наследие, мировоззрение, миропознание народа. В узком смысле дискурс – объективное выражение какого-нибудь предрешенного содержательного,

полезного речевого акта. Классическая лингвистика, начиная с Ф. де Соссюра и до современных функционалистов, рассматривают язык как констант, структуру, доступную всем членам общества. Причины формирования данной точки зрения видятся в следующем: во-первых, язык – знаковая система. В языке существуют знаки, которые наделены обозначать явления, предметы действительности; во-вторых, все знаки, используемые членами определенного языкового коллектива, имеют одно и то же содержание; в-третьих, язык как знаковая система выполняет разные функции, обслуживая все сферы человеческой деятельности.

И вправду, язык – общее достояние, все говорим на том или ином языке и понимаем друг друга. Однако если уделять серьезное внимание на нашу повседневную речь, мы замечаем следующий парадокс – каждое слово, кроме своего предметного содержания, характеризуется еще, хоть и временным, но идеологическим смыслом. Такое разнообразие смыслов, характерных для языка определенного языкового коллектива, приводит к появлению «социолектов». М. Бахтин называет эти «социолекты» «социально-идеологической речью», а Р. Барт – «типом письма».

Поскольку язык выступает основным показателем культуры народа, то культура и психология этого народа, его этнические особенности формируются благодаря вероисповеданию, которого тот народ придерживается. Культура этноса, его ментальное поле выражается не только в языке, но и через язык. Значимость анализа религиозных понятий велика, потому что язык и религия – основа духовной культуры человека. Настоящему анализу подвергаются понятия религии – ислама, которого придерживается казахский этнос.

Некоторые ученые подходили к вопросам религии не как к проблеме всего человечества, а как к особенности определенной нации. Это касается и Ислама. Большинство ученых, хоть и принимает исламоведение, но считает ислам «национальной религией» арабов, они отмечают, что у тюркских народов должна быть своя национальная религия. Известный религиовед М. Булутай отмечает: «Не бывает национальной религии. Есть национальная одежда, национальная еда, национальные игры, но не может быть национальной справедливости, национальной веры, не могут быть совершены молитвы, благодеяния и плохие поступки или же совершение греха не измеряется по признаку принадлежности к той или иной национальности. Религия не обладает признаком принадлежности к той или иной национальности. Это – духовное достояние всего человечества» [1].

В результате существования вышеуказанных мнений религия не имела своего четкого определения в культуре и общественной жизни. С приобретением независимости четко обозначается важность роли религии в жизни всего человечества, религия рассматривается как важная

часть культуры. В этом контексте целью нашего исследования является аналитический обзор данной проблемы. Бесспорно, что религия – одна из частей человеческой культуры. В настоящее время исследователи выделяют три вида культуры: материальную, духовную, коммуникативную культуру. Какой бы вид культуры мы ни брали, в каждом из них можно найти стороны, касающиеся религии.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Способы порождения религиозного дискурса, его особенности и семантическая нагрузка его не раскрыты полностью. Это обстоятельство порождает необходимость всестороннего исследования формирования и применения религиозного дискурса в казахском и киргизском языках, дает широкие возможности для раскрытия природы названных категорий. Поэтому изучение религиозного дискурса в казахском, киргизском языках – актуальная тема в казахском, киргизском языкознании.

Религиозный дискурс является показателем особенностей нынешней эпохи, общечеловеческой культуры, среди нее – этнической культуры. Мы считаем, что религиозный дискурс не сформирован полностью, поэтому он считается новым видом дискурса;

– порождение религиозного дискурса, в отличие от других дискурсов, обуславливается социальными, функциональными факторами. Выбор участников религиозного дискурса не определяется их возрастом и профессиональной занятостью; основная функция религиозного дискурса – передача религиозной информации и воспитание путем этой информации;

– сегодня сформировались такие жанры религиозного дискурса, как **молитва (ғибадат)** [Мишланов, 2003; Бобырева, 2004; Тестоедова, 2004], **проповедь (уағыз)** [Крысин, 1996; Прохвятилова, 1994; Плиссов, 2005], **духовное послание (рухани жолдау)** [Ярмұльская, 2006], **миссионерский текст (миссионерлік мәтін)** [Саракаева, 2000]. Среди перечисленных жанров объектом нашего исследования выступают молитвы и проповеди. Выбор жанров обуславливается тем вероисповеданием, которое распространено на территории казахских и киргизских земель. Подтверждением этому служат специально записанные видеоматериалы. Как мы видим из видеоматериалов, формы молитв и проповедей одинаковы. То есть общение, осуществляемое в форме двух жанров, строится в **иерархической** последовательности. Это предполагает, что со стороны слушателей не должно быть вопроса, вопрос ставится лишь для понимания, ни один из слушателей не выражает противоположную точку зрения. А особенность такого общения заключается в том, что на все вопросы слушателя приводятся аргументы из Корана, хадисов, которые подтверждаются примерами из повседневной жизни, таким

образом даются ответы на вопросы слушателя. Очень активно используются формы повелительного и сослагательного наклонений, понудительного залога глагола (өзгелік етіс).

– дается характеристика основных опорных понятий (концептов) религиозного дискурса. Опорное понятие – известное понятие, характеризующее духовную культуру народа, его быт. Мы придерживаемся точки зрения ученого В. И. Карасика о том, что концепт – основа развития лингвокультуры и «это – понятие, существующее в языковом сознании как целостная информация, обладающая определенным ассоциативно-семантическим ореолом, выраженная в лексических единицах языка». Основными признаками лингвокультурного концепта ученый В. И. Карасик считает наличие трех сторон в структуре концепта. Это:

- а) понятийная сторона;
- э) вербально-ассоциативная сторона;
- б) ценностная сторона.

Общее количество языковых единиц, отобранных в качестве опорных понятий, – 25. Это: айт (мусульманский праздник), Всевышний (Аллаһ), духи святоотеческих предков (аруак), святой (әулие), молитва, читаемая по какому-либо поводу, благословение, доброе пожелание (бата), религия (дін), рай (жұмақ), священная вода из колодца в Мекке (зәмзәм), вероисповедание (имандылық), грех (күнә), Св. Книга Коран (Құран), жертвоприношение (құрбан), мечеть (мешіт), мусульманин (мұсылман), уставные молитвы у мусульман, совершаемые пять раз в день (намаз), ураза, пост у мусульман в течение месяца (ораза), пророк (пайғамбар), долг (парыз), ангел (періште), искупительная или благодарственная жертва (садақа), благодеяние, благодарность за доброе дело (сауап), судьба (тағдыр), ад (тозақ), хадис (изречение пророка – начало всем словам), шариат (свод законов о правилах поведения и обязанностях мусульманина). Из вышеназванных понятий мы подробно остановимся на характеристике концептуальной основы понятий «вероисповедание» («имандылық»), «благодеяние, благодарность за доброе дело» («сауап»), «грех» («күнә»). С этой целью мы обратились к словарной статье лексемы «сауап», данной в Толковом словаре казахского языка (Алматы: Ғылым, 1985, Т. 8. – 591 с. С. 208.) В словаре дается следующее значение анализируемого слова: **«Благодеяние»** – предмет. Награда за богоугодное дело, добро. *Объединение людей является добрым делом, за что получаем божью милость, а дальше – понимай, как знаешь* (А. Жаксыбаев, Егес). Для того чтобы названное понятие рассматривать в качестве концепта, необходимо определить его понятийную, вербально-ассоциативную и ценностную стороны. Итак:

I. Понятийная сторона концепта «Сауап»: милостивые, благодетельные отношения людей в жизни, оказание милосердия, благожелательности, благочестивости друг другу.

1) речь, **выразить благодарность за доброе дело (сауап тіледі).**

2) определенное действие (ФБ: **сауабын алды (сауабына қалды)** – қажетін өтеп, алғысын алды; **сауапқа батты; сауап жасады**) / (ФЕ: **получить божью милость** – совершив благодеяние, получить благодарность.

3) получить божью милость взамен на совершенное им благодеяние *«Я не хочу, чтобы он оставался в долгу: все, что им накоплено – отдам за божью милость, – сказала старуха».* (М. Ауезов).

4) оказание человеком милосердия, благожелательности по отношению к другим членам общества *Объединение людей является добрым делом, за что получаем божью милость, а дальше – понимай, как знаешь* (А. Жаксыбаев, Егес).

II. Для определения вербально-ассоциативной стороны концепта «Сауап» был проведен эксперимент. В ходе эксперимента участники должны были в письменной форме написать, как они понимают слово «сауап». В ходе эксперимента получены следующие результаты:

1) некая вещь, полученная в знак благодарности (**сауабын алды**);

2) устное выражение благодарности или выражение благодарности в определенном деле (**сауап жасады, сауап тіледі**). Согласно исламской религии, если ты обучаешь детей, то божью милость получают три стороны: первая сторона – родители – за, что обучили ребенка своего; вторая сторона – дети – за то, что получили образование; третья сторона – учитель – за то, что дал знания детям. В религии говорится, что существует три вида благодарности за доброе дело: первая – в качестве знаний, рассудка; вторая – в денежном эквиваленте или материально выраженная благодарность; третья – применение силы (оказать реальную помощь: что-либо поднять, протянуть руки, чтобы достать);

3) некая чистая жидкость, омовение которой доставляет человеку удовольствие (**сауапқа батты**);

4) совершение деяния, доля от которого возвращается другим человеком (выразить благодарность, благословить, со своей стороны помочь всем тем, чем можешь);

5) стократное вознаграждение Всевышнего за совершение благих деяний;

6) возможности попадания человека в рай, рай как форма вознаграждения;

7) религия, рай, благодатный мир;

8) деяния мусульманина, которые фиксируются в его Книге жизни.

III. Ценностная характеристика анализируемого концепта: поскольку благие деяния человека возвращаются ему стократно, он всегда должен стремиться к совершению таких поступков, защищать себя и окружающих людей, стремиться быть образцом для подражания.

Ценностными компонентами концепта «Сауап» выступают лексемы «добрый, полезный» («игілікті»), «хороший» («жақсы»), «добродетельный» («ізгілікті»), «благой» («игі»). Обобщенно говоря:

Добрые, хорошие дела, от совершения которых получаешь милость Всевышнего, такие дела одобряются и Творцом, и просто людьми, они всегда поддерживаются;

Деяние, за совершение которого всегда получаешь благодарность и в религии, и со стороны человечества;

3) Деяние, совершение которого приводит к довольствованию тобой и Всевышнего, и людей;

4) Хорошее дело, совершенное безвозмездно;

5) Результат от благого деяния.

Кроме того, в языке существует множество фразеологических единиц с компонентом «сауап», к примеру, сауап болды, сауап тіледі, сауабын алды, сауабына қалды, сауапқа батты, сауап жасады.

Следующим объектом нашего исследования выступает концепт «күнә». В «Словаре казахского литературного языка», составленного Институтом языкознания им. А.Байтурсынова (Алматы, 2007, Т.VIII), дается следующая словарная характеристика лексемы «күнә»: **«Грех»** – 1) религ. У верующих: нарушение религиозных предписаний словом, делом, мыслями, намерениями. Покаяться в грехах. Отпущение грехов. Вольный, невольный г. Тяжкий, смертный г.; 2) То, что лежит на совести, отягощает ее как чувство вины. Г. на душе лежит. Взять г. на душу. Снять г. с души. Все мы не без греха; 3) Предосудительный поступок. Вспомнить о грехах прошлого. Грехи молодости (шутл.). Не клади плохо, не вводи вора в грех (посл.); 4) в зная. сказ., с неопр. Грешно, нехорошо (разг.). Над старостью смеяться г. Г. обижаться (нельзя, не стоит обижаться, быть недовольным).

I. Понятийная сторона концепта «Күнә»: человек в своей жизни должен отстранять себя от совершения следующих проступков:

1) *речь* (ФБ: **күнәдан аузын сақтады** / ФЕ: **быть от греха подальше** – не злословить, не сплетничать, не лгать, не употреблять непристойных слов);

действие (ФБ: **күнәға [белшесінен] батты** / ФЕ: **совершать грех, грешить** – а) *рел.* совершил проступок, чуждый религии, шариату; б) совершил преступление; получил наказание; **совершил грех / күнә жасады** – сделал шаг, запрещенный шариатом, нарушил законы шариата, оказался виноватым); *мысль; намерение*.

2) действия, чуждые шарияту и религии.

3) нанесение человеком вреда другим членам общества (убивать, наносить материальный или моральный ущерб, совершать покушение): *«Вина за одну убитую кошку приравнивается убийству шестидесяти пророков»* (Г. Мустафин. Сочинения).

4) получает наказание от Всевышнего: *«За множество наших грехов бог, рассердившись, послал нам наказание»* (А. Байтурсинов).

5) признание своей вины (ФБ: **керек күнәсін мойнына алды / ФЕ: взять вину на себя** – признал свою виновность, признался в совершении проступка; **өз күнәсін өзі көтерді / признал себя виновным** – взял вину на себя)

II. Вербально-ассоциативная сторона концепта «Күнә»:

1) некая густая грязная масса, в которой тонет человек (ФБ: **күнәға [белшесінен] батты / ФЕ: совершать грех, грешить**);

2) вещь, которая висит на шее (ФБ: **күнә артты; күнәсін мойнына көтерді; күнәсін мойнына алды; өз күнәсін өзі көтерді / ФЕ: признал себя виновным, взять вину на себя**);

3) вещь, которую повесил на чужую шею (ФБ: **күнә артты, күнә такты, кінәлады / обвинять кого-либо в чем-либо**);

4) неоправданный проступок, искупаемый или неискупаемый, поправимый или непоправимый грех, смыаемый или несмыаемый грех;

5) действие, которое приводит человека в ад;

6) за такие действия человек обязательно наказывается.

III. Ценностная характеристика данного концепта: поскольку такие проступки наказываются жестко, человек должен быть осторожным в совершении своих действий, не подвергать опасности себя и окружающих, бороться против совершения таких проступков.

Ценностными компонентами концепта «Күнә» выступают лексемы «неблагоприятный» («жағымсыз»), «негативный, отрицательный» («теріс»). Обобщенно говоря:

1) плохой проступок, осуждаемый и Всевышним, и просто людьми;

2) не только в религии, но и в человеческой этике считается ошибкой, промахом;

3) совершать плохие поступки, предавать кого-либо, обвинять, осуждать кого-либо, опозорить кого-либо, потерять достоинство, потерять честь, сбиться с пути;

4) не искупается, обязательно наказывается, получает наказание;

5) чтобы искупить вину, человек ходит в мечеть и просит прощения у Всевышнего;

6) совершать покушение на кого-либо, вредить кому-либо;

7) осознанная / неосознанная ошибка, промах.

В языке встречаются следующие фразеологические обороты, такие, как: **бар күнә / все грехи, күнә артты [такты] / обвинять кого-либо в чем-либо; күнәға [белшесінен] батты / совершать грех, грешить; күнәдан аузын сақтады / быть от греха подальше – не злословить, не сплетничать, не лгать, не употреблять непристойных слов; күнәдан пәк / безгрешный; күнә жасады / совершать грех, грешить; күнәнің күнәсі / самый страшный грех; күнәні сатып алды / признал себя виновным, взять вину на себя; күнәсін кешті / простил за грехи; күнәсін [мойнына] көтерді, күнәсін мойнына алды, күнәсіна кірді, күнәсін тартты, өз күнәсін өзі көтерді / признал себя виновным, взять вину на себя; үлкен күнәлар / большие грехи.**

В ходе работы мы упоминали, что в качестве рабочего определения концепта служит дефиниция, данная ученым В. И. Карасиком: концепт – это понятие, существующее в языковом сознании как целостная информация, обладающая определенным ассоциативно-семантическим ореолом, выраженная в лексических единицах языка». В определении имеет место часть, которой необходимо уделить серьезное внимание: «концепт – это понятие, существующее в языковом сознании как целостная информация». Следует отметить, что любая языковая единица не может быть концептом, концепт – условная ментальная единица, находящаяся в «живом», активном употреблении, не имеющая ограничений в употреблении.

Для выявления признаков анализируемых концептов мы проводили психолингвистический эксперимент среди носителей языка. Для проведения эксперимента были отобраны в группы студенты, свободно владеющие казахским языком, свободно излагающие свои мысли на родном языке. Эксперимент проводился в двух группах, первая группа – студенты в возрасте 17–20 лет – 57 человек; вторая (в возрасте старше 23 лет) – 66 человек. Хотя основными объектами нашего исследования выступают понятия «сауап» и «күнә», в поле исследовательской деятельности нами включено 21 религиозных понятий. В листе ответов не указывается фамилия, имя респондента, а лишь его возраст. На каждое слово-стимул необходимо было записать первые попавшие в голову слова-ассоциации. Произведем анализ материала.

По материалам эксперимента среди студентов вузов в рамках человеческой этики концепт «**күнә**» характеризуется следующим образом: много плохого (көп жамандық) – 11; плохой поступок (жаман іс) – 7; проступок человека (адамның жаман іс–әрекеті) – 8, например, убить человека (адамды өлтіру) – 3, воровство (ұрлық) – 3, взяточничество (паракорлық), зависть (көре алмаушылық) – 1; ошибка (қателік) – 6; лгать (өтірік айту) – 3; навредить кому-либо (басқа біреуге қиянат жасау) – 3; совершать покушение (әдейілеп қастандық жасау) – 3; негативные действия

(теріс қылықтар) – 3; сплетни (өсек айту) – 2; обхитрить кого-либо (біреуді алдау) – 2; совершить преступление (қылмыс жасау) – 2; тяжелое наказание (ауыр жаза) – 2; завидовать тому, что есть; не иметь возможности помочь, если нет (жөк нәрсені бере алмау, бар болғанда көре алмау) – 1; навредить родителям (ата-анаға қиянат жасау) – 1; оказать насилие (зорлық көрсету) – 1; богохульствовать (адамдарға тіл тигізу) – 1; проклинать (қарғыс алу) – 1; вести непристойный образ жизни (знақорлық) – 1; недобрые мысли человека (адам ішіндегі жаман ойлар) – 1.

А в религиозном понимании концепт «күнә» – не верить Всевышнему (Аллаға сенбеу) – 2; не верить в то, что Всевышний единственен (Аллаға серік қосу) – 1; поддаться похотям, чувствовождению (имандылықтан тайып, нәпсісіне берілу) – 1; сбиться с правильного пути (теріс жолға түсу) – 1; непоправимая ошибка (кешірілмейтін қателік) – 1; не совершать молитвы (намаз оқымау) – 1; действие, не предусмотренное шариатом (шариғат бойынша істеуге болмайтын амал) – 1; прелюбодеяние (знақорлық) – 1; оказаться в чертовой паутине (шайтанның азғыруынан болатын дүние) – 1; не соблюдать правила мусульманина (мұсылман ережелеріне қарсы келу) – 1; совершать деяния, чуждые Всевышнему – 1; совершать деяния, чуждые исламской религии, быть во власти мыслей, чуждых религии (Ислам дініне қарсы істер немесе ойлар) – 1; идти на деяния, запрещенные Св. Книгой Кораном (Құран Кәрімде тыйым салынған істерге бару) – 1.

Результаты эксперимента среди подростков на слово-стимул «күнә»: плохой поступок (жаман іс) – 18; осознанное / неосознанное совершение ошибок (өмірде біліп, білмей қателік істеу) – 9; совершить плохое деяние по отношению к другому человеку (басқа адамға жамандық жасау) – 7; плохое намерение (жаман ой) – 4; негативные действия (жағымсыз әрекеттер) – 4; непоправимый грех (кешірілмейтін амал) – 3; коварство (айла) – 2; бессовестность (ұятсыздық) – 2; потеря достоинства (адамгершілікті сақтамау) – 2; хитрить (алдау) – 2; двуличность (екіжүзділік) – 2; сбиться с правильного пути (дұрыс жолмен жүрмеу) – 1; подлость (зұлымдық) – 1; жестокий человек (тас жүректі адам) – 1; осознанное совершение проступка (біліп тұрып жамандық жасау) – 1; ложь (өтірік) – 1; сплетни (өсек) – 1; насилие (зорлық-зомбылық) – 1; прелюбодеяние (некесіз ер мен әйелдің жақындасуы, знақорлық) – 1; коварство (оңбағандық) – 1; признание своей вины после совершения (кейін өкіндіретін іс) – 1; сбиться с пути (жолдан таю) – 1; быть наказуем (жазалы болу) – 1; потеря чести (ардың ала жібін аттау) – 1; предательство (опасыздық) – 1; действия, не свойственные человечеству (адамға жат істер) – 1; трудности (ауырпалық) – 1; позор (кара дақ) – 1; досадить человеку (жүрекке қаяу алу) – 1; пустые листы ответов (ешбір жауап жазбағандар) – 4.

Концепт «күнә» в религиозном понимании: непоправимый грех (кешірілмейтін амал) – 3; нарушать законы шариата (шариаты бұзу) – 1; совершить проступки, не прощаемые Всевышним (Алла разы болмайтын іс) – 1; деяния, запрещенные Всевышним (Алла тыйым салған нәрсе) – 1; мечеть (мешіт) – 1; все люди грешны (адамның бәрі күнәһар) – 1; деяния, совершение которых не принимается Аллахом (Аллаға жақпайтын жаман істер) – 1.

Результаты эксперимента среди подростков на слово-стимул «сауап» в рамках человеческой этики: доброе дело (жақсы іс) – 23; оказать кому-либо благочестивость (біреуге жақсылық жасау) – 7; выразить пожелание в знак благодарности за добрые дела (жақсы іс үшін алынатын бата) – 3; довольствоваться (ризашылық) – 2; безвозмездное совершение благих деяний – 1; благодарность за добрые дела (жасаған жақсылықтың нәтижесі) – 1; поддержать словом (сөзбен көмек көрсету) – 1; оказать конкретную помощь (іспен көмек көрсету) – 2; полезное, благотворное (шарапат) – 1; оказать помощь сиротам (жетімдерге көмек көрсету) – 2; оказать помощь немощным (нашар адамға көмек көрсету) – 1; накормить голодного (аш адамды тойғызу) – 1; пригласить в гости (қонаққа шақыру) – 1; пустые листы ответов (жауап жазбағандар) – 7.

Концепт «сауап» в религиозном понимании: удовлетворенность Аллахом (Алланың ризалығы) – 4; послание благоденствия от Аллаха (Алланың нұры) – 1; долг (парыз) – 1; вознаграждение Аллаха за благие деяния (істеген ісіне Алланың қайтарымы) – 1; читать молитвы по усопшим (өмірден өткендерге құран оқу) – 1; вероубеждение (имандылық) – 1; вознаграждение в Судный день (акиреттегі сый) – 1; своевременно проводить умершего в последний путь (мәйітті көп күттірмей жөнелту) – 1; рай (ұжмақ) – 1; накормить голодного (аш адамды тойғызу) – 1;

По материалам эксперимента среди студентов вузов в рамках человеческой этики концепт «сауап» характеризуется следующим образом: доброе дело (жақсы іс) – 13; оказать помощь (көмек беру) – 7; оказать помощь сиротам (жетімдерге көмек беру) – 2; старшим – почтение, молодым – уважение (үлкенге құрмет, кішіге ізет) – 6; совершить доброе дело по отношению кому-либо (біреуге жақсылық жасау) – 16; благословение (бата), получить благодарность (алғыс алу) – 3; оказывать помощь нуждающимся (мұқтаж адамдарға көмек беру) – 1; добрые намерения (адал ниет) – 1; трехкратное божье вознаграждение (Алланың тарапынан үш еселеніп қайтатын жақсылық) – 3; соблюдать пост уразу (ораза ұстау) – 2; деяния, ведущие в рай (ұжмаққа қапшықтап жиналған амалдар) – 1; оказать милости (садака беру) – 4; милосердие – 4; довольствоваться Всевышним – 2; посещать мечети – 1; читать молитвы – 3; совершать паломничество – 1; приносить

жертвоприношение – 3; посещать святыя места – 1; долг – 1; читать молитвы по усопшим – 1; выражать пожелания в ночь предопределения (қадір түнінде тілек тілеу) – 1.

ВЫВОДЫ

Таким образом, на формирование структуры дискурса воздействуют следующие факторы: жанр дискурса, структура речи, коммуникативный акт, прагматический фактор (фактор в культурном освещении). Жанр дискурса указывает, какому функциональному стилю соответствует структура дискурса, структура речи определяет, с помощью каких речевых средств (письменной или устной речью) осуществляется общение между коммуникантами. *А коммуникативный акт* – речевая форма дискурса, его содержание, целостность действий. Прагматический фактор (фактор в культурном освещении) руководствуется определенными рамками в зависимости от культурного уровня коммуникантов. Межличностные отношения строятся на характеризующейся вышеуказанными нами положениями коммуникативной лингвистики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Арутюнова, Н. Д.** Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1940.
- 2 **Милевская, Т.** Дискурс и текст: проблема дефиниции. [Электронный ресурс]. – url: [http:// teneta. rict.ru/rus](http://teneta.rict.ru/rus).
- 3 **Teun, A. Van Dijk.** The relevance of discourse analysis // Handbook of discourse analysis. – Academic press., 1985.
- 4 Reygans and public discourse in America // The university of Alabama Press. – 1992.
- 5 **Бұлұтай, М.** Ата баба діні? Түркілер неге мұсылман болды? – А. : Білім, 2000. – Б. 1–2.
- 6 **Карасик, В. И.** Языковые ключи. – М. : Гнозис, 2009. – 406 с.
- 7 **Кеңесбаев, І.** «Фразеологиялық сөздік», – Алматы : «Арыс», 2007. – 796 б.
- 8 **Менілбеков, М.** Құран Кәрім ілімдеріне кіріспе. – А. : «Әлбаракат» ҚҚ, 2005.

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

Ә. П. Шахарман

Діни дискурстың құрылымдық сипаты

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

A. P. Shaharman

Structural analysis of religious discourse

S. Toraighyrov Pavlodar State University,
Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

Мақалада діни дискурсты қалыптастырумен байланысты мәселелер қарастырылады, өйткені дискурс – коммуникацияның ерекше түрі. Дискурс – белгілі бір уақыттың мәдени сөйлеу контексті.

The article deals with the issues related to the formation of religious discourse, since discourse is a special kind of communication. In a broad sense, discourse is a cultural speech context of a certain time.

Б. Сағындықұлы¹, Д. Жұмабаев²

¹ф.ғ.д., профессор, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы;

²магистрант, Қазақ тілі мен әдебиеті мамандығы, Гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы
e-mail: ¹kasabek65@mail.ru; ²Darik_pvl92_92@inbox.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІ СИНТАКСИСІН ДӘУІРЛЕУ НЕГІЗДЕРІ

Мақала қазақ тілі синтаксисінің арғы тарихын қозғайды. Автор ғұн дәуірінен жеткен сөйлем түрінің де құрмаластық құрылымда болғанын анықтап, мұндай синтаксистік бірліктің көне түркі және орта ғасыр жазбаларындағы көрінісіне көңіл аудартады. Мақала иелерінің пікірінше, аталған ескерткіштер тілінде құрмалас сөйлем сыңарларының байланысу элементтері әбден қалыптасқан. Тіпті, ол ескерткіш жазбаларында қазіргі сабақтас және салалас түрлеріндегідей құрылымдар молынан ұшырасады.

Мақалада екінші бір қозғалған мәселе, қазақ тілі синтаксисін дәуірге бөлудегі ерекшелік. Авторлар ойынша, V–XIV ғасырлардағы жазбаларға қарап, оны «қола дәуірлік» құндылыққа сыйғызуга болады. Ал XV–XIX ғасыр жазбалары синтаксистің «күміс ғасыр» дәуірін тугызды. XX ғасырдағы қазақ тілі синтаксисінің дамуы оның «алтын ғасырлық» дәуірін танытты. Бұл уақытта синтаксис саласы әрі қоғамдық сипат алды, әрі ғылыми тұрғыдан барынша тереңдетілді.

Кілтті сөздер: қазақ тілі синтаксисі, тарихи синтаксис, салыстырмалы тіл білімі, түркі тілдері, қазақ тіл білімі, көне түркі жазбалары, орта ғасыр ескерткіштері, гуманитарлық білім.

КІРІСПЕ

Қазіргі гуманитарлық ғылым мәселесі мемлекеттік дәрежеде қарастырылуға бет алды. ҚР Тұңғыш Президенті Н. Назарбаев 2017 жыл 12 сәуір күнгі шыққан «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында «Біз алдағы бірнеше жылда гуманитарлық білімнің барлық бағыттары бойынша әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әр түрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасаймыз» деген болатын. Бағдарламалық мақала кейіннен тиісті

министрлік тарапынан қолдау тауып, қажетті іс-шаралар басталып кетті. Дегенмен гуманитарлық ғылым есебінде саналатын салыстырмалылық мәселесі әлі де болса күн тәртібіне ене қойған жоқ. Салыстырмалылық мәселесі «Қазақ әдеби тілінің сөздігіне» жүгінсек, «Туыстас, тектес тілдерді зерттейтін тіл білімінің саласы» деген тұжырым шығады. Біздің пайымымыз да осы жайтты қабылдайды.

Бұл бағытта түркі тілдерінің орны ерекше болса керек. Қазақ тіл білімі басқа түркі тілдерімен ғылыми байланысқа ертерек келді. Әсіресе, салыстырмалы тіл білімінің нақты көрінісі ретінде танылған еңбектерді атамай кету мүмкін емес. Мұның бәрі М. Томановтың «Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы» (Алматы, 1992) атты оқулықтан бастау алды. Солай бола тұра, түркітануға арналған еңбектер салыстырмалылық мәселесін мейлінше қаузап отырды. Ә. Қайдаров пен М. Оразовтың «Түркітануға кіріспе» (Алматы, 2004); О. Бүркітовтің «Түркітану» (Алматы, 2003); тіл мен әдебиетке ортақ «Қазақ эпосы және түркология» (Ә. Қоңыратбаев); жеке салалық «Қазақ тілінің тарихи синтаксисі» (Е. Ағманов) сынды еңбектер әлі де болса тың тақырыптарға негіз болып отырғанын жасыра алмаймыз. Ал Ғ. Айдаров, Ә. Құрысжанов, А. Аманжолов, С. Қаржаубайұлы, Қ. Салғарин сынды ғалымдардың еңбектері өз алдына саралауға ізденіп тұр. Жалпы түркілік зерделеулерге бағыт болған М. Қашқаридің «Түрік сөздігі», М. Х. Дулатидің «Тарихи-Рашиди» әрі ғылыми, әрі практикалық тұрғыдан кеңістігімізді кеңейтетіні де анық. Сонымен қатар Б. Әбілқасымовтың «Әбілғазы ханның «Түрік шежіресі» және оның тілі» және Р. Сыздықова мен М. Қойгелдиевтің «Қадырғали би Қосымұлы және оның жынамалар жинағы» еңбектерін материалдық құндылық ретінде қабылдаған дұрыс. Сондықтан да мақалалық еңбек көлемінде салыстырмалы тіл білімі мәселесіндегі түйткілді жайттар қозғалмақ. Оның үстіне тарихи-этнографиялық зерделеулер мен салыстырмалы-тарихи әдістердің әсерінен бүгінгі күнге жеткен ғылыми пайымдаулар сарапталады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Жалпы, түркі тектес тілдердің ғалымдары үшін 1955–1962 жылдары КСРО Ғылым Академиясының баспасынан «Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков» деген атпен жарық көрген көп томдықтың берері мол болды. Оның үстіне аталмыш еңбектің алғашқы томында-ақ мынадай бағыт айқындалды: «Углубленное изучение языков тюркской группы может быть развернуто тогда, когда будут надлежащем образом изучены экономические условия развития средневековых и современных тюрков. Таким образом, на примере тюркской письменной и живой речи в течение веков можно будет проследить ход развития, ...Кроме лингвистов,

в этом были заинтересованы и этнографы, которые классифицировали племена, народы и нации, говорившие и говорящие на этих языках» [1, 6]. Бұған бақсақ, түркі тілдерінің, оның ішінде қазақ тіл білімінің, даму, қалыптасу жолдарындағы өз ғалымдарымыздың сіңірген еңбектерін түгендеп алғанымыз жөн.

Ең бастысы сол, қазақ ғалымдары тілге қорек болған құнды да көне материалдарды сөйлете алған. Көне материалдар астарын ғалым Л. Гумилевтің пікірінен іздейік. «Жоғарыда көк аспан, төменде қара жер жаратылғанда, екеуінің арасында менің ата-бабам жаратылған» мәніндегі айтылымның да тарихи мазмұны айқындалған. Кез келген ғалымның дерек ететіні жазба мәлімет болса, ерте ескерткіштердің таптырмас, әрі енді жоғалтуға болмас материал екеніне көзің жете түседі. «Біздің қарауымызда екі ескерткіш бар, – дейді Л. Гумилев: – кіші және үлкен екі жазудан тұратын Күлтегіннің құлпытасы және Селенгі бойындағы Тоныкөктің жазуы. ...Біз үшін басқа нәрсе – VIII ғасырда ғылыми-тарихи сөз қақпайласулардың орын алғандығы және оның сыйпаты аса маңызды. Түріктердің өз тарихына көңіл бөлушілігі қытайдікінен мүлде өзгеше» [2, 339–341]. Иоллығ тегін мен Білге қағаннан (Алтай дәуірін тіпті ерте дәуір деп танымыз) бастау алатын ата-бабалар жалғасы кейіннен қазақ хандығының қалыптасуына алып келді. Әрине, қазақ хандығына дейінгі аралықта сайын даланың иесіз қалмағаны тағы бар [3].

Түркі дәуірінің бастау алуын б.д. дейінгі V–III мыңжылдықтарға иек артқан сақ, ғұн кезеңінен іздесек қателеспейміз. Ал өркениет баспалдағы алғашқы қауымдық қоғамнан кейін-ақ өркен жайды. Өркениет (цивилизация) – латын тілінде мемлекеттік, азаматтық ұғымында қолданылғанымен (ол дұрыс та), тарих ғылымы мен философиялық ілімді тексерушілер айналымында «менталдылық» атауы ретінде де өте жақын. Менталдық – алғашқы бейне, «ойлаудың бейнесі, адамның, топтың жалпы рухани көңіл-күйі» (Краткая философская энциклопедия – М., 1994. с. 263). Ал көңіл-күйді білдіру – тілдік бірліктерге тікелей қатысты. Тілдік бірліктің ең кіші бөлшегі фонемадан бастап, ең жоғарғы бірлік деп жүрген күрделі синтаксистік тұтастық та тек бір ғана міндет атқарады. Ол – адамдардың бір-бірімен қатынасын, оның әр алуан түрлерін қамту.

Адамдар қарым-қатынасы тек сөйлемдік дәрежедегі тілдік бірліктердің алмасуынан болады. Арғы бабамыз ғұн аузынан қалған, әрі мағыналық реңкін сақтап осы күнге жеткен жалғыз сөйлем бар екен: «Сушы тілей (ді) қан, Бұғы тағы ау даң». Мұның өзі – құрмалас сөйлем, әрі шаттыққа, қуанышқа толы ойды білдірген лепті сөйлем. Сөйлемдік бірліктің біздің дәуіріміздің 328 жыл шамасында айтылғандығын ескерсек, құрмаластық құрылымның алғашқы байланысу жолы – интонация амалының көрінісін аңғарамыз. Ішкі бірліктердің талданымын да таратуға болады. Ғалым Ғ. Мұсабаев пікірінде,

«Қалың қол (сушы) жорық (қан) тілейді, Тағы бұғыны аулап аласың, ол да данқ, атақ» [4, 21]. М. Қашқаридің «Су келді жер жара» (Жердің жүзін басып, қаптап қалың қол келді) дегенінен «су» сөзінің мағынасын да, дыбысталуын да жоғалтпағанын көреміз [5, 287].

«Данқ» сөзінің де мәніне көңіл бөлу керек. Дәл осы мәндегі тілек сөз қолданысы М. Қашқари де орын алған: «Көркем тонды өзіңе, Тәтті асыңды өзгеге. Қонағынды құрметте, Даңқың жайсын еліңе» (Аталған сөздік, I том, 74 б.). Бұл сөз қазіргі күні жеңіл ұғымында қолданылатын (даңғой, даңққұмар) сөз емес. Қайта, көшпенділер мәдениетіне тән аң аулау арқылы күш-жігерінді таныту болса керек. Жоғарыдағы «Тағы бұғыны аулап аласың, ол да данқ, атақ» деген пайымдау кейіннен көшпенділердің аң аулау әрекеттеріне байланысты өрбитіні бар: «...Қоршауға түскен аң да алапат күте, бір сәт тына қалады. Кенет аңдар келесінен не құланның, не тарпаңның айғыры бөлініп шығады. Ілгері жүре береді. Сол кезде айғыр құлағын жымпитып, басын сәл төмен сала мойнын созып, қасқа тістері жарқыраған аузын арандай ашып тұра шабады. Садақ тартар сәт те осы. Атылған оқ нақ маңдайдан ұрсын, не қу жаурынның астын ала бұғанадан өтіп, тақ жүрекке қадалсын, қара бауырды қақ жарсын, сонда ғана ашына кеуделеген, көзіне қан толған аңның құлап түсуі ықтимал» (М. Мағауин. Аласапыран, 1988).

Әдетте, тілдік таным бүгінімен емес, кешегісімен, терең тарихқа тартқан тамырымен берік. Бүгінгі күні жеке болып саналатын әр халық, ұлыс тілдері өз алдына топ құрып (түркі тілдес халықтар тобы, тұңғыс-манчжур отбасы) шыққандығы мәлім. Жалғамалы тілдердің де құрылым түзуі аталған тілдік отбасылардан басталады. Қазір жапон, кәріс, фин, угор (Орал тілдері) тілдерінің жақындықтары сараланып, ата тіл – Алтай тілдерінің тармағы екендігі айтыла бастады. Тіпті, мұны өткен ғасыр басында А. Байтұрсынұлы сөз еткен болатын: «Дүниядағы жұрттың тілі негізінен үшке бөлінеді: 1) түбіршік тіл; 2) жалғамалы тіл; 3) қопармалы тіл... Жалғамалы тіл – сөздің аяғына жалғау қосылып өзгерілетін тіл, мәселен түрік, фин тілдері» [6, 143]. Жалғамалылық – лексикалық мағынаға ие сөз немесе сөздің түлғасына әсерін тигізетін қосымшалардың жалғану әдісі. Жалғамалы тіл дәуірінің тармақталуы түркі тілдері отбасында ерекше кең. «Түріктер тегінен жиырма тайпалы, – дей келіп, М. Қашқаридің бұл қатарға жатқызғаны – бешенек, қыпшақ, оғыз, иемек, башғырт, басмал, қай, иабақу, татар, қырғыз тараптары. Содан шігіл, тохсы, иағма, ұғрак, жарұқ, жомұл, ұйғыр, таңғұт, қытай. Қырғыздар Шыңға жақын жайласқан. Бұл тайпалардың барлығы Рұм өлкесі жанынан шығысқа қарай осы ретпен созылып жатыр» – дейді (Аталған сөздік, 54 б.). Бұл тайпалардың бүгінге жетпей, тоз-тоз болып тарап кеткендері, сонымен қатар аласапыран заманға мойымай, ұлттық әдеби тілге көтерілгендері де бар. Соның бірі – қазақ тілі.

Қазақ тілінің бүгінгі күнге дейін де әдеби тілдік статуста қызмет еткенін көруге болады. Ерте ескерткіштерді зерделеуде Ғ. Айдаровтың еңбектері ең алдымен аталады. Ғалымның пікірінше, «Сөздердің өзгеру, сөйлем ішіндегі сөздердің бірімен-бірінің байланысу ережелерін анықтайтын синтаксисті тарихи тұрғыдан да зерттеудің мәні ерекше. Тарихи синтаксиске тоқталғанда, V–VIII ғасырлардағы Орхон-Енисей материалдарына сүйенбей болмайды. Ескерткіштерде қазақ, басқа туыстас түркі тілдерінде кездесетін сөйлемдердің барлық түрі бар. Сондай-ақ, жай және құрмалас сөйлемдердің жасалу жолдары да әдеби тіліміздің нормасынан алыстап кетпейді» [7, 147]. Ғалым мұндай сөйлемдердің мысалдық дәйегін «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» атты еңбегінде көрсеткен де болатын: «*Түрк есір будун йеринте іді йоруразун // Түркі халқы жерінде ие етуші болмасын*». Бұл сөйлем құрмалас, әрі адамның көңіл-күйіне (менталдылық) байланысты пайымдауларды білдірудегі түрлі амал-тәсілдердің қатарында тұрған тілдік бірлік – лепті сөйлем. Лепті сөйлемдердің айтушының, жеткізушінің қуаныш, реніш, өкініш, наразылығын білдіру қызметін тіпті, көне түркі ескерткіштерінде де күні бүгінгідей өрнектелгенін байқауға болады.

Қазақ тіл білімі үшін орта ғасыр жәдігерлерінің де өзіндік орны бар. Салыстырмалы тіл білімінің аясында негізінен фонетика мен лексика мәселелері көбірек қарастырылады десек те, ғалымдар грамматиканың синтаксис саласын қалыс қалдырмайды. Орта жазба мұраларының тілінде «Синтаксистік тұрғыдан қарағанда аса көп алшақтықтар кездеспейді. Мысалы, сөздердің қызметтері (бастауыш, баяндауыш, анықтауыш, толықтауыш, пысықтауыш) мен сөйлемдердің (жай сөйлем және жайылма сөйлем болып келуі) құрылыстары да біркелкі келіп отырады» екен [7, 208]. Тіпті, осы еңбекте Ә. Ибатов құрмалас сөйлемді жасаудағы есімдік сөздің қызметін айқындайды: *Авчы нэчэ ал білсэ, азыг анча йол білур* (Аңшы қанша айла білсе, аю сонша жол білер). Қазір қазақ ғалымдары қатыстық сөздер арқылы байланысуды құрмаластырудың бір жолы ретінде нақты бекіткен. Н. Сауранбаевтың пікірінше, бұл уақытқа дейінгі мезгілде, яғни «Тілдің ең әуелгі, бастапқы дәуірлерінде жеке сөздердің осы күнгіден нашар байланысуы сияқты, жеке сөйлемдер де осы күнгідей құрмаласпай, жеке айтылатын болған. Яғни, құрмалас сөйлем болмаған». Ал ғалымның «Орхон» жазуларынан мысалдық деректер келтіре отырып көрсетуінен кереғар пікір аламыз. Демек, арада өткен X–XV ғасырлық уақытта сөйлем құрылысына да өзгеріс енген. Қараңыз: «Мағынасы жағынан бір-бірімен байланысты сөйлемдер бір-бірімен не ешбір жалғаушы формасыз іргелесіп байланысатын болған, я болмаса алдыңғы сөйлемнің баяндауыш формасы арқылы байланысқан. Кейде өте аз болса да сөйлемдердің арасы көмекші сөздер арқылы байланысатын болған» [8].

Қалай болғанда да, көне және орта ғасыр төңірегіндегі жазбаларда синтаксистің жоғарғы сатысы болып саналған сөйлем түрлері, оның ішінде құрмалас сөйлем түрлері, барынша жұмсалып отырған. Мұның өзін сол уақыт шамасындағы адамзат пайымдауымен қабаттастыра қараған дұрыс. Бүгінгі күн талабынан шығып жататын күрделі сөйлемдік бірліктердің ол уақыт шеңберінде мүлдем болмағанын айта кеткен жөн деп білеміз. Демек, аталған ескерткіш мәтіндерінен құрмалас сөйлемдік құрылымның кездесуін анықтай алып жатсақ, осы синтаксистік бірлікке дейінгі барлық аспектілердің іске асып отырғанына да мойынсұнуымыз қажет. Демек, сөз тіркесі синтаксисі мен жай сөйлем синтаксисіне тән бірліктер барынша айқындалып қойған деуге толық негіз бар.

Мұндай мәселелердің орыс тіл білімінен де алшақ еместігіне көз жеткізуге болады. Көне орыс тілі жазуы да өз бастауын VI ғасырдан алып, XIV ғасыр жазбаларымен тиянақтап отырады. Оның өзінде X–XI ғасырға дейінгі уақытты «жазуға дейінгі» (дописьменный), онан кейінгі уақытты «жазу ғасыры» (письменный) деп таныған. Көне орыс тілі жазуының ыдырауына әкеп соқтырған ішкі және қоғамдық құбылыс болса керек. Әсіресе, мұны Киевтік орыс княздігінің өзара бөлініп, жаңа мемлекеттердің пайда болуы мен моғол-татар шапқыншылығының әсерімен тығыз байланыстырған жөн. Дегенмен бүгінге жеткен русьтік жазбалар синтаксистік бірліктердің даму үстінде болғандығын көрсетеді. Тіпті, тақырыпқа тұздық болып отырған құрмалас сөйлемдік құрылымдардың көне орыс тіліне де тән екендігін анықтаған еңбектер баршылық. Соны жинақтап берген пікірді ғалым В. В. Иванов еңбегінен таптық. Екі қайтара басылған оқулықтың соңғы нұсқасын автор алғашқы оқулыққа түскен ескертпелерді ескере отырып, толықтырғанын айтады. Әсіресе, ғалымның құрмалас сөйлем түрлерінің, оның ішінде сабақтас құрмаластың, дамуына қатысты тұжырымдарды жаңғырта жинақтағаны көрінеді. Бұл орайда ғалым Л. П. Якубинский мен Т. П. Ломтевтің пайымдауларына сүйенген. Ал өз тарапынан айтылған салалас пен сабақтас құрмаласқа қатысты тұжырымы бұл сөйлем түрлерінің көне жазбаларда да болғандығын дәлелдейді. «В древнерусском языке объединение предложений в сложносочиненной структуре осуществлялось посредством сочинительных союзов. Для иллюстрации употребления перечисленных союзов древнерусском языке можно привести примеры из памятников письменности: ...*приде князь Ярославъ в Новгородъ, и ради быша новгородъци; пр' ; ставися Ярославъ, и с' ; де Изяславъ Киев' ; на стол' ;*.

Средства подчинения в древнерусском языке развивались постепенно. Если первоначально, как видно, система подчинения не была четко противопоставлена сочинению, так как не развились еще все те многообразные способы подчинения, которые характерны теперь для

русского языка, то на протяжении истории происходила выработка таких дифференцирующих средств.

Следует сказать, что памятники древнерусского языка обнаруживают целый ряд фактов бессоюзного подчинения предложений. Судя по употреблению таких конструкций в памятниках, можно думать, что они возникли при передаче разговорной речи» [9, 390–391].

Міне, ерте ескерткіш жазбалары қай тілдің болмасын синтаксисіне берері мол қазына. Ғалымдар ізденуінен ондағы синтаксистік бірліктердің бара-бара жетіліп, қазіргі уақыттағыдай саралануының алғашқы баспалдағы десек болады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілі синтаксисі, оның ішінде құрмалас сөйлемдерге тән, белгілер көне түркі және орта ғасыр ескерткіштерінде көрініс бере бастады. Ал құрмалас сөйлемдердің ішкі сыңарлары жай сөйлемдік үлгілер мен жай сөйлемге материал болған басқа да бірліктер бұған дейінгі заманда адамзат қарым-қатынасы қызметін атқарғаны анық. Тақырыпқа арқау болған және соған сай таразыланған синтаксистік құрылыс мәселесінің V–XIV ғасырлар аралығындағы қолданысын өзгешелеудің кезегі туды деп білеміз. Біз мұны қазақ тілі синтаксисінің «қола дәуірлік» құндылыққа сай дамуы деп бағалар едік. Бұл уақытта жалпы синтаксистік ұғымдар пайда болмағанымен, синтаксистік бірліктер ретінде сөздердің байланысы, сөз тіркесіне тән бағыныңқы-басыңқы сипаттық қызмет, жай сөйлемдік бірліктер мен оның ішкі құрылым жүйесі әбден танылып болып, құрмалас құрылымына енудегі алғашқы талаптар орындала бастады. Бұларда байланыстырушы құралдардың басты амалдары – интонация мен қатыстық сөздер – тікелей өз қызметіне ене бастайды.

Көне және орта ғасыр жазбаларындағы синтаксистік құрылым сол күйі тоқтап, тоқырап қалған жоқ. Қайта, уақыт өте келе, жаңа ғасырлық дамуға түсе бастайды. Енді жаңа жәдігерлік жазбалар ғылыми айналымға еніп, өз бағасын алуға ұмтылады. Сондықтан да XV–XIX ғасырлардағы жазбаларда кездесетін синтаксистік құрылымдар синтаксис ілімінің «күміс ғасырын» туғызды. Әсіресе, 1964 жылы Т. Қордабаевтың қаламынан туған «Тарихи синтаксис мәселелері (XV–XVIII ғасырлар материалдары бойынша)» мен 1966 жылы шыққан «Қазақ жазбалары тілінің синтаксисі (XIX ғасыр жазбалары негізінде)» атты ғылыми зерттеулері бұл ойымызды қуаттай түседі. Сонымен қатар Р. Сыздықованың тарапынан жарық көрген «Абай шығармаларының тілі» (1968), «Абай өлеңдерінің синтаксистік құрылысы» (1970), «Абайдың сөз өрнегі» (1995); Б. Әбілқасымовтың «Алғашқы қазақ газеттерінің тілі» (1971) атты еңбектер қазақ синтаксисінің бар қуаттылығын

танытып берді деуімізге болады. Аталған еңбектерге сүйенсек, құрмалас сөйлем сыңарларына қатысты байланыстырушылық қызметтің барынша артып, оның құрамдық және мағыналық түрлерінің әбден анықталғанына көз жетеді. Тіпті, осы уақытта сөйлем құрылыстарының кеңейіп, көп құрамды құрмалас сөйлем түрлерінің қолданысқа енгені байқалады.

Қазақ тілі синтаксисінің «алтын ғасыры» XX ғасырдың еншісінде. Себебі осы ғасырдың басында синтаксис сала ретінде де, ғылыми тұрғыдан да тұрақтанды. А. Байтұрсынұлы түзген синтаксистік құрылыста қазіргі танымдағы барлық бірліктер түзілді. Сөз тіркесі бірліктері мен сөйлем ішіндегі «сөздер тұрасындағы білімдер», жай сөлем мен құрмалас сөйлемнің бірліктері мейлінше түсіндірілді. Құрмалас сөйлемнен де жоғары тұратын синтаксистік бірліктер айқындалды. Ғалымның өзі бұларды орамды сөйлемдер және өрнекті сөйлемдер деп танытты. Бүгінгі күні бұл бірліктер синтаксистің жеке саласын тұрақтандыруға септігін тигізетін дәрежеге жетті. Ғалымның «орамды сөйлемдері» көп құрамды құрмалас сөйлем түрлерін қамтыса, «өрнекті сөйлемдері» күрделі синтаксистік бірлік болып табылған құрылымдарды анықтайтыны алға тартыла бастады. А. Байтұрсынұлы тұжырымдары кейінгі уақытта басқа ғалымдар тарапынан тек қана толығып отырды. Сондықтан да қазақ тілі синтаксисінің «алтын ғасыр» дәуірі осы ғалым пайымдауларымен түгесіліп тұр.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Часть первая. Фонетика. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1955. – 336 с.

2 Гумилев, Л. Көне түріктер. – Алматы : «Білім» баспасы, 1994. – 480 б.

3 Жұртбаев, Т. Дулыға (Көне түркі батырлары туралы тарихи әфсаналар). Екі том. – Алматы : «Жалын» баспасы, 1994. – 750 б.

4 Мұсабаев, Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы : «Мектеп» баспасы, 1988. – 152 б.

5 Қашқари, М. Түрік сөздігі. – Алматы : «ХАНТ» баспасы, Үш том. 1997. – 1810 б.

6 Байтұрсынов, А. Тіл тағылымы. – Алматы : «Ана тілі» баспасы, 1992. – 445 б.

7 Қазақ әдеби тілінің тарихи көздері. – Алматы : Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1989. – 256 б.

8 Сауранбаев, Н. Құрмалас сөйлемдер және олардың даму жолдары // ССР Ғылым Академиясы Қазақ филиалының хабарлары. Тіл мен әдебиет сериясы. – 1-кітап. – 1944.

9 **Иванов, В. В.** Историческая грамматика русского языка. – М. : Издательство «Просвещение», 1983. – 399 с.

Материал 20.01.20 баспаға түсті.

Б. Сағындыкулы¹, Д. Жумабаев²

Основы периодизации синтаксиса казахского языка

^{1,2}Высшая школа гуманитарных наук,
Павлодарский государственный педагогический университет,
г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан.
Материал поступил в редакцию 20.01.20.

B. Sagyndykuly¹, D. Zhumabayev²

Basics of periodization of the Kazakh language syntax

^{1,2}Higher school of Humanities,
Pavlodar State Pedagogical University,
Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan.
Material received on 20.01.20.

В статье рассматривается развитие синтаксиса казахского языка в историческом аспекте. Подтверждая существование сложных предложений с сочинительной связью в эпоху гунов, авторы обращают внимание на то, что такие синтаксические единицы имели место и в древнетюркской, и средневековой письменности. По мнению авторов статьи, элементы связей единиц в сложных предложениях были полностью сформированы в указанный период. В названных памятниках широко употреблялись современные виды предложений с сочинительной и подчинительной связью.

Также в статье анализируются особенности периодизации синтаксиса казахского языка в разные эпохи. По мнению авторов, письменность V–XIV веков можно отнести к достоянию «бронзового века», а письменность XV–XIX веков – к «серебряному веку» синтаксиса. Формирование синтаксиса казахского языка в XX веке обозначило «золотой век» его развития. В настоящее время синтаксис казахского языка представляет собой научно-обоснованный раздел языкознания, получивший общественное признание, активно исследуемый и описываемый в научных трудах.

The article considers the development of the Kazakh language syntax in the historical aspect. Confirming the existence of complex sentences with

a compositional connection in the age of the Huns, the authors pay attention to the fact that such syntactic units took place in both ancient Turkic and medieval writing. According to the authors' opinion, the elements of unit relationships in complex sentences were fully formed during this period. Modern types of sentences with a compositional and subordinate connection were widely used in these monuments.

The article also analyzes the features of periodization of the Kazakh language syntax in different epochs. According to the authors' opinion, the writing of the V–XV centuries can be attributed to the achievement of the «Bronze age», and the writing of the XV–XIX centuries-to the «Silver age» of syntax. The formation of the Kazakh language syntax in the X century marked the «Golden age» of its development. Currently, the syntax of the Kazakh language is a scientifically-based section of linguistics, which has received public recognition, that was actively investigated and described in scientific works.

С. Т. Игликов

аспирант, Гуманитарной академии, г. Омск, 644000, Российская Федерация

СРЕДСТВА МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ИМИДЖА РЕГИОНА (НА ПРИМЕРЕ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

В статье на основе представления и анализа журналистских публикаций раскрывается деятельность средств массовой информации по формированию имиджа региона в сфере туризма и цифровизации на примере Павлодарской области.

Ключевые слова: средства массовой информации, имидж региона, туризм, пресс-тур, цифровизация, печатные издания, информационная политика.

ВВЕДЕНИЕ

История Павлодарской журналистики берет свое начало с первой половины XIX века. Этот период был наполнен важнейшими историческими событиями, реформами и зарождением новой общественной мысли на территории Великой степи, и населению требовались новые источники получения информации. Так, 11 августа 1917 года в Павлодаре появилась первая газета «Свободная степь». Выходила она два раза в неделю, а ее главным редактором стал Д. В. Беспалов-Маурат. Уже через два месяца издание выкупило Товарищество кооперативов, и оно стало выходить ежедневно [1].

В 1918 году из печати вышел первый номер советской газеты «Объединение», ставшей официальным органом Совета рабочих, солдатских, крестьянских, казачьих, киргизских (казахских) и татарских депутатов. Стали появляться и «Бюллетени» этой газеты. Следом в городе стали выходить и другие регулярные печатные издания такие как «Голос степи», «Известия Павлодарского Ревкома», «Красный Павлодар», «Большевик», «Степной пахарь», «Баянаульский комсомолец», «Юный горняк», «Ленин туы», «Кызыл ту». Со временем часть вышеназванных печатных изданий прекратило свое существование, и на смену им пришли другие [2].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В настоящее время в Павлодарском регионе по официальным данным управления внутренней политики акимата области зарегистрировано

90 средств массовой информации различных форм собственности. Из них 68-печатные издания (в т.ч. 15 журналов), 22 – электронных СМИ (в т.ч. 8 кабельных и эфирно-кабельных телевидений).

Тематическая направленность печатных изданий представлена следующим образом:

- общественно-политическое – 39,
- научное – 10,
- рекламно-информационное – 9,
- другое – 10.

При этом доля негосударственных СМИ в области составляет 70 %. Они отражают все аспекты жизни региона, и в целом благодаря сбалансированной редакционной политике способствуют сохранению стабильной общественно-политической ситуации в области.

Основными проводниками государственной информационной политики в Павлодаре являются областные общественно-политические газеты «Сарыаркасамалы», «Звезда Прииртышья», областной телевизионный канал «Ертис Павлодар», областное радио «Халыкрадиосы», информационное агентство «Pavlodarnews.kz», и сеть районных печатных изданий, финансируемые через систему государственного информационного заказа. Кроме этого в регионе работает большое количество частных печатных и электронных изданий, наиболее популярными из которых являются «Городская неделя», «Наша жизнь», «Версия», «Обозрение недели», городской сайт pavon.kz.

Одним из направлений эффективного взаимодействия органов местной государственной власти и масс-медиа в рамках повышения имиджа и привлечения инвестиций в Павлодарской области в течение нескольких последних лет является туристическая отрасль. Так, в 2018 и в 2019 годах акиматом были организованы специальные пресс-туры в Баянаульский национальный природный парк с приглашением представителей областных и республиканских СМИ. Журналистам были представлены проекты по совершенствованию базы отдыха на о. Жасыбай, и презентована первая в Павлодарской области канатная дорога.

Данный объект стоимостью 300 миллионов тенге, и возведенный на горе Мырзашоки в рамках государственно-частного партнерства, вызвал большой интерес.

Как сообщило ИА «Total.kz», со ссылкой на оценки специалистов, за сезон комплекс сможет принимать до 50 тысяч отдыхающих. При строительстве канатной дороги использовано 8 опор, установлено 63 двухместных кресла.

Согласно проектно-строительной документации, в зависимости от заданной скорости время в пути составит от 11 до 24 минут, а для обеспечения безопасности на дороге установлены маячки, которые фиксируют скорость ветра. В случае, если она составляет более 25 метров в секунду, подъем наверх прекращается. Кроме того, в качестве резервного питания здесь предусмотрен дизельный генератор. Общая пропускная способность новой базы отдыха в день составит до 5 тысяч человек. А рядом с канатной дорогой построено помещение, где можно погреться, переодеться и попить горячий чай. Отдел спорта и физической культуры акимата Баянаульского района уже приобрел первую партию горных лыж, сноубордов и другого спортивного инвентаря для гостей. Агентство отмечает, что строительство канатной дороги на горе Мырзашоки началось в 2017 году.

По задумке авторов проекта, помимо катания на лыжах в зимний период, объект можно использовать и летом – для полетов на дельта- и парашютах [3].

После совершения пресс-тура на гору Мырзашоки, СМИ Республики сообщили, что в Баянаульской зоне отдыха завершилось формирование инфраструктуры для приема и отправки небольших самолетов, вместимостью до 15–20 человек. Также построены две вертолетные площадки, а также здание аэродрома для чего было выделено 240 миллионов тенге.

Ожидается, что по направлению курортной зоны станут курсировать рейсы из Павлодара, Алматы, Астаны и Караганды, а в перспективе и из соседних регионов Российской Федерации. Как сообщили СМИ, ежегодно Баянаульскую зону отдыха посещают от 150 до 200 тысяч туристов. Около 15 % из них жители российских городов.

Благодаря широкому освещению в отечественных СМИ о туристических возможностях Павлодарской области, о Баянаульской зоне отдыха узнали во многих странах СНГ. Таким образом, четко выстроенная совместная деятельность соответствующих местных государственных органов и масс-медиа дала положительные результаты. Информацию, размещенную на отечественных интернет-ресурсах, перепечатали десятки зарубежных информационных агентств.

Одно из них азербайджанский сайт Trend.az. Агентство сообщило, что в Павлодарская область Казахстана вкладывает огромные инвестиции для развития активного отдыха в одном из красивейших мест региона, расположенного в Баянаульском районе.

Совместно с международной консалтинговой компанией «McKinsey&Company» был разработан мастер-план развития курортной зоны. В сентябре 2018 года Баянаульская курортная зона вошла в топ-10 приоритетных проектов Карты туристификации Казахстана. Общее число обслуженных посетителей по внутреннему и въездному туризму в

Павлодарской области за январь-июнь 2018 года составило 56 303 человека, что на 1,1 процента больше, чем за аналогичный период 2017 года (55 687 человек).

С целью увеличения туристического потока в регион было разработано мобильное приложение «PavlodarTravel», где собраны база и описание достопримечательностей Павлодарской области, а также информация о туристских организациях, гостиницах и фотобанк [4].

В Павлодарской области отмечается достаточно высокий уровень цифровизации. Деятельность государственных и квазигосударственных органов в данном направлении также периодически находит широкий отклик в местных и республиканских СМИ.

В рамках реализации государственной программы «Цифровой Казахстан», как следует из рейтинга проведенного министерством цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республика Казахстан Павлодарская область по итогам 2019 года занимает 9 место.

Сообщается, что в аналитическом исследовании приняли участие 14 областных центров и 3 города республиканского значения [5]. Оценка проводилась на основе эталонного стандарта «умных городов» состоящего из 11 различных направлений и 80 показателей. Касались они цифровых инициатив в таких сферах как здравоохранение, образование, жилищно-коммунальное хозяйство, городской пассажирский транспорт и др.

Со своей стороны управлением информации и общественного развития области для повышения имиджа региона разработана специальная схема эффективного взаимодействия и слаженной работы всех структур на местном уровне со СМИ. Одно из проявлений такого подхода состоит в том, что практически все важные события организуются с учетом выверенного идеологического содержания.

Проводимая в 2019 году управлением информации и общественного развития области идеологическая работа на основе координации тесного взаимодействия государственных органов со всеми институтами гражданского общества и средствами массовой информации, выстраивалась по следующим приоритетным направлениям:

- своевременное и качественное распространение информации по вопросам, относящимся к компетенции государственных органов;
- содействие развитию институтов гражданского общества;
- реализации государственной политики в сфере религиозной деятельности;
- формирование и эффективная реализация государственной молодежной и семейной политики на местном уровне;
- реализация проектов в рамках программы «Руханижаңғыру»;

• анализ, мониторинг и прогнозирование общественно-политической и религиозной ситуации в области.

Как отмечают в ведомстве, достижение стабильности невозможно без учета и проработки рисков дестабилизации общественно-политической ситуации.

Павлодарская область отличается своим многонациональным составом и высокой активностью неправительственного сектора. В связи с этим, проблемные вопросы в социально-экономической и трудовой сфере получают широкий общественный резонанс на местном и республиканском уровнях. Что требует системной разъяснительной работы от всех местных исполнительных органов.

Данная работа зависит от тесного взаимодействия со СМИ на местном уровне и эффективного распределения бюджетных средств на проведение государственной информационной политики.

С целью повышения эффективности выделяемых средств местные органы власти не только активно работают с традиционными СМИ, но и используют те возможности, которые стали доступны с бурным развитием социальных сетей.

Выбор поставщиков информационных услуг проводится на конкурсной основе, согласно правилам проведения государственных закупок. Акимат области максимально задействовал возможности Региональной службы центральных коммуникаций, которое оказывает услуги по проведению пресс-мероприятий. В 2019 году в рамках заказа проведено 162 пресс-конференций с участием 306 спикеров (акимы городов и районов, первые руководители управления и территориальных департаментов области, руководители градообразующих предприятий региона). Медийный резонанс по итогам брифингов составил 9 731 публикации, из которых 460 опубликовано республиканских средствах массовой информации, 2 210 в региональных СМИ и 7 061 в социальных сетях на безвозмездной основе.

В целях обеспечения информационной безопасности проводится работа по развитию отечественного контента и повышению охвата населения местными СМИ. Для увеличения охвата зрителей отечественным вещанием, повышения конкурентоспособности местного инфорпродукта акиматом разработан ряд мер, благодаря которым увеличивается зона охвата отечественными электронными СМИ. Численность абонентов цифрового вещания «Отау ТВ» составляет 48 344 (28 042 абонентов в 2015 году) домохозяйства. За последние 5 лет увеличение составило – 72 %.

Управление информации в 2019 году оказало информационную поддержку государственным органам области в исполнении медиа-планов по продвижению Государственных Программ, по каждому конкретному

значимому общественно-политическому мероприятию были разработаны и реализованы целевые краткосрочные медиа-планы. Всего в 2019 году было реализовано более 20 различных медиа-планов [6].

ВЫВОДЫ

На сегодняшний день, средства массовой информации играют важнейшую роль связующего звена между различными сферами действия, как в государстве, так и на мировом уровне. Активное взаимодействие идет со многими структурами, такими как, правительство, парламент, местное управление, общественные структуры и прочее. Однако одна из главных идей СМИ – это донесение новой и, главное, правдивой информации до общества. Этим их функции совпадают с функциями и идеями общественных организаций.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Тереник, М. Печать в Павлодарском Прииртышье. – Павлодар, 2009 г. – с. 146.

2 Культура и искусство Павлодарской области: Люди. События. Факты. – Павлодар, 2016 г. – с. 290–293.

3 https://total.kz/ru/news/obshchestvo_sobitiya/v_bayanaule_postroili_pervuu_v_regione_kanatnuu_dorogu_date_2018_11_04_11_44_41 [Электронный ресурс]

4 <https://www.trend.az/business/tourism/2968030.html> [Электронный ресурс]

5 <https://egov.kz/cms/ru/smart-cities> [Электронный ресурс]

6 <https://pavlodar.gov.kz/smi/> [Электронный ресурс]

Материал поступил в редакцию 20.01.20.

С. Т. Игликов

Аймақтың имиджін қалыптастырудағы БАҚ (Павлодар облысының мысалында)

Гуманитарлық академиясы,
Омбы қ., 644000, Ресей Федерациясы.
Материал 20.01.20 баспаға түсті.

S. T. Iglikov

Mass media in the image formation of the region (on the example of Pavlodar region)

Academy of Humanities,
Omsk, 644000, Russian Federation.
Material received on 20.01.20.

Мақалада журналистік басылымдарды ұсыну және талдау негізінде Павлодар облысы мысалында туризм және цифрландыру саласындағы өңірдің имиджін қалыптастырудағы бұқаралық ақпарат құралдарының қызметі көрсетіледі.

Based on the presentation and analysis of journalistic publications, the article reveals the activities of mass media to form the image of the region in the field of tourism and digitalization using the example of the Pavlodar region.

**ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)**

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

***В номер допускается не более одной рукописи от одного автора или в соавторстве.**

***Количество соавторов не более 6.**

***Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 %.**

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям в

1 экземпляре, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста**. *Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).*

Статья должна содержать:

1 ГРНТИ (Государственный рубрикатор научной технической информации);

2 Инициалы и фамилия (-и) автора (-ов) – на казахском, русском и английском языках (*прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, см. образец*);

3 Ученую степень, ученое звание;

4 Аффiliation (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках;

5 E-mail;

6 Название статьи должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, заглавными прописными буквами, жирным шрифтом, абзац 1 см по левому краю, на трех языках: русский, казахский, английский, см. образец*);

7 Аннотация – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 100 слов, прописными буквами, нежирным шрифтом 12 кегль, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

8 Ключевые слова – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на языке публикуемого материала*);

кегель – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 3 см.). Рекомендованное количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (см. образец);

9 Основной текст статьи излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

– слово ВВЕДЕНИЕ / KIRISPE / INTRODUCTION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре см. образец).

Необходимо отразить результаты предшествующих работ ученых, что им удалось, что требует дальнейшего изучения, какие есть альтернативы (если нет предшествующих работ – указать приоритеты или смежные исследования). Освещение библиографии позволит отгородиться от признаков заимствования и присвоения чужих трудов. Любое научное изыскание опирается на предыдущие (смежные) открытия ученых, поэтому обязательно ссылаться на источники, из которых берется информация. Также можно описать методы исследования, процедуры, оборудование, параметры измерения, и т.д. (не более 1 страницы).

– слова ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ / НЕГІЗГІ БӨЛІМ / MAIN PART (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Это отражение процесса исследования или последовательность рассуждений, в результате которых получены теоретические выводы. В научно-практической статье описываются стадии и этапы экспериментов или опытов, промежуточные результаты и обоснование общего вывода в виде математического, физического или статистического объяснения. При необходимости можно изложить данные об опытах с отрицательным результатом. Затраченные усилия исключают проведение аналогичных испытаний в дальнейшем и сокращают путь для следующих ученых. Следует описать все виды и количество отрицательных результатов, условия их получения и методы его устранения при необходимости. Проводимые исследования предоставляются в наглядной форме, не только экспериментальные, но и теоретические. Это могут быть таблицы, схемы, графические модели, графики, диаграммы и т.п. Формулы, уравнения, рисунки, фотографии и таблицы должны иметь подписи или заголовки (не более 10 страниц).

– слово ВЫВОДЫ / ҚОРЫТЫНДЫ / CONCLUSION (нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Собираются тезисы основных достижений проведенного исследования. Они могут быть представлены как в письменной форме, так и в виде таблиц, графиков, чисел и статистических показателей, характеризующих основные выявленные закономерности. Выводы должны быть представлены без интерпретации авторами, что дает другим ученым возможность оценить качество самих данных и позволит дать свою интерпретацию результатов (не более 1 страницы).

10 Список использованных источников включает в себя:

– слово СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ / ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ / REFERENCES (Нежирными заглавными буквами, шрифт 14 кегль, в центре).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами для кругозора читателям, как смежные работы, проводимые параллельно. Рекомендательный объем не более чем из 20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). Статья и список литературы должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (см. образец).

11 Иллюстрации, перечень рисунков и подрисовочные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 Математические формулы должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В бумажном и электронном вариантах приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (для связи редакции с авторами, не публикуются);

Информация для авторов

Все статьи должны сопровождаться **двумя рецензиями** доктора или кандидата наук для всех авторов. Для статей, публикуемых в журнале «Вестник ПГУ» химико-биологической серии, требуется экспертное заключение.

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

При необходимости статья возвращается автору на доработку. За содержание статьи несет ответственность Автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Статья (бумажная, электронная версии, оригиналы рецензий и квитанции об оплате) следует направлять по адресу:

140008, Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,

Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова, Издательство «Кереку», каб. 137.

Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).

E-mail: kereku@psu.kz

www.vestnik.psu.kz

Оплата за публикацию в научном журнале составляет **5000 (Пять тысяч) тенге.**

Наши реквизиты:

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Цеснабанк»
ИИК KZ57998FTB00 00003310
БИК TSESKZK A
Кбе 16
Код 16
КНП 861

РГП на ПХВ Павлодарский
государственный университет имени
С. Торайгырова
РНН 451800030073
БИН 990140004654
АО «Народный Банк Казахстана»
ИИК KZ156010241000003308
БИК HSBKZKX
Кбе 16
Код 16
КНП 861

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ:

ГРНТИ 396.314.3

А. Б. Есімова

к.п.н., доцент, Гуманитарно-педагогический факультет, Международный Казахско-Турецкий университет имени Х. А. Ясави, г. Туркестан, 161200, Республика Казахстан
e-mail: ad-ad_n@mail.ru

СЕМЕЙНО-РОДСТВЕННЫЕ СВЯЗИ КАК СОЦИАЛЬНЫЙ КАПИТАЛ В РЕАЛИЗАЦИИ РЕПРОДУКТИВНОГО МАТЕРИАЛА

В статье рассматриваются вопросы, связанные с кодификацией норм устной речи в орфоэпических словарях, являющихся одной из отраслей ортологической лексикографии. Проводится анализ составления первых орфоэпических словарей, говорится о том, что в данных словарях большее внимание уделяется устной орфографии в традиционном применении, а языковые нормы устной речи остались вне внимания. Также отмечается, что нормы устной речи занимают особое место в языке программ средств массовой информации, таких как радио и телевидение, и это связано с тем, что диктор читает свой текст в микрофон четко по бумажке. В статье также выявлены отличия устной и письменной речи посредством применения сравнительного метода, и это оценивается как один из оптимальных способов составления орфоэпических словарей.

Ключевые слова: репродуктивное поведение, семейно-родственные связи.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время отрасль мобильной робототехники переживает бурное развитие. Постепенно среда проектирования в области мобильной ...

Продолжение текста

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

На современном этапе есть тенденции к стабильному увеличению студентов с нарушениями в состоянии здоровья. В связи с этим появляется необходимость корректировки содержания учебно-тренировочных занятий по физической культуре со студентами, посещающими специальные медицинские группы в...

Продолжение текста публикуемого материала

ВЫВОДЫ

В этой статье мы представили основные спецификации нашего мобильного робототехнического комплекса...

Продолжение текста

Пример оформления таблиц, рисунков, схем:

Таблица 1 – Суммарный коэффициент рождаемости отдельных национальностей

	СКР, 1999 г.	СКР, 1999 г.
Всего	1,80	2,22

Диаграмма 1 - Показатели репродуктивного поведения

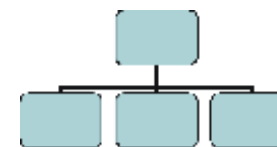
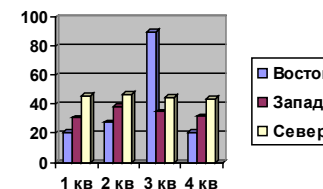

Рисунок 1 – Социальные взаимоотношения

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 Эльконин, Д. Б. Психология игры [Текст] : научное издание / Д. Б. Эльконин. – 2-е изд. – М. : Владос, 1999. – 360 с. – Библиогр. : С. 345–354. – Имен. указ. : С. 355–357. – ISBN 5-691-00256-2 (в пер.).
- 2 Фришман, И. Детский оздоровительный лагерь как воспитательная система [Текст] / И. Фришман // Народное образование. – 2006. – № 3. – С. 77–81.
- 3 Антология педагогической мысли Казахстана [Текст] : научное издание / сост. К. Б. Жарикбаев, сост. С. К. Калиев. – Алматы : Рауан, 1995. – 512 с. : ил. – ISBN 5625027587.
- 4 http://www.mari-el.ru/mmlab/home/AI/4/#part_0.

А. Б. Есімова

Отбасылық-туысты қатынастар репродуктивті мінез-құлықты жүзеге асырудағы әлеуметтік капитал ретінде

Гуманитарлық-педагогикалық факультеті,
Қ. А. Ясави атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті,
Түркістан қ., 161200, Қазақстан Республикасы.

A. B. Yesimova

The family-related networks as social capital for realization of reproductive behaviors

Faculty of Humanities and Education,
K. A. Yesevi International Kazakh-Turkish University,
Turkestan, 161200, Republic of Kazakhstan.

Мақалада ортологиялық лексикографияның бір саласы – орфоэпиялық сөздіктердегі ауызыша тіл нормаларының кодификациялануымен байланысты мәселелер қарастырылады. Орфоэпиялық сөздік құрастырудың алғашқы тәжірибелері қалай болғаны талданып, дәстүрлі қолданыстағы ауызыша емлесімен, әсіресе мектеп өмірінде жазба сөзге ерекше көңіл бөлініп, ал ауызыша сөздің тілдік нормалары назардан тыс қалғаны айтылады. Сонымен қатар ауызыша сөз нормаларының бұқаралық ақпарат құралдары – радио, телевизия хабарлары тілінде ерекше орын алуы микрофон алдында диктордың сөзді қағаз бойынша нақпа-нақ, тақпа-тақ айтуымен байланысты екені атап көрсетілді. Сөздікте ауызыша сөзбен жазба сөздің салғастыру тәсілі арқылы олардың айырмасын айқындалғаны айтылып, орфоэпиялық сөздік құрастырудың бірден-бір оңтайлы жолы деп бағаланады.

The questions, related to the norms of the oral speech codification in pronouncing dictionary are the one of the Orthologous Lexicography field, are examined in this article. The analysis of the first pronouncing dictionary is conducted, the greater attention in these dictionaries is spared to verbal orthography in traditional application, and the language norms of the oral speech remained without any attention. It is also marked that the norms of the oral speech occupy the special place in the language of media programs, such as radio and TV and it is related to that a speaker reads the text clearly from the paper. In the article the differences of the oral and writing language are also educed by means of application of comparative method and it is estimated as one of optimal methods of the pronouncing dictionary making.

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ ПГУ ИМЕНИ С. ТОРАЙГЫРОВА
(«ВЕСТНИК ПГУ», «НАУКА И ТЕХНИКА КАЗАХСТАНА»,
«КРАЕВЕДЕНИЕ»)

Редакционная коллегия журнала «Вестник ПГУ. Серия филологическая» в своей работе придерживается международных стандартов по этике научных публикаций и учитывает информационные сайты авторитетных международных журналов.

Редакционная коллегия журнала, а также лица, участвующие в издательском процессе в целях обеспечения высокого качества научных публикаций, избежание недобросовестной практики в публикационной деятельности (использование недостоверных сведений, изготовление данных, плагиат и др.), обеспечения общественного признания научных достижений обязаны соблюдать этические нормы и стандарты, принятые международным сообществом и предпринимать все разумные меры для предотвращения таких нарушений.

Редакционная коллегия ни в коем случае не поощряет неправомерное поведение (плагиат, манипуляция, фальсификация) и приложить все силы для предотвращения наступления подобных случаев. В случае, если редакционной коллегии станет известно о любых неправомерных действиях в отношении опубликованной статьи в журнале или в случае отрицательного результата экспертизы редколлегий статья отклоняется от публикации.

Теруге 20.01.2020 ж. жіберілді. Басуға 27.03.2020 ж. қол қойылды.
Пішімі 70x100 $\frac{1}{16}$. Кітап-журнал қағазы.
Шартты баспа табағы 23,9. Таралымы 300 дана. Бағасы келісім бойынша.
Компьютерде беттеген: А. Елемесқызы
Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Тапсырыс № 3574

Сдано в набор 20.01.2020 г. Подписано в печать 27.03.2020 г.
Формат 70x100 $\frac{1}{16}$. Бумага книжно-журнальная.
Усл. печ. л. 23,9. Тираж 300 экз. Цена договорная.
Компьютерная верстка: А. Елемесқызы
Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас
Заказ № 3574

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.
67-36-69
e-mail: kereku@psu.kz
www.vestnik.psu.kz